

Női íráshasználat és kéziratos kultúra a hosszú 19. században

Reciti konferenciakötetek · 18

Sorozatszerkesztő
TÖRÖK ZSUZSA

Női íráshasználat és kéziratos kultúra a hosszú 19. században

Szerkesztette

TÖRÖK ZSUZSA

reciti
Budapest
2022

A kötet a Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Irodalomtudományi Intézetének támogatásával jelent meg.

Bölcsészettudományi
Kutatóközpont
Irodalomtudományi
Intézet

A borítón: divatkép a *Honderű* 1847-es évfolyama második félévének
18. számából.

Könyvünk a Creative Commons *Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5
Magyarország Licenc* (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>)
feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.
A köteteink honlapunkról letölthetők. Éljen jogaival!

HU ISSN 2630 953X

ISBN 978 615 6255 47 1

978 615 6255 48 8 (pdf)

Kiadja a Reciti,
ELKH BTK Irodalomtudományi Intézet,
1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

www.reciti.hu

Felelős kiadó: Kecskeméti Gábor,
a BTK Irodalomtudományi Intézetének igazgatója
Tördelés, borító: Szilágyi N. Zsuzsa
Nyomda és kötészet: Fellini Kft.

Tartalom

Bevezető	7
TÁRSAS SZÖVEGHASZNÁLAT	
CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN Nők a kéziratos hagyományban a 18–19. század fordulóján	17
MÉSZÁROS GÁBOR Lokálitás és női íráshasználat a 19. század elején A Göcseji Helikon költői	39
ÉN- ÉS KÖZÖSSÉGREPREZENTÁCIÓ	
KUCSERKA ZSÓFIA A női Bildung elmélete és gyakorlata Kölcsey Antónia naplójában és Ábrányiné Katona Clementina publicisztikájában	59
DOMOKOS MARIANN Kéziratos ételleírások a 19. században: egy sajátos női szöveg- és forrástípus	75
KAPUS ERIKA „Bob lovagol a tarkán” Szabolcsi hétköznapiok a mi háborúnk idején Czóbel Minka 1914-es naplófeljegyzéseiben	99

ÍRÁS ÉS EMLÉKEZÉS

TÖRÖK ZSUZSA

„Szállnak e könyvből szép emlékeim”

Majthényi Flóra kéziratos verseskönyve 127

LINGVAY JULIANNA

Az emlékezés kontextusai és narratívái Lövei Klára íráshasználatában 157

KOMMUNIKÁCIÓ ÉS KÖZÖSSÉGTEREMTÉS

SOMOGYI GRÉTA

Rhédey Mária grófnő férjéhez, gróf Mikó Imréhez

írott levelei (1848–1849) 175

DEDE FRANCISKA

„Édes Mephisto!”

Justh Zsigmond női levelezőtársai 195

FEDELES-CZEFERNER DÓRA

„Sok a dolgom, és már írógörcsöm van...”

Levelező közösségek és kéziratosság Schwimmer Rózsa hagyatékában 243

Névmutató 275

A kötet szerzői 287

Bevezető

A kötet a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézete által 2021. október 21–22-én azonos címmel rendezett konferencia előadásainak tanulmánnyá bővített változatát tartalmazza. A tanácskozáson eredetileg tizenöt előadás hangzott el, ebből végül tíznek készült el az írott változata. A rendezvény annak a konferenciasorozatnak volt a harmadik eseménye, mely 2017-ben indult azzal a céllal, hogy a 19. századi női írással kapcsolatos kutatások számára fórumot és szakmai eszmecserét biztosítson. A bevezető konferencia utáni rendezvények tematikus vezérével mentén szerveződtek. A 2019 októberében zajlott tanácskozás a női írás és az időszaki kiadványok, a nők és a nyomtatott nyilvánosság kapcsolatát vizsgálta.¹ Jelen kötet és az alapjául szolgáló rendezvény a nőknek a 19. századi kéziratos kultúrában való részvételére összpontosított.

A hosszú 19. század bőven hagyományozott ránk kéziratos forrásokat. E kéziratok a textológiai munka során mindig is kiemelt jelentőséggel bírtak. Textológiai bizonyíték voltukon és a megőrzött szövegállapoton túl azonban a manuscriptumok azokról a folyamatokról is sokat elárulnak, amelyek során létrejönnek, közösségivé válnak, módosulnak, megőrződnek és disszeminálódnak. Következésképp, a konferencia és a kötet célja azoknak a társadalmi-kulturális gyakorlatoknak a rekonstruálása volt, amelyek a hosszú 19. századi kéziratos kultúrában a nyomtatott kiadványok gyorsan növekvő piaca mellett még mindig léteztek. Az íráshasználat fogalma ebben az értelemben a kézzel írott szövegek létrehozását és a kéziratos textusok befogadását meghatározó élet- és mentalitásbeli,

1 A konferencia anyagából megjelent kötet: TÖRÖK Zsuzsa, szerk., *Nők, időszaki kiadványok és nyomtatott nyilvánosság, 1820–1920*, Reciti konferenciakötetek 9 (Budapest: Reciti, 2020). A sorozatot nyitó konferencia kötete: TÖRÖK Zsuzsa, szerk., *Nőszervezők a 19. században: lehetőségek és korlátok*, Reciti konferenciakötetek 4 (Budapest: Reciti, 2019).

illetve társadalmi és kulturális kontextusokra egyaránt vonatkozik. A kötet azon az előfeltevésen alapszik, hogy a kéziratos szöveghasználatot a nyomtatás expanziója nem számolta fel maradéktalanul, és hogy a kéziratos kultúra a nyomtatott nyilvánossággal párhuzamosan létező, attól eltérő kommunikációs lehetőségeket rejtett magában. A nőknek a 19. század közepétől a nyomtatott nyilvánosságban való egyre intenzívebb jelenléte tehát nem zárta ki, csupán kiegészítette a kéziratos szövegprodukción és -használatban való részvételüket. A kéziratosság vizsgálata az alkotói folyamatra és a módosítást, korrigálást (felülírást, kisajátítást), olvasást, másolást, díszítést, megőrzést, terjesztést, birtoklást, cserét stb. magába foglaló szöveghasználatra egyaránt rálátást enged. A kéziratos kultúra tanulmányozása tehát a szövegek létrehozásának és terjesztésének mindennapi folyamatát, a szerzőség társadalmi feltételeit és a nőknek a kézíráshoz való sokrétű viszonyulását tárhatja fel. Továbbá a privát, a nyilvános és a társas fogalmainak újragondolására is lehetőséget teremt. A kötet tanulmányai ennek az alternatív történetnek a feltárásában érdekeltek: a kéziratok létrejöttének, módosításának és megőrzésének folyamatairól, az e műveletek révén alakult közösségi hálózatokról, a kéziratos kultúrában lehetővé váló önkifejezés szabadságáról és korlátairól szólnak.

Noha a kéziratos publikáció² a szövegek terjesztésének már nem oly módon volt életképes változata, mint a korábbi évszázadokban, a kéziratosság erőteljes korabeli jelenlétével a 19. században is érdemes számolni. Márcsak az írás elsődleges fizikális feltételei miatt is. Míg ugyanis ma mind a hétköznapi életben használt dokumentumok, mind pedig az irodalmi szövegek rendszerint számítógépen készülnek, és a digitális készségek a mindennapokban való tájékozódás elmaradhatatlan eszközeivé váltak, a 19. században a nyomtatásban megjelent szövegek alapjául is kéziratok (a század második felétől esetleg gépiratok) szolgáltak. Kéziratos kultúra ugyanakkor mindig is létezett, a kéziratosság esetében tehát nem egy teljesen elveszett gyakorlat újrafelfedezéséről van szó, hanem egy olyan fókuszváltásról, amely során a kötet tanulmányai az irodalmi és más típusú szövegek sajátos történetiségének és társadalmi használatának megértésére törekednek.

A kéziratos kultúra tanulmányozásának a nemzetközi szakirodalomban a korra újkorra vonatkozóan jött létre az 1980-as évektől kezdődően intézményesült sajátos kutatási irányzata kéziratos-tudományok (*manuscript studies*) névvel. E kutatási irány eredményeinek és módszertanának meghatározó szerepe volt a kon-

2 A kéziratos publikáció fogalmát az angolszász szakirodalomban eredetileg a 17. századi kézzel írt másolatok kapcsán dolgozták ki. A kéziratos publikáció olyan mű, amely a kreativitás privát szférájából másolat vagy másolatok terjesztése révén (tehát nyomtatás nélkül!) jut a használat nyilvános szférájába. Erről lásd: Harold LOVE, *Scribal Publication in Seventeenth-Century England* (Oxford: Oxford University Press, 1993).

ferencia és jelen kötet tematikájának kijelölésében. A kézirat-tudományok létrejöttéhez hozzájáruló kezdeti értelmezések arra a korábbi szakirodalmi állításra kérdeztek rá, mely szerint a nyomtatás megjelenése egyszerre és hirtelen számolta volna fel a szövegprodukciónak és -használatnak nyomtatást megelőző alapvető formáját, a kéziratosságot.³ Azokkal a hagyományos megközelítésekkel szemben, amelyek a kézirat és a nyomtatási kultúra éles különállósága mellett érveltek, az 1980–1990-es években sorra megjelenő publikációk a két kultúra szimultán jelenlétére, bonyolult összefonódására és kölcsönös egymásra való hatására mutattak rá. Az intézményesülés fontos mozzanata volt az 1989-ben indult *English Manuscript Studies 1100–1700* című folyóirat, jelezvén, hogy a kézirat-tudományok immár nemcsak a középkorkutatás hatóterébe tartozik. Szintén az intézményesülést szolgálták az azóta eltelt időben elkészült bibliográfiák, kéziratosszövegeket közlő antológiák és a kéziratosszerzőket feltáró digitális projektek. A középkort követő kézirat-tudományok megszületésében olyan bibliográfus-textológusok is meghatározó szerepet játszottak, mint D. F. McKenzie és Jerome McGann. Ők ugyanis a hagyományos bibliográfiai módszerek megkérdőjelezése mellett olyan elméleti kereteket kínáltak, amelyek szintén segítették a kézirat vs. nyomtatvány dichotómiájának a felszámolását. McKenzie és McGann ugyanis elsőként mutatott rá arra a tényre, hogy a textológiai munka során az „ideális” szöveg létrehozása és az eredeti szerzői intenció visszaállítása érdekében tett erőfeszítések a szövegprodukciónak és -használatnak történelmi és társadalmi körülményeinek mellőzését eredményezik.⁴ Szinte javaslatukkal egyidőben születtek meg az első olyan monográfiák, amelyek a kéziratosszövegek társadalmi használatát állították vizsgálatuk középpontjába.⁵ Az ezredforduló tájékán megjelenő értelmezések a régi dichotómiára új módokon kérdeztek rá: a kézirat és a nyomtatás médiumai mellett a szóbeliség (felolvasások, prédikációk, színházi előadások stb. révén való) egyidejű jelenlétére hívták fel a figyelmet. A szövegek medialitásáról tehát a hangsúly ismét a szerzőség és a szöveghasználat társadalmi

3 Elizabeth Eisenstein hazai szakirodalomban is sokat idézett könyve szintén a kézirat és a nyomtatási kultúra szétválasztása mellett érvel. Vö. Elizabeth EISENSTEIN, *The Printing Press as an Agent of Change: Communications and Cultural Transformations in Early Modern Europe* (Cambridge – New York: Cambridge University Press, 1979).

4 Vö. Donald F. MCKENZIE, *Bibliography and the Sociology of Texts* (Cambridge – New York: Cambridge University Press, [1986], 1999); Jerome J. MCGANN, *A Critique of Modern Textual Criticism* (Chicago: University of Chicago Press, 1983).

5 Ezek közül magam főként Margaret Ezell munkáit ismerem: Margaret J. M. EZELL, *The Patriarch's Wife: Literary Evidence and the History of the Family* (Chapel Hill, NC – London: University of North Carolina Press, 1987); Margaret J. M. EZELL, *Social Authorship and the Advent of Print* (Baltimore, MD: John Hopkins University Press, 1999).

feltételeire tevődött át. Legújabbán a különböző médiumok szimultaneitásának és a létrejöttüket meghatározó társadalmi-kulturális kontextusok, illetve a szövegalkotás és -használat kollaboratív jellegének kutatásán van a hangsúly.⁶ Noha a kézirat-tudományok sajátos diszciplináris attribútumokkal rendelkező kutatási irányzatként angolszász nyelvterületen is elsősorban a kora újkorra vonatkozó értelmezésekben meghatározó jellegű, a kézirat és nyomtatási kultúra párhuzamos jelenlétének tanulmányozása immár a romantika korát érintő kutatásokban is megjelent.⁷

A hazai irodalomtörténeti kutatások a nyomtatott médium jelentőségét nem-hogy a 19. századi, de még a kora újkori irodalmi nyilvánosságra vonatkozóan is túlértékelik.⁸ Kétségtelen, hogy a 19. századi irodalom szerkezetében, az irodalmi intézményrendszer működésében az egyre gyarapodó folyóirat-irodalom és periodika-kultúra révén a nyomtatás meghatározó jelentőséggel bíró nyilvánosságszerkezetet és -működést jelentett. E nyomtatási kultúra hátterében, vele egyidejűen azonban az íráshasználatnak a kézirat kultúrára jellemző gyakorlatai a hosszú 19. században is tovább éltek, és bonyolult kapcsolatban álltak a könyvek és időszaki kiadványok nyomtatott médiumával. A tanulmánykötet írásai az egykorú női íráshasználókra koncentrálva ezt a folyamatot igyekeznek megragadni.

Az írástudás, mely sokáig a társadalmi és politikai elit kiváltsága volt, a 19. század végére az európai társadalmak minden szintjén nélkülözhetetlenné vált. S noha az élet különböző területein ma már a kézírást egyre kevésbé használjuk, a hosszú 19. században egy egész sor alapvető funkciót töltött be. Elengedhetetlen feltétele volt az egymástól távol lévő személyek kommunikációjának, az üzleti tranzakciók bonyolításának, a családi és szakmai hálózatok fenntartásának. Az írástudás arányának növekedésével párhuzamosan egyre több nő és férfi használta az írást a kapcsolattartás és az önkifejezés eszközeként vagy az alkotófolyamat elengedhetetlen velejárójaként. A kötet tanulmányai az íráshasználat fogalmát e tágabb kontextusban vizsgálják: nemcsak kifejezetten szépirodalmi szövegekkel

6 E rövid ismertetéshez a következő összefoglalást is felhasználtam: Zeynep TENER and Paul TROLANDER, „From Print versus Manuscript to Sociable Authorship and Mixed Media: A Review of Trends in the Scholarship of Early Modern Publication”, *Literature Compass* 7, no. 11 (2010): 1035–1048.

7 Vö. Michelle LEVY, *Family Authorship and Romantic Print Culture*, Palgrave Studies in the Enlightenment, Romanticism and Cultures of Print (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2008); Michelle LEVY, *Literary Manuscript Culture in Romantic Britain*, Edinburgh Critical Studies in Romanticism (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2020).

8 Erről lásd TÓTH Zsombor, „Kéziratok nyilvánosság a kora újkori magyar nyelvű íráshasználatban: medialitás és kulturális másság (Módszertani megfontolások)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 119 (2015): 625–650, különösen: 630–632.

foglalkoznak, hanem az írás mindennapi életben betöltött egyéb rendeltetéseire is kíváncsiak.

A női alkotók kéziratos szövegei az irodalom- és társadalomtörténeti forrásfeltárás folyamatainak szerves részévé válhatnak már az által is, hogy a következtetéseinket meghatározó anyag mennyiségét növelik, és a női íráshasználók egykorú létének bizonyítékául szolgálnak. De a kéziratos szövegek vizsgálata az íráshasználat és az irodalmi produkció kutatásán túl más típusú kérdések megfogalmazását is ösztönözheti. Elgondolkodtató lehet például abban a tekintetben, hogy a kézzel írott szövegek sajátos, a nyomtatottakétól eltérő természete hogyan befolyásolhatja a nők bizonyos típusú szellemi törekvésekben való részvételének dinamikájáról való gondolkodást. Hiszen a marginália, a feljegyzésgyűjtemény, a hétköznapi jegyzetek, a levélben vagy naplóban kifejezett vélemény nemcsak az íráshasználat sajátos megnyilvánulásába engedhet bepillantást, hanem abba is, hogy a kézírás tulajdonosa épp mit olvasott és olvasmányáról hogyan gondolkodott. Nők esetében különösen fontos lenne azt a problémát is tematizálni, hogy a kéziratos források számának növekedésével és létezésük tudatosításával párhuzamosan mikor szűnik meg adott személy, szöveg vagy társadalmi gyakorlat „rendkívülisége”, s a fennálló új ismeretanyag hogyan befolyásolja a felülvizsgálatot és a megértés új keretrendszerének kialakítását. A kéziratos források arra ösztönözhetnek tehát, hogy egyszerű ám központi kérdéseket gondoljunk újra: nemcsak azt, hogy mit tudunk a 19. századi nők életéről, olvasási szokásaikról és írásgyakorlataikról, hanem azt is, hogy honnan, milyen forrásokra alapozva tudjuk mindezt, és mi az, amit egyáltalán tudni vélünk róluk.⁹

A kéziratos kultúra vizsgálata ugyanakkor a szerzőség fogalmának az újragondolására is bőven ad lehetőséget. Gyakran vagyunk hajlamosak ugyanis a szerzőséget a nyomtatott médiumhoz kötni, alkotó és befogadó kapcsolatáról pedig úgy gondolkodni, mint amit kizárólag kereskedelmi tranzakciók és a szakmai előmenetel érdekében tett erőfeszítések vezérelnek. A kéziratosság tanulmányozása segíthet annak felismerésében, hogy a szerzőség nem univerzális és transzcendens fogalom: az eredendő materiális környezet, a földrajzi lokáció és az alkotó neme mind szerepet játszik létrejöttében.

A kézirat anyagszerűsége és az alkotás testi mibenléte a szöveg és az alkotó testének felbonthatatlan kapcsolatát eredményezi; a kézírás valami olyasmit közve-

9 Margaret Ezell a kora újkori női íráshasználók és fennmaradt kéziratos forrásaik alapján vetette fel a kérdéseket. A megfogalmazott problémák a 19. századi nők kéziratos forrásainak kutatása tekintetében is érvényesek, relevánsak. Vö. Margaret J. M. EZELL, „The Laughing Tortoise: Speculations on Manuscript Sources and Women’s Book History”, *English Literary Renaissance* 38, no. 2 (2008): 331–355.

tít, ami a nyomtatott szövegből hiányzik: az alkotó valaha volt fizikális jelenlétét. Nem véletlen, hogy a kéziratok és a kézírás iránti különös érzékenység épp a 19. században, a tömeges írástudás, az olcsó nyomtatványok és a gyors kommunikáció csúcspontján nyilvánult egyre határozottabban meg. Míg ugyanis a technológiai innovációk az alkotó társadalmi identitásának alakulására voltak nagy hatással, a tömegtermelés a kéziratok kulturális státusának megváltozásában játszott központi szerepet. A géppel nyomtatott szöveg uniformitása a kézírás egyedi, személyes auráját növelte. A tipográfia révén vizuálisan szabványosított szöveggel szemben a kézírás, az autogram másfajta figyelmet kívánó egyedi műalkotássá vált: megőrzésre érdemes, értékesítésre alkalmas műtárggyá. A nyomtatás mindenütt való jelenléte a kézirat médiumát tehát legfontosabb üzenetével tette.¹⁰ A nők, mint e könyv némely tanulmányából is kiderül, az ereklýeként fel-fogott kéziratok megőrzésében, hagyományozódásában, közgyűjteményekbe juttatásában is sok esetben döntő szerepet játszottak.

A kötet írásai lehetőség szerint a kronológia elvét követve és tematikus alfejezetek köré csoportosítva reflektálnak a női íráshasználat különböző megnyilvánulási formáira és funkcióira a hosszú 19. században. Csörsz Rumen István nyitótanulmánya azt mutatja meg, hogy a nők hogyan, milyen szerepekben jelennek meg egy alapvetően férfiak által létrehozott kéziratok közköltészetben a 18–19. század fordulóján, Mészáros Gábor írása pedig egy olyan lokális költői csoportosulás működés módjára világít rá, amelynek női tagjai mellett legfontosabb ösztönzője és létrehozója egy férfi volt. Kucserka Zsófia tanulmánya a kéziratok és nyomtatott szövegek találkozását vizsgálja egy anya–lánya szerzői páros, Kölcsey Antónia naplójának és Ábrányiné Katona Clementina publicisztikájának összehasonlító elemzése révén. Domokos Mariann a kéziratok ételreceptek sajátos női szövegtípusaként való vizsgálatától a gasztronómiai tudás nyomtatásban színre vitt nemzetkonstrukciós szerepköréig jut el tanulmányában. Kapus Erika az énreprezentáció egyik tipikus műfaja, a napló kapcsán nyújt betekintést Czobbel Minka énelbeszélésének és traumaélményének artikulálódására a szerző 1914-es naplóbejegyzései alapján. Török Zsuzsa és Lingvay Julianna tanulmányai az írás és a emlékezés privát és nyilvános közegeit, a kéziratok és nyomtatott médiumok célzott használatát vizsgálják Majthényi Flóra és Lövei Klára írásgyakorlatában. A záró alfejezet tanulmányai levelező közösségek működés módjára, illetve a levelezés révén való kommunikáció lehetőségeire mutatnak rá. Somogyi Gréta Rhédey Mária grófnő feleség- és anyaként körvonalazódó szerepperformanciáit

10 A kéziratok anyagszerűsége tekintetében izgalmas gondolatmenet: Dana GIOIA, „The Hand of the Poet: The Magical Value of Manuscripts”, *The Hudson Review* 49, no. 1 (1996): 9–29.

elemzi férjével, Mikó Imrével folytatott levelezésében. Végül pedig, Dede Franciska a Justh Zsigmond, Fedeles-Czeferner Dóra pedig a Schwimmer Rózsa körül csoportosuló női levelezőháló rekonstrukcióját végzi el. Az elemzések a nőknek a korabeli kéziratos kultúrában való sokoldalú részvételére, a kéziratos és a nyomtatási kultúra közötti egyensúlyozásukra és ennek változó funkcióira világítanak rá. A tanulmányok a kéziratos és a nyomtatott nyilvánosságra nem egymás ellentéteiként, hanem a hosszú 19. században rendelkezésre álló mediális lehetőségek közül egyaránt választható, egymást kiegészítő lehetőségként tekintenek.

Török Zsuzsa

Társas szöveghasználat

Nők a kéziratos hagyományban a 18–19. század fordulóján

A 18. század minden szempontból átrendezte, megújította a magyar irodalmi életet, illetve a tágabban irodalomnak tekinthető szöveghagyományt. Amiről ezúttal írni fogok, a női íráshasználók szerepe a kéziratos közköltészetben. A téma felf villan már a korábbi közköltészeti kritikai kiadások jegyzeteiben, illetve más munkáimban, tehát lehet, hogy nem minden részlete ígér újdonságot az olvasóknak. Bevallom, mégis nagy élmény volt az adatokat egy új kaleidoszkópban összerázni. Attól tartok azonban, a kép nem tisztul ki egykönnyen, s bőven várnak ránk problémák. Még azzal sem lesz egyszerű dolgunk, ha azokat a női szöveg-gazdákat próbáljuk megkeresni, akik nem feltétlenül szerzők, de valamire *használták* a szövegeket. Ám (régészesen szólva) legalább olyan problémák is kifarodulnak a földből, amelyeket megoldottnak véltünk, noha szerencsére nem azok.

A 18. századi költőnőkre gondolva mindannyiunk lelki szemei előtt felvillan a Weöres Sándor által kitalált Psyché, Lónyay Erzsébet (*1795–*1831) alakja:¹ az a költőnő, aki képes versbe önteni lelki rezdüléseit, akár pszichotikus, akár megszokottabb érzelmeit, időnként erősen profán vágyait, s ezt mi *alanyi költészet* gyanánt természetesnek tartjuk a régebbi korokban is. Ő lehetne tehát az igazi magyar Szapphó. (Weöres szerint voltaképp Földi Jánosné Wespzprémi Julianna és Újfalvi Krisztina ihlette Psyché figuráját.) Sajnos ezt az élményt nem kínálhatom olvasóimnak, mivel egyelőre még hasonló személy se bukkant fel a forrásokban. Sőt, attól tartok, a tanulmány végén ugyanide fogunk megérkezni.

* Készült az *Irodalmi nyilvánosság a polgárosuló Nyugat-Magyarországon 1770–1820* Lendület-kutatócsoport keretében. A szerző köszönetet mond Küllös Imola, Török Zsuzsa, Boér Hunor és Zichy Mihály segítségéért.

1 Első kiadás: WEÖRES Sándor, *Psyché: Egy hajdani költőnő írásai*, Magvető zsebkönyvtár (Budapest: Magvető Kiadó, 1972).

A „hosszú 18. század” Magyarországon és Erdélyben az 1690-es évektől, a török kiűzésétől egészen az 1810-es évekig tart, tehát legalább százhusz, de lehet, hogy még több évet fog át. Ezzel párhuzamosan viszont a „hosszú 19. század” is elkezdődik, az új típusú irodalmi élet kialakulásával, a fogság után újra aktív Kazinczy Ferenc és kortársai szerepvállalásával.² Ezek az egyidejűségek mindig gondot jelentenek a periodizációban, s különösen nehéz pontosan azonosítani a folyamat női szereplőit. Már lényegében Mikes „édes nénje” is fiktív személy, de most róla nem lesz szó, hiszen ő nem válaszolt az író leveleire, nincs saját szólama a *Törökországi levelek* színes szövegvilágában. Külön tanulmányt érdemelne, hogy Mikes milyen mértékben igazítja mondanivalóját egy elképzelt női elváráshoz, s „visszajelzéseiben” milyen képet fest levelezőtársáról: érzelmi dominancia, humor, évdés, hírek-pletykák iránti kíváncsiság jellemzi, és így tovább.³ Ez sajátos párhuzamot alkot azzal, hogy Mikes számára az ismeretlen P. E. grófnő voltaképp a múza szerepét játssza, s az ő archetípusuk végigkíséri a 18. század magyar irodalmát is, hiszen ők a művészeti ágak *mesterei*, de egyúttal maguk is *ihletők*.

Dávidné Soltári

Kiindulópontként szolgálhat, hogy a világi irodalom témakínálata (akárhogy nézzük) *nőiesebb* az egyházinál, tehát nőkre szabott lírai szerepeket is bátrabban megidéz, ezáltal tágabb lélektani tartományra terjed ki. Természetesen ez így csupán egy axióma, amelynek koronként sokféle változatával találkozhatunk. Az azonban még a régiségre is igaz, hogy egy női dalban megengedett az olyan mértékű vagy jellegű lelki „kilengés”, ami másutt tabunak számít, vagy tilalom alá esik.⁴ Ennek fontos példája korszakunkban a *Dávidné Soltári* kézirat típus-sorozat, melynek legismertebb darabjai időrendben:

- 2 A kérdésről bővebben Intézetünk készülő irodalomtörténeti kézikönyvének módszertani előzményeképp: Tüskés Gábor, „A 18. századi irodalom korszakolásának kérdéséhez”, *Irodalomtörténet* 100 (2019): 369–392.
- 3 Az író szerepértelmezéséről a legújabb összefoglalás: KNAPP Éva, „Dialogus és identitás a *Törökországi levelek*ben”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 126 (2022): 149–175.
- 4 Erről bővebben lásd alább a ponyván kiadott asszonypanaszokról szóló részt.

- *Dávidné Soltári* (1790–1791, Sárospatak)⁵
- *Dávidné Dudája* (1809, Nagyszalonta, Debrecen)⁶
- *Dávidné Soltáriból ki válogatott Énekek* (1814–1828, Debrecen)⁷
- *Szent Dávidné Soltári* (1826, Nagyenyed?)⁸

Valamennyit férfiak írták, jórészt diákok, de a füzetek tartalma nem függ össze szorosan, nem egymás másolatai. Címük viszont a fentiek nyomán kettős játékot játszik az olvasóval. Dávid zsoldárait ugyanis mindenki ismeri, az Úrhoz fordulás vagy az Úrral folytatott fohászkodó párbeszéd nyelvét, ezáltal Dávid alakja és habitusa világos. „Dávidné” viszont nem létezik ebben az értelemben, s senki se tudja, miket énekelt. A képzeletbeli ellenvilág emiatt egy patinás, szép történeti távlatból vetül rá mindarra, amit mi világi kultúrának látunk. Ha tehát egy 1790-es vagy 1820-as évekbeli magyar legény a „Dávidné zsoldáraihoz” sorolta mindazt, amit a szerelemről énekelt bármilyen hangulatban, bármely lelki irányultsággal, ezzel egyértelműen a női kultúrába utalta azokat. Ebben a nők külön világának, a velük kapcsolatos erkölcstelenségi vádaknak a hatása is tükröződik. Pálóczi Horváth Ádám közmondásgyűjteményében (1819) erre utal a „Dávidné notáját dalolja” proverbium.⁹ Tovább árnyalja a kérdést, hogy a pataki diákok kottás gyűjteményeiben, a melodiáriumban zömmel valóban zsoldárokat és gyülekezeti énekeket találunk, s a Dávidnét említő gyűjtemény ezekhez képest is hangsúlyosan profánként határozta meg magát. Női szöveggént tehát a tartalmától függetlenül létjogosultságot kaphat, ami máshol tilos.

Néha meglepő jelenségekre bukkanhatunk. Sepsiszentgyörgyön, a Székely Nemzeti Múzeumban őriznek egy egyleveles kéziratot, amelyre ezt írták címként: „ének a Dávidné soltáriból”.¹⁰ Ezt valószínűleg nem úgy kell érteni, hogy valamilyen ilyen című kéziratból másolták (bár az egyikben ez a dal is szerepel), hanem egy konkrét szöveget attribuíál Dávidné zsoldárának: a *Vigan élem világom* kezdetű verset.¹¹ A verbunkos dallamra írt, mértékletességet hirdető mulatódal rend-

5 STOLL Béla, összeáll., *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, 2., bőv. kiad. (Budapest: Balassi Kiadó, 2002), 393. sz. A továbbiakban: STOLL + tételszám. Lelőhely: Sárospatak, TREN Kt. 630.

6 STOLL 602. sz., leelőhely: Sárospatak, TREN Kt. 1668.

7 STOLL 647. sz., leelőhely: Debrecen, Déri Múzeum Néprajzi Adattár 604.

8 STOLL 738. sz., leelőhely: Nagyenyed, Bethlen Dokumentációs Kvt. K. 224.

9 *Ezer hat-száz Példa-beszédek és rész szerént egyenes értelmű hathatós Jeles-Mondások* (1819) MTA KIK Kt., RUI 8r 47, 59.

10 Jelzete: M. fasc. V. N. 8., mikrofilm: MTA A 197/X.

11 A szövegcsalád kritikai kiadása: CSÖRSZ Rumen István és KÜLLÖS Imola, kiad., *Közköltészet 2: Társasági és lakodalmi költészet*, Régi magyar költők tára: XVIII. század 8 (Budapest: Universitas Kiadó, 2006), 59. sz., összesen 74 változat ismertetésével; számuk azóta tovább bővült. Az addig rögzített va-

kívül népszerű volt ekkoriban, s többek szerint Újfalvi Krisztina írta.¹² Valóban igaz lehet, hogy legalábbis az alapszöveget ő alkotta, ám a legismertebb, ponyván is kiadott változatokat, amelyek napjainkig gyűjthetők akár népdalként, már nem neki köszönhetjük. Mivel azonban volt egy valódi női résztvevője a folyamatnak, éppenséggel fején találták a szöveget a *Dávidné Soltári*-hivatkozással. Jókai 1883-ban ebben az értelemben említi, a bibliai bolond szüzek (Máté 25, 1–12) példázatát is belekeverve, amely ezúttal a balga és csapodár nőkre utalhat: „Héj, ha azt a sok éjszakai dáridót mind megtudta volna; amikben a lovag urak éneklék bizony a Szent Dávidné zsoldárait, s táncolnak ugyan a hét bolond szüzekkel, nem a Jehova, hanem a Baál oltárai körül: hát az lett volna ránézve az igazi pokol!”¹³ Érdekes, hogy 1903-ban Jókainál és néhány szinonimaszótárban már más jelentéssel találkozunk: „a szolid uraságok félrevonulnak a pipázószobába, s ott előveszik a szent Dávidné zsoldárát; egy kis parázs ferbli összekerül”¹⁴ – tehát a kártyát hívják így, vö. „az ördög bibliája” kifejezéssel. S ne hagyjuk ki az egykori asszociációs körből a *Deákné vászna* rokon hangzású motívumát sem, amelyről a 16. században moralizáló éneket is írtak, ugyancsak a női normasértést hangsúlyozva.¹⁵

Női címzettek, női olvasók

A szövegek (versek, levelek stb.) női címzettjei szintén hosszú hagyományláncot alkotnak a régiségben. Nem egyértelmű persze, hogy az udvarlásra szánt irodalom milyen arányban jutott el a megszólított félhez; sok minden maradhatott titokban, a költők térfelén. Tudjuk azonban, hogy legalább egy versét még Balassi Bálint is elküldte Losonczy Annának.¹⁶ Ő pedig el tudta olvasni, vagy valaki

riánsok között a *Dávidné Dudájából* (1809; XIX. sz.) és az egyik kései *Dávidné Soltáriból* is szerepel adat (1814–1828, XXIX. sz.). A továbbiakban: RMKT XVIII/8.

12 A költőné életművéről legújabban: EGYED Emese, kiad., „*Levéllé válva*”: *Újfalvi Krisztina verselő köre (1795–1797)* (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2017).

13 JÓKAI Mór, *Minden poklokot keresztül* (1883), s. a. r. KÓKAY György, Jókai Mór összes művei: Regények 45 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1969), 99.

14 JÓKAI Mór, *A mi lengyelünk* (1903), részlet a 10., *Pénzmámor* c. fejezetből.

15 Kritikai kiadása: ÁCS Pál, kiad., *XVI. századbeli magyar költők művei: Kozárvári Mátyás, Decsi Gáspár, Decsi Mihály, Tolnai Fabricius Bálint, Pécsi János, Murád dragomán (Somlyai Balázs), Szepesi György, Vajdakamarási Lőrinc, Skaricza Máté, Zombori Antal, Tardi György, Tasnádi Péter, Hegedűs Márton, Moldovai Mihály és ismeretlen szerzők énekei 1579–1588*, Régi magyar költők tára: XVI. század 11 (Budapest: Akadémiai Kiadó–Orex Kiadó, 1999), 24. sz.

16 A *Széllyel hogy vadásza én lelkem, Julia* kezdetű *Negyvenegyedik* ének argumentuma utal rá: „kit írva küldött vala Juliának”. Köszönet Szentmártoni Szabó Gézának, hogy erre a részletre már korábban felhívta a figyelmemet.

felolvasta, elénekelte neki. Ez a hagyomány később egyre szélesebb körre terjed ki (ahogyan az íráshasználók köre is bővül), ám ezek a vers-levelek bekerültek a családi levéltárakba, és nem tudjuk, kiktől érkeztek, s mire vonatkoztak a reflexiók, így aligha lehet rekonstruálni a történetüket. Voltaképpen azután váltak autonóm műalkotásokká, miután elvesztették életrajzi kereteiket, az adott emberi kapcsolatokhoz rendelt mozgásterüket. Az „érkezési oldal” esetleg feltárható, de azt már nem tudjuk, hogy a címzettek miként válaszoltak a kapott versekre, hiszen azt egy másik család levéltárában kellene keressük. Vagy pedig sehol, mert csupán egy dokumentálatlan, titkos találkozó lett a levelezés vége a kastély kertjében.

Ahogy említettem, a hiteles női dalok megragadhatatlan halmazt jelentenek az irodalomtörténetben, mert sokáig nem írták le őket. Volt ugyanakkor egy hosszú életű, *konstruált női kultúra* a régiségben, e hagyomány zömét viszont férfiak tartották életben, hol komikus, hol szomorú empátiát felkeltő céllal – a nők nevében. Tévedés lenne ezt azonosnak látnunk a női kultúrával, a nők saját érdeklődését, ízlését tükröző szövegekkel. Az említett vers maga is férfias dolgokról szól. Újfalvi Krisztina remekül belehelyezkedett abba, hogy egy férfi minek örül. Barátság, ivás, szerelem, szolid vagyon, minden szóba kerül, de nem kifejezetten feminin világlátást sugall. Arról nem beszélve, hogy a nők egy része még a 18. század végén is, úgy sejtjük, nem nagyon volt írástudó, vagy csak másodlagosan, tehát olvasott valamennyire, de nem annyira írt.

Hogy pedig ezeket én mind véghez vinném,
Arról hitelemet papirosra tenném,
Kezem kereszt-vonásával,
Erősítném rántásával,
Csak asszony lehetnék,
És kontyot vehetnék!¹⁷

Ez az ének az egyik legismertebb vénlánycsúfoló a korszakban. A hösnő tanúk előtt erősködik, hogy mindenképpen férfit akar, de csak így, XX jellel tudja aláírni a nyilatkozatot. Ráadásul ez egy visszatérő tréfa a versen belül, hiszen gyakran így kezdődik: „A két X-et én már régen meghaladtam”, vagyis elütöttem a húsz évet, így még erre is alludál a vénlány, mintegy azonosulva az XX aláírással. Ezt a dalt azonban férfi írta, jó eséllyel egy diák. (Magas, elváltoztatott hangon, férfiak

17 KÜLLÖS Imola, kiad., CSÖRSZ Rumen István, mts., *Közköltészet 1: Mulattatók*, Régi magyar költők tára: XVIII. század 4 (Budapest: Balassi Kiadó, 2000), 55/XII. sz. A továbbiakban: RMKT XVIII/4.

által énekelt farsangi csúfolóként még a 20. században is gyűjtötték.)¹⁸ Egyúttal arra is figyelmeztet, milyen korlátozottan férünk hozzá a női írástudás emlékeihez.

Tovább vizsgálva ezt a konstruált nőképet, jól látható, hogy a nők a populáris kultúrában gyakran komikus szereplőként jelennek meg, vagy pedig tanítandó, irányítandó emberekként. A ponyvák és a kalendáriumok világosan jelzik, hogy a népművelés egyik kiterjedt iránya szintén a női olvasó, aki passzívabb, mint a férfi közönség, és neki meg kell mondani, miként éljen. Például a *Szűz leányok dallaji*, vagy *Férjhez menendő leányok dallaji* című ponyvák egy legényválogató szöveggel kezdődnek: *Egyszer két leány virágot szedni*. A párválasztási tanács az egyik fő motívuma a kiadásnak, a leányok pedig a célközönség.¹⁹ Nemesné Matus Zsanett kiváló győri muzeológus hívta fel a szakma figyelmét egy 1834-es gúnyversfüzérre, amely olyan győri lányokról-vénlányokról szól, akiknek életrajzi (többek közt házassági) adataikat is sikerült feltárnia. A rigmusokat valószínűleg a győri királyi jogakadémia diákjai írták, vagyis vágyakozó és kötekedő ifjú legények, akik az epés megjegyzések mellett néha megdicsérik az egyes leányokat például azért, mert magyar dalokat énekelnek, zongoráznak, táncolnak – ugyanitt megróják, akik németesen beszélnek és nyugat-európai divatot követnek. Ez arra utal, hogy e néhol elég sértő verseket valamiképp eljuttatták a címzettekhez, párbeszédet kezdeményeztek velük testi és lelki tulajdonságaikról.²⁰

Külön szórakoztató almfajt alkottak a házastársi veszekedések. Ezek is oktató célú szövegek, méghozzá dramatikus formában. Így valószínűleg sokkal jobban megjegyezték, felfogták a nézők a szatirikus játékok üzenetét: akármennyire immorális a férj (tékozló, iszákos, agresszív), a jogos megszégyenítés és kinevetés után mégis vissza kell nyernie a családfői tisztséget, a süveg és a konty nem felcserélhetők.²¹ A panaszkodó feleséget övező együttérzés néhány versszakkal később már őt teszi nevetség tárgyává a rátarti, vezető szerepre törő viselkedése miatt. Ilyen értelemben ezek az alkotások különösen nőellenes üzenetet hordoznak, minden látszólagos empátia ellenére. *Az asszonyoknak igazságok és privilégiumok* egy különleges litániaparódia, amely – kicsit a *Dávidné Soltári* ötletének módján – egy

18 Uo., 435.

19 A szövegcsalád kritikai kiadása: RMKT XVIII/8, 72. sz., számos kézirat és ponyvaváltozat adataival.

20 Az értékes forrást gazdag jegyzetanyaggal közli: NEMESNÉ MATUS Zsanett, „Nemes Győr Városában lakozó édes, mézes, mákos, cukros koma asszonyaink: Egy reformkori csúfoló társadalomtörténeti vetületei”, in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 10*, szerk. CSÖRSZ Rumen István (Budapest: Reciti, 2022), megjelenés előtt.

21 A műfaj részletes elemzését adja KÜLLÖS Imola, *Közköltészet és népköltészet: A XVII–XIX. századi magyar világi közköltészet összehasonlító műfaj-, szüzsé- és motívumtörténeti vizsgálata*, Szó-hagyomány (Budapest: L'Harmattan, 2004), 65–85. A 18. századi anyag kritikai kiadása: RMKT XVIII/4, 38–41. sz. és jegyzetei.

szakrális szövegkeretet húz rá egy nagyon profán témakörre. Kónyi János *A mindenkor nevető Democritus* című, először 1782-ben kiadott munkája egy későbbi függelékében jelent meg, így nem tarthatjuk egyértelműen az ő munkájának. Ám akárki volt a szerző, nyilván korábbi közköltészeti előzményekre támaszkodott.²² A liturgikus asszonycsúfolót később ponyván, önálló szöveggként is kiadták.²³

Azonban még mindig nem látjuk a szövegekből, mivel foglalkozik egy nő, amikor nem a házimunkáját végzi. Például azzal, hogy végre valaki nyilvánosan úgy szenvedhet világi gondok miatt, ahogy egyébként csak a vallásos irodalom engedi a szenvedés átélését. Ez a szempont nemcsak a ponyvákat jellemzi, hanem a kéziratosságot is, hiszen sokszor lemásolt szövegekről van szó. A ponyvakiadások egyik korai serkentője, majd szerkesztői elve épp az olyan női (vagy nőiként is érthető) daloknak a közzététele, mint például „a komáromi menyecske siralmas nótája”, már az 1770-es évektől. A hősnő nem az 1763-as földrengés miatt panaszkodik, csupán azért viseli ezt a titulust, mert ott adták ki a ponyvát. Ő amiatt sír, hogy elvesztette a szabadságát, s kalickába zárt madárként él:

OH! én árva, melly bé-zárva vagyok kalitzkában,
eped szívem, hervad színem kemény rabságomban,
békóba vagynak lábaim,
rabságba minden tagjaim,
Meg-szakadok, jaj meg-halok, lankadnak inaim.

Már el-estem, 's törben estem, és meg-fogattattam
véletlenül, 's kéntelenül, magamat meg-adtam,
Nem lehet szabadulásom,
magam koporsómat ásom,
Mert el-múlt, 's tőlem el-fordúlt régi vídamságom.²⁴

22 KÓNYI János, *A mindenkor nevető Democritus*, kiad. BÍRÓ Ferenc, Magyar hírmondó (Budapest: Magvető Kiadó, 1981), 284–292.

23 Pl. OSZK 814.519, OSZK Pny 2.921 (kései kiadás) stb.

24 *Két szép új SZOMORÚ ÉNEKEK* (1785), kiadása: CSÖRSZ Rumen István, kiad., *Magyar világi ponyvairodalom 1700–1820 I. Lírai dalok és versek*, ReTextum 8 (Budapest: Reciti, 2018), 112. sz., 3–4. versszak. A továbbiakban: MVP I. A szövegcsalád összes ismert tagjának felsorolását lásd a kritikai kiadásban: CSÖRSZ Rumen István, KÜLLÖS Imola, kiad., *Közköltészet 3/B: Közerkölc és egyéni sors*, Régi magyar költők tára: XVIII. század 15 (Budapest: Universitas Kiadó, 2015), 101. sz. A továbbiakban: RMKT XVIII/15.

Panaszait rengeteg versszakon át folytatja, sőt *szomorú gerlike*ként nevezi meg magát az akrosztichonban is. E fontos alkotás (más hasonló asszonypanaszokkal együtt)²⁵ reflektorfénybe állít olyan női sorselemeket, amelyek bemutatására az egyházi irodalom nem alkalmas, hiszen a boldogtalanság tabu, róla szólni pedig nincs megengedve. Tehát hogy a hösnő a rossz házasságba bezárva él, s visszasírja lányságát, tulajdonképpen mind normasértő gondolatok, noha mi, jelenkori olvasók ezeket már természetesnek vesszük, hiszen már a romantika után olvasuk. Nekik nem az volt.

Nem tudjuk, mely ponyvát vagy kéziratot forgatták női olvasók. Emléküket viszont néha más, nem szöveges mozzanatok őrzik. Akár valódi, lepréselt virágok is ránk köszönhetnek a könyvek, kéziratok lapjai között – majd a botanika történései egyszer megvizsgálják, milyen virágok ezek, s hol, melyik versek mellett találhatók. Az Országos Széchényi Könyvtár egyik ponyvakolligátumába beszúrt oldalakon viszont hímzett virágok vannak. Valószínűleg női olvasó kezében is megfordult, akinek örömet okozott a hímzés gyakorlása, ezért keményebb lapokat fűzött a ponyvák közé, s erre hímezte a két virágmintát (feltehetőleg ugyanaz a személy készítette mindkettőt). A szomszédos szövegek egyébként nem kifejezetten női olvasmányok: a tulipán az *Árgirus*-história (821.137) elé van bekötve, a másik virághímzés pedig Mátyus Péter *Vándorló levelek* című, 1785-ben kiadott füzeté (821.143) elé.²⁶ Mindazáltal ez mégiscsak interaktív szöveghasználatnak számít.

Régebben is megesett, hogy a hölgyek a papír helyett inkább a keszkenőt választották. Szentmártoni Szabó Géza említette azt az 1633-ból származó tanúvallomást, ahol szó szerint idéztek egy hímzett vagy varrott szöveget, amely talán egy Balassi-vers részletét őrzi:

Kovács Szabó Ferenc fassus est: „[...] Tudom azt is, hogy két keszkenőt adott Szabó Jakabné Abrugyinak: egyik pelikános, aranyos, az másik bötös, feketés. Ez volt reávarrva:

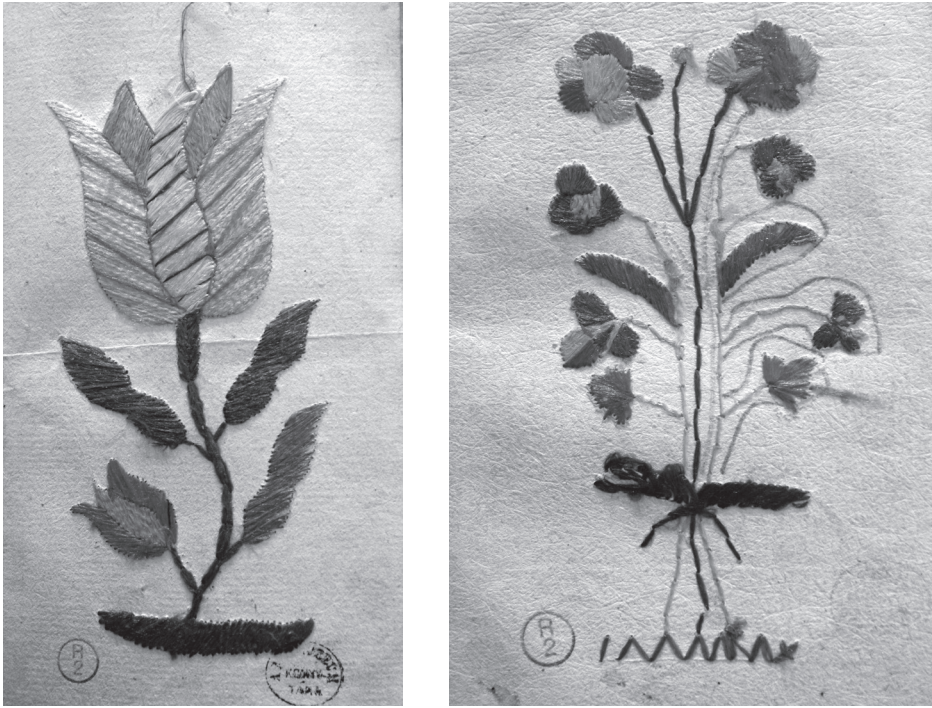
Búcsúmat vészem már az én szeretőmtől,
Nemkülönben úgy, mint egy ellenségemtől.

Az gatyakötélén is láttam, hogy Kerekes Erzsók volt arannyal varrva, kit Abrugyinak adott Szabó Jakabné.²⁷

25 Pl. MVPI. 113. sz.

26 A kolligátum átfogó jelzete: OSZK 821.132–821.158, feltehetőleg Sebestyén Gáboré volt.

27 SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, „Balassi búcsúverse és a prosopopeia a XVII–XVIII. század magyar nyelvű költészetében”, *Irodalomtörténet* 85 (2004): 173–211, 188.

1–2. kép:

Hímzett virágminták egy 18–19. századi ponyvakolligátum lapjai között
(OSZK 821.132–821.158)

Az üzengetés, a jelhagyás eszköze tehát nem feltétlenül a drága papír volt, amihez nehezebben lehetett hozzájutni, hanem akadt, aki túlvél „írt”. Ismerünk ilyen utalást egy későbbi szövegből is:

Keszkenyő szélére valo versek, 1827.ben

Unalmas orájim Könyebbittésére
Vartam ez verseket Keszkenyőm Szélyére.
ne tsudáld ha Gyászos Ennek a formája.
Mert ezt egy nyögő sziv Rajzolta Réjája
Fekette a selyem ilyen a Szivemis
aki eztet Látod Képzelyj így engemis.²⁸

28 *Tsorik András-énekeskönyv* (1750–1751), STOLL 240. sz., 300. A kézirat zöme valóban 18. századi, ezzel a nagyobb betűs, gyakorlatlanabb kézírással csak a kötet végén találkozunk. Az utolsó sorpár jó eséllyel a „Fekete a holló, gyászt visel magáért” közköltési és népdalsor parafrázisa.

A textíliákra varrt szövegek útját a paraliturgiába, főleg a protestáns hagyományban, Gesztelyi Hermina kutatásai világították meg.²⁹ A női írásbeliség egyik jellegzetes ága valóban ebben a közegben teljesedett ki, saját hordozót találva, ám a világi versekről egyelőre kevés a dokumentum.

Visszatérve a hagyományos, papírra írt irodalomhoz: korszakunkban nevezetes női írófigurák bukkannak fel, akikről akár az egykorú sajtóból is lehetett tudni. Némelyikük művei a nyomtatásig is eljutottak. Például Fábián Julianna versben levelezett Gvadányi Józseffal, az említett Vályi Klára pedig insurgens buzditást (1798), sőt 1807-ben *Magyar Tempe* címmel verseskötetet is publikált. A férfiak kapcsán tehát olyan női írók, gyakorlatilag a közköltészet mezejébe tartozó, nem professzionális költők kaptak nyilvánosságot, akik a férfi műfajokat próbálgatták, merthogy azok tanulható és elleshető beszédmodok voltak. Ne felejtsük el, hogy a 18. században az alsó iskolákba lányok is jártak, s hasonló ünnepi köszöntőverseket kellett mondaniuk, mint a fiúknak. Számukra két-három versszakos rigmusokat jegyeztek föl:

Leány-vers

Ha Istent dicsérik még a csecsszopók is,
Szájokban viselik az Úr nevét ők is,
Dicséri az Istent küs Pap Rebeka is,
Hogy Húsvét napjára virrasztott mostan is.

Nagy örömmondásnak napja ezen szent nap,
Amelyen örvendez minden lélek és pap.
Rebeka is örvend, ha piros tojást kap,
Áldást kíván néktek szívesen ma s holnap.

Minden kicsiny dolgot nem lehet megvetni,
Egy kicsiny leányt is lehet megdicsérni,
Azonban a tojást nem kell felejteni,
Vége itt versemnek, válét kell mondani!
Amen.³⁰

29 Pl. GESZTELYI Hermina, *Textusok és textilek: Az erényes nő műveltsége a 17–18. században*, A Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények kiadványai (Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerület Közgyűjteményei, 2021).

30 *Dersi István-énekeskönyv* (1793–1797), STOLL 418. sz.; a Régi magyar költők tára készülő *Közköltészet* 4. kötetéből. Modern átírását itt közöltük: CSÖRSZ Rumen István, vál., KÜLLÖS Imola, műfa-

A „küsz Pap Rebeka” versmondása után következtek a nagyobb gyerekek, akik néha tíz versszakot is elszavaltak, mert már meg tudták jegyezni, fel tudták olvasni. A lányokat tehát iskolai szinten is bevonták a közköltészeti hagyományrendszerbe, noha ők hamarabb kiszálltak belőle, viszont a férfi műfajok (alkalmi vers, halotti vers, köszöntő, episztola) imitálása nyomán jártasságot szereztek e beszédmódokban. Meghonosodott például körükben a verses levél, a morálizálás. Ennek a Komáromban élő Vályi Klára volt az egyik legismertebb képviselője, akinek néhány éve egy Szegeden őrzött kéziratáról sok érdekeset elárult Deme Ágnes tanulmánya.³¹ Ebben azonban nem annyira emelkedett episztolák uralják a mezőnyt, hanem még vőfélyversek is akadnak. Nyilván nem Vályi Klára vőfélykedett, de valamiért ő volt az írástudó, aki ezeket lemásolta, rögzítette. Megfejtésre vár, miért talált magának egy ennyire karakteresen férfi szerepet; polgári hivatása szerint bábaasszony volt.

Azt hihetnénk: szebb írásképe volt a női írásoknak, mint a férfiakénak, hiszen mi a jelenkorból indulunk ki. A régi források némelyikében viszont a női íráshasználat sokkal darabosabb. A tudós Aranka György ugyan nem írt szépen, ám ha mellé tennénk a választlevelet, magasabb esztétikai formánívójúnak éreznénk az ő kézírását, mint Vályi Klaráét. Vizsgálataink során tehát néha azzal is számolnunk kell, hogy egy-egy egyszerűbb írású, névvel jelölt és név nélküli kézirat mögött feltételezhetünk akár női használatot, ahogy férfit is.

Műzsák

Kiket tekinthetünk a női kéziratos hagyomány meghatározó egyéniségeinek, mintaadóinak? Nemcsak a ténylegesen aktív írónőket, Dukai Takáts Juditot, Vályi Klárát vagy Molnár Borbálát, az országos hírnevű honleányokat-asszonyokat, hanem a fiktíveket is. Közköltészeti szempontból az utóbbi társaság legalább olyan fontos, mint az élő írónők. A népszerű olvasmányok, főként a korai románok ugyanis folyamatosan erősítik azt a benyomást, hogy a női íráskultúra hasznos dolog, s a nőknek van keresnivalójuk e porondon. Dugonics András *Etelka*-regénysorozatában (1788-tól) számos jelét láthatjuk ennek. A *Jólánka* (1803–1804)

ji bev., *Világi énekek és versek 1720–1846: Válogatás*, A magyar költészet kincsestára 97 (Budapest: Unikornis Kiadó, 2001), 19.

31 Deme Ágnes, „Folklór és irodalom határán: Egy 1810-es népi kéziratos könyv elemzése”, in *kultúrjav: Írásbeliség és szóbeliség irodalma – újrahazsnosítva. Fiatalok Konferenciája 2014*, szerk. BARTÓK Zsófia Ágnes, FAJT Anita, GÖRÖG Dániel és MARÓTHY Szilvia, Arianna könyvek 9, 33–44 (Budapest: Reciti, 2015).

egyik hőse, Gyulafi például csupán műkedvelő poéta, s minden komolyabb sugalmazás Etelkáé. A fiú épp azért nem értett annyira a költői mesterséghez, mert nem volt ideje elmélyedni benne, a nők pedig ráérnek az ilyesmire:

Sokkal kevesebbet tudott *Etelkánál* a' magyar verseléshez. A' Katonaságban, és a' könyveknek hasznosabb olvasásában gyakorolván életét, nem mehetett annyira: mint azok szoktanak, kik gyermekségjüktől fogva az ilyen tanulmányokban gyakorolták magokat.³²

Később pedig megtudjuk, hogy kifejezetten törekedett Etelkától ellesni az éneklés és a versírás fortélyait:

Mivel pedig ezen üdejében az Ének-szerzésben igen gyakorlatlan vala; a' tambura mellett azon énekeket dallotta, melyeket régenten *Etelkától* hallott, fejébe-is tartotta. Melyet mostanában leg-először dallott *Gyulafi*, azt *Etelka* akkor szerzette, midőn *Eteléje* a' Csonka-toronyban tartatott. Annak foglaltánnya így vala:

* * * *

De tovább már (lehetetlen)

Nem vihetöm sérelmem'.

Ijen élet tűrhetetlen

*Kétségben lesz szerelmem.*³³

Mikos Éva nagyszerű cikkében részletesen olvashatunk arról a sztereotípiáról, hogy a nők tovább élnek a férfiaknál, több szabadidejük van, nem köti le őket anynyi fölösleges dolog (katonáskodás, kereskedés stb.), mint a férjüket, így az általuk továbbvitt szellemi örökség érdekesebb, sőt értékesebb lehet.³⁴ Etelka tehát múzsa és földi lény egyszerre. Figurája éppúgy beilleszthető ebbe az elvárásrendszerbe, bár ő egyúttal valóságos időutazó, hiszen néha még Faludi-verseket is énekel – a megírásuk előtt 700 évvel. Ráadásul Gyulafi is megtanulta tőle:

32 DUGONICS András, *Jólánka, Etelkának leánya* (Pest: 1803–1804), 54.

33 Uo., 107.

34 MIKOS Éva, „Fehérnéprajz: A női folklórelőadó helye az adatközlő emancipációjának folyamatában”, in *Nőszervezők a 19. században: lehetőségek és korlátok*, szerk. TÖRÖK Zsuzsa, Reciti konferenciakötetek 4, 337–354 (Budapest: Reciti, 2019). A női néphagyomány egyedi vonásairól lásd még pl. KÜLLÖS Imola, „Nőkről nőknek?: Gondolatok a népballadáról”, in KÜLLÖS Imola, *Közhízen, közsájon, köztudatban: Folklorisztikai tanulmányok*, 402–409 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2012).

Hogy azt a' *Hadnagy* egészen el-olvasta, észre-vette: hogy ez lenne *Etelkának* legkedvesebb énekje: mivel még akkor is gyakran dalolgatta: midőn *Magyarországban* lakozott. Tudta ő annak nótáját-is, hangoztattatását-is. Az ének ez vala:

*Egy kis tarka Madár víg kedvében
Szép gyümölcsös kertnek mönt röptében.
Oh ha tarka madár vónék
Veled én-is el-röpnék
Tarka madár.³⁵*

Ide sorolhatjuk Mészáros Ignác divatos regényfordítását, a *Kártigámot* is (1. kiadás: 1772), amely szintén a nők sokrétű részvételére utal a kultúraközvetítésben. Betétdalai (*Ne kételkedj szavaimbán; Tenger búknak közepette*) kottával jelentek meg, s önálló énekszöveggként is terjedtek, a közköltészeti forrásokban évtizedeken át nyomon követhetők, nyelvi-stilisztikai hatásuk is jelentős. Ne feledjük, Mészáros Ignác ekkoriban készült Amade László verseinek közreadására, tehát a *Kártigám*-dalok egyúttal a magyar rokokó líra tovább sugárzását, szélesebb körű terjedését is lehetővé tették. Még hozzá ismét a női dalok kontextusát használva.

Ezek a minták mind a közköltészet forrásaiban csapódtak le, s nemcsak azért, mert a *Kártigám* dalait sokan másolgatták. Volt ennek egy másik útja is: a muzsika. A nők a rengeteg szabadidő és a másfajta képzettség miatt ekkoriban előbb lettek zeneértők, mint a férfiak. Ennek egy miniatűr példája, amikor Sárközy István elárulja, hogy kenyéradó gazdája, Festetics György feleségének, Sallér Juditnak a kottatárából kölcsönözte azt a dallamot, amelyre ő a híres nimfa-dalát írta (*Sóhajtozik egy szép nimfa magában*).³⁶ Tehát udvari körülmények közt az úrnő szellemi készleteiből egy pályakezdő, ifjú honorácior is tanulhatott. De elemezhetnénk Szegedy Róza kottás kéziratát is, amelyre Hermann Zoltán hívta fel a figyelmemet.³⁷ Ez nemcsak az asszony műveltségét, zenei ízlését tükrözi, hanem Kisfaludy Sándorét is, hiszen otthon bizonyára elhangzottak a benne lejegyzett darabok. Távolabbra mutat Arany Jánosné Ercsey Julianna példája,

35 Uo., 487. A regény versbetéteiről bővebben: HEISER Krisztina, Jólánka: *Dugonics András Jólánka című regényének versbetétei* (Szeged: Bába Kiadó, 2007).

36 Bővebben: CSÖRSZ Rumen István, „Sárközy István és a sóhajtozó nimfa”, in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok* 7, szerk. CSÖRSZ Rumen István, 145–187 (Budapest: Reciti, 2019), 154–158.

37 Sümeg, Darnay Múzeum, jelzetek: 16.336-D (KE-92-4) és 72.68.2073.

akit az idős Arany valóságos memóriafelelősként használt, amikor saját dallamait, versmegzenésítéseit megtanította az asszonynak, s később tőle „gyűjtötte vissza” a leköttázáshoz. Ha pedig Aranyné nem árulja el Bartalus Istvánnak 1882 áprilisában Arany titkos, gitár mellett papírra vetett zeneszerzői játékait, talán sosem derül ki mindez, s nem rendeznek belőlük a költő halála után nyilvános hangversenyt.³⁸

Vannak olyan örökség-ágazatok, amelyeket szintén a nők tartanak működésben, emiatt viszont az élő zenéhez és az élő előadáshoz kötődnek. Itt is meg kell említenünk a Zala megyei birtokos, Tuboly László lányait, Erzsébetet és Rozáliát, akik Pálóczi Horváth Ádám baráti köréhez tartoztak, miután Petrikeresztúrra költözött. A költő eredetileg csak egy szólamban leírt énekeit ezek a leányok (egy ma már nem ismert másolatból) több szólamban énekelgették. Képesek voltak tehát harmonizálni, így házi kamarazenét tudtak csinálni mások verseiből néhány dallamtöredék felhasználásával – azaz dinamikus játéktérrel bővítették a dalok egyszerű életét. Horváth meghatottan ír erről Kazinczynak, talán tudva arról, hogy ő is fontosnak tartotta gyermekei zenei nevelését.³⁹

*Primer – szekundér, illetve auktoriális – receptuális.*⁴⁰ Ezekkel a kissé sematikus kifejezésekkel szoktuk jelölni a kéziratok énekeskönyvek fő vonásait: az összeíró műveltséghez és írói szándékához való viszonyulást. Természetesen nem kizárólagosságokat szeretnénk sugallni velük, hanem lehetőségeket, hiszen például sok forrás primer és auktoriális egyszerre. Ez a női kéziratokra is érvényes, melyek tulajdonosai (mai tudásunk szerint) viszonylag passzív résztvevői voltak a hagyományozó folyamatoknak: zömmel a kéziratok címzettjeinek, befogadónak tűnnek. A gyűjteményeikben rögzített anyag pedig zömében receptuális, mert arányait tekintve kevés szöveget ismerünk, amit bizonyosan nők írtak. A saját versfaragványok egyelőre kisebb arányban vannak jelen, a 19. század folyamán ezek köre is jelentősen bővül.

38 A kérdésről bővebben, az egykorú sajtóadatok áttekintésével: CSÖRSZ Rumen István, „A dalnok büja »új, méltóbb kobbazzal«: Arany János énekköltészeti programja és saját dallamai”, in *A kísérletező Arany*, szerk. GYAPAY László (Budapest: Universitas Kiadó, 2023), megjelenés előtt.

39 Horváth Ádám Kazinczynak (Petrikeresztúr, 1814. [ápr. 8.]), kiadása: KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*, kiad. (I–XXI:) VÁCZY János, (XXII:) HARSÁNYI István, (XXIII:) BERLÁSZ Jenő és mások, (XXIV:) ORBÁN László, (XXV:) Soós István, 25 köt. (Budapest–Debrecen, 1890–2013), 11:322–326, 325 (2638. levél).

40 Bővebben: CSÖRSZ Rumen István, *Szöveg szöveg hátán: A magyar közköltészet variációs rendszere 1700–1840*, Irodalomtörténeti füzetek 165 (Budapest: Argumentum Kiadó, 2009), 38–39; KÜLLÖS Imola, „Közköltészeti kisszótár: A leggyakrabban használt közköltészeti fogalmak, szakkifejezések rövid magyarázata”, in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok* 7, 45–60, 48–49.

Voltak azonban kéziratos gyűjtő költemények is, csak nem tudjuk, hogy mi célból. Jankovich Miklós *Magyar világi énekek* (1789–1793) című kéziratába be-
költve maradt fenn például egy érdekes levél 1769. január 22-éről. Tiszaeszlárról
küldte egy „káplány”, Korbits Tamás,⁴¹ aki csak véletlenül, a kocsija tengelytörése
miatt vetődött oda, de szerencsénkre följegyzett két fontos éneket „a tekéntetes
ifjú asszony” számára. Egyik se kifejezetten női dal: *A szerencse tündér kerekén*
kezdett keserves,⁴² valamint *A szabadság mely nagy jószág* kezdetű moralizáló
vers. Tehát nem ilyen okból küldte el Korbits a hölgynek – akiről nem tudjuk,
kicsoda –, hanem azért, mert tudta, hogy örülni fog a feljegyzett verseknek. Az,
hogy miként jutott Jankovich kimeríthetetlen gyűjteményébe a kis kézirat, szin-
tén megoldásra vár. Viszont ha már a gyűjtemény autográf részének összeírása
idején került oda, amikor Jankovich még pozsonyi joghallgató volt, akkor kü-
lönös fontossága lehetett számára, talán a hamar kibontakozó gyűjtőszemély
korai dokumentuma lehet. Hasonlóképp egy reformkori, zeneértő hölgyet di-
csér Dessewffy Virginia népköltési gyűjteménye az 1840-es évekből, amelyhez
a grófnő maga készített kottákat, ám ez a rész sajnos Pest 1849-es ostroma ide-
jén megsemmisült.⁴³

Magyar hölgyek kéziratos énekeskönyvei a 18–19. század fordulóján

Milyenek látták a kortársak a női kéziratosokat? Voltak-e jellemző vonásaik?
A Kassán élő, kottás gyűjteményeiről híres Mindszenty Dánieltől (1832) sokan
idéztük már e sorokat:

Kezemben volt számos írott dalgyűjtemény, ’s igen sok verset találtam magam is, melly
minden kéziratban különböző alakban jött-elő. Hazánkban az eféle dalfüzérekkel fő-
képp az Ifjak szokták megtisztelni Kedveseiket, ’s ahoz képest a’ mint valamelyik élén-
kebb színéssel ’s lángolóbb ecsettel öngerjedelmét festeni képes, a’ dal értelmét a’ szerint

41 Talán azonos azzal a Korbits Tamással, aki 1808-ban már alesperes, címzetes kanonok Bártfán. Vö.
A kassai százéves egyházmegye történeti névtára és emlékkönyve, 1. Abaúj- és Sárosmegye (Kassa: Vitéz,
1904), 11.

42 A szövegcsalád kritikai kiadása: RMKT XVIII/15, 143. sz.

43 A gyűjteményről bővebben, szövegközléssel és a zenei összefüggések alapos feltárásával: TARI Lujza,
„Dessewffy Virginia Erdélyi Jánostól visszakért gyűjteménye és két folytatása”, in *Doromb: Közöl-
tészeti tanulmányok* 10, megjelenés előtt.

módosítja, itt-ott megmásítja, megrövidíti vagy megtoldja. gyakran hölgyeink is némi tetszetes változatokkal kiirogatnak sok dalt magoknak; – innen van a ’külömbözés’!⁴⁴

A legtöbb női kéziratot valóban ajándékba adták, ráadásul Mindszenty szerint a fiúk úgy komponálták-válogatták, hogy a lányra érvényes vagy neki üzent gondolatokat közvetítse. 1832-ben így volt, de bizonyára korábban is, már a 19. század eleji gyűjteményekből világosan látjuk. Van például egy elveszett kéziratunk, amely ezt a címet viselte: *Töredelmes gyónás egy asszonyi állatnak*. Az erőteljes cím az első szöveghez tartozott. Amennyire tudjuk, a füzetben férfi dalok, szerelmi keservek, búcsúdalkok sorakoztak. A következő *Világi Énekek* szövegeit ismerjük, köztük néhány patinás, 17. századi dalt is:

Megjelentem panaszimat...
 Hallom, szép szerelmem, hozzám hűségedet...
 Nyisd meg szívem, kit bezártál...
 Árnyéktartó zöld cédrusfa...
 Szívem vidámságát...
 Mért mondasz engem szívednek...
 Kegyes tekintetre termett szép violám...
 Erdőn, hegyen, kegyetlenben mely sokat bujdosam...
 Hívségedet, szépségedet, szívem, midőn szemléltem...
 Elbúcsúznám tőled, rózsám, ha tőlem telhetne...
 Vigassága e világnak még tőlem el nem múlik...
 Békességben hagylak, gyöngyvirágom...⁴⁵

*Kajdátsty Julianna énekeskönyvében*⁴⁶ 1789-es keltezés olvasható, ekkor kapta egy ismeretlen, K. A. monogramú személytől, aki „Egy Szerető Szívnek Magyar Lantja 1789. KA.” címmel gyűjtött össze verseket, amelyekkel a hölgy szívéhez fordult. A bordó bőrkötésbe ütött szövegben franciás névalakot találunk: „A Mademoiselle Mademoiselle Julianne de Kajdatsy praesent. a V. Eglises.” (A franciának álcázott helynév nem más, mint *Quinque Ecclesiae* vagy *Fünfkirchen*, azaz Pécs latin vagy német nevének átköltése.) Kajdátsty Julianna ro-

44 MTA KIK Kt., RUI 8r 206/56, 19b–20a. Idézi K. POSONYI Erzsébet, „Erdélyi János és a népköltészet”, *Ethnographia* 38 (1927): 81–118 (I–II), 165–192 (III), 183.

45 STOLL 482. sz., lelőhelye korábban: Győr, Zeneiskola, 91. sz. Banó István másolata: Néprajzi Múzeum EA 2243.

46 STOLL 1106. sz., lelőhely: OSZK Kt., Oct. Hung. 473. A gyűjteménybe a 19. század közepén más kezek (Radics Mihály, Lovász György) újabb szövegeket írtak be.

konsága ismerős lehet a Vörösmarty-életrajzból: Bonyhádon és Börzsönyben az ifjú költő a Perczel család vendégszeretét élvezte az 1820-as évek elején, akik rokonságban álltak a Kajdácсыakkal. A hölgyet mégsem egyszerű azonosítani. Egyik felmenőjét is így hívták asszonynéven (szül. Risács Julianna, 1716), de ő már 1780-ban meghalt, s nyilván nem kisasszonynak szólították volna a címlapon. Jó eséllyel a nagyanyja vagy annak sógornője volt. Hősnőnk nevét később egy leánygyermek is viselte (egy bonyhádi anyakönyv szerint 1766. szeptember 12-én született Kajdácsy Katalin Judit Julianna), ő azonban 1767-ben meghalt.⁴⁷ A legvalószínűbb, hogy az a Kajdacsy Julianna volt a gyűjtemény tulajdonosa, aki 1774 márciusában született Bonyhádon, és 1858. március 22-én hunyt el. Úgy tűnik, sose ment férjhez.⁴⁸ Emiatt talán örökre megmarad a kérdés, kit takarhatott a K. A. monogram, ki lehetett, aki Pécsen saját költeményeivel udvarolt az akkor még csak 15 esztendő leánynak. A nyitó versben például a DÓRI, KATI és BODA neveket rejtette el az akrosztichonban és a vers utolsó sorában (*Dorinde! Kit maga Cupido fajzott...*, 3a).

Egy másik arisztokrata hölgy gyűjteménye *Zichy Franciska-énekeskönyv* (1800 előtt) címmel szerepel a szakirodalomban.⁴⁹ Zichy Mihály (OSZK) szíves családtörténeti kutatásai és tanácsai révén sikerült azonosítanunk e személyt, aki viszont csak asszonynéven volt Zichy, eredetileg Bésán Franciska (1768–1844). A bőrkötés aranybetűi is erre utalnak, ismét franciásan: FRANKOISSE DE ZICHY NEE DE BÉZAN. A néhol rajzokkal díszített, igényes kéziratban nem saját versek olvashatók, hanem a korabeli szerelmi közköltészetből válogatott érzékeny dalok, köztük német szövegek is. Címük gyakran *ária*, tehát feltehetőleg énekelni is tudott belőlük, aki ismerte a hozzájuk illő dallamokat. Egy helyütt, más írással Titzeli István aláírása olvasható Nágocsról (Somogy megye), 1800. március 10-éről. Annyi bizonyos, hogy ez a szép kötet is a Dunántúlon keletkezett, s a Zichy családtól függetlenül is használták.

47 A Gen-Plus digitális anyakönyv adata: <http://www.genpluswin.de/nofb/ofb/bony/index.php?id=zeig1&ia=8205> (hozzáférés: 2022.06.30).

48 Uo., <http://www.genpluswin.de/nofb/ofb/bony/index.php?id=zeig1&ia=8207> (hozzáférés: 2022.06.30).

49 STOLL 1131. sz., lelőhely: OSZK Kt., Quart. Hung. 4402.

3. kép:

Donát János: *Zichy Józsefné Bésán Franciska képmása* (1817)
Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok, ltsz. 1955.050⁵⁰

A *Komoróczy Terka-énekeskönyv* 1796-os dátumot visel.⁵¹ Valószínűleg egy debreceni fiú készítette, talán egy környékbeli nemes lánynak szánta ajándékba: „Holmi egyyetmas, meljet Komoroczy Therézianak ajánl. Cs. S.” (2a.) Még szerelmi találós játék is van az elején. Ez olyannyira csalogató, szívmengető dolog lehetett, hogy csak utána jöhettek a versek, dalok. Ettől függetlenül valószínűleg nem Komoróczy Terka világát idézi, hanem a küldő ifjút. Külön öröm, hogy Csokonai-másolatok és a debreceni diákdalok néhány szép képviselője is helyet kapott köztük. A titokzatos Cs. S. a kézirat közepén megáll, de megígéri a bővítést Teréziának, vagyis ő maga akarja lezárni a gyűjtést, nem akar holmi firkákat bele: „A még hátra levő tisztán maradott leveleket bé ne firkálja mert Húsvetkor (kivált ha tudnam hogy szivesen lát) tele fogom írni, volna meg oda mit írni de idő nints ’s nem volt.” (66b.)

50 A kép forrása: <https://gallery.hungaricana.hu/hu/TortenelmiKepcsarnok/1001581/>.

51 STOLL 427. sz., lelőhely: MTA KIK Kt., RUI 8r 123.

Egy másik forrás, a *Fa Imre-énekeskönyv* (1809 után) ugyancsak biztos, hogy nem női kézirat.⁵² Egy időben viszont a sajtót is bejárta, hogy hátha ez volna az a versgyűjtemény, amit Csokonai írt le Lillának, ám ezt semmi sem bizonyítja. Szintén csak egy későbbi tulajdonos nevét őrzi a *Budai Zsuzsanna-énekeskönyv* a 19. század elejéről – egy kis papírszalagon olvasható: „Budai Susannáé” –, de aligha tarthatjuk női kéz írásának, női ízlés tükrének.⁵³ Sokkal esztétikusabb és a női kultúráról többet árul el a *Beniczky Terézia-énekeskönyv* (1800),⁵⁴ ám ezen is látszik a férfi kéz munkája. Horváth István írta le Szegváron és Hódmezővásárhelyen, ő nem azonos a történész Horvát Istvánval. Mindjárt az elején Ányos-versekkel köszönti az olvasót, a kor legismertebb, de nem női verseivel. Tehát vagy nemtől független alkotások, vagy pedig jellegzetesen férfi szövegek alkotják (még harci dal és pipadicsérő is akad köztük), ahogy a hasonló, hölgyek számára összeállított kötetké is többségét.

Ugyanezt tapasztaljuk a reformkori hölgyek kéziratainál, például a *Békessy Juliánna-énekeskönyvnél* (1833).⁵⁵ Az utóbbi kis kézirat összeállítója vízszintes vonalanként rajzolta meg a BJ monogramot, mintha vízzel lenne, s aztán a sajátját is: „(ugy tudom apámtól) Harsányi és Komjáti Békessy Juliánnának (dédanyám) gyűjtötte össze poklosteleki Micskey alias Nagy Imre táblabíró, dédapám 1833-ban”. Egy nemes ifjú udvarol benne egy nemes hölgynek a lelkipurdalás eszközével, bár főként azért, hogy meghódítsa a leány szívét a versekkel. Szinte azonos költemények olvashatók mindegyik hasonló kis kéziratban. *El ne felejts!... Utánad folynak könnyeim, Ne sírj azért...* és így tovább, érdekes módon hazafias dalok is akadnak köztük, például Kölcseytől a *Zrínyi dala (Hol van a hon...)*. A kötetek mérete is hasonló, zömmel négyzet alakúak és kicsik. Repertoárjukra régiótól függetlenül jellemző, hogy nem női dalok alkotják, de olyan versek-dalok, amelyek alkalmasak a női érzékenységre felkeltésére. Ilyen például a kiskunhalasi *Péter Zsuzsanna-énekeskönyv* (1836), melynek függelékébe talán ő maga írt be néhány kottát.⁵⁶ Vannak ettől függetlenül valóban nők által írt, néha egyszerűbb kivitelű versfüzetké is, például *Eperjessy Terézia versgyűjteménye* (1825),⁵⁷ *Argay Lina kolligátuma* (1838)⁵⁸ vagy *Lipkos Julianna énekeskönyve* ([Bükk]zsérc,

52 STOLL 1186. sz., lelőhely: magántulajdon, mikrofilm: MTA 6549/IV.

53 STOLL 520. sz., lelőhely: MTA KIK Kt., Ms. 201. A későbbi tulajdonost még nem sikerült azonosítani.

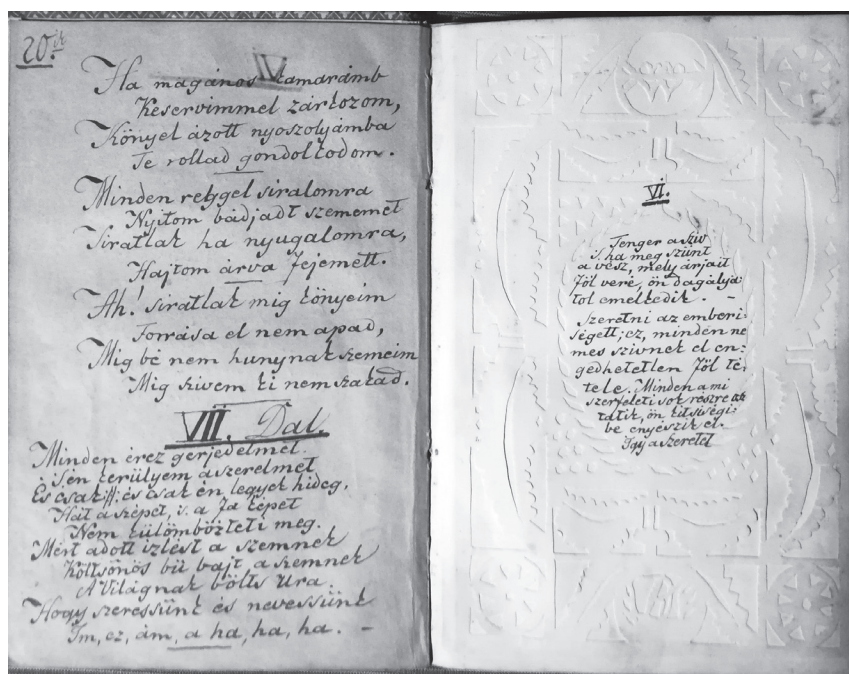
54 STOLL 550/A sz., lelőhely: Turócszentmárton, Matica Slovenská LAMS B. 118.

55 STOLL 1321. sz., lelőhely: Ráday Kvt. K-1.728.

56 STOLL 817. sz., lelőhely: MTA KIK Kt., Ms 214. „Nemes Péter Zsuzsánna Kis-Asszonyának ajánlva.”

57 STOLL 1260. sz., lelőhely: OSZK Kt., Duod. Hung. 140.

58 STOLL 825. sz., lelőhely: OSZK Kt., Oct. Hung. 1414/IV.

4. kép:

Verses emlékkönyv részlete (19. század 1. fele)

Sepsiszentgyörgy, Székely Nemzeti Múzeum Könyvtára, 65.617, 64.

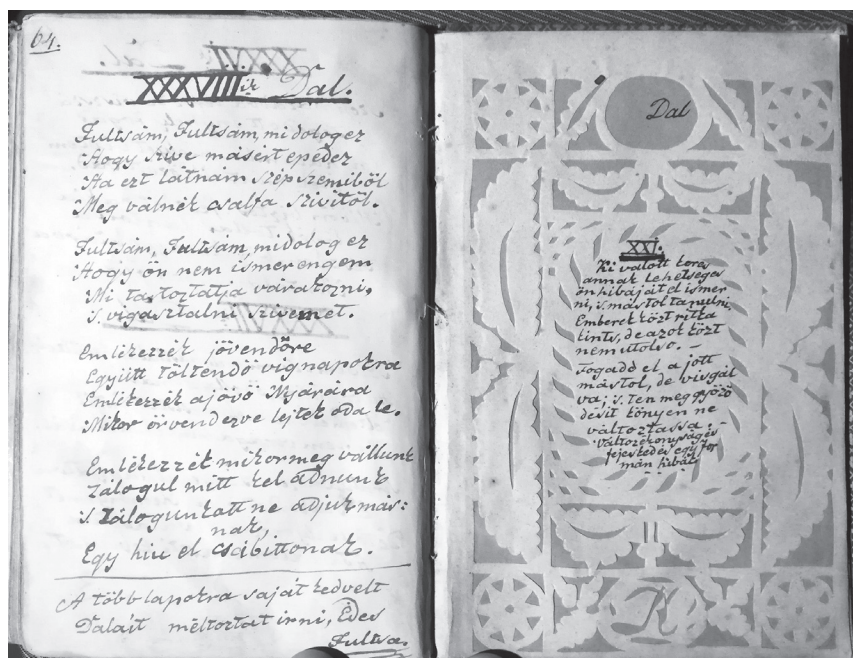
1837).⁵⁹ Ám még ez utóbbiban is felbukkan egy HI monogram, így tehát ismét bizonytalanok maradunk, valójában kinek az ízlését tükrözi. 1799-ben viszont Bakó Karolina a saját maga által összeállított magyar–szlovák verseskönyv címlapján űz tréfát a női lélek rejtelseiből: „Gyönyörű Világi Énekek Karolina Bakó. 10. Majus 1799. [...] Az Egész Világi Fehér Nemnek egybe csodúlt Chaos vagy-is Lajstroma fel jegyezve Bakó Carolina által”.⁶⁰ Ez egyfajta visszacsatolás a *Dávidné Soltári*-hagyományhoz, a világi dalok női vonásaihoz és áttekinthetetlenségéhez.

Végül visszatérve a formai jellemzőkhöz: egy 19. század első felére datálható kis kéziratban könyvjelzőként egy szép csipkére bukkanunk, amely átvészelt az utóbbi két évszázadot.⁶¹ Azonban egy még különlegesebb kézirattal zárnam az áttekintést, amely Sepsiszentgyörgyön, a Székely Nemzeti Múzeum gazdag kézirat-

59 STOLL 1352. sz., lelőhely: OSZK Kt., Duod. Hung. 144.

60 STOLL 1129. sz., lelőhely: OSZK Kt., Oct. Hung. 1805, 1a.

61 STOLL 852. sz., lelőhely: OSZK Kt., Oct. Hung. 1414/II.

5. kép:

Verses emlékkönyv részlete (19. század 1. fele)

Sepsiszentgyörgy, Székely Nemzeti Múzeum Könyvtára, 65.617, 64.

tárában található.⁶² Ennek minden második lapjára egy új réteget ragasztottak, méghozzá úgy, hogy egy kettéhajtogatott papírt recés ollóval kivágtak, s a mintákat utána kinyitották. Nagyon szép álcspike-papírt lehet így készíteni, szerintem mindenki készített ilyet az olvasóim közül is. A kézirat minden második oldalára, a csipke közepén szabadon hagyott kartusba beírt a tulajdonos egy aforizmát, a szemközti lapokra pedig a verseket, folytatólagosan. A *Jultsám, Jultsám, mi dolog ez* kezdetű vers végére odatoldotta az ismeretlen férfiú: „A több lapokra saját kedvelt Dalait méltóztat irni, Édes Jultsa”. Ezzel pedig gyakorlatilag megérkezünk az emlékkönyvek modelljéhez, tehát ez a két hagyomány itt (s nemcsak itt) összeér.

62 Lelőhely: Sepsiszentgyörgy, Székely Nemzeti Múzeum Könyvtára, 65.617.

MÉSZÁROS GÁBOR

Lokalitás és női íráshasználat a 19. század elején

A Göcseji Helikon költői

Kováts Sámuel író és prédikátor egy Horváth Ádámhoz írt versét a következőképpen kezdte:

Be nagy boldogság Horváthom! olly feleséggel birni,
Ki, ha magad nem érkezel, képes verseket írni¹

Pálóczi Horváth Ádám harmadik felesége Kazinczy Klára volt, akit Horváth Ádám szegény, többgyermekes családból 1806-ban vett magához és fogadott örökbe úgy, hogy azt hitte, saját gyermekével teszi ezt. Kováts így folytatja a versét:

Gyönyörűséggel olvastam, hozzám küldött levelét,
Mellynek magad irtad tsupánn, tsak a' külső fedelét
Ezt én midönn némellyeknek mutogattam, nem hitték,
Hanem azok készítését te reád általvitték –
Minthogy a' tanult Aszszonyok Hazánkban ritkák nagyonn
Úgy hogy még négy öt Irónál, köztök több alig vagyon.²

A tanulmányban azt vizsgálom meg, hogy milyen szerepe és mekkora nyilvánossága volt az irodalomtörténet-írásban a Göcseji Helikonként emlegetett Zala vármegyei, Petrikeresztúrhoz kötődő költői csoportosulásnak, milyen forrásaink vannak tőlük, milyen lehetett korabeli megítélésük, a csoport tagjai miféle reprezentációra vágytak, mit jelenthetett számukra az íráshasználat, a kézirat

* Készült a Lendület Nyugat-magyarországi irodalom 1770–1820 Kutatócsoport keretében.

1 S. SÁRDI Margit, kiad., *A Göcseji Helikon költőnői* (Budapest: Universitas Kiadó, 2002), 110.

2 Uo., 110–111.

nyilvánosság és a verses levelezés egyfajta mentorral, „poeta doctus”-szal. További kérdéseim, hogy a virtuális, levelezői kapcsolaton kívül megvalósultak-e találkozások, olyan alkalmak, ahol a kör tagjai együtt alkottak, verseltek, énekeltek. A dolgozatnak az íráshasználat egy másik szintjén vizsgált témája, hogyan adta át Horváth Ádámné Kazinczy Klára (1785–1849) Horváth Ádám hagyatékának részeként az Akadémiának a kör tagjainak verseit és leveleit, mit mondhatunk el archiváló munkájáról. Mivel Dóczy Terézia (1776–1842) versei és verses levelei önmagában terjedelmesebb anyag, mint a három másik költőné hagyatéka együttvéve, továbbá Dóczy poézise és témaválasztása eredetibb, izgalmasabb is, mint társaié – s szerepét eddig nem vizsgálták –, az elemzésben is nagyobb hangsúlyt kapnak az ő művei.

Az 1810-es években Horváth Ádám a Nyugat-Dunántúlon, Nagybjomiban és Petrikeresztúron élt.³ Korábbi ambícióihoz képest az aktív irodalmi közegtől elszigetelődött, már nem volt részese az irodalmi nyilvánosságnak. Zala vármegyében azonban olyan irodalmi kört hozott létre, amely lokális szinten jelentős alkotói csoportosulásnak tekinthető. A kézirat címe, amelyben a Göcseji Helikonhoz kötődő művek megőrződtek: *Pálóczi Horváth Ádám halála után hagyott munkái*. Az MTA KIK Kézirattárában őrzik (jelzete: MTA KIK Kt. RUI 4r. 41., korábban: K 688), jelenleg két kötetbe kötve, de a tartalomjegyzék alapján öt része volt. Kazinczy Klára 1835-ben adta az Akadémiának, és a címlapon szerepel, hogy Döbrentei Gábor vette át.⁴

A hagyaték tematikai elrendezése esetleges, mindazonáltal az ötödik rész főként a költőnőkkel való levélváltást tartalmazza. A költőnők és Pálóczi Horváth versei elszórta helyezkednek el a kéziratgyűjteményben. Fontos hangsúlyozni azonban, hogy a két kötetben ezen kívül nagy mennyiségű levelezés és egyéb szöveg-

3 Továbbvezető irodalom Horváth Ádámról: CSÖRSZ Rumen István és HEGEDŰS Béla, szerk., *Magyar Arión: Tanulmányok Pálóczi Horváth Ádám műveiről* (Budapest: Reciti, 2011); PÁLÓCZI HORVÁTH ÁDÁM, *Verses kiadványai (1787–1796)*, kiad. TÓTH Barna, Régi magyar költők tára: XVIII. század 16 (Budapest–Debrecen: Universitas Kiadó–Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015); CSÖRSZ Rumen István és MÉSZÁROS Gábor, szerk., *A kis világbeli nagy világ: Tanulmányok Pálóczi Horváth Ádámról*, Reciti konferenciakötetek 10 (Budapest: Reciti, 2020).

4 A címlapon olvasható: Az I. kötet 1a. levelén: „Első darab”. Fölötte: „Vettem Majus 24. 1835. Döbrentei”. A címlap a 2a. levél, rajta ez szerepel: „Tekintetes Pálóczi Horváth Ádám Úr, több tekintetes Nemes Vármegyék Tábla-Birája, a’ Külső Somogyi, és a’ Baranyai Tiszteletes Edgyházi Megye Coadjutor Curátora, Ügyvéd, ’s több Esztendőig Földmérő, *halála után hagyott, Poetriaival, és némely Barátival való levelezései, ’s többféle tárgyakról írott, munkái*; – melyek öszveszedődtek, Kazintzy Klára Aszszonyság, a’ megboldogult Úrnak Özvegygye, fel-vigyázása, és szorgalmatossága alatt, ’s ajánlja a’ tisztelt özvegy, a’ Méltóságos, ’s Tekintetes Tüdős Társaság vizsgallata alá, hogy őket; az örök semmiségről megmentené 1835dik Esztendőbenn Márczius holdnapnak 24dik Napján.” Kiemelés az eredetiben. M. G.

anyag található Horváthtól, amelyek S. Sárdi Margit *A Göcseji Helikon költőnői* címmel 2002-ben sajtó alá rendezett kötetében nem szerepelnek. Az első kötet címlapján olvasható bevezető szövegből világosan kiderül, hogy a kéziratkötetnek csak egy része a költőnőkkel való levelezés. Versek, énekek, levelek olvashatók a gyűjteményben Horváth Ádámhoz és Horváth Ádámtól, tehát vegyes gyűjteményről van szó, amelynek csupán egy szelete a költőnők versei és Horváth velük való levelezése. A kéziratos gyűjteményben található Horváth Ádám a *Hyperboréi zsenge* című drámájának egy változata is.⁵ A két kötet tematikailag és kronológiailag is vegyes, rendezetlen, még a keltezett versek sem közvetlen sorrendben követik egymást. A kézirat tanulmányozásában segít eligazodni az egyes darabok tartalomjegyzéke. Az öt közül a *Második darab* nagyobb részt Horváth költőbarátokhoz írott műveit tartalmazza, az *Ötödik* leginkább a költőnőkkel való levélváltást.⁶ A szövegek datálása is esetleges, a keltezés időpontja nincs minden szövegnél feltüntetve. Az anyag részletes kutatói vizsgálata a későbbiekben mindenképpen indokolt, de a dolgozat kereteit szétfeszítené, ha a kéziratos anyag részletes ismertetését vállalnám.

S. Sárdi szövegkiadása a témájukban összetartozó műveket és leveleket rendezte egymás mellé, Horváth Ádám verses leveleit annak a költőnek a versei között közölte, akihez íródtak. A Dóczy Teréziához kapcsolható versek és levelek száma 38, a Horváth Ádámtól vagy mástól kapott válaszokat is beleszámolva. A Kazinczy Klárához kapcsolható művek száma 17, a Tuboly Erzsébethez kötődőké 7, a Tuboly Rozáliához kapcsolódóké 6, illetve a könyvben szerepelnek még a költőkörrel szóló levelek, részletek a Kazinczy Ferencsel való levelezésből, és itt található egy Kovács Sámuelhez és egy ismeretlenhez szóló levél is. A sajtó alá rendező maga is bevallotta, hogy a költőnőktől lappanghatnak még versek, sőt akár a tárgyalat kéziron belül is lehet olyan név nélküli mű, amely hozzájuk kapcsolható.⁷ A *Jola Kertész Léány* és *Az állhatatos Thália* című két Kazinczy Klára-vers saját kézírásával a RUI 4-r. 65 jelzet alatt található – S. Sárdi Margit ezt a két művet is közölte szövegkiadásában.

A verseket Pálóczi Horváth gyűjtötte, pontosabban nála gyűltek össze a versek, ő volt a címzett, akivel megosztották őket. Halála után Kazinczy Klára örizte férje hagyatékát, egy bekötött füzetbe íratta össze a műveket különösebb rendezés nélkül, legföljebb a levelek és a rájuk adott válaszok kerültek egymás mellé. Kazinczy Klára bevallása szerint célja az volt, hogy férje hagyatékát megóvja a megsem-

5 Lengyel Réka feltételezése szerint egy piszkozata lehet a később letisztázott szövegnek. Vö. LENGYEL Réka, „A Pille, a Múzsák és az elektromoskésheal a keszthelyi Helikonon: Új adatok a *Hyperboréi zsenge* értelmezéséhez”, in CSÖRSZ és MÉSZÁROS, *A kis világbeli nagy világ...*, 369–399, 369–370.

6 Vö. S. SÁRDI, *A Göcseji Helikon...*, 131.

7 Uo., 133.

misüléstől. Az MTA könyvtárában őrzött kéziratgyűjtemény másolat, az *Első darab* tartalomjegyzéke előtt olvasható: „Leirtta Kazintzy Gábor. 31dik Mártziusban 1834dik Esztendőbenn. – testvér Ötse az Özvegynék.”⁸ Az eredeti kéziratok, levelek, művek hollétééről nincs tudomásunk.⁹ A másoló Kazinczy Gáborról nincs adatunk. Kazinczy Klárának hét testvére volt, kettő közülük fiatalon elhunyt, az apa Kazinczy János (1753–1825) prédikátor könyvtárát figyelembe véve valószínűleg igen művelt családdal van dolgunk. Kazinczy János könyveinek a Ráday Könyvtárban fennmaradt jegyzéke alapján 482 kötetes gyűjteményt tudott magáénak, ami átlagon felüli könyvtárnak számított a korban.¹⁰

S. Sárdi Margit szövegkiadása azokat a verseket is közli, amelyeket Horváth Ádám Kazinczy Ferencnek küldött el levélváltásaik során.¹¹ Azokat a költeményeket, amelyekből Kazinczy Gábor másolata és a Kazinczy Ferencnek megküldött vers is rendelkezésre állt, S. Sárdi variánsokként közölte. Azon szövegváltozatokat tekintette főszövegnek, amelyek tartalmazzák Pálóczi Horváth változtatásait, mivel azokat Kazinczy Klára is elfogadta.

A Göcseji Helikon kifejezés magától Horváth Ádámtól származik, s a szűkebb körhöz valóban a szövegkiadásban közölt négy lány tartozott, azonban a kör alighanem egy tágabb költői együttműködésként képzelhető el, amely virtuális költőkörként is működött. Kazinczy Klára – mint a Horváth Ádámmal legközelebbi költőnő – a Tuboly lányokkal és Dukai Takács Judittal is levelezett. Dóczy Terézia költői mintáit mindhárom lány követte. Alighanem olyan példát jelenthetett a költőnők számára, mint Dukai Takács Judit, akivel szintén volt kapcsolatuk. Dukaihoz Kazinczy Klára maga is írt verses levelet.¹² Dukai Takács nyoszolyalány volt Kazinczy Klára esküvőjén, majd a meghívást viszonzotta Dukai Takács is. Lokációjukat figyelembe véve elmondható, hogy Kazinczy Klára és Horváth Ádám, illetve a Tuboly család Petrikeresztúron éltek, Dóczy Terézia pedig Kálócán, Petrikeresztúrtól mintegy húsz kilométerre. Tőlük távolabb lakott Dukai Takács Judit, Dukán: „Takács Dudinak írok mihellyt írhatok, tsak hogy ő nagyon kívül lakik a Posta úton.”¹³

8 MTA KIK Kt., RUI 4r. 41. I. 134a.

9 A szövegkiadás regisztrálja a másolásból adódó hibákat, következtetlenségeket, de a másolt levelek, kéziratok hollétééről nem tud. S. SÁRDI, *A Göcseji Helikon...*, 132.

10 Részletesen lásd PÉTERFFY Ida, „Kazinczy János somogyi prédikátor könyvtára”, in *Somogy megye múltjából – Levéltári évkönyv 10*, szerk. KANYAR József, 151–166 (Kaposvár: 1979).

11 Horváth Ádám és Kazinczy Ferenc levélváltásainak lelőhelye: MTA KIK Kt., M. Irod. Lev. 4-r. 40.

12 *Dukai Takács Judit hoz felelet*, in S. SÁRDI, *A Göcseji Helikon...*, 64.

13 Horváth Ádám Kazinczy Ferencnek, Széphalom, 1817. ápr. 16., in KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*, szerk. (I–XXI:) VÁCZY János, (XXII:) HARSÁNYI István, (XXIII:) BERLÁSZ Jenő, BUDA Margit,

A versek és a levelek témái alkalmi köszöntőktől, új költők bemutatásán át költészeti kérdések és gazdasági ügyek megbeszéléséig nagyon sok mindenre kiterjednek. A Dóczy Teréziához kapcsolható művek száma és a vele való levelezés több elemű, mint a másik három költőnőtől származó kéziratoké. Elemzésem fókuszában ezért a Dóczy Teréziához kötődő művek állnak. A Tuboly nővérek írásai mélységükben is különböznek Dóczy Terézia szövegeitől, ők fiatalabb koruknál fogva többet írtak olvasmányélményeikről. A Dóczy Teréziával való levelezésben Horváth Ádám a gyászról, a meghalt férj elvesztésének feldolgozásáról ír, a legkomolyabb témák és a melankolikus hangütés kettejük verses levelezéséből olvashatók ki.

Miközben a női írók munkásságának újraértelmezése egészen népszerű kutatási terület, a 18. századi női szerzők szépirodalmi és más típusú szövegeinek értelmezése, kiadása várat magára. Pedig a mentalitástörténeti érdeklődés bőven található kutatni valót a korszakban. Átfogó vizsgálatra ez a tanulmány sem törekszik, az azonban még a göcseji költőnők írásait olvasva is világos, hogy fontos kultúr-, média- és irodalomtörténeti következtetések vonhatók le a 18. század végi nőtörténeti tematikából. E korszakban – ahogy a 19. századi nőirodalmi kérdésekben is – nehéz volna egységesen az irodalomban és szakirodalomban oly elterjedt „nő-írók”-ról beszélni, hiszen különböző esetekben különböző szerepmodelleket, kommunikációs – esetleg publikálási – stratégiákat figyelhetünk meg. Társadalmi és kulturális pozíciójuk kapcsolja össze a nőszerzőket. A 18. század végén a korábbiakhoz képest szélesebb körű olvasási tevékenység egyidejű volt azzal a folyamattal, amely során a női szerzők is irodalmi tényezővé váltak. A 19. század második harmada lesz az a kor, amikor a korábbi, 18. század végi mecénatúra helyett a kiadványok megjelenését kiadói alapú intézményrendszer tette lehetővé. A kéziratos kultúra és a kéziratos nyilvánosság azonban más közegeknek biztosította a szövegekhez való hozzáférést. A versírás a korban hazafias tett, a magyar nyelv tudásának bizonyítása, a műveltség és nagykorúság tanújele volt. Számos ilyen kis körben írtak verseket, azonban kevés őrződött meg belőlük, hiszen e szövegek többsége rendszerint egy olyan szűk kör érdeklődését elégítette ki, mely körben ismerték az író, a címzett és a megírásra serkentő körülményeket. Adott társasági körön kívül pedig a szövegek kevés érdeklődésre tarthattak számot.

Pálóczi Horváth Ádám Tuboly László (1756–1828) ösztönzésére érkezett Göcsejbe, Petrikeresztúrra. Miután nagybajomi házát elhagyta, az volt a szándéka, hogy Tubollyal közös házat épít, ahol családjaikkal együtt élnek. Horváth 1814.

április 8-ai levelében azonban arról számolt be Kazinczynak, hogy pénzhány miatt egyelőre nem tudtak haladni az építkezéssel. A Tuboly család tehát Nagylengyelben maradt, háromnegyed órára Petrikeresztúrtól, de Pálóczi Horváthtal így is naponta találkozhattak.¹⁴ Horváth egy cselédházat alakított át lakássá, és gazdálkodott a területen.

Tuboly Lászlót 1795-ben mozdították el Csáktornyan uradalmi kormányzó állásából, mivel részt vett a megyei ellenállásban. Ezután Zalában vármegyei hivatalt vállalt, aljegyző, főszolgabíró volt. Rövid ideig gróf Festetics György muraközi birtokának jószágkormányzója. Itt ismerkedett meg Hajnóczy Józseffel, és rajta keresztül összeköttetésbe került a jakobinus mozgalommal. A magyar jakobinus és Zala vármegyei alispán Spissich János ellen lefolytatott vizsgálat dokumentumaiból csak az állapítható meg biztosan, hogy a Tubolyt terhelő iratok nagyrészt reformtervezetek, szabadkőműves-levelek, alapszabályzatok (többek között a varazsdi páholyé), ceremónia-könyvek és hasonlók, amelyek Spissichtől kerültek hozzá. Tuboly Hajnóczyval való kapcsolatai is Spissich révén jöttek létre, akit korábban egy vukovári grófi birtok igazgatójaként szoros barátság fűzött a szintén Vukováron székelő szerémségi alispánhoz. A politikai együttathatók ismeretében egyáltalán nem valószínűtlen, hogy Tuboly Lászlónak és Pálóczi Horváth Ádámnak nyomós okai voltak, hogy távol maradjanak a közélettől.

A Göcsejbe költözés másik értelmezése, amelyet érdemes számba venni, Sárközy István nézőpontja. Horváth Ádám még 1793-ban, első feleségétől való válása évében feleségül vette Sárközy Jusztinát. Jusztina unokabátyja, Sárközy István, Somogy vármegyei alispán volt. Sárközy, Horváth debreceni diáktársa, egy Kazinczynak szóló levelében több mint tíz évvel a válás után is neheztelve, indultatosan nyilatkozott az egykori barátról:

Horváth Barátunk Zala Vármegyébe a' Görsejségen Petri [kere]szturba lakott (melly Jóságát ő azért szerzette, hogy második Feleségével együtt laktába botránkozás kövévé vált, Szoba Leányával azután pedig most említett 3dik Feleségével [...] el rejtzezhessen némellyek szeme elől) – de még is halni ide [Nagybajomba] vissza jött.¹⁵

14 Horváth Ádám Kazinczy Ferencnek, Petrikeresztúr, 1814. ápr. 8., in KAZINCZY, *Levelezése*, 11:325–326.

15 Sárközy István Kazinczy Ferencnek, Nagybajom, 1821. febr. 11., in KAZINCZY, *Levelezése*, 17:407–408.

Sárközy dühös ítélete egy más nézőpontot láttat, az elbújni akaró Horváthét. Érdemes tehát ezt az alapvetően más megítélést is számba venni amellest, ahogyan Horváth számolt be az eseményekről Kazinczynak szóló leveleiben.

Tuboly László lányai, a Göcseji Helikonhoz tartozó Tuboly Rozália és Tuboly Erzsébet anyja korán meghalt, a lányok sorsáról keveset tudunk. Kazinczy Kláráról sajtóbeli híradások, illetve Horváth Ádám beszámolója nyomán rendelkezünk némi információval. Ezek szerint a költőkör szerzői közül Kazinczy Klára felolvashatta *Jola Kertész Leány a Keszthelyi Kertben beszélget a Virágokkal* című versét az 1818. májusi keszthelyi helikoni ünnepségen. A helikoni ünnepségek részeként 1817. február 12. és 1819. február 16. között öt irodalmi összejövetelre került sor, amelyeket minden év februárjában, Ferenc császár születésnapja (február 12.) táján, illetve májusban, a georgikoni vizsgák alkalmával rendeztek meg. A helikoni ünnepségek irodalmi részének előadói Berzsenyi Dániel, Horváth Ádám, Kisfaludy Sándor és Dukai Takács Judit voltak, tehát Keszthely környékén élő szerzők, valamennyien Festetics György ismerősei. A göcseji költőkör patronáltjai közül egyedül Kazinczy Klára szerepelt a helikonon.

Horváth Ádám, a költőnők mentora több helyen reflektált a nők költészeti szereplehetőségeire, nőtársait versírásra biztatta, hangsúlyozva a női szerzők költői szerepvállalásának fontosságát és ebbéli rátermettségüket. Egy ilyen biztatás olvasható egyik, Tuboly Rozália verses levelére írt *Feleletében*:

Úgy az a' vagy irigy, vagy kevély képzelet,
Hogy a' fátyol mellett, vagy a' párta felett,
Nints a' borostyánnak helye, nem illendő,
Gazdaszszonynak írni, 's verse sem kelendő,
Ez gondolat mondom Jupitert megsérti,
Ki a' teremtetést jól, és tsak maga érti
Mertt az ő fejéből nem Márs, 's más valaki,
Hanem Pallás éppenn edgy Aszszony ugra ki.¹⁶

Horváth többször küldte el Kazinczy Klára, Dóczy Terézia, Tuboly Erzsébet és Tuboly Rozália verseit Kazinczy Ferencnek is. 1814. április 8-án kelt levelében így mesélte el a göcseji költőkör megszületésének történetét:

a' Helicon pedig így kerekedett: Dóczy Trézsi, özvegy Farkas Sándorné, nekem Földim,
és Bajomban Oszályosom, férje halálakor szomorú verseket írt, – sem én, sem más, nem

¹⁶ Uo., 100.

tudtuk az előtt ebbeli tehetségét; – de a’ versek is olyanok voltak, hogy nehéz volt az ő tsinálmányjának hinni: – Én hát reá kértem, hogy levelezzen velem versekben: – szót fogadott: – és még szerentsébbnek mutatta magát a’ levelezésben, mint a halottas éneken: az én egy, és Barátom’ két Leányinak ez ösztönt adott, meg próbálni, ha tsak férjfit illet e a’ Poésis? a’ téli fonás közben irogattak énekeket; az után beszédes verseket is; – mutatóul ide zárok annyit, a’ mennyit ez a’ Posta el bir; mindenikébül egyet-egyet – úgy a’ mint ők készítették – tsak némelly vidékbeli vissza éléseket az írásban, meg igazítva. – Ezek ugyan mind olyan Horváth Ádamos versek (a’ mint itt nevezik).¹⁷

Ezek közül a széphalmi mester csak Kazinczy Klára verseire reagált: „A’ Kazinczy Klári köszöntőjét is szíves örömmel olvastam. Sokra vitted. Sok poétai szikra van benne. [...] Köszöntsd őtet nevében barátsággal ’s élj boldogúl.”¹⁸ Később arról tájékoztatta Horváthot, hogy Klára egyik versét elküldi a *Magyar Kurir*-nak: „Vettem mind a’ két leveledet, ’s Versedet és a’ mi Klárinkét ma küldöm fel a Kurirnak.”¹⁹ Kazinczy Klára gróf Festetics György halálára írt verse meg is jelent a lapban, Horváth Ádám Festetics-epitáfiumával együtt.²⁰ Horváth halála után maga Kazinczy Klára is levelezett Kazinczy Ferencsel.²¹ Kazinczy Horváthnak írt válaszában szűkszavúan ugyan, de elismerését fejezte ki Horváthnak a Klára költői fejlődésében játszott szerepét illetően: „sokra vitted”. Kazinczy Klára példája kapcsán tehát dicséretének adott hangot, de expressis verbis nem írt arról, hogy számára milyen jelentéssel bírt egyfajta lokális, belső körben megmaradt versírói praxis.

Dóczy Terézia és Horváth Ádám verseiben elmosódnak a műfaji határok. Íróik verses leveleikben az írásgyakorlat és költésgyakorlat regiszterében a privát bajok közösségben való feloldását keresik. A költőkör művei jó elemzési felületet kínálnak tehát arra vonatkozóan, hogy mit jelentett az írás annak, aki gyakorolta.²² A kör tagjait nemcsak Horváth inspirálta a versírásra, bár ő volt a szel-

17 Horváth Ádám Kazinczy Ferencnek, Petrikeresztúr, 1814. ápr. 8., in KAZINCZY, *Levelezése*, 11:325–326.

18 Kazinczy Ferenc Horváth Ádámnak, Széphalom, 1814. júl. 27., in *uo.*, 11:484–486.

19 Kazinczy Ferenc Horváth Ádámnak, Széphalom, 1819. máj. 4., in *uo.*, 16:374–376.

20 *Magyar Kurir* 33, 39. sz. (1819): 313–314.

21 Horváth Ádámné Kazinczy Ferencnek, Nagybajom, 1820. aug. 12., in KAZINCZY, *Levelezése*, 17:212–213; Horváth Ádámné Kazinczy Ferencnek, Nagybajom, 1821. jan. 30., in *uo.*, 17:386–388.

22 A témáról bővebben: George JUSTICE and Nathan TINKER, ed., *Women’s Writing and the Circulation of Ideas* (Cambridge: University Press, 2002); Arthur F. MAROTTI, *The Circulation of Poetry in Manuscript in Early Modern England* (New York–London: Routledge, 2021). A hazai recepcióról: TÓTH Zsombor, „Kéziratos nyilvánosság a kora újkori magyar nyelvű íráshasználatban: medalitás és kulturális másság: Módszertani megfontolások”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 119 (2015): 625–650. A gyűjteményes verseskötetek olvasásának módjáról: Carly WATSON, *Miscellanies, Poetry, and*

lemi mentor, hanem Dóczy Terézia is, akinek verseit Horváth gyakran csatolta a másik három lánynak küldött levelekhez. Így írt erről Horváth Kazinczynak: „Klarinak, és ama két Leány barátnak Thresi szomorú versei adtak alkalmatosságot a’ verselésre; most már sokat és könnyen írnak, kivált télen fonás közben.”²³ Kazinczy Klára pedig – mint a Horváth Ádámhoz legközelebbi költőnő – a Tuboly lányokkal és Dukai Takács Judittal is levelezett. Verseik részben levelek, amelyeket valószínűleg nem olvastak fel, részben köszöntők, amelyeket viszont felolvashattak névnapokon, reprezentatív ünnepségeken, sőt a költői tudásukat bemutató verseket, amilyenek a Tuboly lányoké is, előadhatták bizonyos alkalmon nagyobb közönségnek is. A Göcseji Helikon részben virtuális irodalmi kör volt, azonban találkozásokról, előadásokról, közös éneklésekről is szólnak a levelek. A verses levelezésen kívül tehát alighanem személyes alkalmak is összekapcsolták őket, melyek során a közös éneklés is fontos szerepet játszott a kör tagjai közötti érintkezésben:

Foglalatosságom mind az, a’ mi gyönyörködtető és éltető tárgya lehet a’ tudományos elmének, – meg a’ Musika is, – a’ mit fiatalabb ideimben se nem gyakorlottam, se nem is tudtam: Az én és említett Barátom’ Leányink’ Concertjei, – a’ kik az én ötödfélszáz énekeimet többnyire mind tudják harmoniássan dudolgatni, – kedvet tsináltak, ama hajdani Bárdus koták szerént, mellyeket egy 1508ban gothus betűkkel irt *Margarita Philosophica nova* fel elevenített, azután a’ Franczok a’ Dávid’ Zsoltárira is alkalmaztatták, mi pedig tanuló koromban Maróti után gyakorlottuk, – meg próbálnom az eredeti hármas öszve-hangzást, a’ fortepiánón, a’ közel hozzám lakó egykét tanúlt Musikusoknak megelégedésével: Ez naplement tájban szokott mulatságom, és mind annyszer a’ Te *hijjába tsillogszodra* emlékeztetöm. – – A’ *Poésist* nem tsak gyakorlom, hanem egy Götsei *Helicon* fel állithatása reménysége alatt szoros kötelességemmé is tettem_[.]²⁴

Horváth és a költőnők szorgalmazták a személyes találkozás és éneklés alkalmait, amelyek meg is valósultak. A göcseji költőnők tudtak egymásról, leveleztek egymással és tanultak egymástól. Barátságukra, mesterükre és a göcseji körre rendszeresen utaltak verseikben. Tuboly Erzsébet például így ír a költőköréről [*Műzsám sijess már kijönni hajdan[i] lakhelyedből*] kezdetű versében.

Authorship, 1680–1800, Palgrave Studies in the Enlightenment, Romanticism and Cultures of Print (Cham: Springer International Publishing, 2021), 197–199.

23 Pálóczi Horváth Ádám Kazinczy Ferencnek, Petrikeresztúr, 1814. jún. 13., in KAZINCZY, *Levelezése*, 11:417–424.

24 Horváth Ádám Kazinczy Ferencnek, Petrikeresztúr, 1814. ápr. 8., in *uo.*, 11:324–325.

Múzsám sijess már kijönni hajdan[i] lakhelyedből
 Válassz inkább más újlakást e' kedves Götsejünkből:
 Hegyes völgyes ez is szinténn mind Parnaszszus Helikon,
 Itt is kedvedre mulathatsz ezen tsendes tájékon,
 Hire sints itt a' nagy zajnak, sem a' haboruságnak.
 Itt épültt ditső oszlopa, a' betses barátságunk_[i]²⁵

A versírók összejegyzéseiket tervezgetik, a versekben állandó témaként jelennek meg az utazási nehézségek, lefagyott utak, állatok, termények és termékek átadása, szilvapálinka kérése a születésnapra összejegyzetelre („Kérlek, hogy edgy kis üvegben, szilvapályinkát is adj. – / De bepetsételve küldjed, és tsak ha bővibe vagy.”),²⁶ üzenetek közvetítése, alkalmi köszöntők, gazdasági ügyek, költészeti kérdések, új költői hangok bemutatása a környezetükben. Mivel közel laktak egymáshoz, Kazinczy Klára és a Tuboly testvérek gyakran találkozhattak. Ennek hiányát, elmaradását verseli meg *Ének* című versében Tuboly Erzsébet.

Aligmultt el edgy olyan hét, hogy edgymást láttuk,
 Hogyha elmultt történetből azt eleget bántuk,
 Most pedig nem tsak a' hetek elmennek hijjába,
 Hanem még a' holdnapok is elmennek sorjába_[i]²⁷

Kazinczy Klára [*Lizám, Lizám tehát meg is kételkedel hivedről*] kezdetű verse az előbbire írt válaszként olvasható:

Lizám hidd el nem abbann áll az igazi barátság.
 Hogy mindennap lássuk edgymást, 's legyen köztünk mulatóság.
 Söt ha az igaz barátok edgymáshoz igaz hivek,
 Öszvetud ám beszélni, meszszirol is a' szivek,
 Jó volna ez gyakrabban is, ha én tölem telhetne,
 De így talán barátságunk hivságnak nevezetne,
 Ha ritkán látjuk is edgymást, azt örökké megtartsuk.
 Hogy minden edgyütt létünkör barátságunk ujittsuk_[i]²⁸

25 Uo., 93.

26 S. SÁRDI, *A Göcseji Helikon...*, 57.

27 Uo., 90.

28 Uo., 65–66.

Kazinczy Klára férjét köszöntő névnapi versében (*Horváth Ádám neve napjára*) a három lányt „hív barátok”-ként említi, s a versben Horváthot költői mesterüként, Apollóként köszöntik. Az „Oh tsinálly még nekünk több matériákat” sor azt mutatja, hogy a költői mentor Horváth nemcsak a versek végleges formájukra csiszolásában, hanem a verstémák kiválasztásában is igen tevékenyen vett részt.

Három Poétriák, kik ezen regéket,
Készíték számodra tisztelő verseket,
Rozi, Lizi, Klári, három hiv Barátok:
Kivánják, hogy Éllyen kedves Apollójok,
Ki segíti őket verset készíteni,
Pegazus kuttyából vizet meríteni:
Nagy mesterünk; Élly hát számos Esztendőig,
A' bútól üressenn, sok jó jövőendőig,
Örülly ezen három újj Poetriádnak,
Kik vers írásokkal néked udvarolnak,
Oh tsinálly még nekünk több matériákat,
Töltünk is mi neked sok butelliákat.²⁹

Alkalmanként napi hírekről, politikáról, egy ízben Napóleon és szerepe megítéléséről írnak. A házassági ajánlat visszautasítása olyan élethelyzet volt, amely megverselésre méltó, így előfordul több szerzőnél is (Dóczy Terézia: *Edgy nem kedveltt kérőhöz felelet*; Kazinczy Klára: *A' tsapodár madárhoz*). Dóczy Terézia kikoszarzó verséből az látszik, hogy egy, az özvegnél fiatalabb kérőhöz szólt a vers: „Velem ne kötekedj gyermek vagy, / Illyen korossaknak békét hagyj”.³⁰ A feldolgozott témákban erős hatása van a mitológiai olvasmányoknak, hiszen a versírást klasszikus témákon gyakorolták, ahogyan az egyébként a diákköltészetben is megszokott volt.

Dóczy Terézia gyásza gyakori témája verseinek (*A' megholttt férj felett való kesergés, Farkas Sándor halálára*). Dóczy kétszer ment férjhez, majd megözvegyült, alapvetően a Göcsejben található Kálócfán gazdálkodott, és Nagybjomban Horváth birtoktársa volt. Bemutatkozó versben mondja el magáról életének történetét [*Imé az Apolló egdgyik fájzatjának*].³¹ Egyfajta gyászfeldolgozás céljából írja a

²⁹ Uo., 60–61.

³⁰ Uo., 13.

³¹ Uo., 15.

verses leveleket, s megköszöni mentorának, Horváthnak, hogy fogadja írásait, s azokra válaszol, „daljával enyhíti” a gyászt, a fájdalmat.

Kedves Bátyám nem is tudom, hogy mit írok.
Örömben bizony alig, hogy nem sírok:
Olyan rendes érzés fogja elszívemet,
Mintha visszanyerném, elébbi kedvemet;
Hála az Egeknek, hálá lantosomnak,
Vége nem leszsz szíves háláadásomnak:
Gyötrődő szívemenn dallyával enyhített,
Kinom örvénnyéből tsak nem kisegített[.]³²

Horváth biztatta Dóczy Teréziát, hogy írjon, amikor csak ideje van, s minden témára feleletet várt. Egy ideig pszichológiai, lélektani alapon beszélt a gyászról, majd arra kérte egyik levelében, hogy írjon inkább vidámabb verseket, vagy amíg nem tud a gyász miatt, addig olyat írjon, ami nem szomorú és nem is vig. Számoljon be például, mi tartóztatta vissza legutóbb, hogy nem tudott elmenni hozzájuk Petrikeresztúrra.

Másra kérlek tégy edgy próbát; írj vagy vigabb verseket.
Vagyha éppenn vígat irnod addig lehetetlen míg
Kinem gyógyulsz irjál a' mi sem szomorú, se nem vig,
Ird meg hogy a' kereszturi úttól mi tartoztatott?³³

Horváth próbálta tehát derűsebb verstémákra biztatni a költőnőket. Más költővel, versíróval való találkozásról is beszámol Dóczy, s rögtön a kör potenciális tagjaként, velük egy csoporthoz tartozóként ír róla, ami szintén mutatja a lokális irodalmi kör szervezésében való aktív részvételt, azt, hogy Dóczy Terézia is szervezőként, a kör alakítójaként vett részt a társaságban, s viszonyuk nem írható le egyoldalú mentor–mentorált kapcsolatként.

Alázatosann jelentem; hogy meg edgy újj Dallosunk,
Találkozott Kovátsibann; – edgy fíjatal lantosunk:
Szalay ügyésznek mondják, én ötet nem esmérem[.]³⁴

32 Uo., 22.

33 Uo., 33.

34 Uo., 39.

A feleletben a levélváltás rendszerességét hangsúlyozza Horváth. A két fél közti személyességet mélyíti, hogy Horváth a gyász módjára tesz megjegyzést, az özvegyet arra kéri, hogy a férje sírja mellett naponta eltöltött nem kevés időt inkább fordítsa írásra.

'S mivel Biblisemnek java után járrok,
 Én is minden hangra feleletet várok,
 Nem teszem törvénné, hogy nyomba felellyen;
 Tsak azt, hogy mikor rá ér ne restellyen,
 Jóltudom aggságát a' gazdaszszonyságnak
 Mind tagjai vagynak a' munkás világnak,
 Ha hát Thréziának szeretett Sándorja.
 Testét látogatni mindennap van sorja;
 Ha koporsojánál a' gyászos rekesztés:
 Korláti közt ülni semmi idő vesztés,
 Azon idő alatt, ha inkább mint sirna.
 A' helyett naponként edgykét verset írna.
 Edgynehány nap alatt a' válasz megkészüln,
 És a' betegszó is jobbann jobbann épül[.]³⁵

A kölcsönös irodalomszervezés, szakmai, szellemi patronálás alapvetően jellemezte ezt a lokális, de mégis a tágabb lokalitás felé nyitott költői csoportosulást. Mindazonáltal Dóczy Terézia jelentősége kitűnik abból a tényből is, hogy Horváth mintha követendő példaként hivatkozna rá, egyszerre említi a gyász legyőzőjeként, és példaadó, ösztönző költőként:

Hogy kiállhatni kettőséges vala a' búhartz [h]evét.
 Rajta hát Nemes bajvivó! neveld szived erejét,
 Kettős borostyán keriti edgy illy lantosné fejét,
 Ki magát, a' Búk ostromit győző bajnokká tette,
 És így a' vitéz koszorút, is méltánn érdemlette.
 De Pindusi Borostyán is tarkázhatja fátyolát,
 Mertt példája tudta nélkül, nyitott edgy szép oskolát:
 Már most nem tsak Klári felel, a' Fülemile helett,
 Elmés lantod ez vidéknek, – olly nemes ösztöne lett,

35 Uo., 27.

Hogy ha látándod a' Rozi, 's Lizi versezeteit,
 Bámolni fogod Múzsádnak tenyésző kellemeit:
 Áldanak ők mind a' hármann, ez ösztönérte tégedet,
 'S Kalliopé fő múzsává. – bérnáltatják nevedet,
 Tsak hogy még ők is szomorú szabásukat verselnek,
 E[s] mint a' példa adójok olly formánn énekelnek_[.]³⁶

Ami pedig Kazinczy Klárát, Horváth feleségét illeti, amikor Kazinczy Ferenc róla tudakozódott, Horváth a következőket írta:

Azt, hogy én második házasságomban is gyermektelen voltam, igen jól hitted; most is igen jól hiszed azt, hogy nem vagyok gyermektelen, de Atyának lennem a' két házasságom közé szorultt rövid időben volt szerentsém, és édesnek érzem azt. [...] Kazinczy Klári, a' körül tudakozol, az én Leányom, ki Téged' szer felett betsül, 's a' mennyire az imádás embert illethet, tsaknem bálványoz: ő lessz nekem tsekélly szerzeményimben egyik örökösöm; által irtam már ötet a' Kazinczy János Familiájából magaméba, Testamentmomban is.³⁷

Későbbi levelében pedig így írt Kazinczynak:

mert ha előbb meg-tudhattam volna, hogy nem az ő, a' kinek én véltem tsak ez előtt esztendővel is; (míg az Anyja, haldoklásakor tudtomra nem adta) régen feleségemmé tettem volna ötet; megpróbálván amattúl a' törvényes Divortiumot; másodszer[!] is: – Ebbül elképzelheted, miből álló lessz a' Román; a' mit maga Klári sem tudhat addig mig az Atyja él.³⁸

1817-ben Kazinczy Jánosné, Klári édesanyja halála előtt vallotta be Horváthnak, hogy Klári mégsem az ő lánya. Így 1818. augusztus 12-én Horváth feleségül vette nevelt lányát. A házasság célja az volt, hogy Klára jövőjét biztosítsa: „hogy azokban, mellyekben ötet örökösömnek szántam, e' tettemmel is bátorságossá tegyem”. Klára édesapja, Kazinczy János magyarszékelyi protestáns prédikátor, Horváth Ádám diákkori barátja volt, és bevallása szerint Horváth szívességet tett neki lánya nevelésével. Az esküvőt Petrikeresztúron tartották baráti körben. Eljött Kemenesaljáról Dukai Takács Judit, aki *Pásztori áldozat* című versével köszöntötte

36 Uo., 41–42.

37 Horváth Ádám Kazinczy Ferencnek, Petrikeresztúr, 1814. jún. 13., in KAZINCZY, *Levelezése*, 11:418; 421.

38 Horváth Ádám Kazinczy Ferencnek, [h. n.], 1818. szept. 30., in uo., 16:158.

a házasságokat. Takács Judit menyegzői köszöntője teljes terjedelmében megjelent a *Hazai 's Külföldi Tudósítások* 1818. évi 33. számának *Tóldalékában*. A cím egyben országos híradás volt: „Hymen rósa láncza Tek. Horváth Ádám Tábla-Biró Urnak Tekintetes Kazinczy Klára Kis Asszonnyal való öszvekeelésének ünnepére 12. aug. 1818.”

Kazinczy Klára női szerzőként és Pálóczi Horváth Ádám feleségeként való megítélése izgalmas mentalitástörténeti kérdéseket vet fel. Normák hatása és változása ez egyszerre. Kazinczy Klára ugyanis olyan női író volt, akinek férje adta írói ambícióit és motivációit; özvegyként néhány gyászvers (*Férjem halálára, Férjem sírjánál*) és egy kikoszarzó vers (*A' tsapodár madárhoz*) maradt fent tőle, nem tudunk róla, hogy íróként tevékeny lett volna később, amikor nem tartozott irodalmi csoportosuláshoz. A korabeli sajtó Horváth hagyatékának rendezőjeként ismerte, és a következő tudósítások jelentek meg róla: A *Hazai 's Külföldi Tudósítások* hírt adott Horváth esküvőjéről, Dukai Takács Judit beszámolójával.³⁹ Kazinczy Klárának a Georgiconi ünnepen előadott verséről is szólt híradás.⁴⁰ Bajza József közlésében a Kölcsey- emléktársaság adományozóinak névsorában szerepel Kazinczy Klára is, aki 2 forinttal támogatta a társaságot.⁴¹ A *Hazai 's Külföldi Tudósítások* számolt be róla, hogy az 1819. február 16-i helikoni ünnepségen Kazinczy Klára és Horváth Ádám beküldött művét is felolvasták.⁴² Az ezt követő hírek szomorú módon már mind a Kazinczy Klára ellen 1843-ban indult csőd-eljárással kapcsolatosak, amelyről a *Pesti Hírlap* és a *Világ* is tudósított.⁴³

39 TAKÁCS Judith, „Hymen' rósa láncza. Tek. Horváth Ádám Tábla-Biró Urnak Tekintetes Kazinczy Klára Kis-Asszonnyal való öszvekeelésének ünnepére. 12-ik Aug. 1818.”, *Hazai 's Külföldi Tudósítások*, 40. sz. (1818. nov. 14.): 321–324.

40 „De figyelmet érdemlenek a' több darabokon kívül, mellyek általában kedves érzeményeket ömlesztnek, legalább, ha némelylek gyengébbek is, fiatal szerzőikre nézve többet ígérnek, különösen Kazinczy Klárának Götsei Nimfája, 's Takács Judithnak több darabjai. Ez a' két érzékeny költő újabban meg bizonyítja, hogy a' szép Nem a' szép mesterségekben is jártas, 's költés lehet; 's hogy a' Magyaroknak is lehetnek Sapphói.” *Hasznos Mulatságok*, 47. sz. (1818): 376.

41 *Honművész* 9, 30. sz. (1841. ápr. 15.): 237.

42 „Azután némelly beküldött munkák olvastattak fel, úgymint: *Kazinczy Klára Horváth Asszonyságnak ő Felségek tiszteléséről; Horváth Ádámnak* Hattyú éneklés cím alatt beadott elmés munkája (mellyet ezen napokban közleni fogunk).” *Hazai 's Külföldi Tudósítások*, 18. sz. (1819. márc. 3.): 139. Változatlanul közölte: *Magyar Kurir* 33, 19. sz. (1819. márc. 9.): 153.

43 „Zala vármegye törvényszéke Kazinczy Klára néhai Horváth Ádám özvegye petri-keresztúri helység lakosa ellen csődöt rendelve, az illető hitelezők megjelenésére f. évi december 15-ő napját tűzte ki határidőül, 's tömeggondnokká Boros István esküttet, perügyelővé pedig Háy József hites ügyvédet nevezte. Költ Mindszent hó 24. 1843”, *Világ* 4, 90. sz. (1843. nov. 11.): 752; Átvette a *Pesti Hírlap* változatlanul: *Pesti Hírlap*, 1843. nov. 26., 815.

Horváth Ádám és Kazinczy Klára kapcsolatát vizsgálva közelebb kerülhetünk ahhoz, hogy milyen női szerepek éltek a 18. század végének, 19. század elejének kéziratos nyilvánosságában. Pálczi Horváth a levelezésben fontosnak látta leszögezni – s érve újra és újra előkerült –, hogy nem segített Klárának a versírásban, mert Klára akkor írta a Kazinczynek méltatott és az aktuális levélhez mellékelte verset, amikor ő maga nem volt otthon. A 19. század elején a lokális irodalomban kifejezetten támogatott a női szerzők szereplése, írásgyakorlata. Ez az elv tartósan bizonyult. A 19. század közepén Gyulai Pál megítélése szerint a női szerzők művei a privát szférához tartoznak, szerinte ugyanis boldogtalanság fenyegeti azt a nőt, aki műveit publikálni kezdi. A gondolatmenet folytatásában pedig a női örömeik ellehetetlenülésével együtt a család boldogsága forog kockán. A nők tehát azért, hogy publikálni kezdenek, nemcsak egyéni boldogságukat kockáztatják, hanem a társadalmi stabilitás fő tartóoszlopát, a család harmóniáját is.⁴⁴ A 19. század közepén még Petőfi Sándor és Szendrey Júlia esetében is ez a nyilvános értelmezés volt a meghatározó.⁴⁵

Ugyanakkor Kazinczy Klára volt az egyetlen, aki felolvashatta versét a Helikoni Ünnepségen, a göcseji költőkör tagjai közül egyedül neki jelenhetett meg egy verse nyomtatásban a *Magyar Kurir* hasábjain, férje verse után. Alighanem Kazinczy Ferenc dicsérete sem volt független attól, hogy Horváth Ádám feleségéről volt szó. A levelezésben nincs arra utaló jel, hogy a költőkör tagjai közül másról is nyilatkozott volna elismerően, pedig Dóczy versei jóval inkább elemelkedtek az alkalmi versek poétikájától, mint Kazinczy Klára költeményei.

A források nem utalnak arra, hogy Kazinczy Klára önálló szerzői kötet kiadását is ambicionálta volna; a korban a nyilvános szféra – néhány nőszerzőtől eltekintve, mint Molnár Borbála, Újvalfy Krisztina, Fábíán Julianna – még kevésbé volt nyitott a női szerzők számára. Dukai Takács Judithhoz írt verses levele, illetve Festetics György halálára írt költeménye arra utal, hogy alkalmi költőként volt lehetséges megnyilvánulni a kor meghatározó mecénása előtt, s kereste a fontos irodalmárok társaságát.

44 Gyulai Pálnak a témában írt cikkéről részletesen: TÖRÖK Zsuzsa, szerk., *Angyal vagy démon: Tanulmányok Gyulai Pál Írónőink című írásáról*, Hagyományfrissítés 4 (Budapest: Reciti, 2016).

45 A publikált versek és a kéziratban maradt darabok összevetése azért izgalmas, mert Szendrey Júlia egészen más képet mutatott meg magáról a nyilvánosságnak, mint a saját használatra szánt szövegeiben. Egy ilyen összehasonlítással jól exponált képet kaphatunk arról, hogy egy női szerzőnek a korabeli sajtó milyen elvárásrendszereinek kellett megfelelnie, milyen stratégiákat alkalmazott, és idővel hogyan változott meg a közeg és az elvárások. Gyimesi Emese női szerzők versgyűjteményeit vonta be az elemzésbe, a korban ismert költőnők mellett (Majthényi Flóra, Wass Ottília) Buljovszky Lilla színésznő és Malom Lujza kéziratos verseit is megvizsgálta. Lásd GYIMESI Emese, *Szendrey Júlia irodalmi pályafutása: Társadalomtörténeti kontextusok*, Ligatura (Budapest: Ráció Kiadó, 2021), 199–220.

Horváth Ádám a Klarával kötött rövid házassága után, 1820-ban hunyt el. Kazinczy Klára még 1835-ben átadta Döbrentei Gábornak Horváth Ádám hagyatékát. A sajtó tudósítása szerint 1842-ben csődeljárás indult ellene. Tékozlásról semmiképpen sem lehet beszélni, azonban az örökséget nem volt képes egyben tartani. A csődper és a végelszámolás irataiból az látszik, hogy az örökölt birtok évtizedes nyűg volt az özvegynek. Az örökség jelentősebb része a Nagybajomi birtok volt (500 hold), mivel a zalai birtok (kb. 200 hold) nem egy tagban volt, és egy részét zálog terhelte, amely miatt évtizedekig kellett pereskednie, illetve ahhoz a 8000 forintnyi kintlévőséghez (kb. 500 hold földterület) sem jutott hozzá, amely jogerősen őt illette volna.⁴⁶ A csődeljárás 1845. május 20-án ért véget, Kazinczy Klára 1846-ban hagyta el Petrikeresztúrt, és a Zala megyei Tescándon halt meg 1849-ben.

46 GYIMESI Endre, „Adatok Pálóczi Horváth Ádám vagyoni viszonyaihoz: Özvegye, Kazinczy Klára csődje”, in *Zalai évszázadok: Tanulmányok és dokumentumok Zala megye történetéhez*, szerk. BILKEI Irén, Zalai gyűjtemény 80, 80–111 (Zalaegerszeg: Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára, 2016), 89–90.

Én- és közösségrepresentáció

A női Bildung elmélete és gyakorlata Kölcsey Antónia naplójában és Ábrányiné Katona Clementina publicisztikájában

„Pacsirta volt, a’ hajnal’ hírnöke, ’s nem csalogány:
nézd csak édesem, minő irigy sugarak csipkézék a’
szétfoszló felhőket kelet felől, az ég’ mécsesi kialud-
tak, ’s lábújhegyen áll a’ vidor hajnal ködös hegyek
csúcsain.”¹

A kéziratos kultúra szövegeinek – vagyis a naplóknek, leveleknek – a vizsgálata sokszor azt ígéri, azzal kecsegteti a történészt, hogy a források révén bepillantást nyerhetünk a szerző titkaiba, magánéletének, vagyis az igazi, a nyilvánosság előtt elrejtett életének terébe. Akár a publikált (vagyis nyilvánosságra szánt), a 19. század esetében többnyire nyomtatott szövegeket, akár a magánhasználatra írott (vagyis többnyire kéziratos) korpuszokat vizsgáljuk, mindkét esetben igaz, hogy a nyilvánosság terei és szerepei bonyolult, összetett és élénk, dialogikus viszonyhálózatokat építenek a magánélet tereivel és szövegeivel, amelyek mindkét szövegtípus értelmezését befolyásolják.² A napló például gyakran eszköze és terepe a nyilvános szerepek értelmezésének, a naplóíró sokszor itt dolgozza ki azokat a társadalmi (közösségi) szerepeket, amelyeket saját társadalmi gyakorlataiban megvalósít.³ Ebből a szempontból a 19. századi napló épp annyira lehet megfele-

1 *Részlet Rómeó és Júlia búcsújából*, Kölcsey Antónia saját kéziratos fordítása német nyelvből, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL), HU-MNL-OL-P 441-I.-1.-19.sz.

2 A nyilvános és a privát szféra összjátékáról és bonyolult viszonyhálózatáról, oda-vissza hatásáról legutóbb Szendrey Júlia írás- és publikációs gyakorlata kapcsán: GYIMESI Emese, *Szendrey Júlia irodalmi pályafutása* (Budapest: Ráció Kiadó, 2021), 89–90, 137, 221–240.

3 Lásd erről Slachta Etelka kapcsán korábbi tanulmányomat: KUCSERKA Zsófia, „Házasság és családmodellek Slachta Etelka magáncélú és közhasznú írásaiban”, in *Érzelmek és mostohák: Mozaikcsalá-*

lő forrása a nyilvános társadalmi szerepek történeti kutatásának, mint amennyire a korszakot jellemző magánélet gyakorlatainak.

A következőkben a kéziratos (magán) és a nyomtatott (nyilvános) írásbeliség összetett, egymást átjáró viszonyait fogom elemezni két nő (anya és lánya) írás-gyakorlatán keresztül.⁴ A reformkorban naplót író fiatal lány, Kölcsey Antónia, és a 19. század végén publicistaként és íróként működő lánya, Ábrányiné Katona Clementina írásait két szempontból fogom megvizsgálni. Egyrészt azt szeretném bemutatni, hogy szövegeikben miként reflektálnak saját női szereplehetőségeikre, illetve a számukra hozzáférhető műveltségnek az (ön)képzésben (Bildung) betöltött szerepére. Másrészt arra szeretnék rámutatni, hogy a nyilvános és a privát szféra írásbeli műfajai és (kéziratos, illetve nyomtatott) szöveganyagokai miként vesznek részt ezeknek a szerepeknek a kidolgozásában.

Kölcsey Antónia (1821–1876) naplója és olvasmányai

A köznemesi származású Kölcsey Antónia 1838–1844 között írta lánykori naplóját. Az első naplőbejegyzés idején a szerző 17 éves, éppen ekkoriban tért vissza Tánzer Lilla pest-budai lánynevelő intézetéből szülőfalujába, Szatmárcsekre.⁵ A szöveg kisebb-nagyobb megszakításokkal követi nyomon a lánynevelő intézetből frissen kikerült szerző mindennapjait. A napló valahol félúton helyezkedik el az eseményeket számba vevő „cselekménydús” napló és az önvizsgálatra, a személyes érzelmi életre fókuszáló, azt elemző szövegtípus között. Vagyis: a napló szövegéből körvonalazódnak a szatmárcseki élet mindennapjainak eseményei s egyúttal azoknak Antóniára tett (érzelmi) hatásai is. Kölcsey Antónia naplójának egyik jellemző sajátossága, hogy a szerző a napi eseményeken túl rendszeresen kitér olvasmányaira. Bemutatja, véleményezi aktuális könyveit, s gyakran kiírja a szövegekből a számára fontos részleteket, idézeteket. A naplót először Kozocsa Sándor adta ki 1938-ban.⁶ A szerkesztés és sajtó alá rendezés során Kozocsa ki-

dok a régi Magyarországon (1500–1850), szerk. ERDÉLYI Gabriella, 264–289 (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont TTI, 2019).

4 A nyomtatott és kéziratos kultúra együttélésének formáiról lásd: TÖRÖK Zsuzsa, „A bárónő naplót vezet: Kéziratosság és családtörténet Bánffy Jánosné Wesselényi Jozefa hagyatékában”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 124 (2020): 233–249, különösen: 244–249.

5 Kölcsey Antónia életéről röviden: MÓNICA MÁTAY, „The Life Story of Antónia Kölcsey”, in *Women in History – Women’s History: Central and Eastern European Perspectives*, ed. Andrea PETŐ and Mark PITTAWAY, 43–54 (Budapest: CEU, 1994).

6 KÖLCSEY Antónia, *Naplója*, bev. KOZOCSA Sándor (Budapest: Rózsavölgyi, 1938).

hagyta azokat a naplóba másolt szemelvényeket, amelyek Antónia olvasmánynaplójaként őrizték a számára legfontosabb, leginkább jelentős részleteket. Gábor Júlia az 1982-es második kiadás készítésekor már nem fért hozzá a kéziratához, így a kihagyásokat nem tudta pótolni. A kézirat sajnos jelenleg is lappang.⁷

A nyilvános és magán (vagy a források tekintetében a nyomtatott és kéziratos) kultúra közti átjárásnak és dialogikus viszonynak talán legnyilvánvalóbb esetei az olvasmányokról írott naplóbejegyzések. Amikor a naplóíró olvasmányaira reflektál, akkor a nyomtatott írásbeliség a szó szoros értelmében befurakszik, beíródik a kéziratos forrásba, hogy lenyomatát adja annak a folyamatnak, ahogyan az olvasmányok részt vesznek az önértelmezésben, a személyiség kimunkálásában vagy az önképzésben. Ebből a szempontból nagy eltérés lehet egyes naplók között. A korszak ismert női naplói közül leghangsúlyosabban Kölcsey Antónia naplója tárgyalja szerzőjének olvasmányait és kulturális gyakorlatait. A naplóból kiderül, hogy az olvasás milyen helyet foglalt el Antónia egyéb tevékenységei között, és hogyan járult hozzá önkonstrukciós, önnevelési folyamataihoz.

Kölcsey Antónia naplója az olvasási forradalom idejére esik. A szöveg maga így e kultúrtörténeti változás lenyomataként is vizsgálható. Egyáltalán maga a napló léte, az, hogy egy köznemesi származású lány három nyelven olvasott rendszeresen, és erről még naplót is vezetett: a művelődés olyan formájára utal, ami korábban elképzelhetetlen (vagy extrém kuriózum) lett volna. Az olvasástörténeti kutatások közhelye és alapvető állítása, hogy a 18. század végén és a 19. század elején az európai művelődés nagy strukturális átalakulása zajlott. A kevés, normatív szöveg elmélyült és sokszori olvasását – az intenzív olvasást – felváltotta a sokszínű, kiterjedt, változatos szövegek fogyasztásszerű, egyszeri olvasása: az extenzív olvasás. Az olvasás két típusához jellemzően más-más társadalmi csoport tartozott. Az intenzív olvasás a művelt kevesekre, elsősorban magasabb társadalmi státuszú férfiakra volt jellemző, míg az extenzív olvasás nemcsak a szövegek diverzitását hozta magával, de az olvasói réteg társadalmi sokszínűségét és nyi-

7 KÖLCSEY Antónia, *Naplója*, vál., jegyz., utószó GÁBOR Júlia (Budapest: Magvető, 1982). A következőkben erre a kiadásra hivatkozom. K. Zs. A kézirat elkallódásának körülményeiről bővebben: PARRAGH Brigitta, „A reformkor világa és Wesselényi Miklós alakja Kölcsey Antónia naplójában”, in *Történeti Tanulmányok* 14, szerk. VELKEY Ferenc, Acta Universitatis Debreceniensis Series Historica 58 (2006): 151–168, különösen: 155. Jelenleg sajnos csak Kölcsey Antónia emlékkönyve található meg az Országos Levéltárban, a HU-MNL-OL-P 441-I.-1.-19.sz. jelzet alatt. Az emlékkönyvben a barátok, ismerősök bejegyzésein kívül szépirodalmi szemelvények, versek, idézetek és fordításgyakorlatok is találhatók.

tottságát is. Az extenzív olvasók kezdetben jellemzően nők vagy alsóbb társadalmi rétegekbe tartozó, kevésbé művelt férfiak voltak.⁸

Az olvasástörténet terminus technicusaként ismert fogalompárral kapcsolatban (intenzív–extenzív olvasás) számos kétség felmerülhet. A dichotómia nyilvánvalóan leegyszerűsítő, és mint a legtöbb bipoláris fogalom, olyan eszközt ad a kutató kezébe, amely sematizált leírásokhoz vezethet. A konkrét történeti példák pedig gyakran ellentmondanak a teoretikus fogalompár fogalmi rendszerezésének, kétosztatóságának. A fogalompár használhatóságát illető elméleti problémákon túl azonban az extenzív–intenzív szembeállítás mégis alkalmasnak tűnik arra, hogy konkrét olvasási módokat közelítsünk meg, és az elemzés számára hozzáférhetővé tegyünk.

A *Korall* olvasástörténeti számának bevezető tanulmányában Granasztói Olga összefoglalja a hazai könyvtörténeti és olvasástörténeti kutatásokat, és arra figyelmeztet, hogy míg a 18. század közepéig kiterjedt alapkutatások sűrű leírásai állnak a rendelkezésünkre, addig a 18. század végétől és különösen a 19. századra vonatkozóan csupán szigetszerű, eseti kutatások részeredményeiből tájékozódhatunk.⁹ A könyvtörténeti és olvasástörténeti kutatások nem véletlenül alakultak így: a forrásfeldolgozás cezúrája egybeesik az olvasástörténeti fordulattal és a könyvkiadás piacosodásával. Vagyis, mivel a kéziratos kultúra befogadása jellemzően az intenzív olvasási módot követte, ezért a főúri könyvtárak számbavételével és a kéziratos vagy nyomtatott források széljegyzeteinek feltárásával lényegében leírhatók az olvasási szokások. Ezzel szemben a 18. század végétől robbanásszerűen megnövekedett könyvpiac már nem számba vehető, a kölcsönzések követhetetlenek, és az olvasás többnyire nem jár intenzív széljegyzetekkel, kommentárokkal. A 18. század végén lezajló művelődéstörténeti átalakulás során a mediális tér jóval összetettebbé válik, és az olvasási forradalom utáni extenzív olvasás részleteiben már nehezen megragadható, leírható. A korszakra vonatkozó átfogó olvasástörténeti kutatás hiányában az egyes esettanulmányok, szigetszerű kutatások

8 Reinhard WITTMANN, „Az olvasás forradalma a 18. század végén?”, in *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*, szerk. Guglielmo CAVALLLO és Roger CHARTIER, 321–347 (Budapest: Balassi, 2000). Ugyanerről magyar kontextusban: SZAJBÉLY Mihály, „Könyv- és lapkiadás a felvilágosodás idején és a reformkorban”, in *A magyar irodalom története II., 1800–1919*, főszerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, 73–91 (Budapest: Gondolat, 2007).

9 GRANASZTÓI Olga, „Olvasótól olvasóig: Észrevételek a magyar olvasástörténeti kutatások aktuális kérdéseire”, *Korall* 43 (2011): 5–24.

számára nem áll rendelkezésre olyan kontextus, amelyhez képest az eseti elemzés elhelyezhető, viszonyítható volna.¹⁰

A Kölcsey Antónia-napló jellemző sajátossága, hogy a szerző olvasónaplójaként is működött, ami még a jelenlegi, szemelvényektől megfosztott, csonkolt formájában is alkalmassá teszi arra, hogy olvasástörténeti kutatás forrásaként szolgáljon. Kölcsey Antónia nem rendszeres naplóiíró, az egyes bejegyzések között hosszabb-rövidebb kihagyások vannak. A naplóiírási időszaka alatt a bejegyzések megritkulnak: 1838-ban 48, 1839-ben 45 naplóbejegyzés született, de az ezt követő két évben csak évente 6-6, 1842-ben pedig 10. 1843-ban újra gyakrabban ír a naplóba, ebben az évben 42 alkalommal. Az utolsó két, összefüggő bejegyzés 1844-ből való, majd megszakad a szöveg. Kölcsey Antónia számára tehát a naplóiírási nem jelentett fegyelmezett, napi rutint, inkább alkalmoszerű tevékenység volt. Amikor azonban ír a naplójába, olyankor rendszeresen beszámol olvasmányairól, kedvenc részleteit kimásolja, és reflektál az olvasottakra. Ha számba vesszük a naplóban említett irodalmi műveket és szerzői neveket, akkor az alábbi táblázatot kapjuk (a műcímeket abban a formában hagytam, ahogyan a naplóban szerepelnek):

Franciául és németül	
Victor Hugo	Angelo, Lucrezia Borgia, Tudor Mária, Bug Jargal, Han d'Island, Notre-Dame, Le roi s'amuse, Marion du Lorme, Hernani
Johann Wolfgang Goethe	Faust, Wilhelm Meister, Werther
Madame de Genlis	L'Amour, et le Mystère
François Fénelon	Telemaque kalandjai
Edward Bulwer-Lytton	Maltravers, Pompeji utolsó napjai, Rienzi, Devercux (!)
Magyarul	
Athenaeum	
Kölcsey Ferenc	Kárpáti Kincstár, Igazságához
Eötvös József	Bosszu
Jósika Miklós	Decebál

10 Ilyen jellegű esettanulmányok például Pogány György tanulmányai a női olvasásról: POGÁNY György, „»Honleányok« és könyvek: Leányolvasók és leányolvasmányok a reformkorban», *Könyv és Nevelés* 15, 1. sz. (2013): 43–55; illetve POGÁNY György, „Női olvasás a reformkorban és az önkényuralom idején: Slachta Etelka, Kánya Emília olvasmányai, Jósika Júlia nézetei az olvasásról», *Könyv és Nevelés* 16, 1. sz. (2014): 42–58.

Habár Kölcsey Antónia rendszeresen beszámol olvasmányairól, naplója mégsem tekinthető az olvasástörténet számszerűsítő vizsgálati szempontjából megbízható forrásnak. Mivel nem fegyelmezett naplóíróról van szó, ezért teljesen esetleges, hogy olvasmányai közül mit említ meg, és mi az, ami esetleg teljesen kimarad a naplóból.¹¹ A szöveg alapján nem tudjuk kimerítően feltérképezni Kölcsey Antónia olvasottságát, ugyanakkor választ kaphatunk az olvasás *módjára* irányuló kérdésekre, valamint arra, hogy milyen *szerepet* töltött be az olvasás a napló szerzőjének önértelmezésében és társas viszonyaiban. A Kölcsey Antónia-napló azzal a megszorítással tekinthető olvasástörténeti forrásnak, hogy a kvantitatív vizsgálatok helyett lényegében csak kvalitatív kutatásnak lehet kiindulópontja.

Kölcsey Antóniának a műveltséghez és az (ön)képzéshez fűződő viszonya a napló számos helyén felbukkan. Barátait és ismerőseit sokszor műveltségük alapján minősíti, és önképének is sarokköve saját műveltségéhez fűződő viszonya. A Tánzer-intézetben töltött évek utáni nosztalgia, az ott megszerzett (például nyelv-) tudáshoz való szinte kultikus viszony és a műveltség Kölcsey Antónia számára rendkívül magas presztízse állandó témái a naplónak. Az udvarlóknál a naplóíró például sokkal magasabbra értékeli a könyvek vagy a művelt barátnők társaságát:

Szebb napjaim közzé tartozik a' naményi; igen jól mulattam magam, pedig nem volt egy udvarló arszlán is; – mert azt szokták a' lányok mondani, hogy mindjárt hiányos a' multság csupán nőikkel 's ha nincs köztök fiatalember is. Én bizony nem találok ezt [...]. Most e' napokban oly édesen mulattam a' mivelt lelkű D. Máli szép beszélgetésén, 's a' Luise kellemes zongorázásánál hogy szinte féltem a' háborítástól. D. Málinál ismét figyelmessé lettem, hogy mily nemes és tiszta fényben tükrözi magát a' lélek miveltége az emberi arczon, mily nyugodt dicső önérzet sugárzik ki e' szép fekete szemekből, mily beszédes arczkifejezés! (1839. május 20.)¹²

Az olvasás, a fordítás és az írás (napló- és levélírás) Kölcsey Antónia számára a legértékesebb időtöltési formák. A naplóból kirajzolódó mindennapi tennivalók között ezek azok a kitüntetett tevékenységek, amelyek nem szoros értelemben

11 A naplóban említett olvasmányok és a Kölcsey Antónia emlékkönyvében szereplő kivonatok, fordítások és idézetek sincsenek teljesen fedésben egymással. Az emlékkönyv főként korabeli magyar lírai darabokat tartalmaz (például Kölcsey Ferenc, Vörösmarty Mihály, Fáy András, Bajza József, Tompa Mihály és Kisfaludy Károly szövegeit), valamint német és francia nyelvű kivonatok és fordítási gyakorlatokat, míg a naplóban Kölcsey Antónia elsősorban regényekről és drámákról mond véleményt, és azokból másol ki szemelvényeket.

12 KÖLCSEY, *Naplója*, 54.

vett kötelességei a naplóírónak (mint mondjuk a ház körüli teendők, a női háztartási munkák, például a szöttesek készítése, illetve a társas élet kötelességei: a látogatások, rokoni, baráti összejövetel). Az olvasás és az olvasáshoz kapcsolódó egyéb kulturális gyakorlatok (fordítás, szövegértelmezés) a szabadidőben megvalósítható tevékenységek, és mint ilyenek, hangsúlyosan vesznek részt Kölcsey Antónia önértelmezésében.

Kölcsey Antónia naplóírása a női társadalmi szerepek jelentős átalakulásának idejére esik, és ez a társadalomtörténeti változás a napló szövegében is nyomon követhető. V. László Zsófia a korszak forrásszövegeinek átfogó és alapos vizsgálatából arra a következtetésre jut, hogy a 18. század végétől az ideális női szereprepertoár megváltozik: a kegyes, istenes asszonyok helyét azok a polgárnék (magyar anyák) és honleányok veszik át, akik saját üdvük helyett vagy mellett elsősorban a közjóért fáradoznak.¹³ A nemzeti és társadalmi célú cselekvésben a hagyományos istenes erények (például engedelmesség, alázatosság) helyett felértékelődött a női műveltség (elsősorban az anyanyelvi műveltség) szerepe.¹⁴ A nőtörténeti fordulat nemcsak időben esik egybe az olvasástörténeti fordulattal. Papp Júliának az olvasó nő korabeli képi megjelenítéseit vizsgáló elemzése világítanak rá arra, hogy a két modernizációs folyamat – az olvasástörténeti forradalom és a női társadalmi szerepek nemzetiesítése – összekapcsolódott, és egymást erősítette. A 19. századtól a műveltség is női erénnyé vált, hiszen az (elsősorban magyarul) olvasó lány megelőlegezi a majdani jó magyar anyát, aki anyanyelvén nevel hazája számára honfiakat és honleányokat. A társadalmi folyamat ikonográfiai lenyomata az olvasó lány képi ábrázolásaiban is tetten érhető: a könyvekkel meghitt, bensőséges viszonyban lévő olvasó nő képe az ideális honleány szerepének képi megjelenítésévé válik.¹⁵ A nacionalizmus keretei így biztosítanak (persze jól körülírt és meghatározott) helyet a nők számára a nemzet elképzelt közösségén belül. A nőtörténeti változások, vagyis az elvárt női szereprepertoár megváltozása összefonódik az olvasástörténeti fordulattal (vagyis a művelődés szerkezetének megváltozásával), a nacionalizmus pedig átfogó keretet biztosít ennek a két társadalmi modernizációs folyamatnak. A nemzeti eszme térnyerése a női művelődés és (ön)képzés

13 V. LÁSZLÓ Zsófia, *Példás asszonyok: Női szerepek változása a protestáns beszédek tükrében (1711–1825)* (Budapest: Ráció, 2020), 130–152.

14 Schedius Lajos esztétikai pedagógiai programja szintén számol az olvasó nővel: BALOGH Piroska, „Aesthetica muliebris – avagy beszélhetünk-e »női esztétikáról« 18–19. századi viszonylatban”, in *Nőszervezők a 19. században: lehetőségek és korlátok*, szerk. TÖRÖK Zsuzsa, 15–30 (Budapest: Reciti, 2019).

15 PAPP Júlia, szerk., *A zsoldártól a rózsaszín regényig: Fejezetek a magyar női művelődés történetéből* (Budapest: PIM, 2014), 9–41, különösen: 33.

elismerésével rést nyit a nőemancipáció társadalmi folyamatai számára.¹⁶ Végssoron a 19. századi nőemancipáció a nők olvasáshoz és művelődéshez való viszonyának átértelmezésével indult.

A fenti nagy társadalomtörténeti elbeszélések felől közelítve Kölcsey Antónia naplójához, talán meglepőnek tűnhet, hogy az olvasó honleány alakja még az 1840-es években sem váltott ki feltétlen lelkesedést vagy elismerést Kölcsey Antónia közvetlen társadalmi közegében.

De mi tarta vissza, olly soká vissza naplómtul? – ezt méltán kérdem önmagamtól. Oh igen különös az emberi kebel, ’s azoknak kik azt mondják, hogy gyakran egy szó mit valaki gondtalanul kiejt, ’s mi azt megrendíti, ’s hatva esett reá, soknak lesz következménye. Az én naplóírássomat egyszer egy rokonom időtöltésnek nevezé, ’s elmosolyoda. Többen is mosolygának felette, ’s voltak kik mindenre bármit mondtak így szólottak: ezt ird fel naplódban! (1841. december 1.)¹⁷

Pedig kivált én már megunhattam a’ sok kritikát. [...] ’S mennyi kritikára adott ’s ad még most is alkalmat az én olvasgatásom, ’s mint hiszik némelyek hogy én valóságos ironé vagyok, ’s rövid időn egy munkával fogom őket meglepni, ’s e’ felett mennyit bölcselgettek ’s gúnyolódtak némelyek!

De különösen én ezt naponként inkább megszokom. Hányszor sirtam, csak egy pár év előtt is, mikor illetet hallottam, ’s most ha néha boszankodom is, többször nevetek rajta. (1843. szeptember 4.)¹⁸

A napló vissza-visszatérő panasza, hogy a környékbeliak megszólják, kinevetik, kigúnyolják őt műveltsége, olvasása és (elsősorban) naplóírása miatt. Az olvasás a napló szövege alapján egyáltalán nem része a fiatal köznemes lánytól elvárt viselkedési repertoárnak. Kölcsey Antónia napirendjéből világosan látszik, hogy csak szabadidejében, lopott időben tud írni, olvasni. Művelődésével pedig társadalmi presztízse sokkal inkább csökken, mint nő. Környezetében elenyésző azoknak a

16 A női szerepek alakulásáról a nemzetfogalommal összefüggésében magyar kontextusban: GÁBOR GYÁNI, „Gender, nationalism and individualisation”, in *Gender, Nation, Narration*, ed. Tuuli LÄHDESMÄKI, 9–23 (Jyväskylä: University of Jyväskylä, 2021); illetve MÁTAY, „The Life Story...”, 48; továbbá FÁBRI Anna, „»Határoz és kimondta sorsodat«: A nőkérdés megjelenése a reformkori magyar irodalomban”, in *Nők és férfiak... avagy a nemek története*, szerk. LÁCZAY Magdolna, Rendi társadalom – polgári társadalom 16, 141–146 (Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola, 2003). A társadalmi nem és a nemzet kapcsolatáról általánosabb elméleti keretben: NIRA YUVAL-DAVIS, *Nem és nemzet* (Budapest: Ú-M-K, 2005), különösen: 23–38.

17 KÖLCSEY, *Naplója*, 87.

18 Uo., 130. (Kiemelés tőlem. K. Zs.)

száma, akik elsősorban műveltsége és érzékenysége miatt becsülik őt (mint például Pap Endre). Az olvasás és a naplóírás tevékenysége a naplóbejegyzések alapján a társadalmi közeg, a közösség elvárásaival szemben érvényesített cselekvés, és mint ilyen nagyban hozzájárul a személyiség kimunkálásához és önmeghatározásához.

A női művelődés formáit és tevékenységeit még Kölcsey Antónia környezetének legműveltebb és a nemzeti eszme iránt leginkább elkötelezett tagjai is csak fenntartásokkal és korlátozásokkal ismerik el:

Napjaink csendesen és egyformán folynak le, foglalatosságimat végezvén olvasással mulatom magam. Sokan kivált a férfiak között ártalmasnak tartják a nőnemnek az olvasást, mivel úgy hiszik az által ők ábrándozók lesznek 's alkalmatlanok érezni azt, mi körülük esik. Valóban nem foghatom meg, mint lehet jó könyvek' olvasása, melly lelkesít, 's szívet emel, ártalmas. A' lelkesületből 's felemelkedett kebelből úgy vélem nem származhat rossz; 's milly örömmel fog mindenki szokott munkájához, ha lelkét feleleveníté, 's szívet megvidítá. Egyszer Ferencz bácsit kérdém meg, mit tart az olvasni szerető nőkről, 's ő így felelt: „Asszonyoknak igen sokat kell tudni, – 's tudni leginkább olvasás által lehet, – mivel nekik nagy részek van az ember, – sőt népnevelésbe; de mivel egyik legszebb női tulajdon a' szerénység, ne ki-kivánják ők tudatni értelmességüket, hanem csendes házi körökbe használni igyekezzenek.” (1838. július 9.)¹⁹

Kölcsey Ferencnek unokahúgához intézett fenti tanácsai vagy Kölcsey Antóniának a fivére, Guszti lehetőségeire és iskolájára való irigysége jelzik, hogy a lány számára az olvasás, a fordítás és az írás egyre inkább a társadalmi közeg által megtűrt kategóriába került, majd az évek előrehaladtával ez a szellemi tér folyamatosan szűkült, és végül megszűnt. A nők cselekvési lehetőségeit latolgató naplóbejegyzések arról árulkodnak, hogy hol húzódtak ennek a művelődésnek és a Kölcsey Antónia számára hozzáférhető kulturális gyakorlatoknak a határai:

Van e' nagyobb boldogság mint másoknak és sokaknak örömet szerezni és látni, mily szépen vidámon tekintenek vissza. A' férfiak előtt nyitva van a' tér, de mi előttünk nem, mi mástól függünk mindenbe de mindenben. Azt mondják igéntelenül csendbe kell jót tennünk, de hányszor kell a' jó akaratnak igénytelen csendbe csak akaratnak maradni.

Mily komor, hideg, szeles és esős idő! Mily komor rosz kedvű is vagyok ma! (1843. március 27.)²⁰

19 Uo., 17. Az idézet „Ferenc bácsija” Kölcsey Ferencre, Antónia nagybátyjára utal.

20 Uo., 111.

Összességében Kölcsey Antónia naplója alapján elmondható, hogy a reformkorban a mégoly művelt Kölcsey családból származó lány számára a könyvek (az olvasmányok, a fordítás és a művelődés) a magánélet önformálási gyakorlatainak részévé válhattak ugyan, a nyilvános szereplésnek azonban aligha. Bár az olvasás és a művelődés a 19. századra a női szereprepertoár elvárt erényei közé került, de a vidéki, köznemesi életforma magasabbra értékelte a hagyományos viselkedésmódokat és női tevékenységeket. Kölcsey Antóniát műveltsége, olvasáshoz és íráshoz való viszonya inkább elszigetelte saját társadalmi csoportjától, mintsem hogy abban előkelő helyet biztosított volna számára.

Kölcsey Antónia számára ugyanakkor a naplóírás teljes időszaka alatt az olvasás és az írás maradt a legfontosabb önértelmező és önformáló kulturális gyakorlat. Naplóbejegyzéseiből és a szereplőkre vonatkozó véleményéből az derül ki, hogy saját identitását és ismerőseinek jellemét a regényekben olvasott karakterekhez képest helyezi el. Amikor véleményt formál az irodalmi alakokról, akkor azt saját környezetére és saját önismeretére vonatkoztatja. Ebből a szempontból legemlékezetesebb az 1844-es év két összefüggő bejegyzése, amelyek teljes egészében Edward Bulwer-Lytton *Ernest Maltravers* című regényéről szólnak. Ezek a bejegyzések egyúttal a napló utolsó sorai. A naplóíró itt – bár saját bevallása szerint azzal a szándékkal fogott neki a naplóírásnak, hogy kiírjon néhány idézetet a regényből – lényegében irodalmi esszét ír. A Bulwer-regény kapcsán Kölcsey Antónia részletesen kifejti olvasmányaival szemben támasztott kritikai elvárásrendszerét.

Az ő [t. i. Bulwer] műveiben nem talál az ember valami rémületes történetek leírását, de talál benne magasztos gondolatokat, tanul benne szép társalkodást és valódi világ és ember esmeretet; nem hozza ő csudállatos és borzasztó helyzetekbe személyeit, nem szenvedtet vele hajótöréseket, 's nem vezeti banditák vagy éppen vad emberek közzé isszonyú barlangokban; az ő személyei a' való életben élnek, való és lehető körülmények közt, emberei a' való életbe illenek, rájuk lehet esmérni mint rokonokra, mint rég nem látott ismerősökre. Én majd minden személyekhez, miket Maltraversben festett, ismeretek hasonlókat; 's ha angolok volnának azt hinném őket vette ideálokul. Különösen a' férfiakat festi igen jól, még tán jobban hűbben – ha lehet – mint a' nőket, – nekem legalább úgy tetszik. Sokszor, – midőn valamely kedves hely olvasásánál úgy tetszik nekem, mintha mind ezt én is gondoltam és éreztem volna már, s' ő csak elmondja gondolataimat. Innen hiszem én hogy Bulwer oly igen esméri az emberi szív minden rejtelmét.

Én embereit nagyon életrevalóknak találom. Nem tökéletesek ezek, de hiszen az ember tán nem is volna már érdekes ha hibája nem volna, gyengeségei; akkor nem tudnánk egymáshoz ragaszkodni, 's nem esmernők egymást testvérekül, nem volna akkor ok és tér tenni és igyekezni, az ember örökös egyformaságban tepsedne, nem volna célja, nem

volna szükség fáradni, 's ez az örökös egykedvűség unalmas volna. Nincs is tán senki ki-
ben gyengeség ne volna. Csak ez vigasztal engem mikor hibán érzem magamat. – Bulwer
sem állítja Maltrawerst minden hiba és gyöngeség nélkül előnkbe. (1844. december 8.)²¹

A naplóíró szerint a jó regényben a karakterek és az élethelyzetek egyaránt hite-
lesek. Elvárásai szerint a cselekmény nem lehet túlzó, sem vadromantikus for-
dulatokkal túlterhelt. Épp azért nem becsüli sokra Victor Hugo szövegeit, mert
azokat az élet mindennapiságától elrugaskodottnak és túlságosan izgalmasnak
tartja.²² A jó regény ezzel szemben a realitáshoz közelít, a cselekmény a hétköz-
napiságban marad, és épp a mindennapi, az ismerős történetek érdekességét mu-
tatja fel. A karakterek megjelenítésében hasonló elvárásai vannak. A jól megírt
irodalmi szereplők eszerint jók és rosszak egyszerre, vagyis összetettek, árnyaltak.
A naplóban említett szerzők közül elsősorban Johann Wolfgang Goethe regényei
felelnek meg Kölcsey Antónia elvárásainak.

Kölcsey Antónia az olvasott szövegeket saját életére és ismerőseinek jellemére
vonatkoztatva értelmezi – és fordítva, saját ismerőseit irodalmi alakokhoz képest
helyezi el. Mindez az olvasmányoknak az önértelmezésben betöltött kulcsszerepé-
re mutat rá. Kölcsey Antónia nem azért olvasott, mert az olvasás része volt a tőle
elvárt társadalmi szerepnek, hanem azért, mert olvasmányain keresztül értelmez-
te a világot és önmagát. Olvasásmódjában ötvözte az intenzív és az extenzív olva-
sásmód jegyeit. Olvasmányai elsősorban a romantika regényirodalmából kerültek
ki – ami tipikusan extenzív kánont jelent. Könyveit azonban nem fogyasztotta,
vagyis egyáltalán nem jellemezte a gyors és felületes olvasás. Az izgalmas cselek-
mény inkább taszította, a könyvekben az elidőző, mély értelmezés lehetőségeit ke-
reste. Fordítási gyakorlatai és a könyvekből kiírt idézetek, szemelvények arra utal-
nak, hogy a szövegeken kifejezetten intenzív, értelmező-elemző munkát végzett.

Kölcsey Antónia naplóírása a társadalmi átalakulások átmeneti idejére esett.
Lelkes honleányként és Kölcsey Ferenc unokahúgaként már tanulhatott: így több
nyelven olvasott, sőt olvasmányait írásban is értelmezte. Önmagához és társas
közegéhez saját értelmezést kimunkáló, önálló gondolkodóként kapcsolódott.
Ugyanakkor az olvasás és a művelődés saját társadalmi közegében még nem volt
sem elvárt, sem különösebben magasan értékelt vagy elismert női kulturális gy-
akorlat. Az ideális női szerepek 19. század eleji átalakulása – a napló alapján úgy

21 Uo., 138–139.

22 „Ma Viktor Hugó Angelóját olvastam; első olvasmányom vala e' költőtől. Tele van lelket függésben
tartó jelenetekkel, s' nem hiszem hogy igen megtudnám szeretni e' költő minden ideáját. Angelónál,
mint hallok még sokkal iszonyatosb darabjai vannak.” Uo., 11.

tűnik – nem vált széles körben elismertté, és nem változtatta meg a társadalom minden rétegének gondolkodásmódját és értékorientációját. A művelt honleány eszméje talán inkább a divatlapok és a nevelésügyi vitairatok által propagált szerepszmény lehetett, amely a vidéki kisnemesi közegben nem váltott ki feltétlen elismerést, hanem inkább megmosolyogni való, jóindulatúan megtűrt különbségnek számított. Kölcsey Antónia olvasmányait széles irodalmi körből merítette, ezek kifejezetten modern kánont tükröznek, ugyanakkor intenzív olvasásmóddal dolgozta fel őket. A nemzeti eszmétől mélyen áthatott honleány olvasmányaival és a korszak nagyjai – elsősorban Wesselényi Miklós és Kölcsey Ferenc – iránti rajongásával kapcsolódott a nemzet közösségéhez. Kölcsey és Wesselényi kultuszának aktív ápolójaként vett részt abban a közösségépítő munkában, amelyhez saját aktív cselekvési lehetőségeinek korlátozottsága miatt – neméből adódóan – másként nem csatlakozhatott.

Ábrányiné Katona Clementina (1856–1932) tárcái és a nők oktatáshoz való joga

A művelődéshez, a tanuláshoz és a társadalmi cselekvés teréhez való viszony Kölcsey Antóniához hasonlóan rendkívül fontos szerepet tölt be a lányának, Katona Clementinának (később Ábrányiné Katona Clementinának) az önértelmezésében is. A 19. században nem ritka, hogy az írás anyáról lányra „öröklődik”. Fábri Anna szerint, amikor Wesselényi Polixéna útirajzában a nyilvánosság elé lépett, akkor híres női felmenői jelenthettek számára olyan legitimáló erőt, ami miatt írásában „nyoma sincs az elfogódottságnak”.²³ Takács Éva és Karacs Teréz vagy Kisfaludy Atala és Szalay Fruzina olyan anya–lánya párosok, ahol az anya egyúttal a lány nevelője, tanítója is volt, és így aktívan hozzájárult ahhoz, hogy lánya minél inkább hozzáférjen a művelődéshez.²⁴ Kölcsey Antónia és Ábrányiné Katona Clementina „életművének” összevetése legalább két aspektusból is megvilágító erejű. Egyrészt a kettejük közötti generációváltás egybeesik a nőtörténet korszakváltásával, így láthatóvá válik, hogy a nőemancipáció későbbi fázisában hogyan fogalmazódtak meg másként hasonló kérdések. Másrészt: kettejük írá-

23 FÁBRI Anna, *„A szép tiltott táj felé”: A magyar írónők története két századforduló között (1795–1905)* (Budapest: Kortárs, 1996), 57.

24 Az anyai (és apai) szerep átalakulásáról és a horizontális család meghatározó szerepéről a 19. században lásd: ERDÉLYI Gabriella, szerk., *Anyák és apák: Szülői szerepek, gondoskodás a patriarchális családban (1500–1918)*, Magyar Családtörténetek: Tanulmányok 7 (Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2021).

sainak összehasonlító vizsgálata feltárja a publikus és privát (nyomtatott és kézíratos) írásbeliség egymást átjáró hagyományát.

Katona Clementina 1856-ban született, Katona József földbirtokos, a tiszántúli református egyházkerület gondnoka és Kölcsey Antónia lányaként. Visszaemlékezései alapján elsősorban anyjától kapta kiváló neveltetését, nyelveket, irodalmat és zenét tanult – vagyis képzésének tematikája nem sokban különbözött Kölcsey Antóniáétól. Gyermekkoráról, nevelődéséről és anyjáról mint a nevelésben és oktatásban leginkább meghatározó szereplőről szól *Emlékezés* című írása.²⁵ Igaz, Clementina nevelésében híres magántanárok is részt vettek, például Székely Imre és Ábrányi Kornél tanították zongorázni. Ez utóbbihoz aztán feleségül is ment, 1879-ben. Kezdetben zenekritikákat írt, majd főként tárcákat, esszéket, publicisztikát; számos lap közölte írásait, többek közt a *Pesti Napló*, a *Fővárosi Lapok*, a *Magyar Hírlap*, a *Hazánk*, a *Magyar Lányok*, a *Magyar Bazar*, a *Nemzeti Újság* a Magyarországnak pedig belső munkatársa volt. Publicisztikai írásait három kötetbe gyűjtötte össze, és a századforduló környékén adta ki (*Földön és föld felett*, 1896; *Sok mindenről*, 1898; *Négy lírikus*, 1909). Angolból fordított regényeket, és megjelent két saját szépirodalmi kötete is: egy elbeszélés-kötet (*Elbeszélések*, 1902), valamint egy ifjúsági regény (*Két pálya*, 1902). Elsősorban azonban publicista volt. Esszéi és tárcái nemcsak mennyiségileg múlják fölül szépirodalmi szövegeit, hanem színvonalukban is.

Publicistaként legfontosabb témái a nők tanuláshoz, művelődéshez és fizetett szellemi munkához való joga, a női érdekvédelem és a nőemancipáció voltak. Első gyűjteményes kötetének (*Földön és föld felett. Tárcák*, Budapest: Athenaeum, 1897) több mint a felét teszik ki a nőkérdést különböző aspektusból tárgyaló írásai, de a téma későbbi köteteiben is hangsúlyos helyet foglal el. Antropológiai esszéiben amellet érvel, hogy az úgynevezett nő nem örök talány, nem valamiféle titokzatos, rejtélyes, izgalmas lény, ahogyan a férfiak írásában jellemzően megjelenik, hanem egyszerűen csak ember.

Ha a férfiak ki tudnának békülni azzal a nagyon egyszerű s természetes tényállással, hogy a nő az ő gyengébb fizikumá dacára is, csak úgy *ember*, mint a férfi s ebből a szempontból indulnának ki a nők megítélése s társadalmi osztályozásánál: legott meg lenne fejtve az „örök talány”.²⁶

25 ÁBRÁNYINÉ KATONA Clementina, *Négy lírikus és egyebek: Essay-k, tárcák* (Budapest: Athenaeum, 1909), 73–85.

26 ÁBRÁNYINÉ KATONA Clementina, „Közös érdek”, in ÁBRÁNYINÉ KATONA Clementina, *Földön és föld felett: Tárcák*, 31–36 (Budapest: Athenaeum, 1897), 32–33.

Minthogy a nő elsősorban ember, ezért szellemi képességei ugyanolyanok, mint a férfiakéi, vagyis alkalmas ugyanarra a szellemi „kiképzésre” és bármely tudományra – érvel tovább a következő esszéjében („A szellemnek pedig nincsen neme”).²⁷ Ábrányiné esszéiben többek között a jogi és az orvosi egyetem megnyitását követelte a nők számára. Írásaiban egyrészt azzal érvel, hogy a nők alkalmasak a jogi és az orvosi pályára, másrészt alapvető kiindulópontja, hogy a nőknek el kell tudniuk tartani magukat, és ez utóbbi nyilvánvaló társadalmi érdek is szerinte. Nőkérdésről írott szövegeiben, például a *Doktor-kisasszonyok* címűben,²⁸ (Kánya Emíliahoz hasonlóan) a szellemi munkát úgy mutatja be, mint ami jól megfér a nők úgynevezett „természetes hivatásával”, vagyis összeegyeztethető a háztartással és a gyerekeveléssel. A két nem különbözőségét ebben a „természetes hivatásban” látja, amelyet elismer, és evidenciaként kezel. Ábrányiné az anyjáról, Kölcsey Antóniáról írott visszaemlékező portréiban is világossá teszi, hogy a jó anya és jó gazdasszony szerepköre messzemenően összeegyeztethető a művelődéssel és a szellemi foglalkozással.²⁹ Kölcsey Antónia alakja Ábrányiné tanúságtételre nyomán ezekben az esszékben olyan idealizált nőalakká válik, aki személyes életvitelében tudta összeegyeztetni az anyai, gazdasszonyi (vagyis „természetes”) szerepeit a szellemi nevelő hagyományosan férfias – vagy Ábrányiné érvelése szerint „nem nélküli” – szerepével. Ábrányiné nőkérdésről írott szövegei két ponton térnek el radikálisan a Kánya Emília-féle honleány-eszmétől.³⁰ Az egyik eltérés diszkurzív, nyelvi természetű: Ábrányiné számára a *nőemancipáció* már nem pejoratív fogalom, hanem nagyon is pozitív jelszó. Míg Kánya írásai a nőemancipáció fogalmától elhatárolódnak, addig Ábrányiné bátran használja ezt a fogalmat. A másik különbség a politikai jogok gyakorlásának igénye és követelése. A *Közös érdek* című vitairatában Ábrányiné azt a kérdést szegezi olvasójának, hogy ha a nőknek is kell adót fizetniük, akkor mégis miért nem szavazhatnak. A közteherviselésből, érvelése alapján, egyértelműen következik a közös politikai (és más) jogok egyenlő gyakorlása. Tarthatatlannak tartja, hogy míg bármelyik kondás szavazhat, addig a legműveltebb nők sem. Mivel a társadalomban a férfiak és a nők

27 ÁBRÁNYINÉ KATONA Clementina, „Nő-írók”, in *uo.*, 37–44, 37.

28 ÁBRÁNYINÉ KATONA Clementina, „Doktor-kisasszonyok”, in *uo.*, 52–57.

29 ÁBRÁNYINÉ KATONA Clementina, „Emlékezés”, in ÁBRÁNYINÉ KATONA, *Négy lírikus...*, 73–85, illetve „A régi jó időkből”, in *uo.*, 211–227.

30 Vö. BOZSOKI Petra, „Bővülő értelmiségi női szereprepertoár a 19. századi Magyarországon: A Kánya Emília-féle honleányi szerepváltozatról”, *Irodalomismeret* 30, 3. sz. (2019): 19–54; illetve BOZSOKI Petra, *A honleányság mint női emancipáció: Kánya Emília alakja és munkássága*, Doktori disszertáció (Pécs: Pécsi Tudományegyetem Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2020).

érdekei közösek, ezért félreértés az előjogokban nemi alapon különbségeket tenni – írja a *Közös érdekek*ben.

Ábrányiné akkor ír a legjobban, mikor a női érdekek szószólójává válik. Ezekben a szövegeiben a személyes hang, az élőszóyszerű fordulatok sokszor kíméletlen gúnnyal és maró iróniával társulnak. Éles megfogalmazások, következetes érvelés és személyes hang teszik ezeket a publicisztikáit hatásos szövegekké. Jóval kevésbé emlékeztetnek például líraibbra hangolt múltidéző, nosztalgikus visszaemlékezései vagy a férje kultuszát ápoló írásai. Amikor általánosabb antropológiai nézeteket fejteget vagy a társas élet egyes sajátosságait tárgyalja, olyankor esszéi gyakran közhelyesek és sokszor unalmasak. Egyetlen regénye, „a serdülő ifjúság számára” írott *Két pálya* szintén női oktatásügyi és nevelésméleti tétellel bír. A regényben két ifjú lány zenei nevelődését kísérhetjük nyomon. Míg Bertát hiú szülei virtuóz zongorista sztárnak szeretnék kitaníttatni, addig Arankát józan szülei pusztán a zene szeretetért taníttatják zongorázni. A tanulságokban bővelkedő regény cselekményét úgy alakítja a szerző, hogy végül mindkét lány arra kényszerül, hogy felnőttként önállóan, saját munkájával tartsa el magát. A remek zenei nevelésben részesült, szorgalmas és alázatos Aranka számára ez nem is okoz gondot, zongoratanárként bőségesen el tudja tartani saját magát és anyját is.³¹

Ábrányiné többször utal tárcáiban a birtokában lévő Kölcsey Antónia-naplóra. *Kölcsey Ferenc emlékezete* című szövegében³² pedig hosszabban is idézi anyja naplójából a Kölcsey Ferenc halálának körülményeit leíró részeket, valamint idézi az olvasó nőkről szóló passzust is:

Egyszer Ferencz bácsit kértem meg, mit tart az olvasni szerető nőkről, 's ő így felelt: „Asszonyoknak igen sokat kell tudni, – 's tudni leginkább olvasás által lehet, – mivel nekik nagy részek van az ember, – sőt népnevelésbe; de mivel egyik legszebb női tulajdon a' szerénység, ne ki-kivánják ők tudatni értelmességeket, hanem csendes házi körokbe használni igyekezzenek.”³³

Ezek a szemelvények a Kölcsey Antónia-napló részleteinek első publikációi, vagyis a kéziratos napló ezeken a pontokon, Kölcsey Antónia lányának, Ábrányiné Katona Clementinának publicisztikáiban lép át a nyomtatott nyilvánosság terébe.

31 A regény egyébként remek zenepedagógiai forrásként is olvasható. Aranka zenetanára komplett zenepedagógiai programot és tantervet fejt ki a regényben, amelyben a szolfézs szerepétől a népdalokig át a Czerny-zongoraetüdők kérdéséig mindenre alaposan kitér.

32 ÁBRÁNYINÉ KATONA Clementina, „Kölcsey Ferenc emlékezete”, in ÁBRÁNYINÉ KATONA, *Földön és föld felett*, 129–143.

33 Uo., 142.

1896-ban Ábrányiné a Parlamentben nyílt köszönő levelet nyújtott át Wlassics Gyula közoktatásügyi miniszternek a magyar nők nevében. Az általa fogalmazott levélben (amelyet 1000 nő írt alá) háláját fejezi ki a magyar nők nevében, amiért az oktatásügyi reform nyomán megnyílt a gyógyszerész-, az orvosi és a bölcsészkar a női hallgatók előtt. A *Földön és föld felett* című kötet *A nő* című esszéjével kezdődik, ezt követi további 15 írás a nőkérdésről, majd jó néhány vegyes témájú esszé, tárcsa. A kötetet a Wlassics Gyulának szóló levél zárja, mint a kötetben szereplő írások hatása és kézzelfogható, gyakorlati eredménye. Ábrányiné nemcsak hogy részt vett a nyilvános közbeszédben, de írásainak konkrét társadalmi, politikai hatása is volt. Munkásságában nagyon messze került attól a Kölcsey Ferenc által megfogalmazott és Kölcsey Antónia naplójában továbbörökített ideáltól, miszerint a nőknek csak „csendes házi körökben” szabad értelmességüket használni, és a jót „csak csendbe” szabad tenni.

Összegzés

Kölcsey Antónia könyvek és olvasmányélmények hatására (is) fogott naplóírásba. Naplózása olyan írásgyakorlatot jelentett számára, amely fenntartotta azt a művelődési gyakorlatot, tudást, szemléletet, amelyet a pesti lánynevelő intézetben (vagyis formális oktatása során) elsajátított, és amely Kölcsey Ferenc révén családi hagyományként is élő, számára nagyon is látható kulturális gyakorlatot jelentett. Könyvek nyomán született írása azonban nem válhatott a nyilvános (nyomtatott) írásbeliség részévé, és privát gyakorlatként is erős társadalmi ellenállásba ütközött. Naplójának kéziratát lánya örökölte meg, aki egy generációval később már a nyomtatott nyilvánosságban szállt síkra a nők tudáshoz és művelődéshez való jogának elismeréséért. A nők tanuláshoz és fizetett munkához való jogának aktív támogatójaként Ábrányiné Katona Clementina felhasználta anyjának egykori naplóját, és részleteit beemelte publicisztikájába: így vált Kölcsey Antónia naplója a nyomtatott nyilvánosság, és a női emancipációt előmozdító mozgalom részévé is – vagyis privát kéziratból nyilvános, társadalmi, sőt politikai írássá. A szövegeket (csakúgy, mint a társadalmi szerepeket) nehéz bezárni a privát–nyilvános vagy magán–társadalmi, sőt esetenként a kéziratot–nyomtatott dichotómiába. Hiszen a könyvek sokszor naplókba vándorolnak, a naplók pedig néha kiszabadulnak a kéziratból, hogy a nyomtatott nyilvánosság társadalmi mozgalmában vállaljanak aktív szerepet.

Kéziratos ételleírások a 19. században: egy sajátos női szöveg- és forrástípus¹

A jelen áttekintés célja pusztán az, hogy felhívja a figyelmet egy kevésbé kutatott forrástípus, a 19. századi kéziratos ételreceptek társadalomtörténeti kiaknázhatóságára. A dolgozat hangsúlyosan problémafelvető szándékkal íródott: eredendően arra voltam kíváncsi, hogy az írásban rögzített, mindennapi étel- és italkészítési eljárások (konyhai receptek) értelmezhetőek-e egyfajta közös szellemi tudás lenyomataiként, és ha igen, mi módon illeszthető be ezek kutatása a folklorisztikai indíttatású történeti vizsgálódások sorába. Másrészt az a kérdés foglalkoztatott, hogy a kéziratos kultúrán belül a recepteknek milyen vizsgálati lehetőségei vannak a női íráshasználat szempontjából, és hogy a kézzel írott receptesfüzetek értékelése mivel járulhat hozzá az alfabetizáció és a női művelődés történetéhez. Ezeknek a problémáknak a kimerítő feldolgozása túlfeszítené egyetlen tanulmány kereteit, azonban a fent megfogalmazott kérdésekből kiindulva szeretnék a receptek történeti kutatásaihoz néhány elemzési szemponttal és forrásadattal hozzájárulni, különös tekintettel a társadalmi önkép-rekonstrukciókkal összefüggésben.

A tanácskozás előfeltevése szerint

a kéziratos kultúra a nyomtatott nyilvánossággal párhuzamosan létező, attól eltérő kommunikációs lehetőségeket rejtett magában. A nőknek a 19. század közepétől kezdődően egyre intenzívebb jelenléte a nyomtatott nyilvánosságban tehát nem zárta ki, csupán kiegészítette részvételüket a kéziratos szövegprodukción és szöveghasználatban. A kéz-

1 Jelen dolgozat a *Kéziratos ételleírások a 19. században. Egy helyét kereső forrástípus vizsgálati lehetőségei* címmel tartott előadás kibővített és átdolgozott változata. Itt szeretném megjegyezni, hogy eredetileg a konferencián elhangzottakat nem terveztem írásban megjelentetni, végül azonban mégis engedtem a szerkesztő szelíd, ám annál kitartóbb ösztönzésének. Ezúton köszönöm meg Török Zsuzsának a biztatást és a türelmet. Ugyancsak hálával tartozom Báti Anikónak és Ispán Ágota Lídiának a dolgozat megírásához nyújtott hasznos javaslataikért.

íratos kultúra tanulmányozása következőképpen a szövegek létrehozásának és terjesztésének mindennapi folyamatát és gyakorlatait, a női szerzőség társadalmi feltételeit és a nőknek a kézíráshoz való sokrétű viszonyulását tárhatja fel.²

Azért szerettem volna, ha a konferencián terítékre kerül a populáris konyhakultúra e sajátos szövegvilága is, mivel úgy látom, hogy a fent idézett előfeltevéshez tökéletesen illeszkedik a gasztronómiai tudást és a női íráshasználatot egyszerre dokumentáló 19. századi kéziratos receptszövegek csoportja, még akkor is, ha olyan produktumokról van szó, amelyek kívül rekedtek mind a kanonikus irodalmi, mind pedig a folklorisztikai műfajstruktúrán. A legtöbb társadalomban az ételek elkészítésének feladata és az étrend kialakítása a hagyományos női szerepmódel részét képezi: a feleség, a családanya, a gazdasszony felelős a háztartás vezetéséért és a családtagok ételmezéséért. Ugyanakkor a családi körben végzett mindennapi tevékenységek (házimunkák) gazdasági szerepe és kulturális jelentősége általában jellemző módon társadalmilag alulértékelt és tudományosan is kevésbé, csak szórványosan reflektált. A feminista szociológia képviselői hangsúlyozzák, hogy az olyan magától értetődően női feladatnak minősített tevékenységek, mint az ételek mindennapi elkészítése természetességük és trivialitásuk okán maradnak láthatatlanok és rekednek kívül a társadalom kulturális tudásrendszerin.³ Bár e megközelítések azt hangsúlyozzák, hogy a nőkhöz társított ételkészítés a házimunkákban általában is megmutatkozó társadalmi egyenlőtlenségek fenntartásának és újratermelődésének egyik eszköze és fokmérője, ugyanakkor nem hanyagolható el az a szempont sem, hogy mindezek mellett identitásképző és megerősítő funkciókkal is bír.⁴ A táplálék fogyaszthatóvá tételével kapcsolatos kulturális gyakorlatoknak csak az egyik aspektusa az ételkészítés aktusa. A hagyományosan a női szerepkör részeként értelmezett kulináris ismeretátadás alapvetően tapasztalati úton, technikákat és alapanyagokat figyelve, érintve, szagolva, kóstolva történik. A többnyire családi közegben, anyáról lányra vagy nagyanyáról unokára hagyományozódó gasztronómiai tudás átadásában azonban az

2 Az idézet a konferenciafelhívás szövegéből származik. *Konferenciafelhívás: Női íráshasználat és kéziratok kultúra a hosszú 19. században*, hozzáférés: 2022.10.01, https://iti.abtk.hu/images/Noi_iras_es_keziratossag_felhivas.pdf

3 Dorothy E. SMITH, *The Everyday World As Problematic: A Feminist Sociology* (Boston: Northeastern University Press, 1987), 18–19; Patricia Hill COLLINS, *Black Feminist Thought: Knowledge, Consciousness, and the Politics of Empowerment* (Boston: Unwin Hyman, 1990).

4 Egy marginalizált közösség, az afrikai eredetű dél-karolinai gullahok kulturális identitást erősítő ételkészítési hagyományairól: Josephine A. BEOKU-BETTS, „We Got Our Way of Cooking Things: Women, Food, and Preservation of Cultural Identity Among the Gullah”, *Gender and Society* 9, no. 5 (1995): 535–555.

írásbeliségnek is fontos szerepe van. Az európai művelődésben a kulináris ismeretek sajátos közvetítő formája az ételek és italok készítését leíró egyedi recept, illetve ezek gyűjteménye, a szakácsfüzet és a nyomtatott szakácskönyv, amelyek létrehozásában és használatában a nők kiemelt szerepet játszanak.⁵ A dolgozat középpontjában az írásban rögzített konyhai receptlejegyzések az ételkészítéssel kapcsolatos kulturális és társadalmi tevékenységek szövegszerűen megragadható vetületeiként értelmeződnek.

- 5 A nők által létrehozott, illetve nekik tulajdonított szakácskönyvek közül a teljesség igénye nélkül említést érdemel pl. a Bornemissza Anna erdélyi fejedelemasszony utasítására készült szakácskönyv-fordítás 1680-ból, amelyet Kuti Klára Bornemissza gazdasági naplóival együtt a háztartásvezetési rend kialakításának kísérleteként értelmezett: KUTI Klára, *Rend és rendtelenség Bornemissza Anna asztalánál: Táplálkozás és háztartásvezetés az erdélyi fejedelmi udvarban*, Néprajzi Értekezések 10 (Budapest: Magyar Néprajzi Társaság, 2022). Egy 18. századi erdélyi főrangú asszony recepteskönyvét lásd: DEÉ Nagy Anikó és LÁSZLÓ Lóránt, *Grófi tártai Bethlen Zsuzsanna és szakácskönyve* (Kolozsvár–Marosvásárhely: Kriterion–Teleki Téka Alapítvány, 2019). A legkorábbi újkori magyar szakácskönyvek egyike a miskolci polgárasszony, Rácz Zsuzsanna burgonyás könyve (1816–1818): KISBÁN Eszter, „Rácz Zsuzsanna könyvecskéje korabeli körképben”, in *Néprajz-muzeológia: Tanulmányok a múzeumi tudományok köréből a 60 éves Viga Gyula tiszteletére*, szerk. TÓTH Arnold, 466–489 (Miskolc: Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság – Miskolci Egyetem BTK Történettudományi Intézet, 2012). A 19. században számos, eredetileg németül közölt szakácskönyv-fordítás jelent meg magyarul, több közülük álnéven: 1826-ban adták ki Hofbauer Anna német szakácskönyvének fordítását Kassán, majd ugyanott 1835-ben jelent meg Németh Susanna pseudonim alatt szintén egy korábbi német kiadvány fordítása. Ugyancsak női álnéven (Zemplényi Antónia) adta ki 1864-ben a hírlapíró Szabó Antal híres, kompilált szakácskönyvét. (Utóbbiakról bővebben lásd: KISBÁN Eszter, „Szakácskönyvek és nyelvhasználat Pest-Budán a XIX. század első felében”, in *Fehéren, feketén Varánytól Rititig: Tanulmányok Sárkány Mihály tiszteletére*, szerk. BORSOS Balázs, SZARVAS Zsuzsa és VARGYAS Gábor, 2 kötet, 1:311–326 (Budapest: L'Harmattan, 2004), 324–326. Toronyay Rákóczy Karolina szakácskönyve a millennium évében jelent meg, a nőszerzők szakácskönyvkiadási gyakorlata ez idő tájt vált rendszeressé. CSÍKI Tamás, „Nép, nemzet és gyomornedvek: Gasztronómiai hagyományaink néhány 19. századi szakácskönyv alapján”, *Néprajzi Látóhatár* 23, 1–2. sz. (2014): 109–128. 1891-ben jelent meg Zilahy Ágnes *Valódi magyar szakácskönyve*, amely az első, ténylegesen magyar szakácskönyvként vonult be a szakirodalomba. A század utolsó évtizedétől robbanásszerűen megnövekszik a korábban szórványos, női szerzői névvel publikált szakácskönyvek száma, amelyek rendszerint a saját tapasztalatokon alapuló tudást vagy a gyűjtemény magyar nemzeti jellegét (esetleg a kettőt együtt) hangsúlyozták. Az irodalom terén már nevet szerzett, eredeti vagy fordított receptgyűjteményekkel jelentkező írónők (pl. Beniczky Irma, Kürthy Emilné) mellett bizonyos *Erzsi néni* és *Gizi néni* is szerzői igényekkel léptek fel az egyre kiterjedtebbé váló gasztronómiai könyvpiacra. A 20. század áttekinthetetlenül gazdag irodalmából ki kell emelni Horváth Ilona szakácskönyvét (1955), amelynek számtalan kiadása és átdolgozása létezett, meghatározva a Kádár-korszak populáris szakácsműveltségét. A Horváth Ilona-kötetek alakulástörténetéről és recepciójáról lásd: JAKAB Albert Zsolt, „Hagyománylánc versus emlékezet: Elemi irka mint süteményes füzet. Táplálkozáskultúra és írásbeliség”, in *Aranyhíd: Tanulmányok Keszeg Vilmos tiszteletére*, szerk. JAKAB Albert Zsolt és VAGDA András, 743–757 (Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság–BBTE–EME, 2017), 745–749.

A gasztronómiai recept mint önálló szövegtípus

Dolgozatomban a kéziratos konyhai receptet, mint a gasztronómiai ismereteket és a női írásgyakorlatot egyaránt tükröző forrástípust vizsgálom. A dolgozat mellett kíván érvelni, hogy a konyhai, kéziratos ételkészítési leírások a női írásgyakorlatnak egy tipikus – sőt, talán az egyik legtipikusabb formáját képviselik.⁶ Folklorisztikai és irodalomtörténeti nézőpontból azonban a határozott műfaji és poétikai jellemzőket nélkülöző szövegek nehezen azonosíthatók,⁷ a mindennapi használatra szánt konyhai recept pedig olyan tradicionális szövegtípus, amely a hagyományos műfaji kategorizációk alapján egyáltalán nem is látható.⁸ Ugyanakkor az ételkészítésre vonatkozó ismeretek textuális lenyomataira egyaránt tekinthetünk úgy is, mint a szellemi hagyomány sajátos, szerkezetében leírható és variánsokban létező darabjaira, és úgy is, mint szerzővel rendelkező, sajátos íráshagyományt képviselő, alkalmazott irodalomra. A gasztronómiai recept végső soron nem más, mint arra vonatkozó utasítások sora, hogy hogyan kell bizonyos ételeket és italokat megfelelő módon elkészíteni, étrendeket kialakítani. Bár a recept műfaji tekintetben nem kanonizált szövegproduktum, bizonyos strukturális és funkcionális konvenciók megjelennek a receptszövegekben és a szakácskönyvekben is.⁹ E szövegtípus legszembetűnőbb jellemzője az erősen formalizált

6 KESZEG Vilmos, *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség* (Kolozsvár: KJNT–BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, 2008), 356.

7 Vö. TÓTH Zsombor, „Műfaj vs. íráshasználat? Történeti antropológiai megjegyzések a XVII. századi emlékirat-irodalomhoz. Cserei Mihály kalendáriumi. Esettanulmány”, in TÓTH Zsombor, *A történelem terhe: Antropológiai szempontok a kora újkori magyar írásbeliség textusainak értelmezéséhez*, 333–405 (Kolozsvár: Komp-Press, 2006).

8 Nem annyira elméleti, mint inkább történeti okai vannak annak, hogy a receptleírás mint folklórműfaj nem kanonizálódott. Amikor a népi kultúra iránti érdeklődés felfedezte magának a népköltészet különféle termékeit, akkor azokat a 19. században az irodalmi műfajstruktúra mentén válogatta ki és azonosította. A bizonyos strukturális szabályszerűséget képviselő, de határozott poétikai karakterrel nem rendelkező receptszövegek nem illeszkedtek az így felfogott népköltészeti műfajrendszerbe. Másfelől talán az is oka lehet a mellőzöttségnek, hogy az ételek elkészítése és a receptek értése olyan speciális ismereteket feltételeznek, amelyekkel a klasszikus népköltési gyűjteményekben tevékenykedők (többnyire a férfi nem képviselői) vélhetőleg nem rendelkeztek. Ma a folklorisztika az ételrecepteket a populáris írásbeliség összefüggésrendszerében tárgyalja. E kérdéskörrel összefoglalóan: KESZEG, *Alfabetizáció...*

9 A főzési receptek (*cooking recipe*) funkcionális és nyelvészeti sajátosságairól társadalomtörténeti megközelítésben ír: Manfred GÖRLACH, „Text-types and language history: The cookery recipe”, in *History of Englishes: New Methods and Interpretations in Historical Linguistics*, eds. Matti RISSANEN, Ossi IHALAINEN, Terttu NEVALAINEN and Irma TAAVITSAINEN, 736–761 (Berlin–New York: Mouton de Gruyter, 1992) és Manfred GÖRLACH, *Text Types and the History of English* (Berlin–New York: Mouton de Gruyter, 2004), 121–140.

szerkezet és a stabil funkció. Egy konyhai receptszöveg általában önálló címmel van ellátva, amely az adott ételtípus megjelölésére szolgál (pl. *Gulyásleves, Farsangi fánk, Mustár készítése*), utalhat egy jellemző alapanyagra (pl. *Gombával töltött pecsenye, Töpörtös pogácsa, Mandula csók*), sajátos elkészítési módra (*Csülök pékné módra, Holstein szelet, Dobos torta*), vagy reflektálhat hagyományközösségekre (*Mama-féle rétes, Bajai halászlé, Svéd mézeskalács*). A receptek általános felépítése lineáris struktúrát mutat, az étel-ital elkészítéséhez szükséges hozzávalók és mennyiségek felsorolásából és az elvégzendő műveletek időrendi leírásából áll, amely olykor kiegészül az ételek tálalására és tárolására vonatkozó javaslatokkal is. A receptgyűjtemény mint praktikus vagy hasznos irodalom a közvetlen információértékén túl azonban, más aspektusból szemlélve, mentalitás- és társadalomtörténeti tanulságokkal is szolgálhat. A szövegek a kor táplálkozástörténete mellett árulkodnak használoik ízléséről és preferenciáiról, anyagi szükségleteiről és ezek kielégítésének gazdasági korlátairól, továbbá felvilágosítással szolgálhatnak a használok egészséget, takarékossgot vagy éppen fényűzést hangsúlyozó értékrendjéről is. Mindeközben szerzőik írásbeliséghez fűződő viszonyára is fényt vethetnek, ezáltal az ételkészítési leírásokat életművek részeként szemlélve a mindennapi irodalom olyan szövegvilága tárul fel, amely segít jobban megérteni leírójuk életét, mentalitását és társadalmát.¹⁰

A konyhai receptek mediális sokszínűsége

Az ételkészítési eljárasmódok textológiai sajátosságát az adja, hogy a legkülönbözőbb közvetítő közegekben is megtalálják létmódjukat: az oralitástól a kéziratos és nyomtatott írásbeliségen keresztül egészen a digitális felületekig mindenhol felbukkannak. Keszeg Vilmos Paul Zumthor nyomán a kéziratos szakácskönyveket a kevert szóbeliség jellemző példáinak tekinti, amelyekben egyidőben vannak jelen az oralitásban és az írásbeliségben élő szövegekre jellemző sajátosságok.¹¹ Az egymással párhuzamosan és kölcsönhatásban is működőképes, másolt vagy az egyéni alkotótevékenységet jobban tükröző receptszövegek intenzív és folyamatos kulturális jelenléte korokon, tájakon és közösségeken átívelő univerzális társadalmi igényt jelez. Ez nem meglepő, hiszen egy textuálisan rögzített étel-

10 A konyhai receptek társadalomtörténeti forrásértékéről bővebben: Barbara Ketcham WHEATON, „Cookbooks as Resources for Social History”, in *Food in Time and Place: The American Historical Association Companion to Food History*, eds. Paul FREEDMAN, Joyce E. CHAPLIN, and Ken ALBALA, 276–299 (Oakland: University of California Press, 2014), 278.

11 KESZEG Vilmos, „Gasztronómia és emlékezet”, *Erdélyi Múzeum* 73, 1. sz. (2011): 177–188, 187.

készítési eljárás nem pusztá szöveget jelent, hanem egyúttal társadalmi gyakorlat leképeződése is. Az eredendően verbalitáson kívüli tevékenységet, a sütés-főzés aktusát segítő receptek kézzel, majd géppel írt-másolt számárfüles, zsírfoltos cetlikben és füzetekben, újságok hasábjain, bekötött könyvekben, újabban internetes gasztroblogokban, főzős videókban és erre specializált televíziós csatornák műsoraiban is jelen vannak. A konyhai receptek különböző médiumok általi közvetítettségére a folyamatosság, a sokszínűség és az interferencia jellemző. A mindennapi használatra szánt konyhai ismeretek különböző és egymásra ható vizuális és verbális közvetítő közegekben léteznek. A toll, majd az 1960-as évektől az írógép, az 1990-es évektől a fénymásoló, napjainkban pedig a számítógép és a mobiltelefon az évszázadok óta szakadatlan receptszöveg-előállítás és -felhasználás eszközei, és ráirányítják a figyelmet a receptszövegek materiális vonatkozásaira.

Az első magyar nyelvű nyomtatott szakácskönyv, a *Szakács mesterségnek könyvecskéje*, Kolozsvárott jelent meg Misztótfalusi Kis Miklós nyomdájában 1695-ben. A mű nagy karriert futott be, és egészen a 19. század elejéig meghatározó maradt a polgári háztartásokban (1811-ig legalább 16 kiadása volt).¹² A tudományos igényű táplálkozástudományok érdeklődési körébe magyar viszonylatban a 17. század óta publikált szakácskönyvek mellett különösen a 18. század végéig keletkezett kéziratos receptgyűjtemények tartoznak,¹³ a későbbi, jellemzően nem kiadásra szánt leírások és gyűjtemények nagyrészt még feltáratlanok.¹⁴ Ez azzal magyarázható, hogy a 19. században a korábbiakhoz képest érzékelhe-

12 A kora újkori európai szakácskönyvek bibliográfiája szerint 1700 előttről kétszáznál is több nyomtatott szakácskönyv több mint 650 kiadása ismert: Henry NOTAKER, *Printed Cookbooks in Europe, 1470–1700: A Bibliography of Early Modern Culinary Literature* (New Castle–Houten: Oak Knoll Press – Hes & De Graaf, 2010).

13 FÜREDER Balázs, „A XVIII. századi kéziratos magyar szakácskönyvek tartalomjegyzéke (I–II. rész)”, *Lymbus. Magyarástudományi Forrásközlemények* 6 (2008): 461–494; 7 (2009): 343–388.

14 Legújabbán örvendtes előrelépések történtek a forrásfeltárás- és közreadás területén: SALY Noémi, *Hatszáz tojás, egy se görbe: Molnár Julia szakácskönyve, 1854* (Budapest: Ab Ovo, 2020). Az 1800-as évek első felének erdélyi gasztronómiai ízlését tükrözi egy másik, legutóbb megjelent gyűjtemény: SALY Noémi, *Kalán lisztel stábold bé: Szerecsen Anna szakácskönyve, Vajdahunyad, 1848 körül* (Budapest: Ab Ovo 2022). A közelmúltban a történeti kéziratos receptek katalogizálása és digitalizálása érdekében több nemzetközi projekt is indult, különösen az angolszász országok járnak élen e téren. Lásd pl. a Szilvia-Szmuk Tanenbaum és Stephen Schmidt kezdeményezésére létrejött és New Yorkból irányított *Manuscript Cookbooks Survey* elnevezésű vállalkozás adatbázisát (<https://www.manuscriptcookbookssurvey.org/>), vagy az emigráns magyar újságíró, később amerikai séf és vendéglőtulajdonos Szathmáry Lajos (1919–1996) hagyatékából az iowai egyetemi könyvtárban kialakított online is elérhető különgyűjteményt: *Szathmáry Culinary Manuscripts and Cookbooks*, Iowa Digital Library, hozzáférés: 2022.10.01, <https://digital.lib.uiowa.edu/islandora/object/ui%3Acookbooks>. Ezek a gazdag és jól használható bibliográfia- és forrásgyűjtemények a magyar kutatás számára is inspirációként szolgálhatnak.

tően megszorodott a nyomtatott szakácskönyvek és ételrecept-gyűjtemények száma,¹⁵ ezzel együtt a kéziratos források szerepe a táplálkozástörténeti vizsgálódások számára valamelyest leértékelődött. A receptírás mint jelenség azonban nemhogy nem tűnt el, hanem éppen ellenkezőleg, ekkor vált tömegessé. Erre az időszakra tehető ugyanis az európai művelődésben az írástudás általánossá válásának, az írás „demokratizálódásának” a kezdete.¹⁶ A 19. század második felétől a 20. század első feléig területenként változó ütemben zajlott Európában az a folyamat, amelynek végeredményeként az írni- és olvasnitudás a művelt elit kiváltsága helyett általánossá vált. Magyarország Nyugat-Európához képest megkésve ugyan, de szintén bekapcsolódott ezekbe a kulturális folyamatokba. Az analfabetizmus felszámolására irányuló művelődéspolitikai intézkedések eredményeképpen a hat évnél idősebb népesség körében az analfabéták aránya 1869 és 1910 között Magyarországon radikálisan 68,7%-ról 33,3%-ra csökkent.¹⁷ A lakosság alfabetizációját tekintve településtípusok, nemzetiségek, felekezetek mellett a nemek között is különbségek mutatkoznak.¹⁸ Az 1870. évi népszámlálási adatfelvétel eredményei szerint Magyarországon minden negyedik, Erdélyben minden tizedik nő tudott írni és olvasni, 1930-ra a helyzet lényegesen javult, ekkorra már a nőknek csupán 11,3%-a, míg a férfiaknak 7,9%-a volt analfabéta.¹⁹ A statisztikai kimutatások tanulsága szerint a 20. század elejére Magyarországon is széles körben kapcsolódhattak be a női nem képviselői a kéziratos művelődésbe, hiszen már nemcsak a magasabban iskolázott polgári és főúri családok nőtágjainak, hanem a lányok és asszonyok túlnyomó többségének is adott volt a lehetősége arra, hogy az írásbeli kultúra termelőjévé és fogyasztójává váljon.²⁰

15 1800 és 1870 között Magyarországon tizenöt német nyelvű, itteni első kiadású és tíz ugyanilyen magyar nyelvű szakácskönyvről tudunk, közülük tíznek a szerzőjét nőként tüntették fel. KISBÁN, „Szakácskönyvek és nyelvhasználat...”, 315.

16 Az utóbbi időben a kultúrtörténészek figyelme egyre gyakrabban fordul a mindennapi emberek írásgyakorlata felé. Martyn Lyons a nyugat-európai parasztok, munkások, kézművesek 19. századi és kora 20. századi íráskultúráját elemzi könyvében, amelyből az írás demokratizálódására vonatkozó tétel is kifejtésre kerül: Martyn LYONS, *The Writing Culture of Ordinary People in Europe, c. 1860–1920* (Cambridge: Cambridge University Press, 2013).

17 T. KISS Tamás, „Az analfabetizmus: A dualizmus kori Magyarország kulturális/politikai problémája”, in *Kultúrkapuk: Tanulmányok a kultúr[politik]áról, az értékközvetítésről és a kulturális valóságról*, szerk. T. KISS Tamás és TIBORI Tímea, 11–42 (Szeged: Belvedere, 2013), 12.

18 A nők analfabetizmusa 1910-ben is 10%-kal magasabb volt, mint a férfiaké. DÁNYI Dezső, „Az írás-olvasás elterjedése Magyarországon”, *Demográfia* 7, 2. sz. (1964): 310–313, 311.

19 T. KISS Tamás, „Az analfabetizmus...”, 20, 40.

20 Paraszti kéziratos szakácskönyvekkel – ugyan még csak szórványosan – de már a 19. századtól kezdve rendelkezünk: KESZEG, *Alfabetizáció...*, 356. A köznépi és az úri ételek keveredését mutatja egy 1867-ből származó, Felső-Tisza-vidéki női kéziratos szakácskönyv, amelyet a szerzője feltehetőleg a környék-

Toll és főzőkanál

A magyar nyelvű művelődésben évszázadok óta él az a sztereotípa, miszerint a családi élet egyik alapja a házi tűzhely és a jó konyha, amelynek fenntartásában alapvető szerepet játszanak nők. A nőnevelés-történet egyik legkorábbi dokumentumaként számontartott prédikációban Pázmány Péter a keresztény lánygyermek kötelességének tekintette azt, hogy főzni is megtanuljanak: „szükség, hogy a’ Leány tanúllyon étkecskéket is főzni. Nem tudom, ha vagyon foganatosb dolog, mellyel magát kedvesbé tehesse az Asszony, mint ha Urát betegségében, maga kezével főzöt gyenge étekkel kínállya.”²¹

A főzés gyakorlata a hozzá kapcsolódó pozitív értéktársítások alapján a női identitás kialakításának és megőrzésének olyan hatékony eszköze, amelyre a 19. századtól már egyre több női szerző is reflektált. Az egyik legelső magyar ’közértelmiségi’ nőként ismert, nemesi származású Takáts Éva (Karacs Ferencné) 1823-ban a *Tudományos Gyűjtemény*ben a jó házasság feltételeiről értekezve

beli kúriákban tanultak felhasználásával állított össze: NÉMETH Péter, *Németh Mári szakácskönyve* (1867), *Folklor és etnográfia* 63 (Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék, 1992). A 20. századból számos kéziratos receptesfüzetet vizsgáltak a népi írásbeliség aspektusából. Egyedül a gasztronómia területén vált funkcionálissá az írás egy 1910-ben, iparoscsaládban született tordai asszony életében. Kéziratos receptgyűjteményeiről bővebben: KESZEG, „Gasztronómia és emlékezet”. Szintén Keszeg Vilmos tesz említést egy 1930-ban nyitott aranyosszéki receptesfüzetről, amelyet szerzője egy korábbi kéziratos kultúra hagyományát idéző receptkérő verssel indított: „Jó receptet íráj / bele Atol telik / az ember bele”. KESZEG, *Alfabetizáció...*, 94. Egy magyar háziasszonynak a 20. század második felétől több évtizedig keletkező, ezernél több kívágott, fénymásolt, géppel és kézzel írt receptet tartalmazó gyűjteményét és főzési tudásának forrásait elemezte mélyrehatóan: KEMÉNYFI Róbert, „Táplálkozáskultúra, írásbeliség, emlékezet”, *Néprajzi Látóhatár* 23, 1–2. sz. (2014): 129–165 és KEMÉNYFI Róbert, „Egy magyar gazdasszony ételreceptgyűjteménye: Táplálkozáskultúra, írásbeliség, emlékezet 2.”, *Néprajzi Látóhatár* 23, 3–4. sz. (2014): 5–31. További kéziratos receptes füzetekről számol be több, a következő kötetekben publikált néprajzos egyetemi dolgozat is: BARABÁS Máté és TERBÓCS Attila, szerk., *Terítéken: Egyetemi dolgozatok Kisbán Eszter 60. születésnapja alkalmából* (Budapest: ELTE Tárgyi Néprajzi Tanszék, 1998); AMBRUS Vilmos, BERKES Katalin, ELTER András, NOBILIS Júlia és TERBÓCS Attila, szerk., *Hálók: Egyetemi dolgozatok Szilágyi Miklós 60. születésnapja alkalmából* (Budapest: ELTE BTK Néprajzi Tanszék, 1999); BALI János és MÁTÉ György, szerk., *Mézes-krémes: Néprajzi dolgozatok a falusi sütő- és főzőspecialistákról* (Budapest: ELTE BTK Néprajzi Intézete, 2009).

- 21 PÁZMÁNY Péter, „Mint kel a’ Keresztyén Leányt nevelni”, in *A romai Anyaszentegyház Szokásából, minden vasárnapokra, és egy-néhány innepekre Rendelt Evangéliomokról, Prédikációk. Mellyeket, élő nyelvnek tanítása után írásban foglalt cardinal Pázmány Péter esztergomi érsek, 1096–1110* (Nagy-Szombat: Hörmann János, [1636] 1695), 1100. Pázmány ugyanebben a prédikációjában fogalmazta meg a lányok olvasni tanulásának fontosságát. A házi gondviselés mint a házasságban élő asszonyok legfőbb feladata jelenik meg Pázmány egy másik prédikációjában: PÁZMÁNY Péter, „Házasságban élő Asszonyok tanúsága”, in *uo.*, 234–248.

fejtette ki, hogy az asszonyok otthoni kötelessége és a lányok nevelésének egyik fő gyakorlati feladata az, hogy ismerjék az ételkészítés eljárásait is.²² A 19. században erősödő női emancipációs törekvések a sütéssel-főzéssel kapcsolatos társadalmi elvárásokat nem változtatták meg jelentős mértékben, bár a nők társadalmi szerepvállalásáról szóló diskurzusokban a főzőkanál gyakran a női működés korlátozott életterének jelképeként fordul elő, a női egyenjogúságot célzó szándékok nem a működési tér és az addig érvényes szerepek leváltását, hanem azok bővülését szolgálták. A nőírók szakmai identitását vizsgálva több szerző is foglalkozott azzal a kérdéssel, hogyan tekintettek önmagukra az írással hivatásszerűen foglalkozó nők. Társadalmi megnyilvánulásaik alapján úgy tűnik, hogy a korabeli nőírók az írótolat és a fakanalat, azaz a két különböző női szerepmodellt tökéletesen összeegyeztethetőnek tekintették – legalábbis nagyközönség előtti fellépéseik ezt a képet közvetítették.²³

Mivel a nők életéhez, társadalmi rétegtől függetlenül, szorosan hozzátartozott a sütés és a főzés, az alfabetizáció és a női művelődés lehetőségeinek szélesedésével a gasztronómia iránti érdeklődésük is egyre tágabb keretekben nyilvánult meg.²⁴ A könyvkiadás és -kereskedelem igyekezett ezt a növekvő igényt minél hatékonyabban kielégíteni, és a női ismeretszerzés speciális termékeinek széles készletét állította elő és kínálta az új vásárlói réteg számára. A szakácskönyvek és ház-

22 „Hogy jó házi rendet tartson valamely asszony, ahhoz szükséges [...] hogy a házi dolgokat értse, p. o. kenyérsütést, főzést, szalonnának, sertéshúsnak, káposztának besózását, gondviselését, vajkészítést, ha a szükség úgy kívánja: sajtszínalást, mezőn lévő cselédek számára való kiadást, aprómarhák, konyhakert gondviselését, sertéshízalást, fehérruha varrást, fonást sat.” TAKÁTS Éva, „Egy-két szó a házasságban lévő asszonyok kötelességeikről”, in *A nő és hivatása: Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből, 1777–1865*, szerk. FÁBRI Anna, 72–77 (Budapest: Kortárs Kiadó, 1999), 76.

23 A szerepkonfliktus hiánya melletti érvként tekinthető például a nőírók egy csoportjának 1863-as nyilvános fellépése: NÉHÁNY NŐÍRÓ, „Lehet-e jó nő a magyar írónő?”, *Nefejejs* 4, 49. sz. (1863. márc. 8.): 617–618. Idézi GYIMESI Emese, „Versíró nők a 19. század közepén: Szendrey Júlia, Majthényi Flóra, Malom Lujza, Wass Ottilia és Bulyovszky Lilla pályája”, in *Nőszervezők a 19. században: lehetőségek és korlátok*, szerk. TÖRÖK Zsuzsa, Reciti konferenciakötetek 4, 155–183 (Budapest: Reciti, 2019), 167. A korabeli recepció szerint kivételes háziasszonyi és közszereplői kvalitásokkal egyaránt felruházott kalotaszegi Gyarmathy Zsigáné „a régi erdélyi nagyasszonyok háztartására emlékeztető gazdasszony mintapéldájává vált a 19. század végén.” TÖRÖK Zsuzsa, „A kalotaszegi asszony: Gyarmathy Zsigáné. Írónői életpályája a 19. századi nemzetépítés kontextusában”, *Irodalomtörténet* 117 (2016): 431–454, 451. Itt jegyzem meg, hogy Gyarmathyné hagyatékában fennmaradt egy különböző kézírásokkal írt receptgyűjtemény is. Gyarmathy Zsigáné szakácskönyvét adatulja TÖRÖK Zsuzsa, „Gyarmathy Zsigáné Hory Etelka hagyatéka kolozsvári közgyűjteményekben”, *Ethnographia* 127 (2006): 291–297, 293. A női szerepek összeegyeztethetőségéről alkotott elképzelésekről lásd még: MLAKÁR Zsófia, „Női identitás és írás összefüggései Herman Ottóné Borosnyay Kamilla feljegyzéseiben”, in TÖRÖK, *Nőszervezők...*, 237–262.

24 KÉRI Katalin, *Leánynevelés és női művelődés az újkori Magyarországon (nemzetközi kitekintéssel és nőtörténeti alapozással)* (Pécs: Kronosz, 2018), 494.

tartási tanácsadók mellett a női olvasók befogadására számító periodikákban, de még a populáris kiadványokban (kalendáriumokban és ponyvafüzetekben) is jelentek meg a háztartásvezetést megkönnyítendő konyhai receptek. Mindezek hozzájárultak ahhoz, hogy a nyomtatott írásbeliség a 19. században a gasztronómiai ismeretátadás általános közege, a könyv és a sajtó a konyhai tudás terjesztésének tömeges eszköze lett.²⁵ A mindennapi használatra szánt, magyar nyelvű, női kéziratos receptesfüzetek készítése a 19. század második felétől kezdve egyre gyakoribbá vált. A női írásgyakorlat ezen megnyilvánulásaihoz a nyomtatott receptek egyrészt konkrét forrásként szolgálhattak, nem mellesleg pedig olyan műfaji mintaként is működtek, amelyek hozzájárultak a női íráshabitusok kialakításához-formálódásához.

Családi-regionális-nemzeti: a receptek reprezentációs színterei

Az ételkészítési receptek keletkezésének és használatának társadalmi kontextusait feltáró vizsgálatok nem jelentenek Magyarországon termékeny kutatási irányt, ennek ellenére úgy gondolom, hogy megfelelő forrásadottságok mellett olyan kulturális gyakorlatokra vethetnek fényt, amelyek máshonnan alig vagy egyáltalán nem láthatók. A nyilvánosság előtti megszólalás és így az önkifejezés lehetőségei közé nemcsak a nagyközönség számára írt publikált művek tartozhatnak, hanem egy szűkebb közösség, például egy család vagy a háztartás tagjai számára készített, az egyéni és/vagy a közösségi tudást megörökítő kéziratos feljegyzések is. A különféle naplók, háztartási, gazdasági vagy konyhai jegyzetek bár a személyes térben keletkeznek, azáltal, hogy mások számára is hasznos vagy hasznosítható ismereteket tartalmaznak, korlátozott nyilvánossággal rendelkező szövegtípusok. E szövegek használata alkalomhoz kötött, amely egyúttal a lejegyző tekintélyét is képes megkonstruálni.²⁶ Tipikusan a férfi életvilágához tartozik a populáris írásbeliség egy jellegzetes dokumentuma, a katonakönyv, amely a 19. század második felében vált népszerűvé. Ugyanekkor a szakácsfüzet mint tipikus női önkifejezési forma a női szerepre való felkészülés és a női identitás kialakításának eszközeként vált általánossá. A kéziratos konyhai receptek döntő többsége privát vagy családi használatra, egy kis közösség számára íródott. Keletkezésük általá-

25 A házas nő ideájával és a lányok háztartási teendőkre nevelésével összefüggésben keletkezett kiadványokhoz lásd *uo.*, 488–519. Pogány Péter a populáris ismeretterjesztés kontextusában említi több, a vidéki gazdasszonyok számára is hasznos kiadványt: POGÁNY Péter, *A magyar ponyva tüköre* (Budapest: Magyar Helikon, 1978), 246–247.

26 A hasznos ismereteket tartalmazó kéziratos füzetekről részletesen KESZEG, *Alfabetizáció...*, 351–365.

ban meghatározott életszakaszokhoz köthető: elsősorban a kiházásítás előtt álló lány számára bír nagy jelentőséggel a családi gasztronómiai tudás írásbeli rögzítése és annak új háztartásba való továbbvitele, adaptálása. A *saját használatra* összegyűjtött (írt-másolt-kompilált) szövegek mellett jellemző, hogy az anya vagy egy másik idősebb nőrokon az önálló háztartás vezetésére készülő lány *számára* állít össze gyűjteményt az általa kipróbált és jónak minősített receptekből. Számos olyan kézíratos receptesfüzet maradt fenn, amelyek kevésbé koncentráltan, nem kiemelt időszakaszhoz kötődve jöttek létre, ezek a dokumentumok az ételkészítés rejtelmiei iránti intenzív és évtizedekig tartó folyamatos érdeklődést tükröznék.²⁷

A női írásbeliség kibontakozásának és a női szerzőségnek az egyik lehetséges útja a receptírás, amely többféle társadalmi szintéren érvényesül és különböző identitáskonstrukciókhoz kapcsolódik. A saját használatú konyhai recept lejegyzése az egyéni emlékezet segítését és az újonnan szerzett konyhai ismeretek felidézését szolgálja. Ezt nevezhetnénk a konyhai receptek elsődleges vagy *privát szintjének*. Ezzel szemben a már ismert, jól bevált fogások, féltve őrzött családi receptek jellemzően a gasztronómiai tudás továbbörökítésének az érdekében kerülnek rögzítésre (*családi, kisközösségi szint*). Ezen a szinten is megnyilvánulhatnak bizonyos reprezentációs szándékok, például azáltal, hogy egy-egy fogás, ételtípus, alapanyag, fűszer, technológiai eljárás vagy konyhai berendezés a kézíratokban valamilyen identitás képviselőjében jelenik meg. (Az sem véletlen, hogy a legtöbb 19. századból ismert kézíratos recept nem a hétköznapi, hanem az ünnepi fogások, különösen a sütemények, torták és egyéb desszertek elkészítésének módját rögzíti). A magán és házi használaton túl a receptek beilleszkednek egy táj vagy egy földrajzilag jól körülhatárolható régió lokális gasztronómiai hagyományába (ritkábban az annak meghaladását célzó kollektív törekvésekbe). A *regionális szinten* megvalósuló gasztronómiai reprezentációk egy adott tájhoz, a helybeli hagyományhoz kötődő (vagy legalábbis akként értelmezett) táplálkozáskultúra mentén társítanak értéket.²⁸ E lokális kontextus a társadalmi önkép kialakításának olyan

27 Pl. TOMASOVSKY Lajosné gyűjtése, *Szakácskönyv 1899*. A kézirat a Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum Könyvtárában (a továbbiakban: MKVM) található, jelzete: MKMV KI 111; lásd még KEMÉNYFI Róbert, „Egy magyar gazdasszony ételreceptgyűjteménye...”, 19–24.

28 A 20. században kiépülő hazai közétkeztetés éppen ezeket a korábbi, táji alapú gasztronómiai hagyományokat tüntette el azáltal, hogy leegyszerűsítette és uniformizálta a magyar konyhát. Lásd pl. az először 1958-ban kiadott Venesz József-féle szakácskönyv hatásának felmérését: VÁRKONYI-NICKEL Réka, GREINER Erika és VARGA-NAGY Veronika, „Hagyomány, globalizáció, előírás: A gyermek közétkeztetés társadalomformáló szerepének vizsgálata a XX. században”, in *Ethno-Lore. A Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézetének Évkönyve* 36, szerk. MAGYAR Zoltán, BORBÉLY Sándor és ISPÁN Ágota Lídia, 123–144 (Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2019), 133.

hatékony eszköze, amely az osztálytársadalmi és nemzetkonstrukciós törekvésekben is kiemelt helyet foglal el (*nemzeti szint*). A továbbiakban néhány konkrét példa segítségével a 19. századi ételrecept-lejegyzések lehetséges kontextusainak és társadalmi színtereinek sokféleségét szeretném illusztrálni.

Szakácsfüzetek és családi emlékezet

A családi közösségen belüli kommunikációra és a női tudás átörökítésére példa az a 19. század utolsó harmadából származó kéziratos receptes füzet, amelyet Schimkó Nándorné Argauer Teréz (1823–1905), győri szabómesterné állított össze. A százötven számozatlan oldal terjedelmű füzet címlapján a „*Főző Könyv 1872. év*” megjelölés szerepel, alatta eltérő tintával a következő név olvasható: „*Schimkó Laura leány aszony*”.²⁹ A füzethez egy levelet is mellékeltek, amely segít megvilágítani a kéziratos receptfüzet keletkezésének körülményeit. A levél 1898-ban kelt, szerzője Schimkó Nándorné, címzettje pedig feltehetőleg menyje, Birly Ernesztin volt.³⁰

Kedves Tinus!

Egy régi óhajomnak tettem eleget a midőn az ide mellékelt Főzőkönyvet neked kedvesem emlékül össze írtam. Fogadd tőlem ezt oly szívesen mint amint én ezt neked átadom. Igaz! Nincs ez emléknék anyagi értéke, de egy hosszú élet tanulmánya és fáradságos kutatása tette lehetővé, hogy a bentfoglalt főzés művészetének képességét némileg megszerezhessem, annyival inkább, mert tudási vágyam leküzdhetetlen volt. Mennyire sikerült ezt elérnem azt te kedvesem és egykor kedves leányaid, az én szeretett unokáim megfogják bírálni. Jöhetnek azomban idők, midőn a tudás vágyától ösztönözve laposztatjátok e könyvet, oh akkor jusson eszetekbe: hogy a 76 év küszöbén álló írója véghetlen szeretetének adta ezt nektek jelül: hogy nefeledjétek. Ki áldását küldi fáradságos életének örök pihenő helyéről. Isten veletek!

Csókol szerető anyátok³¹

29 SCHIMKÓ Nándorné Argauer Teréz, *Főző Könyv*, MKVM KI 18. Schimkónénak három gyermeke volt: Laura (1853–1925), Gyula (1858–1932) és József (1860–1934).

30 Schimkó Gyula 1891-ben vette feleségül Birly Ernesztint (1863–1948?), akitől két lánygyermeke született: Erna (1891–1967) és René (1893–1977). A Schimkó család iratainak egy része Budapest Főváros Levéltárában található (HU BFL XIII.15).

31 Schimkó Nándorné Argauer Teréz Schimkó Gyuláné Birly Ernesztinhez, Győr, 1898. dec. 7., MKVM KI 18.

A levél arról árulkodik, hogy szerzője nem mindennapi érdeklődéssel viseltetett a konyhaművészet iránt, valamint arról is, hogy felhalmozott gasztronómiai tapasztalatait emlékül családjára és unokáira kívánta hagyományozni.³² A kéziratot a tudásfelhalmozás igénye hívta létre, emellett az emlékül hagyott gyűjtemény – a levél tanulsága szerint – bizonyos emlékezeti alakzatot is képvisel.

A 19. században keletkezett, házi használatra szánt női kéziratos receptfüzetek újabb példáit egy debreceni polgárcsalád hagyatékában találjuk. Rotschnek Olga (1875–1959) a tehetős gyógyszerésznek, a debreceni Arany Egyszarvúhoz címzett gyógyszerértár tulajdonosának, dr. Rotschnek Emilnek és a nemesi származású Somogyi Rózának volt a lánya.³³ Az átlagosnál gondosabb nevelésben részesült, széleskörű műveltséggel és művészi hajlamokkal rendelkező Olga elsősorban naplóiról ismert, amelyeket 1891-ben, tizenhat éves korában kezdett vezetni.³⁴ Írásgyakorlatának azonban más megnyilvánulásai is voltak, például az a több kötetnyi kéziratos szakácskönyv, amelyek közül négyet még fiatal lányként, az 1890-es években készített.³⁵ A Rotschnek családban a receptírás családi hagyomány volt: Olga kéziratos leírásaihoz nemcsak a család férfitagjai számára alap-

32 A gyűjtemény részletes elemzésére nincs mód, azonban további vizsgálatához fontos szempont lehet az az ismeretlentől származó megjegyzés, amely a kéziratos receptfüzet utolsó oldalára ragasztott borítékon géppel írva szerepel: „E kézzel írt »Főzőkönyvet« eladó szerint Schimkó Nándorné szül. Argauer Teréz írta Laura nevű lánya részére: erről levél és családfa mellékelve. Eladó szerint vagy az anyának vagy a lányának Győrről cukrászdája volt, közelebbit nem tud.” A mellékelt és fent idézett levél szerint azonban a füzetet a lejegyző nem a lányának, Laurának, hanem menyének és lányunokáinak, Ernának és Renének állította össze. Ugyanakkor a gépirat másik állításának van igazságtartalma, ugyanis a 20. század első harmadában valóban volt a családnak Győr belvárosában cukrászdája, amelynek az üzemeltetését az 1930-as években másnak kívánták átengedni, legalábbis erre enged következtetni egy 1936-ban feladott bérleti hirdetés: „Jó szakembernek aranybánya, Győr belvárosának legforgalmasabb uccájában évtizedek óta fennálló cukrászüzlet vezetés hiányában évi 1200 pengő bérért kiadó, esetleg a jól jövedelmező ház is eladó. A ház a legszebb uccában van. Közelebbit Schimkó E. Budapest, I., Hidegkúti út 65 a.” *Czúkrászok Lapja* 25, 2. sz. (1936): 14.

33 A család történetét feldolgozta TÍMÁR Lajos, *Két debreceni értelmiségi család a XIX–XX. században: Varga-de Vargás és Rothschnek család. Család és társadalomtörténet* (Debrecen: Piremon, 1990).

34 A naplóíró Rotschnek Olgáról lásd SZABÓ Edina Rózsa, „Rothschnek Olga naplója”, *Nagyzerdei Almanach. Online Bölcséleti Évkönyv* 4, 6/1. sz. (2013): 205–213 és VIGH Barbara, „»A kapun sem engedtek ki egyedül«: Családi élet és magánélet egy debreceni polgárlány naplójában”, in *Családtörténetek. Gyermek és mozaikcsalád a régi Magyarországon (A Lendület Családtörténeti Kutatócsoport blogja)*, hozzáférés: 2022.09.01, <http://families.hu/a-kapun-sem-engedtek-ki-egyedul-csaladi-élet-es-maganelet-egy-debreceni-polgarlany-naplojaban/>

35 ROTSCHNEK Olga, *Konyhaművészeti jegyzetek: Bolla Lajos úr útasításai szerint írta Rotschnek Olga*, 1893, MKMV KI 47; ROTSCHNEK Olga, *Tapasztalati sűrűczukros befőztek és lekvárok*, 1895, MKVM KI 94; ROTSCHNEK Olga, *Tapasztalati közönséges Levesek I. Mártások II. Főzelékek III.*, 1895, MKVM KI 95; ROTSCHNEK Olga, *Tapasztalati dunstos befőztek és saláta-félék*, 1895, MKVM KI 96.

vető orvosi receptek szolgálhattak mintaként,³⁶ hanem bizonyára jól ismerte az édesanyja által saját használatra összeállított konyhai receptfüzetet is.³⁷ A hatvan, számozatlan oldalnyi terjedelmű kézirat különféle édességek, piskóták, torták, fánkrok, palacsinták és vaníliakrémek mellett húsok, halak és rákok elkészítését is rögzíti, megtudhatjuk belőle többek között az Eszterházy-rostélyos, a borjúpörkölt vagy a krumplipüré receptjét. A füzet a receptek használatára vonatkozó érdekes megjegyzéseket is tartalmaz. A tartármártás elkészítési módja mellé például a recept forrását is feljegyezték („*Háztartás*” 1896. Mart. 20. 136.), ami arra enged következtetni, hogy a leírás egy speciálisan a háziasszonyok számára szerkesztett havilap alapján született.³⁸ Rotschnek Olga legkorábbi ismert szakácsfüzete 1893-ban, tizennyolc éves korában keletkezett. A *Konyhaművészeti jegyzetek* című, főként süteményeket, tortákat és pogácsákat (de néhány húsos ételt és köretféléket is) tartalmazó, hatvanhét lapos kézirat a címlap szerint egy bizonyos Bolla Lajos cukrász- és szakácmester utasításai szerint készült.³⁹ A kézirat kalligrafikus címlappal van ellátva, amelyen egy mottó is szerepel: „Jelszó: Semmi sem drága a mit megeszik az ember!”⁴⁰ Az akkor már biztos konyhai alapismertekkel rendelkező Olga naplóbejegyzéseiben számolt be arról, hogy 1893 szeptember végétől néhány hétig egy hivatásos gasztronómiai szakember segítette az ételkészítés rejtelseiben való elmélyülését, akinek a magánóráin Olga barátnőjével közösen vett részt. A következetesen felépített, átgondolt szerkezetű, egymásra épülő kéziratos konyhai jegyzetek minden bizonnyal ennek a tanfolyam-

36 Olga édesapja még az ő apjától örökölte a debreceni gyógyszerterát, Rothschnek Emil első házasságából született fia, Jenő, Olga féltestvére pedig a családi pályát folytatva gyógyszerész gyakornok, majd orvostanhallgató volt a szakácsfüzet keletkezése idején. SZABÓ, „Rotschnek Olga naplója”, 205.

37 ROTSCHNEK Emilné, *Füredi Somogyi Róza receptjei*, MKVM KI 26. A kézirat első oldalán a lejegyzőtől eltérő kézírással a következő megjegyzés szerepel: „E könyvben lévő recepteket feljegyezte Rotschnek Emilné Füredi Somogyi Róza debreceni gyógyszerész neje 1889-től.”

38 A *Háztartás: A magyar háziasszonyok közlönye* című periodika az előző évben, 1895-ben indult, Kürthy Emilné Szemere Gizella (Szemere Bertalan lánya) szerkesztésében. A Rothschnek Emilné által kimásolt tartár-receptet (*Tatár mártás*) a hozzáfűzött kommentár szerint a gyakorlatban is kipróbálták: „Ezen mód szerint (az aszók elhagyásával) készült 1896 április 3 napján – és igen jónak bizonyult!”

39 Az elismert magántanár később egy publikált szakácskönyv szerzőjeként vált népszerűvé: BOLLA Lajos, *Legújabb és kipróbált magyar kézi szakács- és cukrász könyv* (Aszód: Javító Intézet, 1901). A tétel az Országos Széchényi Könyvtárban revíziós hiányként szerepel, így nem állt módomban összevetni a tanítvány kézírásában megőrződött privát tananyaggal. Az Éliás Tibor és Szántó András által összeállított gasztronómiai bibliográfia Bolla Lajostól egy kiadványt regisztrál, az előzőtől kissé eltérő címen: „Legújabb és kipróbált cukrászati könyv. Aszód, 1901”, in ÉLIÁS Tibor és SZÁNTÓ András, *A magyar gasztronómia irodalma különös tekintettel a vendéglátás kultúrtörténetére* (Szentendre: Nosztagia Kávéház, 1984), 10.

40 ROTSCHNEK, *Konyhaművészeti jegyzetek...*

nak a kiegészítéseként készültek (az első lecke például az íróstészta készítésének megtanulása volt, amelyről Olga naplójában is megemlékezett).⁴¹

Rotschnek Olga húszévesen ment férjhez dr. Varga Emilhez, ugyanebből az évből három további, általa lejegyzett szakácsfüzet maradt fenn. A három kis alakú, lila borítós füzet tematikus rendben tartalmaz fogásokat (levesek, mártások és főzelékek; befőttek és savanyúságok, illetve lekvárok).⁴² Nyilvánvalóan ezek a kéziratos szakácsfüzetek, ahogyan a korábban keletkezett *Konyhaművészeti jegyzetek* is, az önálló polgári háztartás kialakítására való felkészülést segítették, létrejöttük a háziasszonyi teendők megfelelő elsajátításának és elvégzésének rendelődt al. A társadalmi és gazdasági elithez tartozó debreceni Rotschnek család a kor szokása szerint házitánítókat fogadott gyermekei megfelelő taníttatására, a lányok (Olga és húga, Róza) azonban nem csupán idegennyelvek elsajátításával vagy művészetek gyakorlásával töltötték az idejüket, hanem magánóráikon olyan praktikus ismeretekkel is gazdagodtak, amelyek apjuk kíváncsága szerint a háztartás irányítására és a háziasszony szerepére készítette fel őket. Olga kéziratos szakácsfüzetei – legalábbis a legkorábbi és legterjedelmesebb 1893-as füzet bizonyosan – egy hivatásos szakácsprofesszor magánóráihoz kapcsolódóan, azaz az intézményesített polgári lánynevelés kontextusában jöttek létre.⁴³

Az említett, vidéki nagyvárosi miliőben keletkezett kéziratos receptfüzetek hangsúlyosan házi használatra készültek. A privát színtereken és családi tradíciókon túllépve azonban a gasztronómiai hagyomány a kollektív emlékezet megkonstruálásában, a lokális és a nemzeti identitás kialakításában is fontos szerepet játszik.

41 *Az Írós tészta* receptje a címlap utáni következő oldalakra került: uo., 2–3. A Rotschnek család szakácsfüzeteinek számítógépes feldolgozása és Olga naplóival való összeolvasása egy szakdolgozat keretében kezdődött meg: BÁRSONY Tamás, *Rotschnek Olga Kéziratos Szakácskönyvei (1889–1953): Egy debreceni polgárnő kézzel írott szakácskönyveinek változásai a XIX–XX. század alatt*, Szakdolgozat (Budapest: ELTE BTK, 2021).

42 ROTSCHNEK, *Tapasztalati sűrűcukros befőttek...*; ROTSCHNEK, *Tapasztalati közönséges Levesek...*; ROTSCHNEK, *Tapasztalati dunstos befőttek...*

43 A 20. század első harmadában már az alsóbb társadalmi rétegek gasztronómiai ismereteire is kimutatható hatással voltak a különféle, nőket oktató háztartási képzések. Az alsó- és középfokú iskolák, valamint az iskolán kívüli háztartási tanfolyamok és gazdasszonyképzők történetéről lásd pl. SCHADT Györgyné, „A lányok alapfokú oktatásának története 1945-ig”, in *Szerep és alkotás: Női szerepek a társadalomban és az alkotóművészetben*, szerk. NAGY Beáta és S. SÁRDI Margit, 254–268 (Debrecen: Csokonai Kiadó, 1997); KNÉZY Judit, „Háztartási iskolák, tanfolyamok és a táplálkozási kultúra alakulása a 20. században”, in *Herman Ottó Múzeum Évkönyve 47*, szerk. VERES László és VIGA Gyula, 489–513 (Miskolc: Herman Ottó Múzeum, 2008).

Jókai Mór felhívása „nemzeti eledeleink” összeírására

A nők társadalmi és irodalmi szerepvállalása körül kibontakozó vitában⁴⁴ Jókai Mór – akit Fábri Anna joggal nevezett az *írónők lovagjának* –⁴⁵ határozottan Gyulai Pállal szemben foglalt állást.⁴⁶ Jókai Bajza Lenke munkái kapcsán írott cikke alapvetően az irodalmat hivatásként választó nők védelmében született, azonban a szerzőnek a női emancipációt támogató nyitott nőszemlélete általában is a női alkotóképeség kibontakoztatásának talaján állt.⁴⁷ Jókai nyitott és megengedő irodalomszemlélete,⁴⁸ illetve a nők társadalmi szerepvállalásával szembeni toleranciája megmutatkozik egy eddig kevés figyelemre méltatott tárcájában is. Kakas Márton álneven 1862. július 6-án a *Vasárnapi Ujság* hasábjain ugyanis egy, a folklór- és a gasztronómiatörténet szempontjából is érdekes cikket tett közzé. A *Nemzeti eledeleink* című írás különlegességét az adja, hogy szerzője a hagyományosnak tekintett gasztronómiai tudást egy sokkal tágabb, a családi körön túlmutató kontextusba emelte. Jókai felhívásában a magyar gazdasszonyokhoz fordult és olyan eredeti, kifejezetten a magyar konyhát jellemző ételreceptek leírására ösztönözte olvasóit, amelyek tradicionális tudást reprezentálnak, mégis (vagy éppen ezért) hiányoznak az addig publikált szakácskönyvekből. Jókai cik-

44 A vita kiobbantója Gyulai Pál *Írónőink* című, 1858-ban megjelent írása volt. A nagyhatású cikk korabeli kontextusait feltáró interpretációkat lásd TÖRÖK Zsuzsa, szerk., *Angyal vagy démon: Tanulmányok Gyulai Pál Írónőink című írásáról*, Hagyományfrissítés 4 (Budapest: Reciti, 2016).

45 FÁBRI Anna: „A szép tiltott táj felé”: *A magyar írónők története két századforduló között (1795–1905)* (Budapest: Kortárs Kiadó, 1996), 103–104.

46 „Arra nézve pedig, hogy a nemzetnek egy egész fele, a nőnem, arccal se forduljon az írói pálya felé poláris ellentétben állanak meggyőződéseink.” JÓKAI Mór, „Bajza Lenke munkái”, *Magyar Sajtó* 4, 75. sz. (1858. jún. 24.): 297. Kritikai kiadása: JÓKAI Mór, „Bajza Lenke munkái”, in JÓKAI Mór, *Cikkek és beszédek 5. köt. (1850–1860) II. rész*, s. a. r. H. TÖRÖ Györgyi, Jókai Mór összes művei, 88–100 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968), 92.

47 Jókai már a nőíró-vitát megelőzően, az 1840-es években tevőleges irodalmi részvételre buzdította a hölgyeket: „Elmultak az idők, midőn a nőket guzsalyhoz és varrótűhez utasítá a közvélemény: akkor a férfiak kardot és lándzsát forgattak, e fegyverek nem illettek női kezekbe, de most férfituraimék lették a kardot, tollat fogtak fegyverül kezökbe, s ez nem olly nehéz: hogy női kezek is el nem bírják. Azért csak hagyjuk: hogy a szellem emancipálja magát: engedjük, sőt adjunk rá módot, hogy mindenki tanuljon gondolkozni, mert bizony eljön az idő, mikor mindenkinek szüksége leend saját észére, legyen férfi vagy asszony...” JÓKAI Mór „Hölgyssalon” [1848. jan. 30.], in JÓKAI Mór, *Cikkek és beszédek 1. köt. (1847–1848)*, s. a. r. SZEKERES László, Jókai Mór összes művei, 493–494 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1965).

48 Érvelése szerint az irodalomnak minden ágára, a könnyebb olvasmányokra (mint pl. a *naptár* vagy a *néplitteratura*) is szükség van: „szívesen üdvözlök minden új tehetséget, mely irodalmunk jövőjét gazdagítani jön; szeretem ha új genrenak támad képviselője, s mint ilyent üdvözlök minden nőírót a mi kis Olympunkon.” JÓKAI, „Bajza Lenke munkái”, 1968, 97.

kében nem a különleges, az idegen, hanem a jól ismert, saját és népszerű magyar nemzeti konyha jelenik meg értékként, a kisközösségi szinten értelmezett gasztronómiai tudást nemzeti szintre helyezve át.⁴⁹ A táji sajátosságok magyar karaktereinek megjelenítése, illetve erősítése az egyes ételek nemzeti szimbólumként való értelmezését, egy 'elképzelt közösség' összetartozását, a nemzeti identitás kialakítását segítette.⁵⁰ Jókai cikke a néprajzi tudománytörténet felől nézve a korban (a Bach-korszakot követő nemzeti ellenállás korában) virágzó, sajátos szöveg-típus, a *gyűjtési felhívások* közé illeszkedik.⁵¹ A cikk a magyar szellemi hagyományok egy különleges, konkrét, a nemzeti jellegzetességek gasztronómiai szeletét középpontba állító gyűjtési felhívásaként is értelmezhető:

Fel tehát hazám hölgyei, kik az általam elsorolt, vagy még nem is ismert eredeti magyar ételek készítésének titkait birjátok; jegyezzétek azokat fel, akármilyen orthographiával, nem kell azt versbe szedni, se cifrázni; küldjétek be a Vasárnapi Ujsághoz; én azokat összefogom gyűjteni s mikor együtt lesznek, ellátom ékes előszóval, és kiadom e czim alatt: „*Valódi magyar szakácsnék könyve.*”⁵²

Jókai nem kevés öniróniával fűzte hozzá a szakácskönyv összeállításának tervéhez: „Hadd legyen valahára egy művem, a miről hálásan emlegessen meg a késő utókor.” Sajnálatos módon azonban az utókor nem tud emlékezni erre a műre, mivel az (tudomásom szerint) sohasem készült el. Ennek ellenére a magyar gasztronómia történetében jelentős eseménynek tűnik e rövidke, álneven publikált cikk megjelentetése, ugyanis e felhívás az első, amely a hagyományos nemzeti jellegzetességek sorában tesz említést a magyar konyháról. A cikk megírása mögött az a felismerés húzódik, hogy a magyar nyelven kiadott, nyomtatott re-

49 KAKAS Márton [JÓKAI Mór], „Nemzeti eledeleink”, *Vasárnapi Ujság* 9, 27. sz. (1862): 321.

50 Vö. Benedict ANDERSON, *Elképzelt közösségek: Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*, ford. SONKOLY Gábor (Budapest: L' Harmattan–Atelier, 2006). A nemzetábrázolásra alkalmas térrepresentációkról: ALBERT Réka, „»Te a magyarnak képe vagy nagy rónaságunk!«, avagy a nemzeti tér táji reprezentációja”, in BORSOS et al., *Fehéren, feketén Varsánytól Rititig...*, 1:81–95. A paraszti hagyomány művészi és mindennapi elemeinek (köztük a táplálkozásnak) a nemzeti jelentéséről lásd: HOFER Tamás, szerk., *Népi kultúra és nemzettudat* (Budapest: Magyarságkutató Intézet, 1991). A nemzeti táj-sztereotípiák konstruálásában a gasztronómia szerepét vizsgálja KISBÁN Eszter, *Népi kultúra, közkultúra, jelkép: a gulyás, pörkölt, paprikás*, Életmód és tradíció 4 (Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport, 1989).

51 A 19. századi gyűjtési felhívásokból szemelvényeket közölt: VOIGT Vilmos, szerk., *Magyar folklór szöveggyűjtemény* (Budapest: Osiris, 2005); UJVÁRY Zoltán, „A magyar folklórkutatás kezdetei: Gyűjtési felhívások”, in *Magyar folklórtörténet I.*, szerk. UJVÁRY Zoltán és BARTHA Elek, 7–20 (Debrecen: Kapitális Kft., 2007).

52 JÓKAI, „Nemzeti eledeleink”.

ceptgyűjtemények többségükben korábban megjelent német és francia szakácskönyvek fordításai voltak, és csak kis részben reprezentálták a magyar gasztronómiai hagyományt.⁵³

Napjaink feladata, minden téren összegyűjteni azt, a mi sajátunk, a mi nemzeti életünk alakító része: népünk költészete, dallamai, viselete, összegyűjtve, értékükbe visszaállítva, megbecsülve, rendszerezve vannak. Hasonló érdemmel és beccsel bíró gyűjtemény volna egy olyan nemzeti szakácskönyv, mely a *valódi magyar ételek* készítmódját adná elé. A legnemzetisínűbb táblájú szakácskönyveinkben, nézzen bárki utána, fog-e csak egy töltött káposzta készítmódjára találni? azok nem egyebek, mint magyarra fordított német és francia konyhaművészeti recipék.⁵⁴

Kakas Márton álneven publikált felhívásához Jókai részletes felsorolást is mellékel, amelyben az általa kiemelten kezelt, magyar nemzeti sajátosságnak tekintett ételek szerepelnek egy-egy vidék jellegzetességeiként feltüntetve. Jókai 'gasztronómiai toplistája' olyan példatárként funkcionált, amely nemcsak beemelt bizonyos ételeket a nemzeti diskurzusba, hanem azáltal, hogy kijelölte helyüket a magyar kulturális sajátosságok között, a receptíró olvasók számára is iránymutatásul szolgált:

Miért ne lehetne nekünk egy „*tisztán magyar*” szakácskönyvünk, mely azon ételek készítmódját adná elé, a mik épen népünk kedvenczei, s a miket a magyar gazdasszonyok tudnak ugyan, de a magyar szakácskönyvek nem ismernek. Majd minden vidéknek van ily kedvencz eledele, a mit csak ott tudnak jól készíteni, a mi után a külföldre jutott magyar ember visszasohajtozik; és a mik valóban nekünk valók, és jó ízűek. Ilyenek:

53 A korszak konyhakultúrájával foglalkozó táplálkozástudományi és művelődéstörténészek ezzel egybehangzóan szintén úgy vélik, hogy a Magyarországon megjelent 19. századi szakácskönyvek a magyar konyhát csak elvétve reprezentálják, a 'magyar' vagy 'nemzeti' szakácskönyvekként aposztrofált kiadványok ekkor még a nemzeti nyelvű szakácskönyveket jelentették. KISBÁN Eszter, „»A Nemzet Gazdasszonyai« – gyorsjelentés 1861–1864”, in *Határjelek és hagyásfák: A hetvenedik életévébe lépő Bárh János tiszteletére írott tanulmányok*, szerk. KOTHENCZ Kelemen, 788–805 (Baja: Türr István Múzeum, 2014), 794; KISBÁN Eszter, „Szakácskönyvek és nyelvhasználat Pest-Budán a XIX. század első felében”, in BORSOS et al., *Fehéren, feketén Varsánytól Rititig...*, 1:311–326.

54 JÓKAI, „Nemzeti eledeleink”. Jókai később is az értékmentés gesztusait mutatta fel a nemzeti sajátosként értett hagyományos konyhakultúrával összefüggésben: „Sajnálatos, hogy a sok eredetiséggel együtt, mely nemzetünk általános jelleméből fejlődött ki, a nemzeti tűzhely, konyha és étkezés mód is háttérbe kezd szoríttatni. A divat itt is követeli uralmát. A divat a francia konyha.” JÓKAI Mór, „A nők a tűzhely mellett (Nagybőjti prédikáció)”, *Fővárosi Lapok* 8, 69–72. sz. (1871. márc. 24., 25., 28. és 29.): 313–314; 317–318; 323; 327–328, 323.

- Első helyen: a kolozsvári töltött káposzta.
- 2) A szegedi paprikás hal.
 - 3) A komáromi halászlé.
 - 4) A kolozsvári levelen sült.
 - 5) A tordai aranygaluska.
 - 6) A kecskeméti béles (elnyújtott, de száraz tésztából készül.)⁵⁵
 - 7) A szabadkai rác pite.
 - 8) Az abrudbányai bálmos.
 - 9) A három-széki haricskapuliszka.
 - 10) A debreczeni magyar kolbász.
 - 11) A komáromi csiramálé.
 - 12) A szegedi tarhonya.
 - 13) A debreczeni borsoska.
 - 14) A csiki mézes pogácsa.
 - 15) A görheny.
 - 16) A kőrelebbencs.
 - 17) A katakönyöke (Komárom.)
 - 18) A boszorkánypogácsa.
 - 19) A vetrecze.
 - 20) A tokány.
 - 21) A bocskoros.
 - 22) A tárkonyos.
 - 23) A czibere.
 - 24) A debreczeni fonatos.
 - 25) A miskolczi perecz.
 - 26) A csalóközi tejfelgombóc.
 - 27) Az erdélyi lucskos káposzta.
 - 28) A rest asszony derelyéje.
 - 29) A nyögvenyelő.
 - 30) A korhelyleves.
 - 31) A ludaskása.
 - 32) A hajdukáposzta.
 - 33) A csőröge.

55 Az eredeti szövegben a sorszámozás itt hibásan jelent meg: e helyen még egyszer az 5) szám szerepel. Ezt javítottam a jelen közlésben. Az ételek felsorolása folytatólagosan történt a lapban, a jobb áttekinthetőség érdekében ezeknél sortöréseket iktattam be, máshol azonban nem változtattam az eredeti közlésmódon, még a nyilvánvaló sajtóhibák esetében sem.

34) A kaproslepény.

35) A dorongos fánk.

36) A rétesek és derelyék minden-féle nemei stb. stb. stb. És ezeknek megannyi variációi. Azonkívül a komáromi, miskolci kenyér s a kolozsvári „czőkös czipó” sütésének módja; az egyszerű kalácssütés; s a disznóölés, elkészítés, töltés, aprólékozás stb., magyaros rendi, mindezek sehol semmi könyvben nem olvashatók; szakácskönyveink csak ahhoz beszélnek, a ki fáczánnal szokott élni.⁵⁶

Jókai keveset utazott, azonban az általa említett ételeket feltehetőleg saját tapasztalatai alapján sorolta a magyar gasztronómia jellegzetességei közé, legalábbis erre enged következtetni az a tény, hogy több fogást is olyan városokhoz és vidékekhez társított, amelyeket ő maga bizonyosan jól ismert, mint például Komárom: halászlé, csiramálé, katakönyöke (Jókai e megnevezést süteményfélékre használja, más tájakon disznóbél jelentésben ismert); Debrecen: fonatos, borsoska (mézecska); Kecskemét: béles; Szeged: paprikás hal, tarhonya; Miskolc: pereg, kenyér; Kolozsvár: töltött káposzta, levelen sült; Csallóköz: tejfelgombóc; Háromszék: haricskapuliszka (hajdinakása); Erdély: lucskos káposzta. Arany János Kakas Márton e közleményére nyilvánosan két kritikai észrevételt tett. Lapjában, a *Szépirodalmi Figyelő*-ben a felhívásra reflektálva kiemelte, hogy a receptek értékeléséhez speciális szaktudásra, de legalábbis különleges ismeretekre van szükség, ezért azt javasolta Jókainak, hogy fogadjon fel egy szakácsot vagy szakácsnét dolgozó társnak, aki képes szakmailag megfelelő módon megítélni az egyes ételkészítési leírásokat.⁵⁷ Emellett Arany azt is megjegyezte, hogy a bálmost nem helyes Abrudbányához kapcsolni, mivel annak elkészítési módja egész Erdélyben ismert, többnyire *bálmos* néven.⁵⁸

A nagy ínyenc hírében állt Jókai felismerte a gasztronómiai hagyomány nemzeti értelmezésének lehetőségét és sajátos szellemi tradíció részeként hivatkozta azon ételeket, amelyek „népünk kedvenczei s miket a magyar gazdasszonyok tudnak ugyan, de a magyar szakácskönyvek nem ismernek”. Érzékelte a korszakban forgalomban lévő, nyomtatott szakácskönyvek és a valóságban, a mindennapok

56 JÓKAI, „Nemzeti eledelünk”.

57 „A szakácskönyv nem tartozik ugyan szorosan az irodalomhoz, de minden esetre hasznos könyv s épen oly szakértés kell hozzá, mint akármelyhez.” ARANY János, *Prózai művek 3: Glosszák. Szerkesztői üzenetek. Szerkesztői megjegyzések. Előfizetési felhívások*, s. a. r. NÉMETH G. Béla, Arany János Összes Művei 12 (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963), 77.

58 A *bálmos* kifejezést a juhsajtkészítéshez kapcsolódó erdélyi ételek megnevezésére használták, juhtenyésztő területeken elterjedt, puliszkához hasonló kásaféleség, KISBÁN Eszter, „Bálmos”, in *Magyar Néprajzi Lexikon*, 4 köt., szerk. ORTUTAY Gyula (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977), 1:205.

ban megtapasztalható konyhakultúra közötti távolságot, a receptírásra szóló felhívása ennek áthidalását, a hétköznapi szinten megélhető nemzettudat kialakítását-elmélyítését szolgálta. A Jókai által vázolt nemzeti szakácskönyv programja kellően világos volt, a tollat és a főzőkanalat egyaránt használó olvasók is bizonyára szép számmal akadtak, miért nem valósult hát meg Jókai terve? Nem érkeztek volna be a várt leírások? Vagy éppen ellenkezőleg: a beküldött receptek kiválogatása, a nemzeti specifikumok azonosítása okozhatott gondot a szerkesztőnek? Nem tudjuk. Az azonban bizonyos, hogy innentől kezdve deklaráltan számítottak a receptgyűjtemények és szakácskönyv-kiadványok szerkesztői a magyar háziasszonyok írásban rögzített gyakorlati tapasztalataira is.⁵⁹ Jókai idézett tárcájában az 'eredeti magyar ételek' receptjeinek beküldési helyeként a felhívást publikáló lap szerkesztőségét jelölte meg („küldjétek be a Vasárnapi Ujsághoz”). E körülménynek különös hangsúlyt ad az a tény, hogy bár Jókai neve alatt nem jelent meg a tervezett *Valódi magyar szakácsnék könyve*, a lap kiadótulajdonosa, Heckenast Gusztáv nem sokkal Jókai közleményének megjelenését követően adta ki azt a magyar gazdasszonyoknak szerkesztett életvezetési tanácsadó könyvet, amelyben gazdag receptgyűjteménnyel ellátott önálló, kötetnek is beillő fejezet foglalkozik a hasznos konyhai ismeretekkel.⁶⁰ A Magyar Gazdasszonyok Egyletének támogatásával megjelent kézikönyv szándéka szerint három fő tematikus fejezetben segítette a nőket családi és társadalmi szerepeik betöltésében. A kötet szerkesztője a Tatár Péter álnéven is ismert termékeny író, Medve Imre volt.⁶¹

59 Jókai felhívásával ellentétben kézzelfogható eredménye lett egy későbbi, népszerű századfordulós hetilapban közzétett receptpályázatnak: DEDE Franciska, *Tartsd jól a bestiát! Emma asszony (Ignotus) receptpályázata és A Hét szakácskönyve. Egy századfordulós „blog” története. Tanulmány és szövegválogatás* (Budapest: Kortárs Kiadó – Országos Széchényi Könyvtár, 2010). Lásd még *Az Ujság* jubileumi, karácsonyi számát, amely száznál is több bevált receptet, mint megannyi „féltve őrzött családi titkot” tett közzé. A lap a gyűjteménnyel Magyarország leghíresebb gazdasszonyainak legjobb receptjeit kívánta közhasználatra bocsátani. (A receptbeküldő háziasszonyok között egymás mellett szerepel pl. „Móra Ferencné Szegedről, Fischer Béláné, az alispán neje Pécsről és Giza néni Szatmárból.” N. N., „A magyar konyha 100 receptben”, *Az Ujság* 3, 293. sz. (1927. dec. 25.): 121–126.

60 MEDVE Imre, *Magyar gazdasszony teendői a közéletben, házban és konyhában: Kézi és segédkönyv. Nők és hajadonok számára* (Pest: Heckenast Gusztáv, 1864).

61 A kötet fő tematikus csomópontjai a nők társadalmi szerepei köré épülnek: *A magyar gazdasszony a közéletben* című részben az elvárt női viselkedési normák különböző megnyilvánulásairól esik szó, melynek részeként többek között a levélírás követelményeinek részletes bemutatásáról vagy a nők számára ajánlott olvasmányok ismertetéséről is. *A gazdasszony a házban* című második részben különféle háztartási tanácsokat olvashatunk a tükrök tisztításától kezdve az állattartásra vonatkozó praktikus ismeretekeken át az élelmiszerek megfelelő tárolási módjáig. E két egységhez illesztve következik a kötet harmadik, legerjedelmesebb része, a *Legujabb gyakorlati magyar szakácskönyv vagy a gazdasszony a konyhában* címet viselő terjedelmes fejezet, amely önálló kiadói bevezetővel és újrainduló lapszámozással jelent meg.

Ki e könyvet kezébe veszi, az benne nem az eddig divatozott szokás szerint összeírt szakácskönyvet fogja találni, mely szerint gyakran egyetlen izletes ételt sem lehet elkészíteni; hanem teljes gyűjteményét lelendi *válogatott magyar nemzeti eledeleinknek*, melyeknek készítmódját a leghíresebb magyar gazdasszonyaink leírásai után szerkeszténnk össze; tehát feltalálhatja benne *összes magyar nemzeti konyhánk* termékeit, melyek pedig még a külföldön is híresek.⁶²

A gyakorlati szakácskönyv az ételek és italok elkészítési módjai mellett a tartósításra, szeletelésre, díszítésre és tálalásra vonatkozó tanácsokkal is szolgált. A kiadványban háromszáz oldalon ezernél is több konyhai recepttel ismerkedhetett meg a korabeli olvasó, amelyekben nemcsak a magyar, hanem az idegen (különösen a francia) konyhakultúra is képviseltette magát.

A Heckenast kiadó tanácsadókönyve mellett Jókai felhívásával összefüggésbe hozható egy másik, szintén nemzeti jellegűnek szánt és ugyancsak gyakorló gazdasszonyok közreműködésével készült szakácskönyv. A hírlapíró Szabó Antal által idegen szakácskönyvek alapján kompilált és álnéven közzétett *Képes pesti szakácskönyv* ugyancsak 1864-ben jelent meg. A női néven publikált szakácskönyvben a német és a francia konyha elemei „a magyar szokásokhoz alkalmazva”, a nemzeti sajátosságnak tekintett „tős gyökeres magyar ételek” pedig egy elkülönült fejezetben szerepelnek.⁶³

A 19. század második felében tehát felértékelődött a mikroközösségekből kilépő, a családi és lokális konyhakultúrát képviselő receptíró nők gasztronómiai tudása és ezen keresztül társadalmi szerepe. A nemzetképviseleti szintre helyezett regionalitás és az ennek jegyében készült, sajátos nemzeti reprezentációként felfogott receptleírások úgy járultak hozzá a vidéki gazdasszonyok társadalmi presztízsének emelkedéséhez, hogy közben az emancipációs folyamatokat nem akasztották meg. A korabeli sajtóértékelések szerint Jókai Mór 1871. március 20-án a nőképző egyesület estélyén egy humoros felolvasást tartott *A nők a tűzhely körül* címmel.⁶⁴ Néhány nappal később a *Fővárosi Lapok* hasábjain ehhez hasonló (de nem azonos) címmel, folytatásokban jelent meg az előadás szövege.⁶⁵ Jókai ebben

62 MEDVE, *Magyar gazdasszony teendői...*, 3–4. Kiemelés az eredetiben. D. M.

63 ZEMPLÉNYI Antónia [SZABÓ Antal], összeáll., *Képes pesti szakácskönyv*, Sz. Hilaire Jozéfa, Kovács Irma, Dorn Anna, Gombos Erzs többek után (Pest: Lampel, 1864). A kötet előszavában a szerkesztő a debreceni T. Gombos Ferencznének és a szegedi Kovács Irma úrhölgynek mond köszönetet. A szakácskönyvről bővebben: KISBÁN, „»A Nemzet Gazdasszonyai«...”, 798–799.

64 y., „A nőképző-egyesület harmadik felolvasási estélye”, *A Hon*, 1871. márc. 21., [1.] Ezen az estén Xantus János néprajzkutató a kínai nőkről tartott előadást.

65 JÓKAI, „A nők a tűzhely mellett...”.

az írásában a nők társadalmi egyenjogúságának eszméjét nem megtagadva azt bizonyítja, hogy a nők a társadalom számára nélkülözhetetlenek a tűzhely mellől. A nők gazdasági szerepének fontosságát hangsúlyozva Jókai mellett érvel, hogy a gazdasszony a magyar középosztály létfenntartója.⁶⁶

Összegzés helyett

A dolgozat a konyhai recepteket a 19. századi női írásbeliség kibontakozásával összefüggésben vizsgálta, hangsúlyozva azok társadalom- és művelődéstörténeti forrásértékét. Az ételkészítési eljárások textuális lenyomatai, a receptek a női írásbeliség legtipikusabb megnyilvánulásait képviselik, amelyek különféle médiumokban párhuzamosan, egymással kölcsönhatásban léteznek, és amelyek az egyéni identitás és a társadalmi önkép kialakításának is hatékony eszközei lehetnek. A kéziratos kultúrában terjedő receptleírások sajátos strukturális és funkcionális jellemzőkkel rendelkeznek, ezek alapján a konyhai receptek önálló szövegtípusként azonosíthatók. A kézzel írott receptszövegek elsődleges funkciója a gasztronómiai tudás megőrzése-átörökítése, vizsgálati lehetőségeik azonban jóval túlmutatnak a táplálkozástörténet kontextusán. A receptek összegyűjtése és leírása, a kéziratos szakácsfüzetek előállítása a női írásgyakorlat olyan változatos stratégiáit jeleníti meg, amelyek egyfelől illeszkednek a hagyományosnak tekintett háziasszonyi szerepmodellhez, másfelől azonban túl is mutatnak rajta azáltal, hogy teret nyitnak a hasznos irodalmi műfajok létrehozása felé. A hagyományos női gasztronómiai tudás a nemzetkonstrukciós törekvésekkel összefüggésben a 19. század második felében felértékelődött, a sajátos nemzeti reprezentációként felfogott tradicionális ételek összegyűjtésén és írásban való rögzítésén keresztül a női identitás a családi és kisközösségi szintén túl nemzetképviseleti szinten is felépíthetővé és megélhetővé vált. Ez a fajta hétköznapi nacionalizmus a női szerzőségnek a nyomtatott írásbeliségben is új útjait nyitotta meg például azáltal, hogy

66 „[A férj] vagyonosodásának főszközlője, a ki megtakarít, a feleség. A vagyont nem a tűzmentes szekrény őrzi, hanem a tűzhely.” Uo., 317. „S ha egészen helyeslem azt, hogy a nők számára minden keresetmódot fölszabadítsunk, mely azokat, mint a férfiakat, tisztességes úton, ész és munka útján kenyérszerzésre képesítse; ha én is óhajtom, hogy a nő lehessen író, művész, orvos, békebíró, kereskedő, iparúzó, tanító, a mellett és dacára annak követelem, hogy a nőt úgy neveljük, hogy az azért gazdasszony is legyen. Midőn a férfi jogaiban osztozik, ne szűnjék meg a nő előjogait megtartani.” Uo., 327. (Kiemelés tőlem. D. M.). A házimunka a későbbi nőknek szóló tanácsadó kiadványokban nemzetgazdasági szempontból is egyértelműen értékteremtő tevékenységként jelenik meg: SEDLMAYER Krisztina, *A modern háztartás születése: Változó stratégiák, változó gyakorlatok az 1930-as években Magyarországon* (Budapest: Magyar Néprajzi Társaság, 2018), 51–53.

a nemzeti gazdasszony-szerepből tőkét kovácsoló nők a századfordulót követően egyre nagyobb arányban jelentkeztek az irodalmi piacon is publikált szakácskönyveikkel. Ezek áttekintése, valamint a nők társadalmi szerepváltozásaival és önképével összefüggő értelmezése egy önálló dolgozat tárgya lehet.

„Bob lovagol a tarkán”

Szabolcsi hétköznapiak a mi háborúnk idején
Czóbel Minka 1914-es naplőfeljegyzéseiben

Élet-írás, életnarratívák, naplók

Czóbel Minka kulturális emlékezetben folyamatosan újraíródó alakjának vizsgálatakor fontos szempontokat kínálhat az az identitás, amely önéletrajzi jellegű írásai, autográf naplói, levelei, levelezőlapjai, képeslapjai, az anarcsi kúriában kiállított apró használati tárgyai, bútordarabjai, a báró kertben tett séták alapján performálódik. Nem a hagyományos értelemben vett, szigorúan külsőleg adatolható életrajziséggel közelítem meg ezt az immár valóság és fikció szövedékéből minduntalan újraíródó alakot,¹ hanem akképpen, ahogyan Paul Eakin célként jelöli meg önéletrajzi konstrukciókról írt könyvében: megkísérlem az ént saját önkonstrukciós folyamatában megragadni. A kísérletnek pedig ezúttal nem a végeredménye számít – hiszen az ab ovo kudarcra ítélt –, hanem maga az út, a folyamat, amelynek során az ént megragadni próbáljuk (miközben tudjuk, hogy nem létezik, sosem létezett, mindig csupán a létrejövés, a levés folyamatában képzelhető el). Eakin is hangsúlyozza: „Sohasem érhetjük tetten önmagunkat az énné válás folyamatában; mindig van egy hézag vagy szakadás, amely elválaszt bennünket attól a tudástól, amelyet keresünk.”² Fontos ugyanakkor kiemelni – szintén Eakin nyomán –, hogy ez az önkonstrukciós folyamat mindig a másokhoz való viszonyaiból, azok tükrében építi fel az identitást (*relational identity*).

Virginia Woolfnál a naplóírónak fel kell fedeznie és meg kell tapasztalnia a szakadékot a külső én (*outer self*) és a lélek között. Woolf egy fiktív V. W.-ról

1 Vö. „az én minden önéletrajzi narratíva központjaként szükségszerűen fiktív struktúra.” Paul John EAKIN, *Fictions in Autobiography: Studies in the Art of Self-Invention* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1985), 3. Saját fordítás (továbbiakban külön jelzés nélkül). K. E.

2 Paul John EAKIN, *How Our Lives Become Stories: Making Selves* (Ithaca, New York: Cornell University Press, 2001), X.

beszél, akit maszkként visel. Sylvia Plath szintén hasadásról ír naplójában: hasonmás testről, textuális duplumról mint önmaga helyettesítőjéről.³ Czóbel Minka naplójában nem találunk ennyire önreflexív, magyarázó sorokat, hiszen a bejegyzések inkább jegyzetszerű benyomást keltenek, lírájában, illetve levelezésében azonban tematizálódik az én hasadása, s a hasonmás jelenség is teret kap szövegeiben.⁴

Mikor ennek a valós és fiktív közti identitásnak kiolvasására teszek kísérletet, egy inkluzív életírás fogalmi keretében gondolkodom. Vasvári O. Louise az életrajzi írás, a traumafeldolgozás és a társadalmi nemek összefüggéseiről szóló összefoglaló tanulmányában hangsúlyozza, hogy: „[a] korai feminista kritika az önéletrajz hagyományos meghatározását maskulinistának tekintette, így az eltérő női életpályák sémáihoz igazodva igyekezett újradefiniálni az önéletrajz kánonát, szükségessé jelezve⁵ az »önéletrajz« fogalmának, illetve az általa legitimált műveknek a felülvizsgálatát.”⁶ A női életutak és az azok mentén épülő identitások megfejtéséhez tehát – folytatja Vasvári – olyan „műfajok” vizsgálata is szükségessé válik / lehetőséget kínál, amelyeket az elemzők hagyományosan nem vettek figyelembe, ide értve olyan nem írásos dokumentumértékű tárgyakat is, mint a hímzések, kötések, a mások írásainak összeválogatásából álló újságkivágás-gyűjtemények (*scrapbooks*), vagy a nem irodalmi céllal keletkezett levelek, naplók, receptek és receptes könyvek. Vasvári hivatkozik például Linda Murray Berzokra, aki anyja halála után rengeteg annotált receptet örökölt, s miután elolvasta őket, azt írta: „egyes nők naplókat hagynak hátra, az anyám meg recepteket.”⁷ Említi Berzok *Storied Dishes* című kötetét is,⁸ ahol a szerző beszámol arról, ahogyan a

3 Christie Mills JEANSONNE, „Identity and Writing in the Diaries of Plath and Woolf: Defining, Abjectifying, and Recovering the Self”, *European Journal of Life Writing* 3 (2014): 82–102, 82.

4 Vö. pl. „Olyan vagyok, mint a dió, a zöld kérgébe’ mindenféle fanyarság bizzsereg, de a kern meg van őrizve, und innerlich bin ich seelenvergnügt.” Czóbel Minka Vay Evelinhez, Nehre, 1880. nov. 21., 21., Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs–Szatmár–Bereg Megyei Levéltára (a továbbiakban MNL SzSzBML), HU-MNL-SZSZBML-XIII.2.; lásd továbbá KUSPER Judit, „Eltört a kis tükrör”: *szubjektum, nyelv, emlékezet Vajda János, Czóbel Minka és Kosztolányi Dezső műveiben*, Csokonai könyvtár 59 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2019); FÖLDES Györgyi, „Don/na Juan/na : a hasonmás drámapoétikája”, in *Cseh ködképek fürkészője: Írások Berkes Tamás 60. születésnapjára*, szerk. BALOGH Magdolna és KALAVSZKY Zsófia, 129–143 (Budapest: Reciti, 2014).

5 A grammatikai jólformáltság érdekében töröltem az idézetből egy „hogy” kötőszót.

6 Louise O. VASVÁRI, „Életírás, társadalmi nemek, és trauma”, *Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris eFolyóirat* 6, 2. sz. (2016): 150–197, 150.

7 Uo., 159.

8 Linda Murray BERZOK, *Storied Dishes: What Our Family Recipes Tell Us about Who We Are and Where We’ve Been* (Santa Barbara, California: Praeger, 2011).

„nők recepteket és történeteket cserélnek egymással, ezzel is alátámasztva, hogy a receptek az egyének és a közösségek identitását tükrözik.”⁹

Munkám során én is egy szélesebb, inkluzív life-writing fogalmi keretben vizsgálom Czóbel Minka naplóbejegyzéseit, leveleit, s néhány rendhagyó életrajzi(ként olvasható) narratívát, például háztartási feljegyzéseknek minősülő jegyzeteket, és az említettekben fellelhető préselt növényeket, vázlatos rajzokat, egyetértve a Vasvári összefoglalójában kiemelt állítással, hogy a műfaji keretek kitágítása révén újradefiniálható az életrajzi kánon, mely korábban figyelmen kívül hagyta a női életpályák sémáit. Éppen azok a határműfajok, sőt eddig az irodalmi elemzésektől idegen materiák kerülnek így reflektorfénybe, amelyek korábban perifériára szorultak, vagy teljességgel kívül rekedtek. Szintén Vasvári említi Eakin *How Our Lives Become Stories*¹⁰ és az ennek átdolgozásaként kiadott *Living Autobiographically*¹¹ című kötetét, melyekben a szerző az életírás kifejezés helyett az én-narratíva, a sajátélmény és az identitás narratíva fogalmakat használja, amelyeket olyan „életen át tartó folyamatnak” tekint, „melyben az egyén magáról és másokról alkotott narratívái által folyamatosan formálja saját identitását.”¹² Eakin alkalmazza az élő önéletrajz kifejezést is, amely „a narratív identitás folyamatos formálását és olyan művészi formába öntését” jelenti, „melynek segítségével megragadható az idővel folyamatosan változó én.”¹³ Mindez jól rimel Menyhért Anna írónőkről szóló összefoglaló munkájának alapkonceptiójára: a szerző szereplője a róla szóló történetnek, melyen keresztül hozzá közelíteni tudunk, a szerző alakja és annak értelmezése reprezentálja korszakok és kultúrák irodalom- és életszemléletét.¹⁴

Ez a reprezentáció lehet az oka, hogy napjainkban számos kanonizált szerző közelmúltban publikált naplóját fogadja fokozott várakozás: Móricz és Márai naplófolyamai, Király István, Kertész Imre, Szabó Magda, Radnóti Fanni, Polcz Alaine, Horthy Miklósné vagy Janikovszky Éva naplókötetei nemcsak azért tartanak számot intenzív érdeklődésre, mert kanonikus szerzők művei, vagy remélhető, hogy elolvasásukkal kanonizált szerzők magánéletéhez kerül közelebb az

9 VASVÁRI, „Életírás...”, 158–159. További példaként hozza Diana Tye folklórkutatót, aki „úgy olvasta anyja receptjeit, mint egy naplót, melynek során a régi annotált receptkártyák nyomán felvázolhatta anyja portréját, és rajta keresztül a huszadik század derekának háztáji kultúráját is.” Uo., 159.

10 EAKIN, *How Our Lives...*

11 Paul John EAKIN, *Living Autobiographically: How We Create Identity in Narrative* (Ithaca, New York: Cornell University Press, 2008).

12 VASVÁRI, „Életírás...”, 152.

13 Uo.

14 MENYHÉRT Anna, *Női irodalmi hagyomány: Erdős Renée, Nemes Nagy Ágnes, Czóbel Minka, Kosztolányiné Harmos Ilona, Lesznai Anna* ([Budapest]: Napvilág, 2013), 20–27.

olvasó, hanem mert kordokumentumként leplezhetik le egy-egy korszak történetéseit. Szép számmal jelennek meg azonban olyan naplók is, amelyek ismeretlen, kevésbé ismert életű személyek élettörténetéseit rögzítik, köztük olyanokét, akiknek neve ugyan közismert, ám élettörténetük kevésbé, illetve olyanokét, akiknek az életéről ismert egyetlen narratíva gyakran nem az ő szemszögükből született.¹⁵ Ezek közül e tanulmány szempontjából kiemelten fontosak az ezredforduló óta kiadott női naplók, különösen azok, amelyeknek írója Czóbel Minka kortársának tekinthető. Említhetünk korábbi női naplókat: Szendrey Júlia, Schlachta Etelka naplóit, de nem feledkezhetünk el Kaffka Margit, Blaha Lujza, Lesznai Anna, Boncza Berta, Andrassy Ilona szövegeiről sem.¹⁶ Ebben a szöveghálóban érdemes Czóbel Minka naplófeljegyzéseiről gondolkodni.

A naplóíró: Czóbel Minka

Annak a filológiai és elemző munkának, melyet Czóbel Minka kéziratának tanulmányozásával a fent vázolt keretben végzek, része ez a dolgozat, melynek konkrét tárgya az író 1914-es kéziratot naplószerkezetű. A szöveget az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára őrzi, s ez idáig – néhány rövidebb részlettel eltekintve¹⁷ – nem jelent meg nyomtatásban. A nemzeti könyvtár őrízte gyűjteményben fellelhető öt év naplóterméséből¹⁸ négy teljes vagy csaknem teljes, egy pedig csupán

15 Utóbbira példa a Szendrey Júlia élettörténetéről a napló megjelenése előtt kialakult narratíva és a naplószerkezet narratívájának jelentős eltérése.

16 Jelenleg is több kutató fontosnak tartja a lejeuni célkitűzést: minél több, levél- és kéziratárak mélyen porosodó napló kerüljön olvasható formában a nyilvánosság elé, s többen publikálnak tanulmányokat is kifejezetten a nők, nőírók és a naplóírás viszonyáról, illetve a női élettörténetek kutatása terén is számos kiváló kötet látott napvilágot. A női életírás, naplóírás, pszichobiográfia, biofiction, herstory írás területén kiemelhetjük Borgos Anna, Gyimesi Emese, Menyhért Anna, Szécsi Noémi, Szilágyi Judit, Török Petra, Török Zsuzsa, Vasvári O. Louise, Zeke Zsuzsanna publikációit.

17 MARGÓCSY József közöl részleteket az OSZK Kt., Fond 30/5. jelzet alatt található 1914-es naplóból. Az első ilyen bejegyzés az 1914. június 15-i nap, továbbiak: június 24–25., 28–30., július 1., 7., 11., 25–27., 31., augusztus 1., 3–5., 13., szeptember 1., november 1. A közlés csak részleteket tartalmaz (ezt nem jelöli), gyakran szabadon egészíti ki az olvashatatlan vagy kevésbé koherens részeket. MARGÓCSY József, szerk., *Egy régi udvarház utolsó gazdája: Szöveggyűjtemény az anarcsi Czóbel család levéltári hagyatékából*, Szabolcs–Szatmár Megyei Levéltár Kiadványai 2. Közlemények 4 (Nyíregyháza: Szabolcs–Szatmár Megyei Levéltár, 1988).

18 Czóbel Minka kéziratot hagyatékának másik fele, mely szintén tartalmaz naplókat is, a Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs–Szatmár–Bereg Megyei Levéltárában (MNL SzSzBML) található. Ezt az anyagot eddig nem állt módomban egészben vizsgálni, egy részét azonban igen: a Margócsy József gondozásában megjelentetett közléseket, illetve az MTA Könyvtár és Információs Központ Kézirattárában a nyíregyházi anyag egy részéről készült közel 300 felvételenyi naplót, leveleket, levelezőlapokat tartal-

töredékként hozzáférhető. Czóbel Minka naplóit leggyakrabban az A/4-es szabványmérethez közelítő lapokra írta, többnyire tintával, olykor ceruzával. Az írásképe nem egységes, néhol rendezett, egyenletes és arányosan elosztott sorokat látnunk, másutt tintafoltokkal tarkított, zaklatott betűvezetésű, nehezen olvasható a szöveg. Arra is van példa, hogy mintegy öncenzúrát gyakorolva utólag kisatíroz egy számára kellemetlen adatot: „Kedvesek, kellemesek, de ozsonnánál Elsa beszéli, hogy írt neki Olgyai Viktor,¹⁹ be akar furakodni, hogy nem lehet szabadulni ezektől a kellemetlen kísérletektől.” (1914. máj. 10.)

A naplókban is megfigyelhető az a jelenség, hogy a szerző egy mondaton belül nyelvet vált, egy-egy szót, frazémát, akár egész tagmondatot németül vagy franciául fogalmaz meg, ez azonban a levelekben jóval gyakoribb. Olykor grammatikai nyelvkeveredéssel is találkozunk, többnyire az idegen nyelven előforduló kifejezések magyar grammatika szabályai szerinti szerkezetekbe való beépítésével. Gyakori a mai sztenderd nyelvhasználattól eltérő toldalékolás, mikor a felsorolásoknak csupán az utolsó tagja viseli a toldalékot (pl. „Misére megyek szekéren Bob[bal] és Emmyvel.” 1914. okt. 4.). Ezeket az átíráskor megőriztem, ahogyan az idegen írásmódot is a ma kevésbé használt idegen kifejezések esetében. A -ba, -be használata -ban, -ben helyett általános a szövegben, ezeket az átíratban szögletes zárójel jelzi. A helyesírás egységesítése egyéb esetekben a jelenlegi szabályzat szerint történt, a hiányzó vagy nem kivehető központosítást pótolva. A központosítás esetében megmaradtak az eredeti, érzelmeket, indulatokat kifejező megoldások, például hogy a felkiáltó- vagy kérdőjelek a mondat belsejében, gyakran halmozva fordulnak elő, s utánuk a mondat kisbetűvel folytatódik. De találunk példát a mikroszintű tagolás jelzéseként az ómagyar korból ismert kisponthasználatára is.

A naplók nem irodalmi jellegűek, nem közlési szándékkal születtek, ugyanakkor nem is tekinthetők egyszerűen a korban népszerű gazdasági naplókhoz. A szerző gyakran nem mondatokban, nem zárt egységekben fogalmaz, csupán nyitott szó szerkezeteket halmoz egymás mellé, jegyzeteket készít. A jegyzetek célja vélhetően a napi események rögzítése lehetett, melyeket a szerző önmaga számára vetett papírra. A bejegyzések kevés kivételtől eltekintve napi rendszerességgel íródtak. Mivel a szerző valójában nem szerző, csupán jegyzeteket készít, mivel a

mázó másolatot. Utóbbiak között vannak például az igen értékes adalékok szolgáltató párizsi naplók (1901, 1909) és Czóbel édesanyjához írott levelei is.

19 Az általában alkalmazott egyszerű áthúzás helyett itt a név többször át van satírozva. Czóbel leveleiből kiderül, hogy a család nagyőri [Nehre] birtokán élő rokonság (pl. sógornője, Mednyánszky Margit) nem nézte jó szemmel, hogy Minkát szoros szálak fűzik Olgyai Viktorhoz. Ezt Minka elfogadhatatlannak tartva hosszabb ideig nem is látogatta a nagyőri kastélyt. Lásd pl. Czóbel Minka Vay Evelinhez, Nehre, 1880. nov. 21., MNL SzSzBML, HU-MNL-SZSzBML-XIII.2.

tudatos (ön)szerkesztés igénye kevésbé torzít, mint egy közlésre szánt szöveg esetében, s mivel a napló készítője nem számított olvasóközönségre, a napló kibetűzése igazi voyeur kalandot ígér.

Tematikájukat tekintve az 1914-es bejegyzések nem szerteágazók, néhány jól körülhatárolható témára korlátozódnak. Középpontjukban általában a szűkebb és tágabb lakóközösség, család, baráti társaságok tagjai állnak, ritkán felbukkannak közismert személyek is. Az anarcsi kúriát ekkoriban Czóbel Minka nővérével, Czóbel Emmával (Emerica) osztja meg, aki özvegyen maradvra került vissza a családi birtokra. Szintén évek óta itt lakik a Bob becenévre hallgató Büttner Helén is, a német festőnő, akinek a családban elfoglalt helye a mából visszatekintve – akár a naplók és a levelek ismeretében is – nehezen meghatározható. Egyes irodalomtörténészek szerint kapcsolatuk Czóbel Minkával sajátos művészbártság,²⁰ mások lesbikus viszonyt²¹ sejtetnek a két nő szoros összetartozása mögött.²² A naplók és a levelezés mindkét teória alátámasztásához kínál sorokat, azonban az egész korpuszból, az élő biográfiából kiragadott szövegrészeket célzatos felhasználása könnyen félreveheti az utólagos és külső identifikációs műveletet. Czóbel Minka 1914-es naplójából tényszerűen annyi olvasható ki, hogy Bob és ő külön egységet alkottak mind a hármasközösségben belül, mind a szélesebb társaságukban. Ezt támasztja alá, hogy minden hónap első bejegyzése fohással indul,²³ ami rendszerint a szerző áldáskérése önmagára és Bobra. Nővérére, Emmire, aki szintén velük lakik, egyszer kér áldást, mikor az a háború kitörése után próbál

20 Lásd pl. „Helén és Minka művészi, baráti viszonya egyértelmű, magányuk enyhítésére törekedtek egymás társaságában, azonban más jellegű kapcsolat nem bizonyítható közöttük. Kedvelt megközelítés lett lesbikus identitásuk felől közelíteni viszonyukhoz. Ezt erősíti az a levélemlék is, melyben Minka Bobnak arról ír, hogy erős intrika közelébe kerültek. Büttnerrel közlebbi információink nincs szerelmi életét illetően: fenn említett kinézete, viselkedése, öltözködése ad okot a találgatásra; Minka szerelmi életéről annál több információt jegyeznek le a tanulmányok.” DEÁK-TAKÁCS Szilvia, „Sem földi vágy”, *Spanyolnátha* 8, 5. sz. (2011), hozzáférés: 2022.01.13, <http://www.spanyolnatha.hu/archivum/2011-5/39/>.

21 Lásd pl. RADICS Rozi [NÉMETH VÁNYI Klári], „Anarcsi boszorkányok: Czóbel Minka és Büttner Helén”, *Élet és Irodalom* 54, 38. sz. (2010), 13.

22 Érdemes megjegyezni, hogy a korabeli Amerikában Boston marriage-ként (ill. Wellesley marriage-ként) nevezték két független, férfiak fennhatóságán kívül élő nő életközösségét, amely létrejöhett gazdasági okokból, működhetett lesbikus szerelemként, de egyik paraméter sem volt kötelező attribútuma a fogalom definíciójának. Ez az együttélési forma a Boston marriage kifejezés elterjedése előtt ismert volt, nemcsak a tengerentúlon, de Angliában és Európában is, s találkozhatunk vele pl. Erdős Renée-nél vagy Petelei István novelláiban is. Lásd pl. Carol Brooks GARDNER, *Boston Marriages* (Thousand Oaks California: SAGE Publications, Inc., 2009).

23 Jelenlegi ismereteim szerint ez a jelenség atipikus megoldásnak tűnik, a (tágabban értelmezett) korszak áttekintett női naplóiban, életrajzi feljegyzéseiben nem találtam hasonló ismétlődő áldáskérést.

hazautazni jeruzsálemi útjáról. Januártól júniusig minden egyes hónap így indul: „Isten, áldd meg a[z adott hónapot] nekem és Bobikámnak.” Ez a forma később is megmarad, azonban kibővül: a világháború kitörésével júliustól minden hónap első napján áldást kér még a hazára, a katonákra, egy alkalommal távoli utazáson lévő szeretteire, Emmára és Elzára is. Megfigyelhető az is, hogy amikor nagyobb társaságban szerveznek programot, ő rendszerint Bobbal tart, önmagát legtöbbször vele említi külön egységben a felsorolásokban, neki készít külön meglepetéseket ünnepek alkalmával, tőle kap kisebb figyelmesség jellegű ajándékokat, az ő cselekedeteiről számol be napi rendszerességgel. Anélkül, hogy kapcsolatuk jellegét minősíteni próbálnánk, leszögezhető, hogy ebben a naplósövegben Bob és Minka párban állnak, mindenki más kívül áll ezen az egységen.

A szöveget gondolatritmus-szerűen ismétlődő napi cselekvések rögzítései tagolják (melyek alanya gyakorta éppen Bob), a napi rutin monotóniája azonban mégsem üresíti ki a szöveget: az egyszeri, vagy csupán néhányszor ismétlődő események egy megbízhatóan működő gépezet részeként állnak egybe. Néhány tartalmi fordulat évről évre akár naponta ismétlődik (pl. „Bob lovagol a tarkán.”). A narratív struktúra iterativitása, töredékes szerkezete, az enigmatikusan rövid és a hosszabb, összefüggő elbeszélő részek rapszodikus változatossága Czóbel Minka novelláinak retorikai megoldásait idézi. Azok az apró eseményrészletek, finomra hangolt megfigyelések (tárgyakról, emberekről, öltözködéssről, állatokról, természeti jelenségekről etc.), amelyeket a naplók egymás mellé halmoznak, a prózakötetekben, a *Két arany hajszál*ban is, de különösen a *Pókhálók* novelláiban nyernek tudatosan szerkesztett, irodalmi formát. Ez a jelenség megfigyelhető az 1914-es naplósövegben is, de még inkább az 1901-es ekphraszisz-szerű párizsi napló kiállításleírásaiban. Olykor mintha későbbi novellákhoz rögzítene ötleteket a szerző a napló lapjain. Ugyanakkor a naplóbejegyzésekben is érezhető az irodalmi szövegek visszahatása: többször előfordul például a fehér szín megpillantásának rögzítése a mindennapi élet eseménysorában, ami, mint a húsz évvel korábbi 1894-es *Fehér dalok* címadó motívuma, bűvópatakként, hol felduzzadva, hol rejtetten csörgedezve folyamatosan jelen van mind a privát, mind a közlésre szánt szépirodalmi szövegekben. Egy-egy bejegyzés pedig már-már a Czóbel által ritmikus prózának nevezett szabadversként olvasható.²⁴

Felmerül a kérdés, hogy a napló rögzítette események alapján mennyire rekonstruálhatók a szerző mindennapjai, illetve az azokból kiemelkedő esemény-

24 Vö. KAPUS Erika, „»Siess haza«: Palimpszeszt”, *Spanyolnátha: Művészeti Folyóirat* 8, 5. sz. (2016), hozzáférés: 2022.01.30, <http://www.spanyolnatha.hu/archivum/2011-5/39/in-memoriam-buttner-helen/siess-haza/3002/>.

sorok. Ezzel kapcsolatosan különösen értékes elemzési szempontot kínál a feltételezhető hiányok, a beszédes csendek, elnémított (kisatírozott) szövegrészek faggatása. Ahhoz, hogy ez a faggatás ne legyen vállalhatatlanul szubjektív és ad hoc jellegű, fontos lehet bizonyos naplórészletek összevetése olyan levelekkel, esetleg más fellelhető autográfokkal, amelyek ugyanazon a napon keletkeztek, vagy ugyanarról a témáról rögzítenek információkat. Blanchot szerint:

A napló érdekessége jelentéktelenségében van. Ez hajlama, törvénye. Minden nap írni az egyes napok oltalmában, azért, hogy megjegyezzük őket magunknak, ez kényelmes módja a csendtől, illetve a beszéd végtelenségétől való menekvésnek. Minden egyes nap mond valamit számunkra. Minden egyes feljegyzett nap egyúttal megőrzött nap is. Előnyös kettős művelet.²⁵

Az 1914-es napló napi rendszerességgel ismétlődő eseményei, amelyeket a szerző majdnem minden nap rögzít: Bob lovagol a Tarkán/Picin/Fannyn etc.; út Várdába vásárolni, kommissiózni, templomba; gyakori téma a séta, a korcsolyázás; illetve, hogy mit fest éppen Bob.

A naplóíró neme

A genderkritikus szakirodalom gyakran említ olyan szempontokat a női naplóírók szövegeinek elemzésekor, melyek szignifikánsan közös jegynek tekinthetők. Tematikailag ilyen a magánélet előtérbe helyezése a nagyobb közösségeket érintő kérdésekkel szemben, formailag pedig az ismétlődések, a monoton, ciklikusan visszatérő események gyakran öncélúnak tűnő halmozása.²⁶ Czóbel Minka naplórészleteinek elemzésekor ezek a szempontok ugyancsak értékes eredményekhez vezetnek. Az 1914-es napló egy olyan év feljegyzéseit gyűjti, amely jelentős történelmi események kapuja lett. A kiválasztás célja éppen az a próbatétel, hogy a nagyobb közösségeket érintő traumák hogyan jelennek meg egy nem közlés céljából született, feljegyzésszerű női naplószövegben.

25 Maurice BLANCHOT, „A napló és az elbeszélés”, ford. Z. VARGA Zoltán, *Kalligram* 10, 7–8. sz. (2001): 11–18, 13.

26 Lásd pl. ZSADÁNYI Edit, *A csend retorikája: kihagyásalakzatok vizsgálata huszadik századi regényekben* (Pozsony: Kalligram, 2002); ZSADÁNYI Edit, *A másik nő: A női szubjektivitás narratív alakzatai* (Budapest: Ráció, 2006); ZSADÁNYI Edit, „Bazsali, rezed a meg kisasszonycipő”: *Kulturális más-ságfeminista kritikai értelmezésben* (Budapest: Balassi, 2017).

A naplóíró nemét vizsgálva értékes kiindulópontot kínál, hogy Lejeune a kutatók által feldolgozatlan, felvágatlan (!), érintetlen naplókat egy nőirodalmi toposszal személyesíti meg: „A levéltárakban rengeteg napló alussza Csipkerózsika-álmát, várva a mesebeli királyfit.”²⁷ Csipkerózsika mint a passzív női attitűd szimbóluma magát a napló műfaját sűríti képbe, amely képben a kutató lehet(ne) az aktív szerepet vállaló királyfi, s a csók életre keltő gesztusa a tudományos módszertan, mellyel a naplót az irodalomértelmezés számára létező entitássá emeli. Maga az analógia – vélhetően éppen Lejeune szándékával szemben – beszédesen kijelöli a nemileg determinált szerepeket: egy zárt heteronormatív burokból adott egy férfi és egy nő, előbbi az aktív alany, utóbbi a passzív tárgy, az aktív férfi feladata, hogy rátaláljon a passzív nőre, megtermékenyítse, s frigyükből új érték születhessen. A napló az irodalom perifériáján, szerzője nemétől függetlenül, csak nőnemű lehet. Van-e elegendő kutató(férfi), hogy megtermékenyítse a napló(nő)t? A helyzetet nehezíti, hogy vannak halmozottan passzív naplók, amelyek nők, mert naplók, s egyúttal női szerző tollából származnak. A tudományos közeg jelenlegi működési szokásrendszere szerint ezeket majd valószínűleg kutatónők fogják felnyitni és belőlük értéket nyerni. Lejeune utal arra is, hogy a 19. századi nők naplóit vizsgálva jóval több anyagot talált, mint ahányat a témát feldolgozó monográfiák említenek. Ellentmondást fedez fel a naplóírók nemi megoszlását illetően, mely a kutatások tendenciózus irányáról enged következtetést tenni: „az utóbbi időkben Franciaországban kiadott naplók 85%-át írták férfiak, s csak 15%-át nők. Márpedig a vizsgálatok szerint a naplóírók kétharmada nő. A nők írnak, a férfiak meg kiadnak.”²⁸ Sőt, a példából az következik, hogy a férfi naplókat gyakrabban adják ki.

A naplóíró nemének jelentőséget adni kívánó elemzés nem nélkülözheti a feminista narratológia²⁹ elemzési szempontjait sem. Kérchy Anna összegzésében³⁰

27 Philippe LEJEUNE, „A napló mint »antifikció«”, in *Írott és olvasott identitás: Az önéletrajzi műfajok kontextusai*, ford. Z. VARGA Zoltán (Pécs: L'Harmattan – PTE Modern Irodalomtörténeti és Irodalomelméleti Tanszék, 2008), 23.

28 Uo.

29 A feminista narratológia kialakításának ötletét Susan Lanser vázolja fel egy 1986-os cikkében, ez után az angolszász irodalomtudományban elindul egy párbeszéd, s Lanser a témáról írott 1992-es és az általa szerkesztett 2015-ös kötetekben már az ennek során felmerült szempontokra reagálhat. Susan S. LANSER, „Toward a Feminist Narratology”, *Style* 20, no. 3 (1986): 341–363; Susan Sniader LANSER, *Fictions of Authority: Women Writers and Narrative Voice* (Ithaca, New York: Cornell University Press, 1992); Robyn R. WARHOL és Susan S. LANSER, *Narrative Theory Unbound: Queer and Feminist Interventions*, 1st edition (Columbus: Ohio State University Press, 2015).

30 Az, hogy a közvetlen forrás, Susan Lanser helyett Kérchy Anna összegzését idézem, jelzés kíván lenni: vegyük észre, hogy van magyarul írott irodalma a lanseri tanoknak. Vö. Kádár Judit felvetésével:

a lanseri feminista narratológia középpontjában a nők által írt narratívák sajátos, kulturálisan meghatározott elbeszélői stratégiáinak, befogadási mechanizmusainak és kánonban való (többnyire marginális) pozicionálásának dinamikus műveletei állnak. [...] A nőírókra jellemzőnek vélt vagy sztereotipikus retorikai taktikák, stilisztikai alakzatok (kihagyás, kódolás, túlbeszélés, újrairás, irónia, polifónia, narratív hang elbizonytalanítása), „komolytalanabb” műfajok (napló, gyermekirodalom, „lányregény”, „konyharegény”, verses vallomás), vagy szüzse-nélküli történetek (az elbeszélő és hallgató kapcsolatiságára építő szüzse, mely a változás és beteljesedés lehetőségét átruházza a hallgatóra) nem biológiai predetermináltak. Használatuk az írás és a nőiség a patriarchális irodalmi intézményrendszerben összeegyeztethetetlen kategóriái (együttes megélésük) keltette „köztes állapot” eredménye, a maskulin kánon és cenzúra ellenére/ellenében való női „szöveg-szerzés” védjegye.³¹

Czóbel Minka naplójának alapvető narratív gesztusa az ismétlés, a ciklikusan visszatérő iteratív motívumok, a fragmentáltság. Lejune-i értelemben a napló mint műfaj ab ovo hordozza azokat a retorikai jegyeket, amelyeket a feminista narratológia, hangsúlyosan nem biológiai, hanem szociológiai alapon, gyakran a nőírók elsődleges eszköztárába sorol. Lejeune szerint: „A napló olyan, mint egy installáció, amely fragmentációra és áramoltatásra épül, az ismétlésnek és a szédületnek olyan esztétikájára, amely igencsak különbözik az elbeszélés klasszikus esztétikájától.”³² Másutt dátumozott nyomok sorozatának (*série de traces datées*) nevezi a naplót³³, s Czóbel naplószövegeit olvasva valóban egy nyomozás részeseivé válunk. A célnélküli, lényegtelennek tetsző cselekmények újra és újra, akár napi szinten ismétlődnek: a szerző mindig rögzíti, ki ment lovon Várdába, ki kocsin, sőt azt is, ki melyik lovon ment, gyakori az is, hogy más módon érkezik vissza az illető, mint ahogyan elindult, amiről mindig pontos feljegyzést készít a szerző, csakúgy, mint arról, mit fest éppen Bob, s ki mikor korcsolyázik a tavon. Ugyanakkor a közösség és az egyén életében meghatározó események, mint a templomtűz, az olvasmányélmények, az utazások gyakran ugyancsak csupán pár szóval felvázolva jelennek meg.

KÁDÁR Judit, „Miért nincs, ha van – A kortárs nyugati feminista irodalomkritika hatása Magyarországon”, *Beszélő* 8, 11. sz. (2003): 100–107.

31 KÉRCZY Anna, „A nő nyelvet ölt: A feminista narratológia dilemmái és a korporeális narratológia lehetőségei”, *Studia Poetica* 3 (2010): 43–96, 47, 48.

32 LEJEUNE, „A napló mint...”, 15.

33 Philippe LEJEUNE, „Avant-propos”, in Françoise SIMONET-TENANT, *Le journal intime: genre littéraire et écriture ordinaire* (Paris: Téraedre, 2004).

A napló tematikája

Topográfia

Az 1914-es napló topográfiája az országhatárokon belülre szorítkozik: a legtávolabbi meglátogatott hely Budapest, a leggyakrabban felkeresett pedig az anarcsi Czóbel-kúriától nagyjából húsz kilométerre fekvő mándoki Forgách-kastély, ahol Czóbel Minka és lakótársai rendszerint Sennyey Elza grófné³⁴ vendégei, férje, Forgách László gróf ekkor már nem él.³⁵ Az Anarcs-Mándok tengely vonzáskörzetébe tartozó településeket gyakran említi, gyakran időzik Kisvárdán, Gyulaházán, Ajakon, Nyírbaktán, Tuzséron, Komorón, de a novemberi fővárosi utazás alkalmával Kiskartalon a Podmaniczky-kastélyban is eltölt néhány napot. Bárány Podmaniczky Géza és felesége, gróf Dégenfeld-Schomburg Berta nemcsak Büttner Helén művészi pártfogói, hanem Czóbel Minka szellemi körének is tagjai. Berta művelt nő, aki férjéhez hasonlóan érdeklődik a csillagászat iránt,³⁶ kastélyukban csillagvizsgáló működik, nevéhez fűződik a kastély tekintélyes könyvtárának szakszerű gondozása, feldolgozása is. Az anarcsi helyszínek egy része a birtokhoz tartozik, más részük kirándulások, séták színtere, illetve hivatali ügyintézésre szolgál (kert, jég, udvar, paraplui,³⁷ fenyves, templom, temető, posta, állomás, patika, Hunyoros, Hintós-hegy /Anartes vára/³⁸).

1914 novemberében Czóbel Minka Budapestre utazik, s igyekszik barátait és szerkesztősegeit végiglátogatni az itt töltött két hét alatt (Teleki Sándorné, Zichy Ilona, Endrődi Sándor és felesége, Lónyay Sándorné, Benczúr Gyuláné, Wolfner József etc.), ezenkívül néhány luxuscikket (teát, karácsonyi gyertyát, bársonyt) próbál beszerezni a fővárosi üzletekben (panaszkodva az árakra), s látogatást tesz több nevezetes épületben, kulturális intézményben is. A használt közlekedési eszközök közül leggyakoribb a lovaskocsi, de utazik autón, vonaton, villamoson, „kedves, sovány lovacskákon” omnibuszon és földalattin is. Így jár át Bobhoz Bu-

34 Gr. Forgách Lászlóné br. Sennyey Elza (1856–1937).

35 Gr. Forgách László 1911. június 22-én halt meg.

36 „[S]zemélyében az egyik első hazai szupernóvafelfedezőt tisztelhetjük: 1885. augusztus 22-én Kövesligethy Radó társaságában függetlenül figyelt fel az M31-ben felrobbant S And-ra, mely később a legelső ismert extragalaktikus szupernóvaként vonult be tudományágunk történetébe.” MIZSER Attila, „Csillagászati emlékhelyeink: Krakópusztá [Krakópuszta]”, *Meteor* 35, 7–8. sz. (2005): 113.

37 Itt valószínűleg a kerti pavilonra (esőbeálló) céloz.

38 Vö. CZÓBEL Minka, „Anartes vára”, *Anarcsi Hírmondó* 7, 2. sz. (2012): 6–7.

dára, aki egy ismerősüknél a Margit körút 64/B-ben szállt meg, illetve ebédelni a „Blumenstöckli” étterembe.³⁹

Említik olykor Czóbellrel kapcsolatban, hogy 1914-ben elzarándokolt a Szent-földre, naplójából azonban kiderül, hogy ebben az évben nem ő utazott el, hanem testvére. Jellemző, hogy a naplóban csak magát a tényt említi, az utazás elmaradásának okát nem jegyzi le: „Emmy pakol Jeruzsálembe, most már igen sajnálom, hogy nem megyek vele, kipakolok.” (1914. jún. 24.)

A személyesen meg nem látogatott, de kapcsolati hálója révén (levelezés, vendégek) virtuálisan bejárt terület jóval szélesebb, mint az Anarcs – Mándok – Budapest háromszög: Emmi utazása révén felbukkan Jeruzsálem, Bethlehem, Heluán, Kairó, Trieszt, a háború kitörésével pedig szerte a világból érkeznek hírek, ismerősök, katonák, utastársak elbeszéléseiből így bukkan fel Amerika, Anglia, Franciaország, Poroszország, Galícia, Szerbia, Lengyelország; Krakkó, Munkács, Antwerpen, Párizs, Belgrád, Máramarossziget, Körösfő. Vendégek elbeszélései visznek el Bécsbe, Mentonba, Münchenbe, Berlinbe.

Mindennapi események, szokatlan esetek

A napló ritmusát és ciklikusságát éppen a mindennapi események ismétlése és az ezeket olykor megtörő szokatlan történések adják. A szöveg tanúsága szerint a mindennapos, ház körüli munkákban az arisztokrata nők is kiveszik a részüket, még a férfimunkaként számontartott feladatok esetében is gyakran fogalmaz T/1. személyben: „A kerítést reparáljuk a kertésszel.” (1914. febr. 17.)

Bob, a férfiruhában járó, férfi módra lovagló barátnő, akit Czóbell leveleiben „mein lieber Bob”-ként, hímnemű ragozással szólít meg, többször szerepel védelmező, családfői, kvázi férfi szerepben, például mikor a fa- és gyümölcstolvajoktól védi a birtokot, illetve mikor férfi módjára nyíratja a haját: „Bob lovagol a Picin, izgatva jön vissza, megint falopókat talált a fenyvesbe[n], mikor elküldte őket, az egyik a fejszét emelte rá.” (1914. márc. 24.) „Bob Lovászinál nyíratja haját. Emmy bejön, de megijed a sok razírozáló férfitől.” (1914. febr. 27.) Máskor férfias szokása miatt kap dorgálást a paptól: „Dömötör⁴⁰ Bobot persuadálja, hogy ne igyék bort.” (1914. jún. 4.)

39 „Virágcsokor” Blumenstöckel vendéglő a József [nádor] tér 1. alatt, ekkoriban már Szívós Zsigmond tulajdonában (1911-ben vásárolta meg). Korábban Gundel János tette ismertté az éttermet, ő helyezte a cégérbe a német megnevezés mellé a „Virágcsokor” elnevezést. Dr. G. A., „A Gundel-dinasztia száz éve: A vendéglős ipartestület ünnepsége a Kerepesi-temetőben”, 8 *Órai Ujság*, 1944. márc. 3., 2.

40 Dömötör György, kisvárdai plébános (1910–1916).

Napi rendszerességgel jegyzi le, hogy Bob éppen mit fest, melyik lovon lovagol, mindig megemlíti, ha korcsolyázni mennek, ha valamelyikük beteg, ha este muzsikálnak, de gyakran beszámol a birtok ügyeinek intézéséről is. A házkörűli munkák közül említi a takarítást, a kerti munkákat, a zsírolvasztást, a párnatöltést, a mézelést, a befőzést, a szénagyűjtést, a művészi tevékenységgel kapcsolatos tevékenységek közül pedig a ráházást, illetve a kiadóval való kommunikációt.

Olyan eseményekről is említést tesz, melyek jelentéktelennek tűnnek, s csupán futólag szól róluk, ám fontosabb családi konfliktusok állnak mögöttük: „Miri⁴¹ levele, hogy Anarcsból családi képet ne adjunk ki.” (1914. márc. 1.) Máskor explicit módon utal veszekedésre, konfliktusokra: „Emmy kellemetlen szcénát csinál, biztos ő képzel engem kellemetlennek, én pedig ötlet, lehet, hogy mindketőnknek igaza van.” (1914. ápr. 17.)

A napló rögzíti az egészen jelentéktelennek tűnő eseményeket is: „Borcsa eltöri a korsót, a víz belefolyik Bob csizmájába.” (1914. febr. 7.) Olykor egy-egy jelentéktelen esemény indítja általános „bölcsségek” megfogalmazására: „Régi leveles kasznimat rendezem este, mennyi halott egyén, halott idő!” (1914. márc. 17.)

Máskor a hiányos központosítás, vagy a központosítás következetlen használata miatt a napi események egymásba folynak, egészen bizarr bejegyzéseket eredményezve: „A pincébe, mama apa sírjához dolog a szobában megünnepelünk egy gyalog a felátadásra Ajakra szép ünnepély megható.” (1914. ápr. 11.)

A külső szemlélő számára jelentéktelen információk között említhetjük az időjárási jelenségek rögzítését is, hiszen ez nem rendszeres, nem hasonlít a kalendáriumok jelként értelmezett időjárási történéseihez, nem fűz hozzájuk babonákat, népi megfigyeléseket. Sokszor inkább csak hangulatot érzékeltetnek. Rendkívülinek nem mondható időjárási körülményekről is rögzít impressziókat: „Egyszerre nagy köd jön a tóra, de ahogy jött, elmegy.” (1914. febr. 17.) Máskor kisebb-nagyobb háztartási baleseteket jegyez fel: „Este szobátűz az Emmy szobájában, a kályhához felhalmozott fa meggyúlt, soká nyitunk ablakot, végre is füstben fekszünk le.” (1914. febr. 9.)

Emmy egy másik balesetéről a napló feljegyzésszerű narratíváját szétfeszítve kerek történetben, két napi bejegyzésben, részletesen számol be, képet adva a kórbeli kórházi ellátásról is:

Kellemes május vasárnap. Bobbal sétálunk, aztán Emmy jön, vele a szőlőlugasig, egyszerre Bonny és Héjja neki szaladnak a láncukkal, ő elesik, látom nagy baj van, felvisz-

41 Czóbel Istvánné Mednyánszky Margit, Czóbel Minka testvérének, Istvánnak a felesége, Mednyánszky László testvére.

szük lassan. Fogatok, megyünk Várdába. Már esteledik, a kórház előtt áll egy ápolóné, ez elmegy Józival keresni Balog doktort, azalatt egy ápolóné bevezet az orvos szobájába. Végre jön, fiatal, ügyes ember. Mondja, hogy röntgenezni fogja, bevisz egy külön szobába, mindenütt perceg az elektricitás. Emmy feláll egy állványra, egyszerre látni a csont[ot], de az orvos nem elégszik meg vele, lefektetik s röntgennel lefotografirozza, hamar kész a kép, a felkarcsonton törést mutat, mondja, s hogy ma az orvos nem rakhatja össze mert el kell altatni etc. Későn haza holdvilágnál. (1914. máj. 3.)

Bob lovagol a tarkán, bemegyek Emmyvel a kórházba, Balog orvos jön előkészítenek mindenféle kötszereket tüzesítenek tűket stb., érzékteleníti Emmy kezét, az kék és érzéktelen lesz, akkor felteszik az operáló asztalra és helyre teszik a tört kárt, aztán gipszpólyákba teszik, minden jól megy, Emmy egészen víg. (1914. máj. 4.)

Történnek azonban jelentősebb katasztrófák is a környéken, többnyire tűzeselek, melyekről szintén készítek feljegyzéseket: „Egész nap nyugtalan vagyok, félek a tűztől, este jön Jóska, mondja, ne ijedjünk meg, tűz van, csakugyan ég az állás. Influenzám miatt nem merek csak a kapuig menni, mondja Jóska, hogy 2 szegény tehenet kihoztak, az egyik már egészen elalélt. Hamar vége a tűznek.” (1914. jan. 21.) „Délben halljuk, hogy Várdán nagy tűz van, leégett a katolikus templom, bemegyünk a nagy lovakkal, Emmy, én és Bob, a templom teteje egészen leégve, Dömötör tisztelendő úr mutatja a kárt, mondják, hogy bement az égő templomba a szentségért. Szomorú látvány a csonka torony.” (1914. ápr. 30.) „Anarcson nagy tűz volt leégett a malom, a szeszgyár, megijedek, nem tudom a telefont megkapni.” (1914. okt. 23.)

Ünnepek, hiedelmek, vallási szertartások

Főként egyházi ünnepek tagolják a napló hétköznapijait, de beszámol családi évfordulókról, névnapokról is: „Apa születésnapja, ma lenne 95 éves.” (1914. jan. 21.) „Névnapom. Emmy reggel gratulál szép virágok[kal], szép ajándékokkal. Bobtól is kedves ajándékok, délben champagnert iszunk.” (1914. máj. 28.)

A húsvéti ünnep leírásakor jól érzékelhető, hogyan kapcsolódik össze a közösségi és a családi megemlékezés, s hogyan köti hozzá átmenet nélkül a mindennapos történeteket:

megyünk gyalog a feltámadásra Ajakra. Szép ünnepély, megható. Vajbárányt csinálunk. Bob, Emmy húsvéti tojásokat adnak, Bob szőlőt. Reggel Bob ajtajába helyezem el a húsvéti tojást. Ajakon szép processio és mise, utána a szentelés, Bob festi a szentelést. Itthon

Зан költjük el a szenteltet, Isten áldja meg! D.u. olvasunk a kertben, sétálunk, ibolyát szedünk. A kertészhez, ki elszédült, beszélek a fejes miatt is. (1914. ápr. 12.)

Szem előtt tartva, hogy Anarcson görögkatolikus egyház is működik, nem meglepő, hogy az ő szokásaikról is találunk feljegyzéseket: „Az oroszok pászkát visznek szentelni, kicsit muzsikálunk.” (1914. ápr. 19.)

Az egri érsek ünnepi látogatása arra is alkalmat teremt a naplóírónak, hogy a szomszéd falu lakóira csípős megjegyzést tegyen, éppen a pünkösdi ünnep idején: „Mondják, hogy Ajakon is lesz bérálás, az érsek maga mondja, mert felírtak hozzá, hogy sátoros cigányok veszik körül őket, ők nem mehetnek a templomba oly messze, mint Sitke s ezek a lázongó akaratos parasztok kiviszik, hogy az érsek eljön nekik Ajakra!” (1914. jún. 3.)

Az effajta megjegyzések előfordulnak még a németekkel, illetve a zsidókkal kapcsolatban is. Az Eakin-féle viszonylagos identitás része Czóbel számára, hogy például egy arisztokrata nő hogyan, milyen körülmények között keveredik más néprétegekkel, s hogyan fogalmazza meg önmagát ebben a szituációban. A naplóból az antiszemitizmus és az idegenekkel, más társadalmi rétegekkel kapcsolatos bizalmatlanság hangjai sem maradnak ki: „Megyünk Nyíregyházaig, onnan néhány 2od osztályú utas száll be az 1ső osztályba, többnyire zsidók, de elég tisztességesek, sőt egy öreg, kit majdnem magyar gentrynek lehetne venni egész kedélyes.” (1914. nov. 7.) „Egy zsidó és egy magyar asszony egy kisleánnyal jön be, elég udvariasak, de mégis úgy tesznek, mintha ők lennének az urak.” (1914. nov. 7.) „Kranz fogorvoshoz, az első hang a németek ellen, hogy igen hasonlók a zsidó fajhoz etc.” (1914. nov. 19.) „kellemetlen scene, egy idős hölgy egy csinos fiatal lánnyal angolul beszél, beleavatkozik egy passenger, a hölgy valódi német kiejtéssel mondja, hogy ez az ő angol leckéjük, neki ehhez joga van, beleavatkozik egy komisz, de sznob tiszt, ki egy torzszülött arcú zsidó, az egész egy brutális, gyáva támadás.” (1914. nov. 27.)

Néhány népszokásról, népi hiedelemről is hírt ad a napló. Olvashatunk például kapuáldást az új kapu elkészültekor: „A Jó Isten áldja meg a kaput, hogy még számos évekig vígan járjunk ki s be rajta jó egészséggel, jó létben. Ha kimegyünk, jóra menjünk el, ha bejövünk, jóra jöjjünk egy kedves otthonba! Zárjon el tőlünk minden rosszat, eressen be minden jót.” Majd hozzáfűzi: „Mari (Asztalos) megy át rajta először szekéren az esküvőjére. Este levest hoz.” (1914. febr. 24.) Ezzel a szolgáló szoros hozzátartozását jelzi a család életéhez. Említi az április 1-jével kapcsolatos tréfás szokásokat is: „Emmy mondja, hogy a kertész keres, elhiszem. Aztán jön Józsi, Tomcsák, hogy miért hívtuk – áprilisba küldték őket. [...] Reggel találók áprilisi kártyát, halat, cukrot, Bob készítette.” (1914. ápr. 1.)

Arra is találunk példát, hogy népi gyógymódot alkalmaz állatok gyógyítására: „Agárdiné tanácsára tyúkganaj[jal] és fűzfa taplóval megfűstöljük Picit, az ingrédienciák szárítva jönnek a parázstűzre, a ló fejét felébe tartjuk egy kendővel letakarva. Úgy látszik, igazán használ, unberufen.” (1914. ápr. 17.)

Olykor úgy említ egymástól független eseményeket, mintha ok-okozati, de legalábbis természetfeletti összefüggést sejtene köztük: „Szegény Sallay Idát temetik, talán szegény Elisekától kapta a tuberkulózist, kit akkor utolsó időben kiszolgált? Kék koporsóban viszik a sáros falun végig. A kis barázdabillegető is elpusztul.” (1914. márc. 29.)

Halálesetekről is beszámol naplójában, falusiak haláláról éppúgy, mint köztisztelőben álló helyi méltóságokról, amiből rendszerint jól kirajzolódik a közönségben elfoglalt szerepköre: állandóságot, összetartóerőt képvisel.

Szegény öreg Okolicsányi⁴² Várdában meghalt, tegnap még egészségesen ment be, de ma már egy furgon hozza feketével letakarva koporsóját, senki se kíséri, Szabolcs megye egyik utolsó igazi ura elmegy, szegényen is mindig úr maradt. Nem kell már az úr, nem kíséri senki. Vele megyünk egy darabon. Az örök világosság fényeskedjék néki. (1914. febr. 7.)⁴³

Visszafogott hangon számol be a pápa, X. Piusz haláláról: „Kertészék udvarán hallok, hogy a pápa beteg, majd, hogy meghalt. Isten nyugtassa a drága lelket, s adjon neki méltó utódot.” (1914. aug. 21.)

Máskor összekapcsolja egy történelmi személy halálának emléknapját egy kedves barát halálának évfordulójával: „Rákócziért gyászmise, egyszerűbb, mint más években, de meghatározó gondolni, hogy hány hős társa van most, ki a hazáért küzdve esett el, és hogy ki a misét olyan lelkesülten alapította, szegény kedves László⁴⁴ is már régen pihen.” (1914. okt. 29.)

Birtokügyek, ember és természet

A szolgálok sorsáról való gondoskodás visszatérő motívum a naplóban. Szolgálok házasodnak, elmennek, újak jönnek, de mindig rögzíti a velük kapcsolatos eseményeket, érezhetően felelősséggel tartozik értük: „Jóska elég ügyes s nem is rossz szándékú, de kóbor lélek. Hamburgból gyalog jött haza, este már Szécsi Te-

42 Okolicsányi Menyhért, gyulaházi földbirtokos, megyei bizottsági tag és főszolgabíró (1833–1914).

43 Kiemelések tőlem. K. E.

44 Forgách László, mándoki földbirtokos (1845–1911).

ri van nála, ezt meg kell akadályozni_[7]” (1914. jan. 14.) „Józsi Várdába megy, nem jön haza éjjelre, nyugtalan vagyok emiatt.” (1914. febr. 22.)

Isten szolgálóinak sorsa is foglalkoztatja, számos bejegyzésben foglalkozik helyi egyházi személyek életével:

Régen hallom, hogy hibában van [az ajaki tisztelendő úr], hogy adósságot csinált stb., de jó ember, csak nem felel meg helyinek. A kis tót faluból, melyben jól érezte magát elterték, mint Pinczeffyt a Liptai választáskor; politikai okokból elterték, s mostan is annak az áldozata, s az érsek káplánnak rendelte ezt a már idős embert. Búcsúzni jön, könyveket hoz ajándékba (a francia forradalom). Magánkívül van, igen sajnálom szegényt, de oly szomorú egy papot ily kétségbeesetten, ily kishitűnek látni. (1914. febr. 9.)

Czóbel verseiből ismert panteizmus, viszonya a természethez, s különösen az állatokhoz jól nyomon követhető a naplóbejegyzések nyomán. A napló gyakori szereplői a lovak, kutyák, de lepkék, galambok, cserebogarak, bika és egy barázdabillegető is felbukkan a szövegben, míg a növények közül a bazsarózst, a citromfát, a mohát, az ibolyát, a magnóliát, a kék Szent György virágot (kankalin), a fenyőt, a napraforgót és a kukoricát említi. Napi szinten sorolja a lovakat. Beszámol a lovak kötelező besorozásáról, a ló asszentációról is, amelyen „a tarkát beírják a málha osztályba”. (1914. máj. 12.) Amikor pedig a lovakat be kell szolgáltatni a hadi események hátországi támogatása céljából, többször aggódva „meglesi” kedvenceit a közeli táborokban, s beszámol róla, hogyan tartják őket: „Pici és a Tarka a szekérhez kötve, 3 kutyám egy zsákban, Istenem, csak a lovacskáinkat el ne vinnék, ha az embereknek még ezzel segíthetnénk! de hogy csak őket is feldobja az ágyúgolyó!” (1914. szept. 26.) „Elbúcsúzunk a tarkától és a Picitől. Oh bárcsak viszontláthatnánk a kedveseket jó egészségben_[7]” (1914. szept. 29.) „Picit és tarkát szabadon látjuk, jönnek, kedvesek és barátságosak.” (1914. okt. 17.)

Éppen a lovak kapcsán esik szó régészeti leletekről is, melyek értelmezésekor Czóbel ironikus hangon utal egyik gyakori verstémájára, a lélekvándorlásra:

2 fogat vár, egyikre felülünk, másik Jósá doktort⁴⁵ hozza ki. A múltkor hallott meteorból hoz egy nagy követ s beszél ősmagyar sírokról, hogy a <gaz> szegények „feltorozták” lovaikat s csak a csontját temették el a hössel, de a gazdagok eleven! lovat temettek el, mert a lovak lábai összekötve s a koponya helyzetéből látszik, hogy levegőt keresve nyújtotta a nyakát a szerencsétlen állat. Higgyünk az igazságban s reméljük, hogy ezen kegyetlen majmok – őseink – most valamely lélekvándorlási phasisban igavonó marhák. (1914. jún. 15.)

45 Jósá András, régész (1834–1918).

A kutyák sorsa sem közömbös számára: „a kis kutyák farkát levágjuk. Bolond divat egy állatot így megcsonkítani, soha se tétetném, de ha elajándékozom őket, akkor nagy korukban vágják le farkukat, az még rosszabb.” (1914. márc. 11.)

Írás-olvasás

Olvasmányélményeiről a naplóból csupán nagyon kevés információt kapunk, 1914-ben mindössze három szerzőt említ meg: Apponyit, Szent Ágostont és Mirabeau-t. Apponyi könyve elnyeri tetszését, vélhetően gr. Apponyi Rudolf négykötetes életrajzi könyvére⁴⁶ céloz, amelynek első kötete 1913-ban jelent meg: „Roppant érdekes könyv, józan, nem ostoba *humanitair dochtrinák⁴⁷ által megvesztegetett ész. Milyen tisztán és egyszerűen lát!” (1914. jan. 23.)

Szent Ágostont egyszerű felkiáltással jellemzi: „milyen komplikált egyén!” (1914. jan. 24.) Mirabeau-ról megjegyzi, hogy „Kellemetlen, de érdekes, s ez az egész világ elmúlt, eltűnt. Gyerekkoromban mesének tartották a forradalom gondolatát és most felüti fejét, mintha ez lenne a természetes gondolkodás. Mi jön ezután?” (1914. márc. 25.)

Az 1914-es napló évében megjelenő verseskötetének (*Az erdő hangja*) szerződéssel és korrektúramunkálataival kapcsolatban is találunk utalásokat a szövegben, melyek nyomán képet kaphatunk arról a státuszról, amelyet egy többkötetes szerző a kiadó számára akkoriban képvisel: „Jön Mártha levele, írjam alá Singer és Wolfnernek, hogy lekötöm írói honoráriumomat, hogy Mártha költségét fedezze (1105 k.-t előlegezett a kiadásra). Roppant kellemetlen, hiszen így magam is kiadtam volna, ha kötelezettséget vállalok, hálásnak lenni még! és mindenféle kellemetlenségbe jönni.” (1914. jan. 22.) „Megérkezik a korrektúra »Az erdő hangja«.” (1914. febr. 12.) „Nagy szél, a postára, kötetemet küldöm Endrődinek, Benczúrné[nak], Lónyaynénak, Berthának.” (1914. máj. 2.) „jön Martha, megbeszéljük a könyvet, mondja, küld nekem 100 kötetet.” (1914. máj. 4.)

Mikor novemberben Budapesten jár, felkeresi *Az Ujság* egyik szerkesztőjét, akivel korábban kapcsolatban állt, a Rákóczi úti kiadóhivatalban, ám már nem találja ott. (1914. nov. 28.) Közvetlenül ezután ellátogat kötetei kiadójához is, ahonnan szintén mérsékelt sikerrel távozik: „az Andrásy útra Wolfnerhez, becsélek vele, kérek honoráriumot, sok kifogás.” (1914. nov. 28.)

46 APPONYI Rudolf et Ernest DAUDET, *Vingt-cinq ans à Paris (1826–1850): Journal du comte Rodolphe Apponyi, attaché de l’ambassade d’Autriche-Hongrie à Paris* (Paris: Plon-Nourrit, 1913).

47 Nehezen olvasható szöveg.

Modern idők

A napló beszámol a kor néhány technikai vagy kulturális újdonságáról is. Sógornője, Mednyánszky Margit levele kapcsán beszél „repülő emberekről és asszonyokról”, s velük egy lapon említve: „tangózó párokról” is. (1914. ápr. 3.). A szóbeszéd révén egy fogyasztógépről is megemlékezik a naplóban: „A patikában beszéltek, hogy Liptay az orvos elektricus székébe ült, hogy fogyjon, s 1 óra alatt egy kilót fogyott.” (1914. márc. 10.)

Bepillantást nyerhetünk abba is, milyen konfliktusokat okozott például az 1912 szeptemberében átadott Kisvárdai–Baktalórántháza helyi érdekű vasútvonal a helyiek életében, s itt a technika és a természet közötti feszültséget is jól érzékelhetjük, csakúgy, mint a naplói író személyes preferenciáját: „visszajövet halljuk, hogy fütyül a vonat. Mondjuk Tomcsáknak, álljon meg, leszállunk, s egyszerre látjuk, hogy a tarka galoppban megy a vonat felé, rettentő veszélyben vannak, de a vonat elsiklik, s a tarka pár lépésre a vonat előtt megáll a tarka [sic!]. Rémes látvány, hála Istennek semmi baj nem történt.” (1914. márc. 20.) Majd egy hónap múlva nyugtázza: „Várdába a tarkán Bobbal commissiózni, visszajövet a vasúttal találkozunk, de a tarka okosan viselkedik.” (1914. ápr. 27.)

Hasonlóan idegenkedik az autóktól is, ismét a természetet állítva szembe a modern technika vívmányaival: „D.u. jön Elsa, Erzsébet új, gyönyörű autójukkal. Isten őrizzé őket! Mégis mennyivel szebb egy szép kocsi lovakkal!” (1914. máj. 24.)

A mezőgazdasági gépek sem lelkesítik: „nézzük a gőzekét, valami harapós, hamis van benne, hogy megy keresztül a mezőn.” (1914. okt. 22.)

A mozi azonban kivívja elismerését, Mándokon a helyi előljárókkal vesznek részt filmvetítésen: „Este egy cinematográfus jön a kastélyba, az ebédlőben előbb tájképek, majd egy szitakötő átváltozása, egy párdúc kerget egy embert s beleugrik fordőszobákba, divatárusékhöz etc. Megható darabok, tréfák, egészen mulatságos.” (1914. ápr. 6.)

Nagyvilág, háború

Már a háború kitörése előtt felbukkannak a naplóban közérdeklődésre számot tartó események is, személyes reflexiókkal ellátva:

Párizsból nyugtalan hírek. Caillauxné lelőtte Figaro directorát Calmette-et, emiatt zavargások. A gyilkos asszonyt a tömlőben úgy tartják, mint egy királynét – (míg szegény Marie Antoinette-et, a királynét úgy tartották, mint egy gyilkost. A szocialista Caillaux

úgy érti az egyenlőséget, hogy ő és feleségének minden szabad, míg azoknak, kik neki nem tetszenek, semmi.) (1914. márc. 23.)

A kohéziót a háborús és az azt megelőző időszak történései között éppen a Lejeune által kiemelt „jelentéktelen események” biztosítják, a folytonosságot, az állandóságot ugyanis éppen ezek tartják fent, s ezek szüntelen rögzítésének köszönhetően nem képződik vágásszerű határvonal a személyes történetben. Mikor novemberben Czóbel Minka a fővárosba utazik, már viszontagságokkal és soha nem tapasztalt kényelmetlenségekkel kell szembenéznie, ám a háború előtti élet nem lesz semmivé, míg étterembe, kávéházba, áruházba, kiállításokra lehet járni, vagy éppen az állatkertbe látogatni:

A szépművészeti múzeumban kiállítás, lehangoló, ügyes középszerűség, érdekes egy mask alulról megvilágítva zöld szobában (a falon függ, nagy árnyat vet). Még néhány régibb képet nézek, felfrissülni megyek az állatokhoz, milyen igazi édes teremtmények, ingó nagy giraffeok, szép bölények, kedves elefántok, a szomorú, perverse majmok, pici selyemmajmok, madarak. (1914. nov. 27.)

1914. június 28-a ezzel együtt változásokat okoz a napló tartalmában és a bejegyzések megformáltságában egyaránt. A trónörökös halálának híre még aznap megérkezik, több forrásból is:

ozsonnához készíték, jön Józsi mondja: hogy baj van, a trónörököst és a feleségét agyonlőtték Sarajevóban. Megyek a postára kérdezni, Mariska mondja csakugyan telefon hír jött, még nem hivatalosan ugyan, de igaz a rémtett, előbb bombával akarták autójukat felrobbantani, az elgurult, csak a másik autó alatt robbant, megsebesített egy alezredest. Ferenc Ferdinánd még felment nejével a polgármester üdvözlétét fogadni, de felháborodva mondta, hogy hallatlan, ha látogatóba jön, bombával fogadni, ismét autóba ülnek, ekkor egy 8. éves gimnazista lelövi őket. Ferenc Ferdinánd és neje egymásra borulva meghalnak, szerbek véres gaztette.

Majd a napló eddigi narratívájától nem idegen módon, ám ezúttal egy kötőjellel szünetet képezve folytatódik a bejegyzés: „– Cseresznyeszedés Anarcson” (1914. jún. 28.)

A háború kezdetén jellemző országos lelkesedés az ország keleti határain is tetten érhető: „katonai vonat, mennek a huszárok, lovak fejei néznek ki a vagonokból, a huszárok parádében, a közönség visz nekik almát, sört stb. Mennek, mint ők mondják muszkát verni. A mozdony és a kupék napraforgókkal díszít-

ve.”⁴⁸ (1914. aug. 8.) „örült lelkesedéssel mennek a pancsovaiak Szerbiából Galíciába, már voltak a tűzben s lelkesedéssel mennek újra oda, újabb és újabb hőstettek minden nemű és nemzetségű ezredekben, mindenféle katonája a hadseregnek hősies, nagyszerű.” (1914. aug. 28.)

A narratíva megváltozása megfigyelhető a közösségi hang megjelenésében: a hónapkezdő bejegyzések személyes áldásai kiegészülnek: „Isten, áldd meg Juliust nekem és Bobikámnak! Oltalmazd éltünket, országunkat, Emmyt, Elsát útjaikon!” (1914. júl. 1.) „Isten áldd meg augusztust nekem és Bobikámnak és az egész Magyarorságnak!” (1914. aug. 1.)

Az eddig többségében említéseket, rövid megjegyzéseket tartalmazó bejegyzéseket hosszú, összefüggő, megkomponált történetek váltják fel, ahogyan a háború kitör és hatása eléri az országot is. A szarajevói merényletig írt első hat hónap bejegyzései mintegy 19 kézzel írt oldalt tesznek ki, míg a háború uralta második félév már 29 oldal terjedelmű, s ez utóbbi félév bejegyzései sűrűbben írtak, egy-egy oldal akár kétszer annyi szöveget is tartalmaz, mint a háború kitörése előtt írt oldalak. Gyakoribbá válnak a ceruzás bejegyzések, utólagos betoldások is.

A közösséget érintő események gyakran továbbra is az egyének sorsán keresztül fogalmazódnak meg: a lóbeszolgáltatás problémája saját, féltve óvott és naponta emlegetett jószágait érinti, a behívások a gondoskodásuk alatt álló szolgálókat és azok családtagjait: „[Mándokon] minden üres, a ház becsukva, 2 kocsis, 2 inas, kertész is pár, mind elmennek, éppen jönnek a lovakért, megy a 4 kocsi ló, Hutschenreiter, a gazdasszony, a szakácsné, mindenki sír.” (1914. aug. 1.) „Du, jön Zsigmond⁴⁹ Argentínából mondja, hogy visszamegy a hadsereghez, de nem tudom, komoly szándéka-e? mért húzza a dolgot. Hamar elmegy.” (1914. aug. 3.) „Renée ott [az állomáson] Horváth Ferivel, kis Renée és fia, búcsúznak mind Feritől, kit behívtak, igen szomorúak.” (1914. aug. 8.)

A fókusz azonban egyre gyakrabban irányul országos problémákra, közösségi cselekvésekre: „sok fekete zászló Ferenc Ferdinándért.” (1914. júl. 3.) „Giesl⁵⁰ elhagyja Belgrádot, ezzel a háború megkezdődött.” (1914. júl. 25.) „Azt beszélik, hogy a muszka 16 hadtestet mozgósított a mi határainkra. Isten őrizzen!” (1914. aug. 1.) „Európa fegyverben – vak izgalom.” (1914. aug. 7.) „a vásártéren több ezer ember, népfelkelők civilben, kit munkára küldtek ki, s most őrzik őket.” (1914. aug. 14.) „délen, nyugaton éjszaken öldöklő harc, ágyúdörgés, rohamok, öldöklés – halál.” (1914. aug. 28.) „Belgrádot bevették hős csapataink.” (1914. dec. 2.)

48 Az utolsó mondat utólagos betoldás, a bejegyzés készítésével (véltetően) egyidőben keletkezett.

49 Valószínűleg Huszár Zsigmond, Emmi legkisebb fia.

50 Vlagyimir Giesl Freiherr von Gieslingen, belgrádi osztrák–magyar követ (1860–1936).

A szövegben személyes találkozás révén jelenik meg maga a miniszterelnök, Tisza István is, akit a naplóíró tekintélyével, szakértelmével és retorikájával hiteles szereplőként ábrázol:

jön autón [?] _ _ _⁵¹ Tisza István feleségével! Tisza Ilona roppant kövér, de csinos arcú. Tisza István ma Magyarországon a legérdekesebb ember – egész ember, az ő előre látása teszi, hogy még így is állunk ebben a rettenetes háborúban, s ha személyes gyűlölködésből nem obskurálnak ellene 10 évig, ma biztosan jobban állunk. Bejárta mind a muszka által bejárt helyeket, Uzsok, Körösmező, de mondja, hogy a ruthén árulás éppen nem volt oly nagy, mint azt szerették volna feltüntetni, szegény emberek, ha a kozák lándzsaheggyel kényszerítette, persze megbontották az utat, de ez minden, a görögkeleti papokat pedig éppen a zsidók adták fel, mert ivás ellen prédikálnak s így a kocsmáknak ártnak stb. Roppant praecise Tiszának beszédje, mindjárt korrigálja az impraecisiót. (1914. nov. 9.)

Általában elmondható, hogy a nyilvános térben tekintéllyel bíró férfiszereplők jelentik a hiteles hírforrást, még akkor is, ha éppen a privát térben történik az információközlés:

gyalog Iskához, nincs senki otthon. Budoirjában várom – léptek – jön be egy csinos, fiatal huszárhadnagy, Teleki Jankó. Keresztül volt löve, azonkívül lova ráesett, megbénult, most ismét megy a harcba. Beszéli, hogy egész hadseregünk a poroszoknál!! azért itt a Kárpátokon e veszedelem, óriási csaták kilátásban, de döntő ütközet? szó sincs róla, bármennyi vér, bármennyi hősiesség, mind csak, hogy Vilmos egész erővel mehessen Franciaországba!! Istenem csak már nekünk lenne békénk!! (1914. nov. 29.)

A külvilágból érkező hírekben rengeteg a bizonytalanság: „[Bobot] egy vasvillás ember feltartóztatja. *Később kisiül*, hogy egy, vagyis sok francia autóra lesnek, melyek, *állítólag* francia pénzt visznek a muszkának, a falukon drótköteleket húznak, barikádokat csinálnak stb. Emmyvel megyünk a kis állomásra *valószínűleg* az utolsó vonat megy Anarcsról, mert a vicinálisokat beszűntetik.” (1914. aug. 5.) „*Hírlík*, hogy katonaság jön, de csak a minisztériumtól kérdezik, nem kell-e munkás, mert a népfelkelőkből küldenek.” (1914. aug. 8.) „A faluban a háborúról hol *rém-hírek*, hol remény.” (1914. szept. 7.) „A trafikban *beszélik*, hogy a lengyel vasutasok mind árulók, hogy a leMBERGI állomásfőnök a pincében telefont tartott, onnan értesítette az oroszokat, hogy Munkácson kolera van etc.”⁵² (1914. szept. 21.)

51 A név a kéziratban vízszintes vonásokkal helyettesítve.

52 Kiemelések tőlem. K. E.

Gyakran érkeznek ellentmondásos hírek: „[A szakácsné sebesülten hazaérkezett férje] érdekes dolgokat beszél: milyen jó tűzértségünk, hogy elnémította a muszka ágyúkat, hogy feldobja a gránát a lovakat, sőt az ágyúkat is.” (1914. szept. 25.) „egy őrnagy mondja, hogy nincs fegyverük – 500 ember és 40 puska! egy része a Mándokon álló vagonokban lakik, éppen vacsorára vannak commandírozva, sok köztük részeg, nem nagy disziplína látszik.” (1914. szept. 27.)

A háború a család életét is közvetlenül érinti és megváltoztatja, a hagyományos női szerepkörök is átalakulnak. Az identitás szimbolikusan is meginog: a városba menni már csak igazolvánnyal lehet, a kontrol idegen kézbe került. Emmy már háborús körülmények között kénytelen hazautazni Jeruzsálemből: „Megyek elébe Várdába, sok csőcselék, különösen asszony nép. Kellemetlenül néznek a váróteremben. A főnök elkergeti őket, végre jön a vonat. Emmy hála Istennek jó egészségben hazajön, hoz nekem szép bethlehemi ruhát, heluáni gyöngyöt, cairói táskát, marrakeshi csipkét. Sok érdekest beszél, élvezte útját. Pestről már csak nehezen érkezett, sőt Triesztből is.” (1914. aug. 4.) „Igazolvánnyal megyünk Várdába. [...] Az egész házban [a Mándoki kastélyban] semmi férfi cseléd nincs, helyette Eszti szolgál fel – nagyon előrehaladt állapotban. [...] Minden ezüst eltéve, az ebédlőből lesz kórház, a szalonban eszünk. [...] Elsa visz virágokat és pogácsát a katonáknak.” (1914. aug. 13.) „a [mándoki] kastélyon vöröskereszt zászló, a nagy ebédlőben, hol annyi víg lakoma, tánc, flirt volt, most kórház, 8 ágygal várja a sebesülteket.” (1914. szept. 10.) „d.u. megyünk Várdába, a katonáknak viszünk almát, sárgadinnyét, jön a temesvári 7es megint, kik már Szerbiában tűzben voltak, egy egész gyerekfiú is velük, vígan int a zászlóval.” (1914. aug. 26.) „a Hintós-hegy alatt hallok 3 ágyúlövést, majd 2őt, majd ismét 3at 16ig, mások mondják 21ig. Felmegyünk a Hintós-hegyre, majd haza, a postára, a »lengyelek gyakorolnak«, mondják, mások ijednek, hogy ellenség, így van ez az izgalom most mindig.” (1914. szept. 5.) „az állomás mésszel desinficiálva kolera miatt, mert több helyen voltak kolera esetek.” (1914. szept. 24.)

A megszokott otthonos kényelemnek, biztonságérzetnek, otthonélménynek nyoma sincs: „Az 1ső osztályi vasút váróterem valóságos magazin, párnák, korszók, kenyerek, minden felhalmozva. Hordágyak, szekerek az állomáson.” (1914. szept. 21.) „kérem nem tudna-e mondani egy closet-et – feleli menjek be a főnöknéhez. Csakugyan egy szíves asszony fogad, látok 2 closetet a 0.0. felírással. Kérem nyitná ki, de az asszony feleli: nem lehet, mert most, hogy a fürdő télen szünetel, a closetet »speisnak« rendeztem be, de tessék a kertbe menni etc.” (1914. nov. 7.) „elég gyorsan érkezünk Pestre, sok katonavonatok, sok sebesültekkal. Egy vonat csupa vereskereszttel, az utolsó cupéban egy fekete † reá írva hullá kocsi!” (1914. nov.)

A nők egyaránt jelennek meg aktív, erős, teherviselő szerepben és kiszolgáltatott, passzív áldozatként: „2 katona és egy leány, mind Galíciából jöttek, szegény leány még a menekülés borzalma alatt beszéli, hogy anyja, testvérei ott maradtak? városba[n], egy golyó nála, mely testvére mellett repült el kertjükben, a cserkeszek, hogy jöttek kérni kenyeret – ha nem lesz, ígérték, hogy agyonütik őket, azonkívül minden fehéreneműt elvittek, még női blúzt is, mindent_[1]” (1914. nov. 7.) „Marthához, a palotájában kórház, ő seper, sír, lelkesül, kedves és temperamentos, bevisz a sebesültekhez, simogatja a fejét a katonáknak.” (1914. nov. 24.)

Társasági programmá válik a front változásainak, elhelyezkedésének megfigyelése a közeli magaslatookról: „d.u. Elsa[val] és Répászkyval a Tetemkére⁵³ az ágyút hallgatni, nagyon távol hallunk 3 lövést, de nem biztos. Isten engedje, hogy ha már kell annak a rettenetes harcnak lenni, minél távolabb legyen.” (1914. dec. 14.)

Az egyén gyakran olyan szilárdnak hitt közösségi értékek, kulturális minimumok megrendülését érzékeli, melyek identitásának szerves részeit képezik: „[A parasztfiúból lett pap a] sekrestyében mondja: majd segít nekünk a német, »ha kitekerte a francia nyakát«. Szép mondat egy paptól, egy lépésre az oltári szentségtől!!” (1914. szept. 21.) „Egész Várdán a boltok zárva, zsidó ünnep, de vásárnap minden nyitva a háború miatt!, hiszen az csak keresztény ünnep, ez mégis erős!” (1914. szept. 21.) „Soósnéhez, az atelierben fogad, beszélünk előbb háborút, szépművészetet, ő is sajnálja azt a sok szépséget, mit elpusztítanak – most e rémes háborúban.” (1914. nov. 20.) „A németek repülőgépből bombát dobtak a Notre Damera Párizsba!!! és a mi ágyúink vívják az ő harcukat Antwerpennél és mindenütt. A mi háborúnkra Galíciából hála Istennek, unberufen jobb hírek.” (1914. okt. 14.)⁵⁴

Ezzel a háború az egyén számára megosztottá válik: „az ő harcuk” más célért folyik, mint a „mi háborúnk”. A „mi” pozitív, értékörző és közös európai értékeinket megóvó magatartással párosul, az „ők” pedig (akik a valóságban szövetségesként állnak mellettünk), lerombolják ezeket az értékeket. Judith Butler *Frames of War* című könyvében rámutat a háború természetének ezen alapvető paradoxonára:

Paradox módon érzékenységünk indokolatlan kettéhasadása lehetetlenné teszi, hogy ugyanazzal az iszonnal reagáljunk az összes népcsoport ellen elkövetett erőszakra. Ezért hát, mikor morális iszonyunkat emberségünk jeleként határozzuk meg, nem vesszük észre, hogy a szóban forgó emberség valójában hallgatólagosan felosztásra kerül azok között,

53 Tetemke-hegy Mándoknál.

54 Kiemelés tőlem. K. E.

akikért ésszerűtlen módon aggódunk, és azok között, akiknek élete és halála egyszerűen nem érint meg bennünket, vagy egyáltalán nem is tűnik életnek.⁵⁵

A naplóiíró maga is szükségét érzi reflektálni erre a skizmára, rögzíti, hogy a „mi”-ért való aggodás nem egyenlő az „ők” elpusztításának vágyával, miközben pontosan tudja, hogy a háború retorikája szükségképpen ezt kívánja: „Délben napfogyatkozás, csak ne nekünk borulna el az ég! Senkinek se kívánom vesztét, de csak minket ne érne baj!” (1914. aug. 11.) Bár nem ő maga az, akinek a pusztítást végre kell hajtania, pusztta létezésével, a „mi”-hez tartozásával eleve okozója az „ők” halálának. A közösségi és az egyéni identitás között hasadás keletkezik.

Zárszó

Czóbel Minka alakjának és életművének elemzésekor nem csupán a nyomtatásban és a digitális formában megjelent szövegeket tekintem fontosnak, de számba veszem az autográf írásokat, valamint a hagyományosan nem szöveggént értelmezett materiákat is, csakúgy, mint azokat a narratívákat, amelyek Czóbel szövegeinek vagy az író alakjának hatására keletkeztek (zenei formációk, szépirodalmi alkotások, vizuális művek etc.). Ennek a munkának része a kéziratok naplószövegek olvasása, megfejtése, a belőlük kiolvasható identitásformációk megrajzolása.

Az 1914-es év naplószövege a történelmi vonatkozások és a privát élet eseményeinek ábrázolása, ezek arányai, hangsúlyai miatt különösen érdekes tárgya lehet az elemzéseknek. Az alkotó nemének s részben ebből adódó társadalmi státuszának jelentőséget tulajdonító elemzés olyan, jellemzően transzgresszív gesztusokra hívja fel a figyelmet, mint a hagyományosan az irodalmi elemzések által margóra szorított napló műfaj maga, annak szerepe és módja az identitásképzésben, az előrehaladó, lineáristól eltérő ciklikus és iteratív retorika, vagy a fragmentáltság mint a jólformált szöveg alternatívájaként ható szövegszervező erő. Az a hang, ahogyan a naplóiíró vidéki arisztokrata nő privát feljegyzéseiben az emberiség történetének egyik legmeghatározóbb traumaélményében megszólal, primer élményeket közvetít a voyeur olvasó felé, bepillantást enged identitásának folyamatos megteremtési performanszába.

55 Judith BUTLER, *Frames of War: When Is Life Grievable?* (London: Verso, 2016), 50.

Írás és emlékezés

„Szállnak e könyvből szép emlékeim”

Majthényi Flóra kéziratos verseskönyve

Majthényi Flóra kétségtelenül a 19. század legproduktívabb költőnője volt. E kijelentést saját kutatásaimra alapozva fogalmaztam meg, azonban, sajnálatos módon, nem verifikálható. A 19. század költőnői életműveit feltáró szövegkiadások ugyanis, amelyek lehetővé tennék a komparációt, nem állnak rendelkezésre. E tekintetben csupán Szendrey Júlia összes versének 2018-ban publikált kiadása jelent kivételt.¹ A Szendrey költői életművét bemutató kötet összesen 141 verset tartalmaz, beleértve a verstörödékeket is. A költeményekből csupán 24 jelent meg Szendrey Júlia életében különféle periodikákban és gyűjteményes kötetekben, nagyrészüket tehát Szendrey esetében is kéziratos formában létezett. Ezzel szemben Majthényi Flóra már életében is több verseskötetet jelentetett meg: 1858-ban publikálta első kötetét *Flóra 50 költeménye* címmel, s ezt követték további verskiadások: 1860-ban a *Flóra dalai*, 1866-ban a gyermekverseket tartalmazó *A jó gyermekek könyve*, 1868-ban az *Elégiák kis fiamhoz*, végül 1877-ben *Ujabb költeményei*.² E kiadások összesen 186 verset tartalmaznak, úgy hogy a több részből álló *Elégiák kis fiamhoz* kötetet egyetlen versciklusnak számoltam. A különböző kötetekbe felvett versek azonban Majthényi Flóra egykorúan nyomtatásban megjelent poémáinak csak egy részét képezik, ugyanis számos olyan, a korabeli folyóiratokban megjelent költeménye van, mely utólag nem kapott helyet a kötetkiadásokban. A periodikákban rejlő versek száma pillanatnyilag felmérhetetlen, hiszen Majthényi Flóra lenyűgözően sokat írt: az 1850–1860-as éveknek aligha

1 Vö. GYIMESI Emese, szerk., *Szendrey Júlia összes verse* (Budapest: Kortárs Kiadó, 2018).

2 [MAJTHÉNYI] Flóra, *50 költeménye* (Pest: Emich Gusztáv könyvnyomdája, 1858); [MAJTHÉNYI] Flóra, *Dalai* (Pest: Emich Gusztáv könyvnyomdája, 1860); [MAJTHÉNYI] Flóra, *A jó gyermekek könyve*, 2 köt. (Pest: Emich Gusztáv, 1867); [MAJTHÉNYI] Flóra, *Elégiák kis fiamhoz* (Pest: Fanda és társai, 1868); [MAJTHÉNYI] Flóra, *Ujabb költeményei* (Budapest: Herz János könyvnyomdája, 1877).

van olyan szépirodalmi- és divatlapja, jótékonyági céllal kiadott albumja, költőnők verseit tartalmazó antológiája, amelyben ne jelent volna meg költeménye.

Egyetlen utolsó, Majthényi költői termékenységét illusztráló példa az 1849–1864 között megjelenő *Hölgyfutár* című folyóiratban való jelenlétével kapcsolatos. Az alig tizenöt éves Flóra ugyanis a *Hölgyfutár*-ban kezdte el verseit nyomtatásban megjelentetni, és 1851–1862 között rendszeresen publikált a folyóiratban, ahol a tárgyalt időszakban összesen 85 költeménye jelent meg. E teljesítmény önmagában nézve is jelentős, de ha Majthényi produktivitását más költőnők folyóiratbeli jelenlétével vetjük össze, a különbségek még látványosabbá válnak. Majthényi Flóra hatékonysága még a *Hölgyfutár* másik, 1858–1862 között aktívan közreműködő költőnjé, Kisfaludy Atala verseinek számához (összesen 39) viszonyítva is kiemelkedik, más költőnők pedig általában csak egy-két verssel voltak jelen a folyóiratban. Majthényi egyértelműen a *Hölgyfutár* rendszeresen foglalkoztatott és legreprezentatívabb költőnjé volt a vonatkozó évtizedekben, akinek költői produktuma a periodikában 1849–1864 között megjelenő összes női költő verseinek 45%-át, tehát majdnem felét tette ki. A verseit csak keresztnévvel publikáló Flóra voltaképpen a *Hölgyfutár* sztárköltőnjé volt: hollétéről olvasók érdeklődtek, ha külföldi távollét miatt huzamosabb ideig nem jelent meg verse a folyóiratban; a periodika, szintén olvasói igényt elégítve ki, arcképét is közölte; kortárs költők írtak hozzá rendszeresen üdvözlő verseket; 1856-ban Tóth Kálmán költővel való házasságkötését Szász Károly versben üdvözte a lapban; Flóra papírnehézének formázott arcképét pedig, Jókainé, Petőfi és más honi celebritások mellett, papírkereskedésben vehették meg az olvasók.³ Majthényi Flóra tehát nemcsak az 1850–1860-as évek legtermékenyebb és legismertebb, hanem legsikeresebb költőnjé is volt. Noha költői hírneve és munkássága, sok más női és férfi kortársához hasonlóan utólag feledésbe merült, és nem került be a kanonikus irodalmi művek tárházába, illetve az 1860-as évek végétől kezdve lejtmenetbe is került, költői pályájának korabeli és korai sikere elvitathatatlan. Majthényi ugyanakkor azon 19. századi női szerzők egyike volt, aki, naplója és autográf levelei értelmében, a modern irodalmi piac által teremtett lehetőségekre rezonálva tudatosan használta az írást az egzisztenciateremtés eszközeként.

A periodikák és kötetkiadások nyomtatott nyilvánosságában alakított költői hírnév, valamint az írással kapcsolatos profitorientált gondolkodás azonban tá-

3 Majthényi Flórának a *Hölgyfutár*-ban való jelenlétéről lásd korábbi írásomat: TÖRÖK ZSUZSA, *A Hölgyfutár sztárköltőnjé: Majthényi Flóra*, hozzáférés: 2022.08.15, https://abtk.hu/ismerettar/ismeretterjesztes/2504-a-holgyfutar-sztarkoltojnoje-majthenyi-flora?fbclid=IwAR0aRZHSQRZyOaE5qC3sXYm94_OhrFgMhAfqtgK1-Fxcu5_w4HJk6Ypas

volról sem meríti ki a Majthényi-jelenséget. Majthényi Flóra ugyanis költői életművének jelentős hányadát nem jelentette meg nyomtatásban, hanem kézíratos formában őrizte. Ezt igazolja az az autográf kézíratos verseskönyv, mely Majthényi 256 egybegyűjtött és -írt költeményét, tehát feltételezhetően teljes költői életműve mintegy (vagy akár több mint) felét tartalmazza.

Jelen írás nem azt a kérdést kívánja egyértelműen megválaszolni, hogy miért nem jelentette meg Majthényi e költeményeket is nyomtatásban, hanem költői életműve nyilvánossá tételével kapcsolatos választásainak kontextusát célja megérteni. A tanulmány tehát Majthényi Flóra kézíratos verseskönyve kapcsán azokat a kulturális gyakorlatokat szándékozik rekonstruálni, amelyek a kézíratos kultúra és a nyomtatott kiadványok gyorsan bővülő piaca között párhuzamosan léteztek; ily módon a kéziratosság és a nyomtatás komplex együttélésének feltárásában érdekelt. Egyszóval a kora újkor angolszász kutatói által az utóbbi negyven évben kidolgozott kézíratos kultúra fogalmára és a kéziratstudományok (*manuscript studies*) művelői által megfogalmazott azon újabb tézisére építi gondolatmenetét, mely szerint a kézíratos szövegprodukción és -disszemináción nem szűnik meg a nyomtatás megjelenésével. Azt állítja tehát, hogy a nyomtatás expanziója és az egyre inkább diverzifikálódó folyóirat irodalom még a 19. században sem számolta fel teljesen a korábbi évszázadok hagyományát folytató kézíratos kultúrát. A dolgozat fő érdeklődési pontja, hogy a kéziratosság és a nyomtatott nyilvánosság hogyan kerül bonyolult kapcsolatba egymással egyetlen költői életművön belül. A tanulmány egyik tézise tehát, hogy a kéziratosság a szövegek használatának (és nyilvánosságának) a korábbi évszázadokhoz viszonyítva ugyan ritkább, de lehetséges formája maradt még a 19. században is. A másik tézis pedig médiatörténeti eredetű, és azt állítja, hogy az újabb médium megjelenése nem teljesen szorítja ki és váltja fel a korábban létezőt: mint ahogy a digitális kultúra sem szüntette meg a nyomtatási kultúrát, a nyomtatás sem számolta fel teljes mértékben a kézíratos szövegprodukción és -használatot. A tanulmány tehát amellet érvel, hogy a kéziratosság és a nyomtatás párhuzamosan létező, egymást megtermékenyítően kiegészítő, egymásra ható kulturális jelenségek a 19. században, és a domináns nyomtatási kultúrán belül érdemes a különféle technológiák egyidejűségére figyelni.⁴

4 A kézíratos és nyomtatási kultúra szimultán jelenlétének fontosságára több kora újkorral foglalkozó tanulmánygyűjtemény és monográfia is felhívta a figyelmet, de a 19. századra vonatkozó megközelítések között is találunk rá példát. Ezekből néhány, a teljesség igénye nélkül: Margaret J. M. EZELL, „Introduction: The Changing Culture of Authorship and the History of the Book”, in Margaret J. M. EZELL, *Social Authorship and the Advent of Print* (Baltimore–London: John Hopkins University Press, 1999); George JUSTICE, „Introduction”, in *Women’s Writing and the Circulation of Ideas: Manuscript Publication in England, 1550–1800*, ed. George L. JUSTICE and Nothan TINKER, 1–16

Majthényi Flóra rendhagyó módon sokat írt, a tanulmány tehát korántsem vállalkozhat teljes költői életműve átfogó értelmezésére, annál is inkább, mivel költészetével kapcsolatosan még az alap kutatások sincsenek elvégezve, nyomtatásban megjelent verseiről sem születtek értelmezések. Azt sem állítja, hogy költészetének megértéséhez kizárólag fennmaradt kéziratai nyújtának biztos tájékoztató pontokat. Célja csupán rávilágítani a kéziratosság és a nyomtatás bonyolult összefüggéseire meghatározott költői életmű tanulmányozása kapcsán. Adott kéziratok kötetéről írni ugyanakkor hangsúlyosan veti fel a kéziratok reprezentációjának problémáját, hiszen a felkínált megközelítés (maga a tanulmány) nyomtatásban jelenik meg. Az alábbiakban ezért Majthényi Flóra kéziratok verseskönyvének néhány oldalának fénymásolatát is közlöm.⁵

A forrásról

Majthényi Flóra barna bőrkötéses, vasalt szelű, aranyozott kapcsos versíró könyvét a Petőfi Irodalmi Múzeum őrzi.⁶ A kötetet a belső címdalra olvasható bejegyzés értelmében Majthényi Flóra a *Pali emléke* címmel látta el, és mottójául a kötet harmincadik, *Átmehettek más érzések...* című versének első szakaszát választotta; a mottót aláírása követi:

Átmehettek más érzések
Olykor szivemen talán,
De csak őt, csak őt szerettem
Változatlan, igazán, én,

Majthényi Flóra

(Cambridge: Cambridge University Press, 2002), 8–9; Andrew PIPER, *Dreaming in Books: The Making of the Bibliographic Imagination in the Romantic Age* (Chicago–London: The University of Chicago Press, 2009), 127; Michelle LEVY, *Literary Manuscript Culture in Romantic Britain* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2020).

5 A közlési engedélyért Rózsafalvi Zsuzsannának, a Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára fősztályvezetőjének tartozom köszönettel.

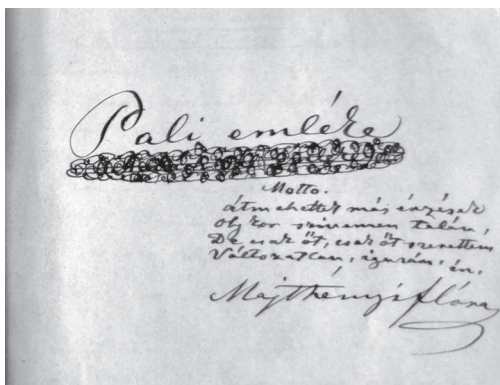
6 A Petőfi Irodalmi Múzeum nyilvántartásában [*Majthényi Flóra versíró füzet*] – Pest. Dec. 17. 1849 – [1879] 26/12 címmel szerepel a kézirat. Jelzete: V. 4891. A kötetről korábban Gyimesi Emese írt a 19. század közepén tevékenykedő versíró nőkről szóló tanulmányában: GYIMESI Emese, „Versíró nők a 19. század közepén: Szendrey Júlia, Majthényi Flóra, Malom Lujza, Wass Ottília és Buloyovszky Lilla pályája”, in *Nőszervezők a 19. században: lehetőségek és korlátok*, szerk. TÖRÖK Zsuzsa, Reciti konferenciakötet 4, 155–183 (Budapest: Reciti, 2019), 159–161.

1–2. kép: Majthényi Flóra kapcsos versíró könyvének első és hátsó borítója
(Petőfi Irodalmi Múzeum)

Az életrajzi leírásokból tudvalévó, hogy Pali neve Madách Pál, Madách Imre öccsének nevét takarja.⁷ A *Pali emléke* cím alatt egy erőteljesen átfirkált rész látható, a firka alatt azonban, ha alaposan megfigyeljük, átsejlik a kötet eredeti címe, *Madách Pál emléke*, amelyet utólag Majthényi Flóra a titokzatosabb címváltozatra cserélt. A cím és a mottó tehát a kötet tematikus szervezőelvét jelöli ki: a költemények Flóra gyermekkori plátói szerelméhez, Madách Pálhoz íródnak, korai halálán keseregnek, utána vágyódnak, egy majdani túlvilági újratalálkozásban reménykednek stb. A kötetnek kétségtelenül van egyfajta monotonitása, hiszen a téma 256 versen keresztül variálódik.

⁷ Vay Sándor/Sarolta Majthényi Flóra halálát követően írt róla cikket. Ő nagyanyjától hallott Majthényiről, aki édeasanyjának volt kortársa, és szegről-végről rokona is. Jelenlegi kutatásaim alapján ő az első, aki említést tesz arról, hogy Majthényi Flóra első verseit Madách Pálhoz írta: [VAY Sándor/Sarolta] (v. s.), „Hazahívó sirok”, *Pesti Hírlap*, 1915. jún. 27., 33–34, 33. Szintén említi az adatot Babits Mihályné Török Sophie, Majthényi Flóra kutatója is, aki regényt is készült írni Flóráról. A regény nem készült el, végül Koháry Sarolta, Török Sophie utolsó éveinek egyetlen barátnője írt kettős életrajzi regényt Majthényi Flóráról és Török Sophie-ról. KOHÁRY Sarolta, *Flóra és Ilonka* (Budapest: Magvető, 1973). Majthényi Flóra hagyatékának egy része neki köszönhetően maradt fenn, és ma az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának Babits-fondjában található. Török Sophie Majthényi Flóra Madách Pál iránti gyermekkori, plátói szerelméről is említést tesz: TÖRÖK Sophie, „Emlékezés egy régi írónőre”, *Nyugat* 24, 7. sz. (1931): 466–469, 466; TÖRÖK Sophie, „Majthényi Flóra százéves”, *Nyugat* 30, 9. sz. (1937): 189–194, 190–191.

3. kép: Majthényi Flóra versíró könyvének címe és mottója
(Petőfi Irodalmi Múzeum)

A költeményeket Majthényi Flóra egy előre bekötött üres könyvbe másolta bele, amelyhez valószínűleg kulcs is tartozott. Ilyen, naplónak is használt előre bekötött könyvek korabeli papírkereskedésekben kaphatók voltak. Tehát vagy ő vásárolta magának, vagy pedig ajándékba kapta valakitől. Majthényi Török Sophie gépiratos másolatában fennmaradt, vegyes bejegyzéseket tartalmazó, „Notes” felíratú zöld vászonkötéses „naplója” is hasonló, előre bekötött üres könyv lehetett, melyet saját megjegyzése szerint Fernand bátyjától kapott ajándékba.⁸

A verseskönyv gondosan összeállított kézirat, amelyen látszik, hogy tisztázatnak szánták: a belső címoldalon átfirkált eredeti címen kívül alig van javítás, áthúzás benne; ha a másolás során szerzője mégis hibát ejtett, a hibás sorokat vagy szavakat kikaparta és utólag írta rá a helyes változatot. A kötet, néhány köztes üres oldal kivételével, az elejétől a végéig be van írva. A versek, úgy tűnik, egyfajta kronológia szerint kerültek be a kötetbe. A kötet elején pontosan dátumozva vannak, az első vers alatti keltezés helye és ideje: Pest, 1849. december 17. Az első 12 költemény pontos dátummal van ellátva és az 1849–1851 közötti időintervallumot öleli fel, a következő vers már 1856-os keltezésű, majd ezt követően a 60-as évekből következnek költemények, de a versek többsége mellől aztán elmarad az évszám megjelölése, írójuk csupán az adott hónapot és napot vagy napszakot tünteti fel a szövegek alatt. A kötet legkésőbbi teljes dátuma (1879. december 9.) a 254. vers alatt olvasható. A legutolsó költemény alatt, mely idézőjeles címével („Pali emléke”) keretezi a kötetet, csak a keletkezés napja, hónapja és a napszak

8 Majthényi Flóra naplója [Török Sophie gépiratos másolata], OSZK Kt., Fond III/2512.

(26/12 délben) olvasható, ebből azonban arra következtethetünk, hogy az utolsó dátum 1879. december 26-ára vonatkozik.

Az egységes írásképből ítélve Majthényi Flóra a költeményeket viszonylag rövid idő alatt, feltételezésem szerint valamikor az 1870-es évek második felében írta össze e kötetbe. Ily módon a dátummegjelölések, legalábbis a korábbi verseknél, nem a leírás, másolás, hanem a keletkezés idejére utalhatnak. Mivel azonban az 1870-es évekből is vannak költemények a kötetben, úgy tűnik, hogy a régebbi versek bemásolása után Majthényi újabbakkal egészítette ki a sorozatot.⁹ Noha nincs hozzáférésünk a kötetbe másolt, beírt versek fogalmazványaihoz, másolást megelőző szövegállapotukhoz, e tény nem jelenti azt, hogy e korábbi szövegváltozatok ne léteztek volna. Mivel a kötet írásképe egységes, javításoktól mentes, egész biztos, hogy mind az évekkel korábban, mind az esetleg a másolás időpontjához közelebbi időszakban keletkezett verseknek voltak a kötetbe másolást megelőző fogalmazványai, szövegállapotai. A kötet írásképe tehát nem az alkotás folyamatát, hanem az azt követő másolás, egybegyűjtés, rendszerezés tényét tükrözi.

Mivel a kötethez nem készült előszó, mely a versek egybemásolásának körülményeit és okait magyarázná, és mivel Majthényi Flóra fennmaradt, töredékes hagyatékában is mély csend övezi e kéziratos verseskönyvet, nehéz egyértelmű választ adni arra a kérdésre, hogy mi motiválta a költemények egybegyűjtését és milyen funkciót töltött be a gyűjtemény Majthényi íráshasználatában. Segítségünkre lehet azonban fent említett naplójának első, 1875. október 16-án kelt alábbi bejegyzése:

Örökös tépelődés az egész életem – ezerfélét teszek fel magamban és nem bírok következetesen semmit keresztül vinni.

Tegnap olvastam Fernand egyik levelében (akitől e könyvet is kaptam) azon tanácsot adja nekem: hogy nagy lelki fájdalomunknál vagy izgalmunknál kísértsek meg néhány napig mindig csak kellemessel foglalkozni, semmivel, ami bánt és ha ily gondolat jó, üzzem el valamely kellemes foglalkozás által.

9 Ezt a feltételezést erősíti egy, a kötet lapjai között található, különálló kis papírdarabra írt megjegyzés, mely 1878. november 6-i keltezésű. A papírfecni jelenleg a négy darabból álló *Visszaemlékezés* című vers I. és II. része között található. A költeményben a lírai én a halott kedves sírjánál tartózkodik, itt pihen ki élete bűját baját, és reménykedik a feltámadás hozta újratálalkozásban. A különálló papírdarabra írt megjegyzés a következő: „Ma Nov. 6-án 1878 éjel álmomban mindig azzal tépelődtem: hogy sírboltjához akarva közelíteni előbb egy madárfészekszerű fehér követ kellett onnét levennem, melynek felső körzete gyűrűre emlékeztetett; és hogy végre valami azt mondta nekem hogy a szívet ő adta cserébe a m. k. virágokért és a régen eszmében adott gyűrűért. Az említett fészek hasonlított a kis hamvvederhez s talán ezt akarta jelezni.”

Meglehet hogy ez gyógyítja a lelket, mely így a kellemeset szokja meg.

— — — —

Hangolni magamat az írásra legjobban lehet akként, ha saját műveim olvasom vagy régi verseimet lasanként leirom, a mi kétszeres haszon, mert egyuttal le lesz írva a mit óhajtok.¹⁰

A bejegyzés, melyet gépiratos másolat voltánál fogva érdemes kellő kritikával szemlélni, az írás (és olvasás) hármas funkciójára enged következtetni. A kellemessel foglalkozásnak (mely lehet akár a első szerelemre való visszaemlékezés) terapeutikus funkciója van, „gyógyítja a lelket.” A saját művek olvasása és a régi versek összeírása újabbak írására ösztönzi, tehát az alkotófolyamat során tölt be motivációs szerepkört. Végül, a versek egybegyűjtésének rendszerező szerepe is van, „egyuttal le lesz írva a mit óhajtok.” Majthényi Flóra a saját művek újra meg újraolvasásának az alkotás során való ösztönző hatására egy későbbi, 1875. október 21-én kelt naplóbejegyzésében is visszatért:

Mindenben csak a kezdet nehéz, mint a magyar mondja a „becharapás” – azt gondoltam, ha nem vagyunk hangolva írni, nem is kell várni, míg a hangulat megjő, mert az soká tarthat, hanem hangolni magunkat zene, a tárgyra való gondolás, olvasás, sat. által, különösen saját régibb műveink olvasása által.¹¹

Noha a fenti naplóbejegyzések közvetett módon a kéziratos verseskötetre is vonatkoztathatók, és ily módon kirajzolódik annak hármas (terapeutikus, motivációs és rendszerező) funkciója, bizonyos jelekből ítélve más elgondolások is ösztönözhatték Majthényit a kötet koncepciójának kialakításában. A költői életmű rendszerezésében, átlátásában a költemények egybemásolása kétségtelenül fontos szerepet játszott. Hiszen az 1870-es évek végére Majthényi tekintélyes mennyiségű kéziratos és nyomtatásban megjelent költeménynek, költői életműve jelentős részének birtokában volt. A nyomtatásban megjelent verseskötetek, melyek anyaga többnyire a korábban folyóiratokban publikált versekből építkezett, könnyen áttekinthetők voltak. A kéziratos verseskönyv tanúsága szerint azonban a kötetmegjelenések és a folyóiratközlések mellett Majthényi Flórának jelentős mennyiségű költeménye volt kéziratban, ezeket, vagy ezeknek egy részét másolta egybe a barna bőrkötésű kapcsos könyvbe. Fontos megjegyezni ugyanakkor, hogy megjelent versesköteteinek impresszuma arra utal, hogy nyomtatott kötetei, az 1867-

¹⁰ Uo.

¹¹ Uo.

ben megjelent *A jó gyermekek könyve* kivételével, mely Emich Gusztáv tulajdonára volt, saját kiadásában jelentek meg, tehát nem adta el őket kiadónak. Ennek két oka lehetett: vagy nem akarta, vagy nem tudta eladni őket. Mindenesetre a saját kiadású kötetek azt jelentették, hogy azok előállítási díját, főként a nyomdai költségeket, ő maga állta,¹² értékesítésükről ő gondoskodott, és verseinek tulajdonjoga felett is ő rendelkezett. Mivel utolsó, nyomtatott verseskötete, mely kisszámú (összesen 98¹³) előfizetőinek névsorát is közli, 1877-ben jelent meg, az 1870-es évek végén feltételezhetően nem látta értelmét, és bizonyára a szükséges anyagi fedezete sem volt meg arra, hogy újabb nyomtatott verseskötetet jelentessen meg. Majthényi Flóra gazdag, felvidéki nemes családból származott, családja azonban az 1850-es évek közepére vagyona jelentős részét elveszítette. Flóra 1856-ban ment férjhez Tóth Kálmán költőhöz, rákövetkező évben született meg fiuk, Béla. Házasságuk gyorsan megromlott, több évi különélés után végül 1868-ban váltak el egy botrányos gyermekelhelyezési pereskedéssel, melyet végül Tóth Kálmán nyert meg. A válás és a gyermekköveteléssel kapcsolatos bonyodalmak, melyeknek Flóra a korszakban megdöbbentő módon nyomtatásban is hangot adott *Elégiák kis fiamhoz* című kötetében, nem tettek jót társadalmi megítélésének. Az 1870-es években már komoly anyagi gondokkal küzdő Flóra voltaképpen társadalmi elszigeteltségben élt, s anyja (1880), majd Tóth Kálmán – akit, konfliktusaik ellenére halálos ágyán ápolt – halála (1881) után bizonyára e tény vezetett az 1880-as évektől több évtizeden át tartó önként vállalt külföldi emigrációjához.¹⁴ Mielőtt útnak indult volna azonban költői életműve áttekin-

12 Az OSZK Babits-fondjában fennmaradt egy nyugta Harsányi Györgytől, az Első Magyar Egyesületi Könyvnyomda nyomdászatától, melyben igazolja, hogy az „Elégiák második kötetének nyomtatásáért járó hátralékot” felvette. Harsányi György Majthényi Flórának, Pest, 1868. máj. 14., OSZK Kt., Fond III/2577. Majthényi Flóra Tóth Kálmán költőtől való válását és a botrányos gyermekelhelyezési pert követően megjelent *Elégiák kis fiamhoz* című kiadványának csak egy kötete jelent meg. Lehetséges, hogy második kötetet is tervezett, annak kiadása azonban végül nem valósult meg.

13 Az OSZK-ban található példányban az előfizetői névlista végén valaki ceruzával összegezte az előfizetők számát, „118 előfizető”-t jelölve meg. A névlista azonban csak 98 nevet szerepeltet. A kötet jelzete: 190.656.

14 Nyilvánvaló anyagi problémái ellenére Mathényi Flóra utolsó, nyomtatásban megjelent verseskötete kapcsán még egy utolsó, főúri szokáshoz illő gesztust tett. A kötet jövedelmét a tervezett Madách-szobor támogatására ajánlotta fel. A Madách-kultusz egyik korai megnyilvánulásaként ugyanis az 1877-ben alakult Madách Emlékügyi Bizottságban merült fel először egy Madách-szobor felállításának a gondolata és Madách alsósztrigovai sírjának rendezése. A szobor végül nem készült el és csak az 1930-as években a Kisfaludy Társaság támogatásával sikerült a síremléket felállítani. Vö. HORÁNSZKY Nándor, *Az alsósztrigovai Madách- síremlék létrehozásának története (Dokumentumgyűjtemény)*, Madách Könyvtár – Új folyam 41. (Budapest: k. n., 2005): o. n. Az *Újabb költemények* „elárusítása folytán kimutatott eredményre vonatkozó számadási iratok”-ról Pajor István, az Emlékügyi Bizottság másod-

tő összegzéseként kötetben korábban nem publikált verseit kéziratos publikáció (*scribal publication*) formájában gyűjtötte össze, rendszerezte, szerkesztette, másolta be egy előre bekötött üres könyvbe, és tette így módon áttekinthetővé saját maga számára. Noha a kéziratos publikáció fogalmát eredetileg a 17. századi kézzel írt másolatok kapcsán dolgozták ki, lévén, hogy a másolatok terjesztése során a művek a kreativitás privát szférájából nyomtatás nélkül is a fogyasztás, illetve a használat nyilvános szférájába kerültek,¹⁵ alkalmazása esetünkben is indokoltnak tűnik. Ugyan nincs arra vonatkozó adat, hogy Majthényi Flórán kívül (legalábbis élete során) más is használta volna a kötetet, sőt titkossága többféle módon is hangsúlyozódik, a korábban idézett naplóbejegyzések értelmében saját szerzője számára is működhetett kéziratos publikációként egy ilyen kötet, amelyet a nyomtatottakhoz hasonlóan lehetett akár könyvespolcon tárolni, utazásaira is magával vinni, időnként újraolvasni, s mely a saját költemények tárházában segítette alkalom adtán a tájékozódást.

Majthényi Flóra kéziratos verseskönyve ugyanis minden jel szerint egy nagyon privát, legfeljebb ún. *bizalmas kézirat* (*confidential manuscript*) lehetett, melyhez jó esetben a legszűkebb családtagoknak volt hozzáférése.¹⁶ A kötet formátuma (kulcscsal zárható kapcsoskönyv) és a benne foglalt versek azonban inkább a titkosságot, a privát, intim magánhasználat tényét erősítik, mintsem a közös használatot. A Pali iránti érzelem és áttételesen a versgyűjtemény privát, csak szerzője számára elérhető titkos voltára a verseskönyv 54. költeménye is utal:

elnőke tájékoztatta Flórát: Pajor István Majthényi Flórához, Balassagyarmat, 1878. márc. 4., OSZK Kt., Fond III/2597. Mivel a szobor nem valósult meg, a befolyt összeget vélhetően visszaszolgáltatták Majthényinak.

15 Erről lásd Harold LOVE, *Scribal Publication in Seventeenth-Century England* (Oxford: Oxford University Press, 1993); EZELL, *Social Authorship...* Magyar vonatkozásban: TÓTH Zsombor, „Kéziratos nyilvánosság a kora újkori magyar nyelvű íráshasználatban: medialitás és kulturális másság (Módszertani megfontolások)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 119 (2015): 625–650; TÓTH Zsombor, *A kora újkori könyv antropológiája: Kéziratos nyilvánosság Cserei Mihály (1667–1756) írás- és szöveghasználatában*, Irodalomtörténeti füzetek 178 (Budapest: Reciti, 2017).

16 A *bizalmas kéziratok* (*confidential manuscripts*) pontosan körülhatárolható olvasóközönségnek íródnak: szerzőjük szűkebb vagy tágabb családi körének vagy hasonló társasági környezetének. A kéziratokat e szűk körben olvassák, kommentálják, esetleg terjesztik. Így módon a társadalmi érintkezés médiumaiként funkcionálnak, és a nyomtatott szövegektől eltérő szükségleteket elégítenek ki, esztétikai funkciójuk helyett társadalmi használatuk hangsúlyozódik. A kifejezés Donald Reiman leleménye *The Study of Modern Manuscripts: Public, Confidential, and Private* (Baltimore: John Hopkins University Press, 1993) című könyvéből. Említi: LEVY, *Literary Manuscript Culture...*, 184.

Hogyha éjel titkos ábrák...

Hogyha éjel titkos ábrák
Támadnak az egen fent:
Azt mondják hogy ez mindenkor
Csodás eseményt jelent;

Hogy a virágok e földön
Úgy hervadnak, fejlenek;
S végzetöket fényírásban
Ott látják az emberek.

Úgy én titkos jegybetűkkel
Irtam nagy szerelmemet
A midőn az mint az égbolt
Úgy támadt szivem felett.

Titkos ábrák hadd jegyezzék
Nevedet *csupán nekem*,¹⁷
Aki voltál mindörökre
Szép ábrándom, végzetem!

21/9.

A kötet kontextusában e vers azért is különleges, mert 9. sorához („Úgy én titkos jegybetűkkel”) egy prózai lábjegyzet is társul, mely szerint Majthényi Flóra még egy titkos ábécét is kidolgozott a szerelmével való találkozások időpontjainak feljegyzésére: „Nevének leírására és a jegyzetekre hogy mely napokon láttam őt: egy titkos a. b. c.t találtam fel, és tartottam meg egész életemre ha titkosan akartam jegyezni. Ez a. b. c. a könyv végén van följegyezve.” A verseskönyv mai állapotában, sajnos, már nem tartalmazza a kötetvégi titkos ábécét: vagy maga Flóra, vagy pedig utólag valaki más távolította el belőle.

Flóra a kötetben a költemények keletkezésének eredetmítoszát is megteremti: a soha meg nem valósult, idealizált szerelem felé vágyódást, és ennek az érzésnek az ismételt megjelenítését. A versekben megszólaló lírai én alap életérzése a boldogtalanság és az elvagyódás: első, még a gyermek- és serdülőkor határán meg-

¹⁷ Kiemelés az eredetiben. T. Zs.

tapasztalt szerelmének korai halála egy egész életre kihatóan érinti meg és befo-
lyásolja költészetét, melyet, a 19. századi női költészet konvencióihoz igazodva,
a halál, a túlvilági létre való felkészülés és a nosztalgikus visszaemlékezés témái
dominálnak. A költeményekben, az elégikus hangnem mellett a biedermeier sír-
költészet tipikus elemei is megjelennek: a sírbolt, a sírhalom, a koporsó, a teme-
tő, s általában az elmúlás, az enyészet. A lírai én szerint a versek vigaszul szolgál-
nak, emlékezetmegőrző funkciójuk többször említődik, és egy olyan közönség
nélküli poétikai tér megteremtésének kényszere rajzolódik ki belőlük, amely el-
különül az irodalom nyomtatott piacától:

Az ő emlékére irt dalok könyve

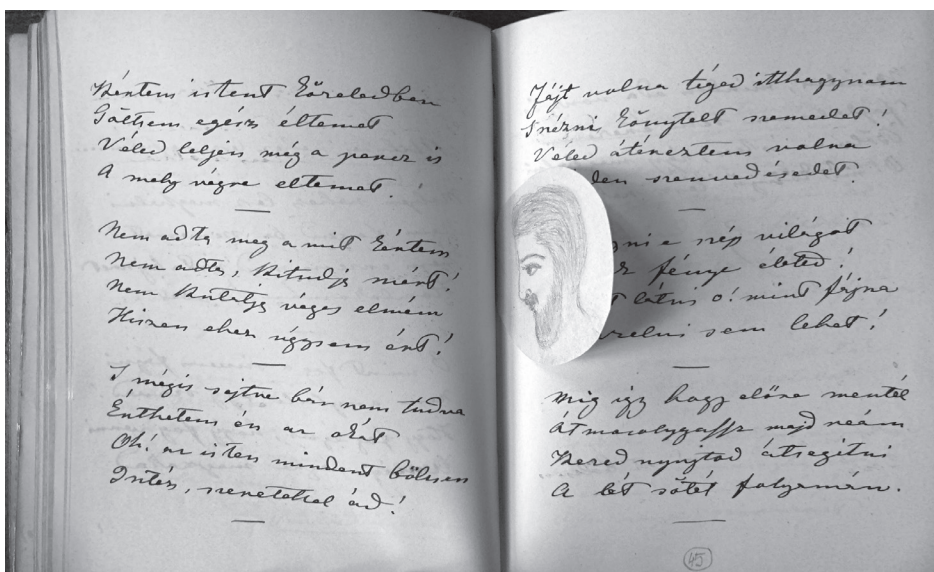
Miként imázó, könyve betűjét:
Hányszor csókoltam én e lapokat!
Önkénytelen e tett, e mozdulat,
Ha elmerengve nézem azokat.

Hiszen, lelkemben is az érzelem:
Oly szent, oly megadó, és oly örök!
Miként csak szentegyházba a hivek:
E zárt kis könyvhez én is úgy jövök.

Lelked van zárva benne énnekem;
Te élsz e könyvnek minden levelén;
És szívem dobban minden sorban itt,
Ez érzésekben mindig bírlak én!

Szállnak e könyvből szép emlékeim,
Tavaszi mosoly, fény, itt a légen át;
S én leborulva némán hallgatom
Lelkemben az imázó orgonát!

11/2 déltájban

4. kép: Ceruzával rajzolt miniatűr férfiportré Majthényi Flóra versíró könyvében
(Petőfi Irodalmi Múzeum)

Az emlékezést a kézíráshoz mellékelte, a kötet lapjai közé helyezett két apró tárgyi emlék (egy préselt levél és egy kis, kerekre kivágott papírra ceruzával rajzolt miniatűr férfi portré) is segíti, melyek beszerzésük helyét, idejét és körülményeit idézik fel a kötet összeállítójában, a tárgyakhoz kapcsolódó, *Örzőm a foszlányt is...* kezdetű költeménnyel együtt.¹⁸ Az írás és az emlékezés nemcsak terapeutikus funkciót tölt be, hanem menedéket is nyújt a mindennapi élet megpróbáltatásaival és keserűségeivel szemben. Saját, öntörvényű világot, olyan poétikai teret hoz létre, amely a valóság újradimenzionálására ad lehetőséget. Ennek talán legmarkánsabb kifejezésére a kötet 235. versében kerül sor:

18 „Örzőm a foszlányt is / Melyen arczod rajza / Nem ismerné senki / Én merengek rajta // Mert én téged látok / Lelkem a szememben / S mindenik vonásod / Mélyen, hiven ebben. // Örzőm a foszlányt is, / A virág levélkét, / S a mit megérintél / Mint a multak lelkét. // Szent nekem a föld is / Ahol egykor jártál / Honnan elszakadva / Föl az égbe szálltál. // A kiket szerettél / És kik szerettek / Mind az én lelkemnek / Részeivé lettek // S beteg szívem azért / Ápolom legjobban / Mert te vagy egészen / Hiven, élve abban. Ápr. 6.”

Van nekem egy kis világom...

Van nekem egy kis világom
Ebben élek én csupán
Oh e földön nem találok
Min örüljek igazán.

Ott a nap: szép lelked fénye,
Nagy szépséged: a virág,
És a szív boldog reménye:
Csillag, mit egy eszme ad

Föltámadás szent eszméje!
Üdv lehet e még nagyobb?
Viszontlátás boldog fénye!
Mely mindenben ott ragyog.

Viszontlátni egykor téged:
Világomban a tavasz
Balzsammal tölti a léget
S szívemet gyógyítja az.¹⁹

A kötetben olvasható versek olykor hitvallásszerűen tesznek tanúbizonyságot arról, hogy az írás, az alkotás a valóságra vonatkozó új perspektívák felé nyitás lehetőségét hozza létre, hogy az emlékezet teremti a múltat. Ennek megvalósítása érdekében a kötet pragmatikai szintjén és a versek poétikai eszköztárában egyaránt a hiperbola, a túlzás kap központi szerepet. Hiszen egy olyan szerelemről van szó, amelynek semmilyen valóságalapja nem volt (erről az alábbiakban még bővebben is lesz szó), mégis a verseskötet 256 (!) versén keresztül idéződik meg. Az emlékek uralásának, irányításának és alakíthatóságának, szubjektív megélésének a kötet 199. verse ad legeggyértelműbben hangot. A költemény első versszakában a lírai én az emlékeket tápláló konkrét mindennapi helyzetek, alkalmak hiányával szembesül, a vers folytatásában azonban az első szerelemhez kapcsoló-

19 Ugyanez a gondolat már korábban, a kötet 17., Nagymihályon, 1865. febr. 11-én kelt *Nem szeretett volna...* kezdetű versének 9–10. versszakában is megfogalmazódott: „S a midőn sebzetten / Egész melegével / Elvonult a lélek: / Teremtve magának / Egy szebb, jobb világot / S benne eszmény képet: // Akkor is te voltál / Tárgya ábrándjának / Miként egykor régen, – / Szeretett mindenkor, / Mindenütt, mindenben – / Változatlan, mélyen!”

dó történések helyett az érzések lényegülnek át emlékekké és szolgálnak kimeríthetetlen forrásként költészetének artikulálódásához:

Olyan parányiak emlékeim...

Olyan parányiak emlékeim;
Hiszen alig, alig szólék veled!
De anyit érzék, s gondolkoztam rólad
Hogy ez betölthet földet és eget

Ah! számosak, nagyok emlékeim
Nem fér szívembe a sok érzemény
S miként a forrás erdei szikláról
Foly ajkamról a dal, a költemény^[1]

1/6 délben

A gyűjtemény utolsó, záró költeménye összegzés és költői hitvallás a 256 vers és Majthényi Flóra költészetének lényegéről. Első részében ambiciózus költő szólal meg, de becsvágyát nem valamiféle nárcisztikus magamutogatás fűti, hanem az arra való határozott törekvés, hogy szerelmének emléket állítson költészetével. A második rész pedig, melyben a Pali iránti szerelem a keresztény értékrend szerint szeretetté lényegül, bizakodó hitvallástétel költészetének egyetemessége és időtlensége mellett:

„Pali emléke”

I.

Ohajtanám az első költő
E nagy világon én legyek
Hogy nevem messze viszhangozzák
A bérczek, rónák, tengerek.

Hogy a föld minden babérfája
Nekem teremjen koszorút
S dalom miként a nap oszlasson
A merre jár ködöt borút.

S miként a szomjast pálmaerdő
Úgy enyhítse a sziveket –
S ezt mind azért hogy fény körözz
A mely dalomban él – neved!

26/12 délben

II.

Élni fog a dalom
Oh élni fog mindig!
Habár nincsen benne
Drága gyöngy és gyémánt!...
Porladnak a gúlák
Porlad a dicsőség
Elmúl, elenyészik
Mind az mit a föld ad.

Dalomban nincs földi,
A mit ő tanított
A ki értünk halt meg
S föltámadott újra:
A szeretet fénye
Az van a dalomban
S túl fog mindent élni
Üdvöt adó bújja.

Mert a szeretetnek
Delejes nagy láncza
Tartja összefűzve
A nagy mindenséget:
S mindenütt megértik
Mindenkor átérzik
Mi az én szívemben
Oly lobogva égett!

26/12 délben

Valóság és ábránd: ki volt Madách Pál?

Madách Imre öccse, Madách Pál 1827. április 23-án született Alsósztrégován. Rövid életéről aránylag kevés információ áll rendelkezésre, életútját először Kerényi Ferenc foglalta össze,²⁰ további információkkal kapcsolatosan pedig a Madách Irodalmi Társaság kiadványaiból, illetve a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában a Madách család iratai között őrzött rá vonatkozó anyagokból lehet tájékozódni. A róla szóló első adatok gyermekkori neveltetésével kapcsolatosak. A Madách-fiúk, Imre, Károly és Pál taníttatásáról kezdetben házitanító, az evangélikus segédlelkész Osztermann József gondoskodott. Gyermekkorukról a kéziratos nyilvánosság szempontjából is releváns adat, hogy 1837 nyarán Imre és Pál *Litteraturai Kevercs* címen kéziratos folyóiratot írtak és szerkesztettek, illetve terjesztették ezt családi körben.²¹ Madách Pál 1837 őszén, tíz évesen érkezett két bátyjával a fővárosba tanulmányaik folytatása végett, ahol e célból hét évig tartózkodott. Kezdetben, miközben Madách Imre már egyetemi előadásokra járt, Károly és Pál Spányik Antal nevelő felügyeletével a Széna (ma Kálvin) téri szállásukon tanultak, közben vívőleckéket is vettek, és színházba jártak. A Madách-fiúk neveltetésének bizonyos fokú festészeti tanulmányok elsajátítása is része volt: Madách Pállal kapcsolatosan fennmaradt egy adat, mely szerint 1841. június 21-én a pesti Redoute épületében megnyílt műkiállításon két festménnyel is szerepelt.²² Az egyetem jogi karát 1844-ben végezte el, 1844. augusztus eleje és 1845. június 20. között Tarnóczy Kázmér Nyitra vármegyei alispánnál, 1845 augusztusától 1846 augusztusáig Bory László pesti királyi és váltójogi ügyvéd mellett joggyakornok. 1846. július 17-től tiszteletbeli aljegyzői hivatalát töltötte be Nógrád körzetében, szeptemberben tett ügyvédi esküt, utána aljegyző.²³ 1848. május 1-jétől a Nógrád megyei állandó bizottmány tagja, tehát a megye új, forradalmi tisztségviselője. 1848 nyarán részt vett a nemzetőrség szervezésében, végezte a választók összeírását, és eljárta a nemzetőrség fegyvergyakorlataira. Szintén 1848 nyarán Imre bátyjával és Komjáthy Anzelmmel, Komjáthy Jenő

20 KERÉNYI Ferenc, „Egy márciusi ifjú Nógrádban: Madách Pál”, *Palócföld* 5, 4. sz. (1971): 44–51.

21 Ezt a kéziratos folyóiratot Palágyi Menyhért, Madách életrajzírója valamikor a 19. század végén még látta, azóta nyoma veszett.

22 *Honművész* 9, 51. sz. (1841): 403. Említi: NAGY Ervinné, „Madách Imre rajzmestere”, in *II. Madách Szimpózium*, szerk. ANDOR Csaba, Madách Könyvtár – Új folyam 2, 72–81 (Salgótarján–Budapest: A Palócföld és a Madách Irodalmi Társaság közös kiadása, 1996), 78.

23 Az adatokhoz lásd: *A Madách család iratai*, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (a továbbiakban: MNL OL), HU-MNL-OL-P 481-I.-III.-1.-71.

édesapjával egy kocsin utazott a Pesten tartott nemzetgyűlésre.²⁴ Szeptemberben Nógrád megyei aljegyző. 1849 februárjában csatlakozott Görgei csapataihoz, ahol futári szolgálatot teljesített: Kassáról Debrecenbe indult Kossuth Lajoshoz, majd onnan Miskolcra Szemere Bertalanhoz.²⁵ A tavaszi hadjáratban is futárként szolgált, és részt vett több ütközetben is. A családi hagyomány szerint az isaszegi csata utáni áprilisi éjszakát a szabadban töltötte, megfázott, és gyenge alkatának és egészségének köszönhetően fellobbant tüdőbaja. Április 28-án a felszabadított Nógrádban főjegyző, a májusi tisztújításon pedig a megye másodalispánja lett. Új feladatait betegsége miatt azonban nem tudta ellátni, 1849 májusában már betegen feküdt Alsósztrégován. A világosi fegyverletételt még megérte, 1849. szeptember 30-án, huszonnégy évesen halt meg.²⁶ Madách Imre *Pál öcsém sirjánál* című versében búcsúzott tőle.

Madách Pál bátyjához, illetve a családtagokhoz írt három levelét Madách Imre *Összes műveinek* második kötete közli.²⁷ A forradalom és szabadságharc alatt jegyeséhez, Prónay Emmához (tehát nem Majthényi Flórához!) írt leveleit Györffy Miklós tette közzé.²⁸ Naplója, melyet Morvay Győző 1934-ben még látott, lappang.²⁹ Kiadatlan elbeszélései közül az 1846-ban kelt *Elvira* és az 1847-ben kelt *Maria*. *A Duna' leánya* címűt a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára őrzi.³⁰

Majthényi Flóra tizenkét-tizenhárom éves volt, amikor a nála tíz évvel idősebb, a Majthényi-ágon rokon³¹ Madách Pál meghalt.³² Az életrajzi narratívák ér-

24 KOMJÁTHY Anzelm, *Önéletírás*, Madách Könyvtár – Új folyam 19 (Szécsény–Budapest: Szécsény Város Önkormányzata – Madách Irodalmi Társaság, 2000), 34–35.

25 Luzsinszky Pál élelmzési kormánybiztos 1849. február 12-én, Kassán kelt nyílt rendelete értelmében Madách Pál hivatalos levelet vitt Debrecenbe Kossuth Lajosnak a „leg nagyobb gyorsasággal.” Kossuth Lajos szintén *Nyílt rendelettel* (kelt Debrecenben 1849. február 14-én) küldi futárként Miskolcra Szemere Bertalan országos főbiztoshoz. *Madách Pál iratai*, 1849, MNL OL, HU-MNL-OL-P 481-1.-III.-1.-82.

26 Madách Pál életrajzához, a már idézett tételeken kívül, Madách Imre életrajzi krónikáját használtam: RADÓ György és ANDOR Csaba, *Madách Imre életrajzi krónika*, Madách Könyvtár – Új folyam 45 (Budapest: Madách Irodalmi Társaság, 2006).

27 MADÁCH Imre, *Összes művei*, s. a. r. HALÁSZ Gábor, 2 köt. (Budapest: Révai, 1942), 2:1101–1108.

28 GYÖRFFY Miklós, „Újabb kutatások Madách körül”, *Studia Litteraria* 8 (1970): 103–126, 107–117.

29 MORVAY Győző, „Madách ismeretlen leveléből”, *Irodalomtörténet* 23 (1934): 132–133.

30 *Madách Pál kéziratai*, MNL OL, HU-MNL-OL-P 481-1.-III.-1.-81.

31 Madách Pál édesanyja, Anna, Majthényi-lány volt. Kiadott levelezését lásd ANDOR Csaba, kiad., *Majthényi Anna levelezése*, Madách Könyvtár – Új folyam X (Budapest: Madách Irodalmi Társaság, 2000).

32 Születési anyakönyvi kivonatának 1868-ban készült másolata szerint Majthényi Flóra nem 1837, hanem 1836. július 28-án született. A másolat a Majthényi Flórához kapcsolódó egyéb iratokkal együtt az OSZK-ban őrzött Babits-fondban található, tehát minden bizonnyal Babits Mihályné Török Sophie

telmében első verseit ekkor, hozzá kezdte írni. Ezt igazolja a kéziratos verseskönyv Pesten, 1849. december 17-én kelt *Tükör előtt* című nyitó költeménye, melynek alcíme: *Miután az ő halálát megtudtam*. Arra vonatkozóan azonban, hogy hol, milyen körülmények között és milyen rendszerességgel találkozhatott Madách Pállal, nem állnak rendelkezésre adatok. Amikor Madách Pál 1844-ben egyetemi tanulmányait befejezte, Majthényi Flóra még gyermek, hét-nyolc éves volt. 1845–1846-ban Madách Pál pesti joggyakornoksága idején Flóra még mindig csak nyolc-kilenc éves. Madách Pál 1848 nyarán, a pesti nemzetgyűlés idején is tartózkodott huzamosabb ideig Pesten, ekkor is találkozhattak (persze, máshol is), de Flóra még ekkor is csak gyermeklány, tizenegy-tizenkét éves. Az érzelem, ha volt, tehát mindenképp egyoldalú és valószínűleg Flóra részéről titkolt lehetett, annál is inkább, hogy Madách Pálnak Nógrádban jegyese volt, Prónay Emma, akihez meleg hangú, mély érzelmeiről tanúskodó leveleket írt a szabadságharc idején. Továbbá az sem valószínű, hogy a Majthényi által Madách Pál irányába táplált érzelmek három évtizeden keresztül tartottak volna, figyelembe véve, hogy a korban is köztudott volt Majthényi Flóra és Tóth Kálmán rövid ideig tartó, ám eredendően szerelmi házassága. Majthényi Flóra részéről tehát elképzelt és végletekig idealizált szerelemről volt szó, ábrándról, amelynek tulajdonképpen semmilyen valóságalapja nem volt.³³ A soha nem volt szerelem témája (amely nem Majthényi Flóra invenciója)³⁴ azonban folyamatosan témát és költői hangnemet biztosított számára. Az évek múlásával ezt az eszményített vonzalmat költészetének meghatározó poétikai programjává alakította, olyan fikcionalizált világgá, amely életének megpróbáltatásai között spirituális menedékként funkcionált számára.

hagyatékából maradt fenn. Vö. *Majthényi Flóra iratai (1852–1869). Autogr. és hivatalos iratok. 26 fól.*, OSZK Kt., Fond III/2120. Ennek ellenére Török Sophie mindkét Majthényi Flóráról írt cikkében 1837-et jelölte meg Majthényi Flóra születési évének. Lehetséges, hogy az anyakönyvi másolathoz a cikkek megjelenését követően jutott hozzá. Vö. TÖRÖK, „Emlékezés egy régi írónőre”, 466; TÖRÖK, „Mathényi Flóra százéves”, 189.

33 Érdekes, hogy már Tóth Kálmán felesége, amikor Madách Imrétől levélben kéri Madách Pál arcképét, hogy lemásoltassa, arra hivatkozva, hogy volt egy testvérbátyja, aki meglepően hasonlított Pálra, ám meghalt, és anyjának a kép másolata nagy örömet szerezne. A levél Török Sophie gépiratos másolatában maradt fenn: Majthényi Flóra Madách Imréhez [gépiratos másolat], OSZK Kt., Fond III/2556. Kiadva: MADÁCH, *Összes művei*, 2:1135–1136. Madách Imre életrajzi krónikája a levelet 1857 körülre datálja: RADÓ és ANDOR, *Madách Imre életrajzi krónika*, 431.

34 Gondoljunk csak Petőfi Sándor *Cipruslombok Etelke sírjáról* és a *Szerелеm gyöngyei* című versciklusaira, melyek témáját szintén nem valós kapcsolatok ihlették, viszont épp e nem létező kapcsolatok teremtetek lehetőséget a költő számára új téma és hangnem kipróbálására. Lásd erről KERÉNYI Ferenc, „Petőfi Sándor kötetei”, in *A magyar irodalom története 1800-tól 1900-ig*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály és VERES András, 243–257 (Budapest: Gondolat Kiadó, 2007), 247–248.

Majthényi Flóra íráshasználatának kulturális kontextusai

Majthényi Flóra kéziratos verseskönyve távolról sem unikális jelenség a 19. században. A század során ugyanis a kézzel írott versek összegyűjtésének különféle gyakorlatai léteztek. Ezek egyaránt jellemzőek voltak mind a férfiak, mind pedig a nők íráshasználatára. A versgyűjteményeknek alapvetően két típusa különíthető el: a saját költeményeket, illetve a különféle szerzőségű verseket tartalmazó kollekciók. A publikálásra szánt saját versek kézírásos egybegyűjtése sok esetben a nyomdai előkészítést szolgálta. Hogy itt csak két nagyon ismert példára szorítkozzak, tudvalevő, hogy Petőfi Sándornak is voltak versgyűjtő füzei, s Arany János 1856-os kiadású *Kisebb költemények* című kötetének verseit a nyomtatásra való előkészítés során úgyszintén egy kéziratos könyvbe írta, illetve másoltatta össze.³⁵ A saját versek összeírása azonban nem mindig függött össze a nyomtatott megjelenést megelőző előkészületekkel. A kéziratos verseskönyvek időnként a rendszerezést és a számontartást segítő belső használatra készültek, mintegy „privát mulatságként”, ahogy erről Arany egyik Tompának írt levelében számolt be.³⁶ Arany esetében tipikusan ilyen belső használatra készült a kulccsal zárható, barna bőrkötésű *Kapcsos könyv*, melyet 1856 nyarán kapott ajándékba Gyulai Páltól, s melybe főként idős korában készült verseit írta össze. Noha a kötetben található *Őszikék* ciklus kapcsán felmerült a kiadás szándékának gondolata,³⁷ Arany ebben az esetben nem a kiadás céljával írta össze verseit (legfeljebb

35 Petőfi versgyűjtő füzeiről: PETŐFI Sándor, *Összes költeményei (1838–1843)*, s. a. r. KISS József és MARTINKÓ András, Petőfi Sándor összes művei 1 (Budapest: Akadémiai, 1973), 133–135; PETŐFI Sándor, *Összes költeményei (1844. január – augusztus)*, s. a. r. KISS József, RATZKY Rita és SZABÓ G. Zoltán, Petőfi Sándor összes művei 2 (Budapest: Akadémiai, 1983), 108–130. Arany János kéziratos versgyűjteményéről: SZILÁGYI Márton, „»van ott sokféle faj« Arany János *Kisebb költemények* című, 1856-os kötetének keletkezése”, *Irodalomtörténet* 98 (2017): 450–466; SZILÁGYI Márton, „Arany János kötet szerkesztési gyakorlata és a *Kisebb költemények* (1856)”, *Erdélyi Múzeum* 80, 3. füz. (2018): 1–12.

36 Arany eredendően ezért kezdte verseit egy bekötött könyvbe összeírni, később ez a kézirat szolgált a *Kisebb költemények* nyomdai előkészítéséhez alapul. „A mi az én apróbb verseimet illeti: nem hiszem, hogy belőlük egy kötet kitelnék: de meg kevés jó van azok közt. A kiadásról még nem gondolkoztam; azonban privát multságomra hozzáfogtam őket egy bekötött könyvbe írni; elkezdtem a nyáron; eddig-él vagy ötöt le is írtam belőlök. Ha így halad a munka, nem soká bevégezem s akkor majd meglátom, hogyan veszik ki magukat egy csomóban.” Arany János Tompa Mihálynak, Nagykovács, 1854. febr. 13., in ARANY János, *Levelezése (1852–1856)*, s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, Arany János összes művei 16 (Budapest: Akadémiai, 1982): 391–392, 391.

37 Vö. ARANY János, *Kisebb költemények 3. (1860–1882)*, s. a. r. S. VARGA Pál, Arany János Munkái (Budapest: Universitas – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2019), 757.

egy korlátozott nyilvánosságú olvasóközönség gondolata merült fel benne).³⁸ Épp Gyulai unszolására azonban a *Kapcsos könyv* jónéhány költeménye még életében megjelent különböző folyóiratokban, maga a kötet eredeti egységében nyomtatásban azonban nem, csupán hasonló kiadása készült el.³⁹

A rendszerezés szándékát sem minden kéziratos verseskönyv tükrözi: egyes esetében a költemények prózai szövegekkel, az irodalmi textusok hétköznapi jegyzetekkel, a tintás bejegyzések ceruzásokkal váltakoznak. A költemények előre bekötött üres könyvbe való beírása azonban a lejegyzés és megőrzés egyik legpraktikusabb módja volt: kevésbé veszélyeztette az elkallódás, mint például a különálló lapokat. Hogy egy Majthényi Flórához közelebb álló példa is említésre kerüljön, Tóth Kálmán egyik fennmaradt kéziratos verseskönyve ilyen rendszertelenséget és hibriditást tükröz: fekete tintával, szépen leírt versekkel kezdődik, melyeket üres lapok sora, ceruzás versek, számítások, illetve egyéb bejegyzések és töredékek követnek. A kötet címlapján Majthényi Flóra ceruzás bejegyzése látható: *Kálmánnak versíró könyve / Flóra*. Fölötte ceruzával rajzolt babérkoszorú, közepén dátummal: *Május 1856*.⁴⁰ Szintén a hibriditás és a társszerzőség érdekes példája az a kéziratos kötet, amelybe Vachott Sándor 1836-ban, illetve 1839-ben kezdte el beírni saját címadása szerint „vegyes tartalmú verseit”, a kötet elejétől indulva, majd megfordítva azt, és a végétől haladva a közepe felé, a közbeeső üres

38 Lásd Gyulainak 1877 októberében írt levelét: „Tudod már, mi vitt engem közelebb a versfaragásra. Szemem annyira rosz, hogy régiebb töredékeimen, melyeket újra meg újra olvasnom, a vezérfonalat, tervet, részleteket újabb tanulmányok által összekötnöm, kiegészítenem kellene, – nem dolgozhatom. [...] Hivatali »szabadságom« kezdetével tehát arra a gondolatra jöttem, hogy unalmas időm rövidítése, egyszersmind a helyzetemből folyó leverő gondok enyhítése végett, ötleteimet jól roszul versebe foglaljam s így magamnak egy kis szellemi commotiót szerezsek. Ehhez nem kellett sok nézés; kezemben irón és papír, s olykor egy-két sornak papírra tétele, a mint a gondolat a formába ömlik. Tetszett ez a játék; könnyen és szabadon dolgoztam, mert közönségre való tekintet nélkül felvettem, sorra megénekeltem beteges élményeimet, panaszaimat, öreg korom apró emlékezeit stb., melyek, nem bánom, ha holtom után nyilvánosság elé jutnak, de *most* azokkal föllépni eszem ágában sem volt. Talán gondoltam olyan formát, hogy ha egy kötetkére való gyűl össze, kézirát gyanánt, saját költséggemmel, kiadom vagy 100 példányban, s barátim, rokonim közt *emlékül* osztom el.” Arany János Gyulai Pálnak, Budapest, 1877. okt. 22., in ARANY János, *Levelezése (1866–1882)*, s. a. r. KOROMPAY H. János, Arany János összes művei 19 (Budapest: Universitas – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2015), 388–390, 389.

39 ARANY János, *Kapcsos könyv*, kísérő tan. SÖTÉR István, jegyz. SÁFRÁN Györgyi (Budapest: Akadémiai, 1962); ARANY János, *Kapcsos könyv*, utószó KERESZTÚRY Dezső (Budapest: Akadémiai – Magyar Helikon, 1977, [1978], [1983]).

40 Tóth Kálmán *versíró könyve*, MTA KIK Kt., Irodalom 8-r. 165.

oldalakra pedig Vachottné (Csapó Mária) jegyezte le, feltételezhetően évtizedek múlva, emlékiratának egyik korai fogalmazványát.⁴¹

A nők a fentiekhez hasonló céllal gyűjtötték és írták össze költeményeiket, noha esetükben a versek kéziratos őrzésének és korlátozottabb nyilvánosságban való olvasásának szándéka mögött a 19. századi írónők vitatott társadalmi megítélésének kérdésével is érdemes számolni. Malom Lujza műveit például szintén bekötött kéziratos könyv őrzi,⁴² Szendrey Júlia verseit egy levélpapírokból összeállított füzetben gyűjtötte össze, elképzelhető, hogy sajtó alá rendezés céljából,⁴³ Wass Ottilia költeményei, a korabeli sajtómegjelenések mellett, különálló versfüzetben és díszes versgyűjteményben maradtak fenn, a költőnő pedig kifejezetten tiltakozott költeményeinek halála után való kiadása ellen.⁴⁴ Szövegtípusok és materiális hordozók tekintetében sajátos hibrid típust képvisel Herman Ottóné Borosnyay Kamilla ún. „gyűjtőnaplója”, mely verseket, jegyzeteket, kéziratos utazási naplót és az angolszász kreatív albumokra (*scrapbooks*) emlékeztető beragasztott újságkivágatokat egyaránt tartalmaz.⁴⁵

A kéziratos versgyűjtemények másik nagy típusába a különféle szerzőségű és provenienciájú verseket és dalokat tartalmazó kötetek tartoznak, melyeket sokszor egy személy gyűjtött saját használatra, vagy másnak ajándék gyanánt állított össze, de az is előfordulhatott, hogy többen másolták egybe a költeményeket.⁴⁶ A 19. században feltételezhetően nagyon sok nőnek volt sajátkezűleg összemá-solt versgyűjteménye, annál is inkább, mert a szép kézírás a lányok neveltetésének fontos része volt, a kalligrafikus írást pedig sokszor költemények másolásával gyakorolták be.⁴⁷

41 A kötetet a Petőfi Irodalmi Múzeum őrzi: *Vachott Sándor: Vegyes tartalmú versek, 1836; Vachott Sándorné Csapó Mária: Emlékiratok [k. n.], PIM Kt., V. 1157.*

42 MALOM Lujza, *Művei*, Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga”, Cluj-Napoca, Colecții Speciale (Lucian Blaga Központi Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár, Különgyűjtemények), Mss. 428.

43 Vö. GYIMESI Emese, „Szendrey Júlia versgyűjteménye a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 116 (2012): 83–91, 84.

44 Vö. GYIMESI, „Versíró nők...”, 164.

45 Lásd erről bővebben MLAKÁR Zsófia, „Herman Ottóné Borosnyay Kamilla ollója: Publikációs gyakorlat és lapkivágatok”, in *Nők, időszaki kiadványok és nyomtatott nyilvánosság, 1820–1920*, szerk. TÖRÖK Zsuzsa, Reciti konferenciakötetek 9, 273–296 (Budapest: Reciti, 2020).

46 Ezek közül néhányra lásd Csörsz Rumen Istvánnak a kötetben olvasható tanulmányát.

47 Kultsár István például 1822-ben a *Hasznos Multságokban* közzétett lánynevelésről szóló két részes cikkében a „lánykák” neveltetésének különösen hasznos aspektusaiként említi az „értelmezés levelezés” és a „számvetés” mellett a tiszta kézírást. Vö. [KULTSÁR István], „A leánykák házi neveléséről”, in *A nő és hivatása: Szemelvények a magyarországi nők kérdés történetéből, 1777–1865*, szerk. FÁBRI Anna, 66–69 (Budapest: Kortárs Kiadó, 1999), 69.

A több szerző verseit egybegyűjtő versgyűjtemények mellett rendkívül népszerűek voltak a század során az *album amicorum* 17. századi hagyományából alakult emlékalbumok, melyeket tulajdonosuk családja, ismerősei, barátai, vendégei között köröztetett azzal a céllal, hogy azok idézeteket, üzeneteket írjanak beléjük. Az emlékkönyvek a 18–19. században a társasági élet elmaradhatatlan kellékeivé, a női kultúra részévé váltak. Az emlékalbum elsődleges funkciója tulajdonosa társadalmi státusának a bejegyzésekben tükröződő kapcsolatokon keresztül való színrevitele és megerősítése volt. A több kéz írását összegyűjtő albumok a 19. századi nők (és férfiak) életében központi szerepet játszó közösség és hovatartozás fontosságát is megjelenítették. A kézírásmenták rituális cseréje közeli és távoli kapcsolatokat, rokonságot és barátságot hitelesített, hiszen a kézírásról azt tartották, hogy azon keresztül az egyén jelleme és kulturáltsága is feltárulkozik. Ha csak arra gondolunk, hogy Vörösmartynak, Petőfinek és Aranyinak hány emlékkönyvbe írt verse maradt fenn, már abból is következtethetünk az emlékalbumok (egyébként nemcsak nők, hanem férfiak között is elterjedt) 19. századi divatjára.⁴⁸ Legismertebb ezek közül Wohl Janka préselt bőrkötésű emlékkönyve, melybe az 1850–1860-as években ismerősei köréből és a kor olyan reprezentatív személyiségeitől gyűjtött emléksorokat, mint Liszt Ferenc, Szemere Pál, Arany János, Szász Károly, Eötvös József, Arany László, Vámbéry Ármin, Székács József stb. Az albumban férfiak és nők bejegyzései, versek és prózai szövegek, magyar, német és angol nyelvű textusok, rajzok és kották váltogatják egymást.⁴⁹ Egy másik, korábban emlegetett és nemrég ismét előkerült példa Kölcsey Antónia emlékkönyve,⁵⁰

48 Petőfi nők és férfiak emlékkönyvébe egyaránt írt verseiről lásd például GÖMÖRI György, „Petőfi Sándor emlékkönyvi bejegyzései tükrében”, *Forrás* 50, 1. sz. (2018): 78–88. Vay Sándor/Sarolta Majthényi Flóráról írt cikkében Tóth Kálmánra is úgy emlékszik, mint aki „szép, szelid fiu volt. Ünnepektől dalköltője annak a korszaknak. Verseket írogatott a kisasszonyok albumába.” VAY, „Hazahívó sirok”, 33.

49 Wohl Janka emlékkönyve, Arany János, Eötvös József, Liszt Ferenc, stb. eredeti bejegyzéseivel, OSZK Kt., Fol. Hung. 2928; Kiadott változata: WOHL Janka, *Az én első albumom* (Budapest: Athenaeum, 1892).

50 Kölcsey Antónia naplója és emlékkönyve hollétéről legutóbb Gábor Júlia írt a napló kiadásának jegyzeteiben: KÖLCSEY Antónia, *Naplója*, vál., gond., utószó és jegyz. GÁBOR Júlia (Budapest: Magvető: 1982), 275. Gábor saját kiadását Kozocsa Sándor 1938-as edíciójára alapozta. Kozocsa még látta a naplót, mely eredetileg a Magyar Nemzeti Múzeum Levéltárába, majd onnan a MNL OL-ba került. Gábor Júlia a naplót már nem, viszont az emlékkönyvet megtalálta a levéltári anyag között, és részleteket is közölt belőle a naplókiadás folytatásaként: uo., 178–182. Kölcsey Antónia kézíratai iránt legutóbb Parragh Brigitta érdeklődött: PARRAGH Brigitta, „A reformkor világa és Wesselényi Miklós alakja Kölcsey Antónia naplójában”, in *Történeti Tanulmányok* 14, szerk. VELKEY Ferenc, Acta Universitatis Debreceniensis Series Historica 58 (2006): 151–168, 155. Parragh Brigitta is elsősorban a naplót kereste volna, az emlékkönyv iránt nem tanúsított különösebb érdeklődést, mely Gábor Júlia kiadása óta majdhogynem feledésbe merült. Kucserka Zsófia kitartó érdeklődésének és a MNL

mely a feljegyzésgyűjtemény és az emlékalbum érdekes keveredését mutatja. A különálló lapokból cérnával összefűzött album, amely Emily Dickinson amerikai költőnő saját készítésű fasciculusaira emlékeztet,⁵¹ magyar, német és francia nyelvű, verses és prózai szépirodalmi szemelvényeket, ismerősök, barátok bejegyzéseit, másszínű papírra, különálló lapokra írt és utólag az albumba ragasztott emléksorokat tartalmaz. Az idegen kezű bejegyzések az albumban feltételezhetően sajátkezű másolatokkal váltakoznak.

A vegyes, lírai és prózai részleteket tartalmazó feljegyzésgyűjtemények egyébként szintén a 19. századi íráshasználat népszerű formái, az efemerák kultúrájába (*culture of ephemera*)⁵² tartoztak. Többnyire valamilyen tematika mentén elrendezett vegyes bejegyzések sorából álltak, de a már említett típusok valamelyikével is keveredhettek. Majthényi Flóra Török Sophie másolatában fennmaradt naplója is voltaképpen ilyen hibrid gyűjteménynek tűnik: az egyes szám első személyű szubjektív, saját életével és gondoljaival kapcsolatos bejegyzések személytelenebb, szentencia- és aforizmaszerű paragrafusokkal váltakoznak, olyan életbölcsesekkel, amelyekkel a korabeli sajtó is tele volt, és amelyeket akár onnan is bemásolhatott naplójába.

Majthényi Flóra és kortársai számára a kéziratosság, a kéziratossági publikáció tehát nem valamilyen rendellenes vagy különöc szokásként értelmezendő, hanem az önformálás, az önreprezentáció jól ismert és a nyomtatott nyilvánosság mellett lehetőseggként rendelkezésre álló médiumaként. A korszakban ráadásul mind professzionális írók/költők, mind pedig amatőr íráshasználók éltek az írás- és szöveghasználat fent említett különböző gyakorlataival. Költőként, megkerülve a nyomtatott irodalom piacán való jelenléthez szükséges kompromisszumokat, a kéziratosságban a személyes integritásnak és az önkifejeződésnek sajátos esztétikai fórumot lehetett találni. A saját versek összegyűjtése és egybemásolása ugyan-

OL munkatársai segítőkészségének köszönhetően az emlékkönyv kézírata azonban előkerült, és a következő jelzet alatt ma is megtalálható: HU-MNL-OL-P 441-I.-1.-19.sz.

51 Emily Dickinson (1830–1886) amerikai költőnő többszáz költeményéből életében alig jelentetett meg nyomtatásban néhányat. Verseit kéziratban, saját készítésű ún. fasciculusokban őrizte. Mintegy 800 versének tisztázását másolta le kettéhajtott ívpapírokra: 4-5-6-7 ívpapírt helyezett egymásra, és cérnával összevarrta őket. Lásd erről Alexandra SOCARIDES, *Dickinson Unbound: Paper, Process, Poetics* (Oxford: University Press, 2012), a fasciculusok készítéséről különösen: 22–26.

52 Az efemerák kultúrája (*culture of ephemera*) Todd S. Gernes kifejezése. Az íráshasználat populáris formáira vonatkozik, hétköznapi embereknek szövegekből és tárgyakból az összegyűjtés, elrendezés, invenció és emlékezés műveletei által létrehozott artefactumaira. Gernes ezek közé sorolja a feljegyzésgyűjteményeket (*commonplace books*), az emlékalbumokat (*friendship albums*), illetve a kreatív albumokat (*scrapbooks*) is. Todd S. GERNES, „Recasting the Culture of Ephemera”, in *Popular Literacy: Studies in Cultural Practices and Poetics*, ed. John TRIMBUR, Pittsburgh Series in Composition, Literacy, and Culture, 107–127 (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2001).

akkor igen bonyolult és összetett kapcsolatban állt az íráshasználat egykorúan gyakorlatban lévő populáris formáival. Hiszen Majthényi voltaképpen nem tett mást, mint vers- és feljegyzésgyűjteményeket, emlékkönyveket összeállító kortársai: emlékeket gyűjtött össze, múltat teremtett, és mindezt az önkifejezés szolgálatába állította. Kéziratos verseskönyve gyűjtés, olvasás, újraolvasás és emlékezés eredménye, olyan mindennapi gyakorlatoké, amelyek során élete hétköznapi történéseit egy meghatározott kulturális ökonómián belül saját céljaihoz igazította.

Következtetések

Majthényi Flórának a tanulmányban elemzett kéziratos verseskönyvvvel kapcsolatos szerzői intenciói nem mentesek ellentmondásoktól. Miközben a kötet materiális jellemzői (kulccsal zárható kapsos könyv), a kialakított titkos ábécével kapcsolatos bejegyzés, valamint több költemény szövege a bizalmas, személyes használat tényét erősítik, a versek mégsem minden esetben maradtak a privát íráshasználat határai között. A saját költemények összegyűjtése és egybemásolása tehát nemcsak az íráshasználat korabeli népszerű változataival állt bonyolult kapcsolatban, hanem a nyomtatott nyilvánossággal is. A gyűjteményből ugyanis tizenhárom vers megjelent Majthényi 1877-es *Ujabb költeményei* című kötetében: ezek közül nyolc (a verseskönyv 17–19., 23., 25., 30, 35–36. költeménye) a kötetben a *Pali emléke* cím alatt különálló ciklusként, öt további költemény (a 20–22. és az 50–51.) pedig a kötet egyéb versei közé beékelődve.⁵³ Ez az eljárás a költemények értelmezését is bonyolultabbá, többértékűvé teszi, hiszen az az öt vers, amely a kéziratos verseskönyvben a többi mellett „Pali emléket” hivatott felidézni, mivel a nyomtatott kötetben a cikluson kívül, egyéb versek között helyezkedik el, önállóan, a ciklustól és a Pali-emléktől függetlenül is értelmezhető. A verseskönyv költeményeinek a nyomtatott nyilvánossággal való kapcsolatát tovább bonyolíthatja az egyes versek egykorú periodikákban való megjelenése is. Majthényi Flóra az 1870-es években többek között a *Fővárosi Lapok*ban jelentetett meg rendszeresen költeményeket, elképzelhető tehát, hogy a korabeli folyóiratok szisztematikus átvizsgálása még felszínre hozna olyan publikált verseket, amelyek a kéziratos verseskönyvben is megtalálhatók.

53 Az *Ujabb költeményei*ben ezek sorrendben a *Hasonlat*, *Mint a bangszer...*, *Virág esik...*, *Szállnak a bópelyhek csendesesen...*, *A mult idő* című versek. MAJTHÉNYI Flóra, *Ujabb költeményei*, 29–30, 31–32, 9, 72–73, 27–28.

A költői önformálás egykorúan lehetséges kéziratos és nyomtatott médiumainak bonyolult kapcsolata mellett a szóbeliség bizonyos alkalmával is érdemes számolni. Arra is van ugyanis adat, hogy Majthényi verseivel a korabeli irodalmi élet olyan rendezvényein is jelen volt, ahol a különböző művek szóbeli előadására került sor. Ráadásul olyan költeményei is felolvasásra kerültek ilyenkor, amelyek a kéziratos verseskönyvben is szerepelnek, vagy legalábbis a felolvasottak címe egyezik a gyűjteményben jelen lévő egy-egy költemény címével, vagy annak címváltozata. A *Vasárnapi Ujság* 1877. július 1-jei számában megjelent tudósítás szerint a Kisfaludy Társaság június 27-én tartott felolvasó ülésén például *Holdvilágos nyári este* és *Honvágy* című költeményeit Győry Vilmos olvasta fel.⁵⁴ A *Vasárnapi Ujság* és a *Magyarország és a Nagyvilág* 1877-es decemberi számában közölt híradás a Kisfaludy Társaság 1877. december 27-i felolvasó üléséről Majthényi három balladáját említette, szintén Győry előadásában: a *Hákó király* mellett az *Arczkép* és a *Szerелеm* című szöveget.⁵⁵ Utóbbi a *Vasárnapi Ujság* 1878. január 20-i számában nyomtatásban (!) is megjelent.⁵⁶ Szintén a *Vasárnapi Ujság* 1880. június 25-i tudósítása szerint a Petőfi Társaság június 13-i ülésén *Viharos éj* című költeményét olvasták fel.⁵⁷ Arról már nem is beszélve, hogy a költemények ismét a többrétű értelmezés lehetőségét vetik fel: míg a kéziratos verseskönyv kontextusában a Pali-szerelmet vagy annak valamely aspektusát allegorizálják, a felolvasásokon, illetve a periodika kontextusában önálló szövegekként (balladákként) működnek.

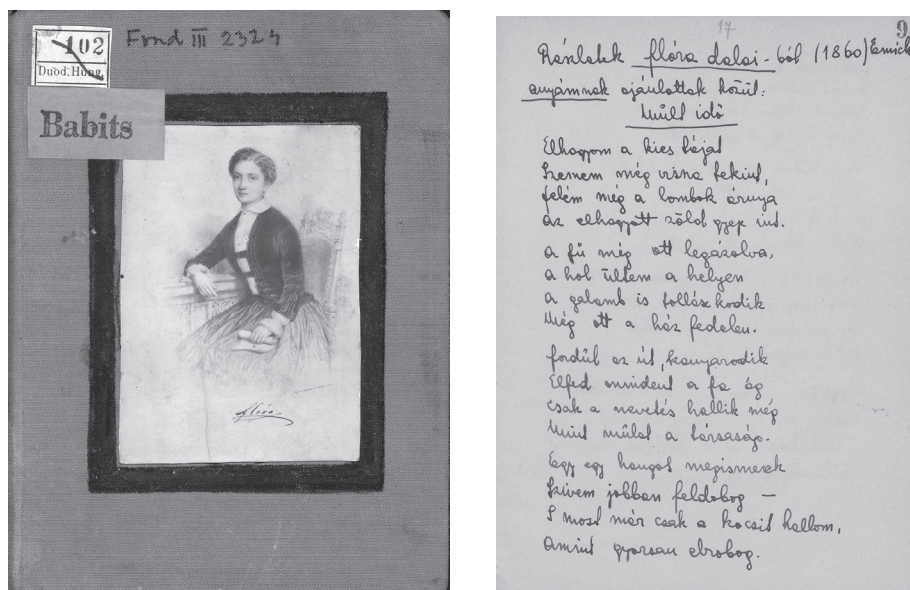
Majthényi Flóra íráshasználata és a kéziratosság médiuma tehát feltételezhetően párhuzamos, stratégiai összhangban működött a nyomtatott nyilvánosságban való népszerű költővé emelkedésével és később, népszerűsége csökkenésével, az abban való további (írott/nyomtatott és szóbeli) jelenlét biztosításával. Esete azt példázza, hogy a korszak női szerzői hogyan egyensúlyoztak a kéziratos és nyomtatott kultúra egymást átfedő területei között, céljaiknak és szükségleteiknek megfelelően használva mindkettőt; illetve azt is, hogy az adott költői életmű meghatározott darabjainak nyilvánosságra hozatalával kapcsolatos szerzői intenció gyakran rögzítetlen, instabil és időben változó. A korszak női és férfi szerzői műveik előkészítése, nyilvánosságra hozatala és terjesztése során elkerülhetetlen társadalmi és technológiai rendeltetésű döntésekkel szembesültek. Elhatározá-

54 *Vasárnapi Ujság* 24, 26. sz. (1877): 412. (*Közintézetek, egyletek* című rovat.) A kéziratos verseskönyv 36. verse a *Holdvilágos csendes este...*, mely Majthényi *Ujabb költeményeiben* is megjelent. A *Honvágy* a gyűjtemény 52. költeménye.

55 Az *Arczkép* a kéziratos verseskönyv 33. darabja. Az *arczkép* címmel, a *Szerелеm* a verseskönyv 77. költeménye.

56 MAJTHÉNYI Flóra, „Szerелеm”, *Vasárnapi Ujság* 25, 3. sz. (1878): 34. (*Közintézetek, egyletek* című rovat.)

57 *Vasárnapi Ujság* 27, 25. sz. (1880): 409. (*Közintézetek, egyletek* című rovat.) A gyűjteményben a 246. vers címe *Viharos éj*.

5–6. kép: Török Sophie Majthényi Flóra verseit tartalmazó kéziratot verseskönyvének borítója és részlet a másolatokból (Országos Széchényi Könyvtár)

suk mellett, hogy a nyomtatott publikáció helyett a kéziratosság médiumát használják életművük bizonyosfajta megjelenítésére, olyan választás eredménye volt, amely adott időpontban saját igényeiknek felelt meg.

Kitérő

Majthényi Flóra költeményei és a kéziratosság, illetve a nyomtatás médiumai közötti izgalmas összefüggésre egyetlen utolsó példa még említésre méltó. Fennmaradt ugyanis az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának Babits-fondjában egy olyan kéziratot verseskönyv is, amelyet nem Majthényi Flóra, hanem életművének kutatója, Babits Mihályné Török Sophie (Tanner Ilona) készített az 1930-as években.⁵⁸ Török Sophie szintén egy előre bekötött, zöld vászonkötésű üres

⁵⁸ Majthényi Flóra „Flóra 50 költeménye. Pest... 1858.” Török Sophie másolata 1931. A borítólapon Majthényi Flóra arcképe. 74 fol., OSZK Kt., Fond III/2324. Török Sophie regényt szeretett volna írni Flóráról, ehhez gyűjtötte az adatokat, ám a regény végül nem készült el. (Lásd még ehhez a 6. lábjegyzetet.) Kutatásai során azonban több Majthényi-leszármazottal is felvette a kapcsolatot, és így jutott a hagyatékában fennmaradt számos autográf kézirathoz; amit pedig vélhetően nem tarthatott magánál, arról gépiratos másolatot készített.

könyvbe másolta be Majthényi Flóra különböző kiadásokban szereplő verseit, a borítólapra pedig ráragasztotta Flóra Barabás Miklós által rajzolt portréjának másolatát, mely eredetileg 1854-ben a *Hölgyfutár*-ban jelent meg.⁵⁹

A Török Sophie által készített kézirásos verseskönyv Majthényi versesköteteiben megjelent költeményeit tartalmazza, a kötetek megjelenési sorrendjében. Babitsné nem minden verset másolt le saját készítésű kötetébe, volt, amit kihagyott, más költeményekből csak egy-egy szakaszt írt le, esetenként a verssorok tördelését változtatta meg, időnként cím nélkül másolta le a verseket, vagy a sorrendet rontotta el, egyes költeményeket tartalmilag kivonatolt, másokhoz széljegyzeteket fűzött. A versek nagy része saját kezű másolatában olvasható, mivel azonban néhány helyen váltás van a kézírásban, feltételezhetően valaki időnként besegített a költemények leírásába. A nyomtatott kötetekben megjelent költemények kézzel való lemásolásának prózai okai voltak. Erre Medvei Dezső antikvárius egyik, 1931-ben Török Sophie-nak írt levele világít rá. Úgy tűnik ugyanis, hogy Babitsné szerette volna a köteteket megvásárolni, ám az 1930-as évek elején ezekhez nem lehetett hozzájutni:

Mélyen tisztelt Cím!

Van szerencsém tisztelettel értesíteni, hogy Majthényi Flóra műveit eddig a legnagyobb sajnálatomra sem sikerült megszerezni. A könyveket előjegyzésbe vettem és mihelyst példányam lesz belőlük azonnal értesítést küldök.

Nagybecsű további megbízását várva, maradok

Budapest, 1931 április hó 16.

Kiváló tisztelettel

Medvei Dezső

új és antiquar könyvesboltja

Budapest

IV., Múzeum-körút 21. sz.

[aláírás]⁶⁰

Mivel tehát nem tudott hozzájutni a Majthényi-kötetek 19. századi kiadásaihoz, Török Sophie más megoldáshoz folyamodott: a költemények egybemásolása révén Majthényi Flóra verseiből összeállította saját használatú kéziratos publikációt.

59 A verseskönyvről közölt fényképek közlési engedélyért Földesi Ferencnek, az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára osztályvezetőjének tartozom köszönettel.

60 Medvei Dezső Babits Mihályné Török Sophie-nak, Budapest, 1931. ápr. 16., OSZK Kt., Fond III/2509.

óját. Vagyis a már nyomtatásban, kötetekben megjelent költeményeket a kéziratosság médiumába írta vissza. Az így összeállt kéziratos verseskönyvnek számára nyilvánvalóan praktikus funkciója volt: saját készítésű és használatú gyűjteményében a költemények így módon bármikor rendelkezésére álltak, és nem kellett adott esetben közgyűjteményekbe, könyvtárba látogatnia, ha kutatásai vagy az alkotófolyamat során szüksége volt valamelyik költeményre vagy kötetre. A versek egybeírása azonban munkamódszerének és kutatásainak szükségszerű, de nem élvezetes tartozéka volt. 1937-ben a következő sorral zárta a kötetet: „Befejeztem 937. nov. 19. 1 óra a cudar másolást.”

Az emlékezés kontextusai és narratívái Lövei Klára íráshasználatában

A Lövei Klára¹ által 1897. április 9-én, Budapesten elszenvedett közlekedési balesetről több hírlap megemlékezett. A *Fővárosi Lapok* a 12-én sorra kerülő temetési szertartás menetéről, a neves résztvevőkről is tájékoztatót.² A baleset körülményein, a halál *szokatlan és megrendítő voltán* túl,³ bizonyára a balesetet elszenvedő személy ismertsége is hírértéknövelő tényezőnek számított. A hírek ugyanis nevesítették az áldozatot, néhány klisészerű formulával emlékeztették az olvasókat annak életpályájára. A *Kolozsvár* a nagy idők lelkes tanújaként szólt róla, „a ki a múltnak sok szomorú emlékét őrzi”.⁴ A *Magyar Génius* ugyan cinizmusba hajló, mégis elismerő hangnemben írta, hogy „az utóbbiakban sokat betegeskedett és csak nagy ritkán vette kezébe a tollat, hogy az ő rendkívül érdekes emlékeiből egyet-mást ne vigyen magával a sírba”, mintegy utalva arra, hogy pont emlékeinek megírása miatt lehetett ismerős az olvasóknak.⁵ A róla szóló diskurzus elhunytakor – valamint azt megelőzően és azt követően is – mondhatni, hogy az *emlékezés*

* A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Domus magyarországi junior ösztöndíj által támogatott tevékenység keretében jött létre.

1 A vezetéknév különféle írásmódjai (Lövey, Lövey, Lövei, Löwey, Leövey) közül a tanulmányban a Lövei alakváltozatot használom. Kivételt képeznek a hivatkozások, melyekben a nevet az eredeti cím vagy forrásmegnevezés szerint közlöm. Lövei Klára mind személyes levelezésében, mind a teljes névvel megjelölt, újságban megjelent szövegeiben és az önálló kötetként megjelent fordítása címlapján is (1848 után) a rövid mássalhangzós, i végződésű formát használta. Az 1848 tavaszán és a korábban keltezett leveleket Löveyként (az anyakönyvben bejegyzett alak szerint) írta alá.

2 „Leövey Klára temetése”, *Fővárosi Lapok*, 1897. ápr. 12., 5.

3 SZIKSZAY Zoltán, „Leövey Klára ravatala felett: Emlékbeszéd”, *Máramaros*, 1897. ápr. 14., 1.

4 „† Leövey Klára”, *Kolozsvár*, 1897. ápr. 9., 3.

5 „Leövey Klára halála”, *Magyar Génius*, 1897. ápr. 18., 254.

specialistájaként tüntette őt fel.⁶ Leginkább erdélyi írónőként, nagy műveltségű honleányként, tanítónőként, a forradalmi események részeseként, és ezért értékes emlékek őrzőjeként hivatkoztak személyére. Írásszokásainak és azon belül publikációs gyakorlatainak áttekintésekor kitűnik viszont, hogy azoknak csupán egy töredékére jellemző a visszatekintő beszédmód. Mind levelezésében, mind írói működésében az aktuális élmények, tapasztalatok közlése nagyobb teret kapott az emlékezésnél. Mindazonáltal, imázsához és főként irodalmi pozíciójához hozzátartozott, azokat erősítette a narratív emlékezés gesztusa.

A jelen tanulmányban az emlékezés kontextusainak és funkcióinak vizsgálatára vállalkozom Lövei Klára írásgyakorlataiban sajtópublikációi és a kéziratos források fényében. Kérdésként merül fel, hogy hogyan jelennek meg az emlékek egyrészt személyes leveleinek szövegében, másrészt a nyomtatott nyilvánosságra szánt szövegeiben, illetve milyen nyilvánosságot kaptak a kéziratos szövegek. Továbbá, milyen funkcióit lehet rekonstruálni az emlékezésnek az egyén mindennapjaiban, hogyan határozta meg a személy életvilágát és társas kapcsolatait. Mit árulnak el attitűdjéről az írásra, emlékezésre vonatkozó reflexiók? Az emlékek és azoknak narrativizálása hogyan kapcsolódik más társadalmi gyakorlatokhoz és intézményekhez? Lövei Klára leveleinek és író-újságíróként való működésének vizsgálatában írásantropológiai szempontokat érvényesítek. A levélírásra kontextusfüggő társadalmi gyakorlatként, a *hétköznapi írás* egyik formájaként tekintek,⁷ a hangsúlyt a szövegek megalkotójára és használóira, az írásra mint folyamatra helyezem. Az emlékek narratív közlése és a biografikus történetek forgalmazása ebben a (pragmatikai) keretben esemény, cselekvés jellegűként tételveződik. Az egyén számára orientációs eljárásként működhet, státuszteremtő hatást fejthet ki, jelentéseket termel, kapcsolatokat alakít ki és rendez át.⁸ A tanulmány-

6 A specialista fogalmát a néprajztudomány dolgozta ki és gyümölcsözően alkalmazta életpályák vizsgálatában. Ezekből vesz át a jelen tanulmány szempontokat, a fogalmat tágabban értelmezi. *Népi specialistának* a szakirodalom a lokális-regionális társadalom olyan tagját nevezi, akinek kulturális tőkéje, tudása a lokális-regionális kultúra valamelyik területén jelentősen gazdagabb, mint a környezetében élőké, kiemelkedő teljesítményt mutat fel, és a mindennapi élet valamely területén szolgáltatásokat biztosít környezetének. Tapasztalatát, tudását informális módon szerzi. KESZEG Vilmos, szerk., *Specialisták: Életpályák és élettörténetek 1*, Sapientia könyvek (Kolozsvár: Scientia Kiadó, 2005).

7 Roger CHARTIER, „Introduction: An Ordinary Kind of Writing. Model letters and letter-writing in ancien régime France”, in CHARTIER Roger, BOUREAU Alain and DAUPHIN Cécile, *Correspondence: Models of Letter-writing from the Middle Ages to the Nineteenth Century*, 1–23 (Oxford: Polity Press, 1997).

8 KESZEG Vilmos, „A biografikus emlékezet alakzatai, gyakorlatai és rendszerei”, *Ethnographia* 131 (2020): 583–625, 597.

ban azokat az írásokat vizsgálom, amelyek retrospektív elbeszéléseket tartalmaznak, illetve amelyekben az elbeszélő saját emlékezetére hivatkozik.

Lövei Klára (1821–1897) Lövei Lövey József birtokos és Szathmáry Eszter gyermekeként született Máramarosszigeten. Elemi iskolázottságot szerzett a település református intézményében, majd családi nevelői munkakörben kapott alkalmazást. Ebben a minőségben 1842-ben előbb Aknaszlatinára (Máramaros vármegye), később Pozsonyba és Pestre kísérte a Sztojka családot. 1846-ban Karacs Teréz közvetítésével a Teleki Blanka grófnő által alapított nőnevelő intézetben kapott nevelői állást. Az 1848-as forradalmi események után a Teleki Blankánál talált levelezés nyomán perbe fogták. Öt év fogságot követően 1856-ban visszatért szülővárosába, ahol rövid ideig több gyermeklányt tanított a Várady család támogatásával. 1863-tól gróf Teleki Miksa (gróf Teleki Blanka testvéröccse) gyermekeinek nevelésére kapott megbízást. Leginkább Kendilónán (Szolnok-Doboka vármegye) tartózkodott, a család fő szálláshelyén. Életének utolsó éveiben Budapesten élt.⁹ Formális oktatásban öt évig volt része Máramarosszigeten. Később, másfél évig, a gróf Teleki Blanka által alapított lánynevelő intézetben az alsóbb évfolyamok nevelőjeként lehetősége volt a felsőbb évfolyamoknak szánt előadások hallgatására. Műveltségének jelentős részét tehát önművelődés által sajátította el. Az írást változatos formákban, műfajokban gyakorolta. Életpályája úgy alakult, hogy családjától korán eltávolodott földrajzilag, élete során sokat utazott, ezért rokoni és baráti kapcsolatainak fenntartása is elsősorban a levelezés útján történt. Tartózkodási helyei és utazásai az 1880-as évekig leginkább a munkaadó családok igényei függvényében alakultak.

Levelezésének mindaddig közel kétszáz darabját sikerült beazonosítanom a különböző archívumokban. A legkorábbi vizsgálható levél 1844-ben keltezett, az időrendben utolsó 1897 januárjában. A személyes levelekből fennmaradt korpusz csak a Lövei által írt leveleket tartalmazza, és nem tekinthető reprezentatívnak életpályáját vagy levelezési gyakorlatait illetően, mégis sok feldolgozható információt rejt. A fennmaradt levelek a művelődés valamely területét professzionális módon gyakorló személyek iratgyűjteményéből kerültek be a levéltárakba, kéziratárakba. A levelek nagyobb része (kilencven százaléka) Lövei életének utolsó két évtizedében keletkezettekből maradt fenn. A legtöbb vizsgálható levél címzettje Gergely Sámuel, megírásuknak fő indítéka praktikus, gazdasági. További

9 SÁFRÁN Györgyi, „Lövei Klára életének főbb állomásai”, in *Teleki Blanka és köre: Karacs Teréz, Teleki Blanka, Lövei Klára*, vál., s. a. r., bev. és jegyz. SÁFRÁN Györgyi, 592 (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1963); TABA István, „Lövei Klára”, in *Magyar neveléstörténeti tanulmányok*, szerk. FELKAI László, 5–44 (Budapest: Tankönyvkiadó, 1959), 13–44.

negyvenkét Prielle Kornéliához, tíz Zilahi Gyulához, hét Justh Zsigmondhoz, hét Karacs Terézhez, négy K. Papp Miklóshoz, illetve elszórtan további címzetekhez írt levele ismert. E kéziratok csupán tizenöt százalékában van utalás arra, hogy az írás folyamata összekapcsolódott számára valamely emlék felidezésével, vagy tartalmaz az emlékezés műveletére vonatkozó reflexív megjegyzést. Lövei Klára levelezésében a Prielle Kornéliával való kommunikációban kerül előtérbe leginkább a visszatekintő beszédmód. Továbbá egy Jókai Mórhoz írt köszöntő levélben élt az emlékezés lehetőségével,¹⁰ illetve két alkalommal K. Papp Miklós kolozsvári szerkesztő Lövei ítéletére és fogságára vonatkozó kérdéseire válaszolt.¹¹ Az Újépületben és a Kufsteinban töltött időszakból néhány mozzanat a Zilahi Gyulához írt leveleiben olvasható. E közlések célja a színművészre bízott ereklék és azok történetének ismertetése. A kontextusból kiderül, hogy a tárgyakat és az ismereteket egy tágabb közönség elé szánta, Zilahi Gyula a közvetítő szerepet töltötte be.¹² Ez utóbbi levelek a magán és a nyilvános kommunikáció sajátosságait is magukon viselik, az emlékezés működését és funkcióit illetően a történeti tárgyú sajtópublikációkhoz közelítenek. Utalások szintjén emlékezetre vonatkozó hivatkozások előfordulnak még Lövei néhány Karacs Terézhez, Gergely Sámuelhez és Lévy Józsefhez írt levelében.

Lövei nyilvánosságra szánt írásainak azokat a különböző időszaki kiadványokban megjelent, változatos műfajú szövegeket tekintem, melyeket nevével vagy az L. K. monogrammal jegyzett. Periodikában először 1858-ban jelent meg írása a Vahot Imre által szerkesztet *Napkelet*ben.¹³ Mindeneddig kétszáznál több időszaki kiadványban publikált szövegét sikerült beazonosítanom, melyeknek mintegy nyolcvan százaléka a *Máramaros* politikai és társadalmi hetilapban jelent meg. Lövei több évtizeden keresztül dolgozott a lap munkatársaként. Később szintén állandó munkatársa volt az 1892-ben alapított kolozsvári szerkesztésű *1848–49. Történelmi Lapoknak*, a Március 15-i Állandó Bizottság orgánumának. Különböző más országos és regionális lapokban jelentek meg további írásai.¹⁴

10 Lövei Klára Jókai Mórhoz, Kendilóna, 1894. jan. 3., OSZK Kt., Fond V/357.

11 Lövey Klára K. Papp Miklóshoz, Kendilóna, 1877. jún. 27. és 1877. júl. 1., Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (a továbbiakban: MNL OL), MNL-OL/P 2269/1, 717–724.

12 Lövei Klára Zilahi Gyulához, d. n., MNL-OL/R 269/2/66–69.

13 [LÖVEI Klára] L. K., „Világkiállítás”, *Napkelet*, 1858. aug. 29., 554–556. Egy 1893-ban közölt emlékezése szerint a kiállítás-leírást eredetileg Várady Gáborhoz, unokatestvéréhez intézte személyes levélben, a címzett döntött a nyomtatásban való megjelentetést illetően. Lásd LÖVEI Klára, „Flóra ünnepe”, *Máramaros*, 1893. jún. 21., 1–2.

14 A *Máramaros* a legkorábbi és időben a legállandóbb máramarosszigeti szerkesztésű helyi/regionális politikai és társadalmi lap. Első száma 1865-ben jelent meg Szilágyi István szerkesztésében. A *Máramaros* profiljáról, Lövei Klára író-újságíró tevékenységéről és a lapban kifejtett munkásságáról rész-

A vizsgált írásokban az elbeszélő a történetek résztvevője, cselekvőként és tanúként pozicionált, grammatikailag leginkább az egyes vagy többes szám első személy jelöli, ritkábban *a sorok szerzőjeként* hivatkozik önmagára. A narrativizált emlékek rövid időszakokat ölelnek át, előfordul, hogy időben távoli emlékek kerülnek egymás mellé egy-egy szövegben. Az emlékezetre támaszkodó rövidebb részeknek olykor magyarázó vagy szemléltető szerepet szán, máskor személyek vagy események emlékezetét éltetik. Néhány esetben az emlékezés terjedelmesebb, tárgya az elbeszélő-szerző valamely életszakasza. Ezekben a történetekben az *én* szerepe nagyobb hangsúlyt kap, mindazonáltal, az írás és a megjelenés kontextusát figyelembe véve kitűnik, hogy az autobiografikus olvasat lehetőségét a szerző elutasítja.¹⁵ Szemléletes példa a Prielle Kornélia negyvenéves színészi jubileumakor megjelent, a színésznő életpályáját és jellemét részletező írás. Lövei azzal indokolja a saját gyermekkorára vonatkozó emlékek beékelését, hogy azok a színésznő jellemzését szolgálják: „És most, hogy alkalmam legyen még tovább is szólanom a szép gyermekről – írja – kénytelen leszek magamról is mondani pár szót.”¹⁶ Saját gyermekkorára, iskolás tapasztalataira egy, a *Máramarosban* megjelent szövegben is visszatekint. Ennek első soraiban explicit módon jelzi, hogy tudatosan kerüli önmaga exponálását, mégis olykor indokoltnak találja a szabály megszegését.

Megbocsátják az olvasók, – írja – hogy nem azt az utat fogom követni e soraimban, a melyet eddig. Eltérve attól az elvtől, mely üdvös az írásban, hogy az ember ne magáról beszéljen, hanem arról a mit látott és tapasztalt, szóval, hogy ne az „én” legyen a fő a leírásban: most magamról is fogok beszélni. De ezt is csak azért kell tennem, mivel oly

letesebben egy korábbi munkámban értekeztem. LINGVAY Julianna, „Egy műkedvelő írói identitás a nemzet szolgálatában: Lövei Klára tárcalevelei a Máramarosban”, in *Források és értelmezések: a kolozsvári Hungarológia Doktori Iskola tanulmányai*, szerk. ANDRÉ Mária Irén, KESZEG Vilmos és SZMUTKU Melinda, Egyetemi füzetek 47, 263–295 (Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó, 2021).

- 15 Ezen emlékezései váltak később a Lövei Klára-életrajzok kiindulópontjává. Lásd TABA, „Lövei Klára”. Legutóbb Robert Nemes vázolta fel Lövei Klára élettörténetét különböző források alapján, némely írását *memoárként* említi. Robert NEMES, *Another Hungary: The Nineteenth-Century Provinces in Eight Lives*, Stanford Studies on Central and Eastern Europe (Stanford, California: Stanford University Press, 2016), 93–119. Hazai szakmai figyelemnek az elmúlt években Lövei Klára Prielle Kornéliára és Justh Zsigmondra vonatkozó emlékezései örvendtek. Lásd DEDE Franciska, „Justh Zsigmond, az irodalmi dendi: Egy XIX. századi irodalmár társasági kapcsolatai és irodalomszervező, művészetpártoló tevékenysége”, Doktori disszertáció (Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, 2005), 32; BARTHA Katalin Ágnes, „Hírnév, patriotizmus és színésznőség Magyarországon a tömegkultúra századában (Prielle Kornélia esete)”, *Irodalomismeret*, 2. sz. (2016): 58–81, 59–60.

- 16 LÖVEI Klára, „Prielle Kornélia”, *Magyar Polgár*, 1881. ápr. 13., 1.

egyénéről akarok szólni, a kik nagyon szoros összeköttetésben valának velem s így az „én”-nek mulhatlanul szerepelnie kell.¹⁷

Sajtópublikációi közül saját személyének jelentőségét a szigeti nőnevelés múltját felvázoló írásában hangsúlyozza leginkább, levelezésében a városi színjátszás történetéről Prielle Kornéliához írottakban. A *Máramaros*ban négy részben közölt írása tulajdonképpen saját élettörténetének egy időszakát, a fogságból való szabadulás utáni éveket tárja fel. Az intézmény története nem az alapító mozzanatokkal, hanem Lövei Klára Kufsteinből Szigetre való utazásának leírásával kezdődik. Gergely Sámuelhez írt leveléből kiderül, hogy a máramarosszigeti nőnevelés történetének megírására felkérték, annak a személyes történettel való azonosítást azzal magyarázza, hogy az intézmény őáltala kezdődött, „annak kezdete általam történt; – írja – azon kis magból nőtt ki a mostani nagy fa”.¹⁸ A szöveg az énelbeszélések jegyeit hordozza magán, az első közlemény *Régi idők* címmel jelent meg, viszont az alcím elutasítja akként való olvasását.¹⁹

Az emlékezés mint a lokalizáció eszköze

Lövei Klára privát és nyilvános írásgyakorlataiban két nagyon egyértelmű (egy mástól nem független) tendencia rajzolódik ki az emlékezés tartalmát, irányát illetően. Az egyik a *szülőföld* fogalmával ragadható meg leginkább, a másik a forradalom és szabadságharc kulturális emlékezetével függ össze. A következőkben e két vonulat mentén igyekszem válaszolni a korábban felvetett kérdésekre, rámutatni az összefüggésekre és a különbségekre a privát és nyilvános emlékezés működésében.

Az első esetben a gyermek- és ifjúkor emlékei kapnak kiemelt jelentőséget, valamint a Máramaroshoz mint *lokalitáshoz* tartozó terek, társadalmi kapcsolatok, intézmények és gyakorlatok. Az elemzés fókuszába Lövei Klára Prielle Kornéliával való levelezését és a *Máramaros* hetilapban közölt írásokat helyezem. A lokalitás fogalmát az Arjun Appadurai által kidolgozott jelentésben használom. Ennek értelmében a megragadható közösségként definiált *szomszédsággal* szemben a lokalitás a társadalmi élet egyik aspektusa, kapcsolatokra és kontextusokra vo-

17 [LÖVEI Klára] L. K., „Besztercze-Bánya. I.”, *Máramaros*, 1884. febr. 6., 2–3.

18 Lövei Klára Gergely Sámuelhez, Kendilóna, 1894. jan. 4., MTA KIK Kt., A681/9.

19 LÖVEI Klára, „Régi idők. Mutatvány »A máramaros-szigeti felsőbb leányiskolának alapja« czimü munkából”, *Máramaros*, 1894. ápr. 4., 1–3.

natkozik, egy pozicionált közösség azon ideológiája, az érzelmeknek egy olyan struktúrája, amely a „cselekvőerő, társulási hajlam és a reprodukтивitás különböző változataiban fejeződik ki”.²⁰ Amellett érvelek, hogy Lövei Klára diszkurzív erőfeszítései egy tágan értelmezett lokalitás (regionalitás) termelésére irányulnak. Ebben a folyamatban kap hangsúlyos szerepet az emlékek felelevenítése. Mind a levelek, mind a nyilvánosságra szánt szövegek egy részében önmagát és Prielle Kornéliát lokális szubjektumként hozza létre. Szemléletes példa a Prielle Kornélia negyven éves színészi pályájának kolozsvári ünneplése alkalmából megjelent írása, melyben a színésznő szülőföldjéhez való ragaszkodását emeli ki egyik fő tulajdonságaként, erényeként. Már a közlés elején kijelöli saját pozícióját is, az üdvözlő szavakat a színésznő *szülőföldi társaként* írja.²¹ A gyerekkori emlékek felidézését követően Prielle Kornélia lokálpatriotizmusát hangsúlyozza, „[m]inden szép tulajdonát, – írja – a mivel meg van áldva, szülőföldjének köszöni. Ha művészetét magasztalák, s kérdés, hogyan tudott oly tökélyre emelkedni, minden előkészület nélkül? – Az nálunk a levegőben van! szokta mondani. A »nálunk«, az otthon alatt mindig szülőföldjét, Máramarost érté”.²²

A tárgyalt időszakban Prielle Kornélia Budapesten, Lövei Klára a Teleki család birtokán élt. A földrajzi távolságból fakadóan a köztük zajló kommunikáció elsődleges médiuma a levél volt, összetartozásuk talán legfőbb alapját az azonos földrajzi kötődés jelentette számukra. Lövei Klára levélírói gyakorlatainak fennmaradt szövegeit vizsgálva kitűnik, hogy a különböző címzettek közül a színésznőhöz intézett levelekben a leggyakoribbak az epizodikus emlékezet (spontán) megnyilvánulásai, valamint az emlékek által benne megelevenedő érzelmek közlése. A Prielle Kornéliához írt levelekben az emlékező szövegrészek a kettejük által jól ismert terekhez és személyekhez fűződnek, viszont – mivel a barátság kialakulása a felnőtt korra tehető – nem közösen, hanem külön átélt életeseményekre vonatkoznak. Többes célt szolgálnak: miközben formálják és összehangolják kettejük *szülőföld* képét (mint az identitásuk fontos elemét), a kapcsolat erősítésének eszközei is, a személyes világok közötti határokat számolják fel. Hangsúlyos szerephez jutnak azok a passzusok, amelyek Máramarosszigetre és a vármegye különböző fürdőibe való utazásuknak, ottani esetleges találkozásuknak megszervezésére irányulnak.

20 Arjun APPADURAI, „A lokalitás teremtése” [The Production of Locality], *Regio* 12, 3. sz. (2001): 3–31, 3–8.

21 A *szülőföld* képzete és a nemzeti identitás viszonyáról lásd GYÁNI Gábor, *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése* (Budapest: Napvilág, 2000), 85–86.

22 LÖVEI, „Prielle Kornélia”.

1887 májusában Máramarossziget városa a nyári színikör megnyitására készült.²³ Az esemény sztárelőadója Prielle Kornélia volt, aki ez alkalomból több hetet töltött Máramarosban. Egyike volt ez azoknak az alkalmaknak, amikor találkozást terveztek, sűrűbbé vált kettőjük között a kapcsolattartás és a múlt tematizálása. A színikör megnyitásának időszakában írta Lövei Klára egyik legterjedelmesebb emlékezését. Május 7-én kelt levelében előbb részletes indoklást adja annak, hogy miért bizonytalan részéről az, hogy eleget tud majd tenni bártnője meghívásának (hogy Máramarosszigeten találkozzanak), a második részben a *Pannóniai ének* első sorát, az „Emlékezzünk régiekről!” felszólítást idézve a saját színpadi szerepléseit eleveníti fel. A szigeti színjátszás történetét e gesztussal a saját történetével kapcsolja össze, azzal mintegy azonosítja. Az emlékezés ez esetben privát használatra íródott, a saját tapasztalatok és azok személyes megélése köré szerveződik. A hozzá fűzött reflexív kommentárok mindazonáltal azt sugallják, hogy az elbeszéltek egy nagyobb, a helyi történelem részét képezik. Érvelésében az emlékek énközpontú elbeszélését a múlt és jelen egymástól való távol-ságának, elhatároltságának, és az emlékezet hiányának képzelete teszi vállalhatóvá:

Azt hiszem kevesen tudják most a műkedvelők között, hogy a legeslegelső műkedvelők egyike én valék, még pedig olyan, mint a ki legtöbbet játszott, s a mit játszott azt el nem rontotta. Sőt még azt is elmondhatom öndicsekedés nélkül, hiszen már ez a történet, mintha nem is magamról szólanék, hogy ha közönséget kellett gyűjteni, akkor nekem multhatatlanul játszanom kellett.²⁴

Prielle Kornéliához írt levelében az általuk ismert személyekre, darabokra, szerepekre emlékezik vissza, az egykori örömteli hangulatot és pezsgő társadalmi életet idézi fel. A levél címzettje utólag átadta a *Máramarosi Lapok* szerkesztőségének a levelet, hogy közöljenek belőle részeket. Az emlékezés egy-egy részlete így nyilvánosságot nyert az újságban, és ezáltal új jelentést és funkciót kapott. Miközben eredeti kontextusában az emlékezés a magányos és kétségekkel teli jelenből való elkalandozás lehetőségét jelentette, a helyi újságban Lövei Klára (mint a szigeti színjátszás egyik korai képviselője) személyére való emlékezéssé alakul át, és egyben a helyi színjátszás folytonosságát teremti meg diszkurzív szinten.²⁵ A közlést illetően a szerző utólag értesül, viszont publikussá tétele ellen nem tiltakozik.

23 A máramaroszigeti nyári színikör megnyitására 1887. május 21-én került sor. „Máramarossziget szí-nészete”, in *Magyar Színművészeti Lexikon*, szerk. SCHÖPFLIN Aladár, 4 köt. (Budapest: Az Országos Színészegyesület és nyugdíjintézete, 1930–1931), 3:197.

24 Lövei Klára Prielle Kornéliához, Kendilóna, 1887. máj. 7., OSZK Kt., Levelestár.

25 „Egy műkedvelőnő”, *Máramarosi Lapok*, 1887. máj. 22., 2–3.

Tőled édes Cornéliám épen nem veszem rossz neven – írja levelében –, hogy tudtomon kívül közzététél a nyilvánosság számára soraimból. Te bizonyosan helyes ítélettel választád meg a közleni valót. – Most már magam is szeretném olvasni, hogy mi jelent meg levelemből, mivel hozzám csak a Máramaros jár, s az Örlősy lapja nem.²⁶

Az ellenzés elmaradása jelzi egyrészt azt, hogy nem volt idegen számára az írások vándorlásának lehetősége a privát és nyilvános szférák között, ugyanakkor a barát iránt tanúsított bizalom egy olyan közös kultúrát feltételez, ami szabályozza, hogy mi, hogyan és milyen céllal kerülhet át egyik területről a másikba.²⁷ Ennek a kultúrának része nem csak a diszkréció, hanem az arról való tudás is, hogy a személyes tapasztalatok mikor, milyen körben és milyen keretben válhatnak társadalmi szempontból jelentősekké (és ezért közölhetőkké).²⁸

A szülőföld képét mind privát, mind nyilvános írásaiban a nosztalgia határozza meg. Annak artikulációja viszont némi eltéréseket mutat a közlések nyilvánossága függvényében: a megélt tapasztalatok más-más aspektusai kapnak hangsúlyt. Ebben a konkrét esetben a hazautazás (és a találkozás) lehetetlensége miatt válhatott kiemelten fontossá számára az otthon és az elveszített múlt, mint ideális állapot. A levelet Kendilónáról írta az időszakosan Máramarosszigeten tartózkodó Prielle Kornéliának. „[N]em tölthettem volna jobban el az első magános éjt Lónán – írja –, mintha neked irok, s az édes otthon emlékeivel foglalkozom.”²⁹ A „serdülő kor zavartalan, vidám emlékei – fejt ki – elűzték lelkemből a bús gondolatokat, melyek talán támadtak volna, ha a jelenrel foglalkozom”.³⁰ A kontextus ismeretében a múlt emlékeinek előadása olyan cselekvésnek tekinthető, amely egyszerre jelenti a fizikai közelség pótlását, menekülést a jelenből, valamint a levélíró és a címzett közös identitáselemeinek (színjátszás és szigeti származás) megerősítését. A fiatalkor emlékei szemben állnak a jelenrel (a levélírás idejével) és a közelmúlt

26 Lövei Klára Prielle Kornéliához, Kendilóna, 1887. júl. 5., OSZK Kt., Levelestár.

27 Hasonló bizalmat a Zilahi Gyulához írt levelekben tanúsít még, amikor rábízta ereklýeit és azok történetét. Lásd Lövei Klára Zilahi Gyulához, d. n., MNL-OL/R 269/2/66–69.

28 A nyilvánosság működésére, valamint a privát történetek jelentőségére vonatkozó nézeteit egy Justh Zsigmondhoz írt levélből ismerjük; e nézetek a 19. századi francia memoáriróadalommal hozhatók kapcsolatba. „Nem tartozom azokhoz – írja –, kik a személy megnevezéseket nem szeretik. Sőt úgy vélekedem, hogy ha azt mondjuk, hogy a mágnások otthon, akkor igen természetes, hogy a benső életet kell festeni, az ád élethűséget, s nem a falak. Nálunk azért hiányzik a valódi társas élet, hogy nem irták le a családok benső életét, mint a nagy számtalan mémoire ban le van írva Franciaországban, s ezekből lehet később a történetet h[í]ven írni.” Lövei Klára Justh Zsigmondhoz, Kendilóna, 1887. dec. 10., OSZK Kt., Levelestár.

29 Lövei Klára Prielle Kornéliához, Kendilóna, 1887. máj. 7.

30 Uo.

emlékeivel. A következő levelében arra vonatkozó aggodalmát fejezi ki, hogy az *otthon* nehezen elviselhető érzelmek, emlékek előtörését is előidézheti. E bántó emlékek a közelmúlthoz kapcsolódnak. „Hogy fogom magam találni Szigeten? – veti fel a kérdést levelében – [...] Nem fog-e a multi év élenken megújulni lelkemben? Nem jobb volna-e itt maradnom, mint sem hogy újabb fájdalmaknak tegyem ki lelkem? Nem fog-e újra vérzeni a heggedni kezdő seb!?”³¹ A helyhez kötődő negatív érzelmek nyilvánossá tételét explicit módon elutasítja, a zaklató emlékek kapcsán szükségét érzi a határok diskurzív szinten való egyértelmű megjelölésének. „Még mindig vérzik szívem, – írja – ha erre gondolok, de ezt a nagy világnak nem szabad tudni. Csak Jónásné és te tudjátok szívem legbensőbb érzéseit.”³²

A *Máramaros* hetilapban azok a személyes emlékek kerülnek közlésre, amelyek a régmúltból, a gyermek- és fiatalkor mindennapjaiból merítenek. A nosztalgia a letűnt világ mindennapjainak politikai jelentést kölcsönöz. Nyilvánosságra szánt szövegeiben a gyermek- és fiatalkorra való emlékezés, a magánélet különböző mozzanatai a forradalomnak mint korszakhatárnak a jelentőségét artikulálják újból és újból, illetve a történelmi folyamatok és a magánéletek kölcsönös egymásra hatását jelzik. Az ilyen értelmezési keretben előadott emlékek a lokális múlt képését szolgálják, ugyanakkor a nemzeti eszme hétköznapiasítását valószínűsítják meg: a múlt privát és közös veszteségként tételeződik.³³

Beszédes példa a *Máramaros* 1895. újrólévi számában közölt tárcalevele, mely a karácsony megünneplésében történt változások fejtegetésével indít. A történet idejét a forradalom mint (a mitikust az új kortól elválasztó) korszakhatár szervezi.

Emlékszem – írja – azon időre, midőn a karácsonfát a Schmidt Kristóf munkáiból ösmertük, [...] Azóta már elmúlt néhány évtized. A Schmidt Kristóf érzélgős beszélyei, nálunk egykor oly kedveltek, már kimentek a divatból, de még karácsonfa nem volt Szigeten! – Hogy ez megtörténhessék, ehhez kellett egy dicsőséges, de mégis végre külerővel legyőzött forradalom, s a szabadság harciosaiból száműzöttek lőnek.³⁴

31 Lövei Klára Prielle Kornéliához, Kendilóna, 1887. júl. 5.

32 Uo. A barátnőkhöz írt levelek (szemben a családtagokhoz címzettekkel vagy a hivatásból fakadó kapcsolatokkal) lehetőséget kínáltak az érzelmek árnyalt kifejezésére, a titkok és bizonytalanságok felfedésére. a levelezési szabályok és implicit módon az énről való beszéd kulturális mintáinak megszégésére. CHARTIER, „Introduction...”, 20–21.

33 Peter FRITZSCHE, „Specters of History: On Nostalgia, Exile, and Modernity”, *The American Historical Review* 106, no. 5 (2001): 1587–1618, 1616.

34 [LÖVEI Klára] L. K. „Karácsony szombatja Majtison”, *Máramaros*, 1895. jan. 9., 1–2, 1.

Az emlékezés szerint az első karácsonyfát Szigeten a Németországból visszatérő Várady Gábor állította. A *szeretet ünnepe* és a karácsonyfa írásában a *családok összetartását* hivatott jelképezni, ami egyben a nemzet fennmaradásának biztosítéka. Álláspontja legitimálásához egy következő emlékezés beékelésével él. „Midőn a hatvanas évek elején találkoztam Irányi Dániellel Párisban – írja – sokat kérdezősködött a hazában levő viszonyokról s többek közt azt hallván, hogy a családi viszonyok sokkal szorosabbak, mint régebben, ennek nagyon megörvendett, mert, mint mondá, a családok összetartása jó jel a haza jövőjére nézve.”³⁵

Nyilvánosságra szánt írásaiban az iskolás korszak az egyik kedvelt témája. Egy 1884-ben a helyi lapban több részben közölt szövegében részletesen ír volt tanítójáról, annak lányairól, illetve saját gyermekkoráról. A tanítójára példaképként emlékezik, a múltat egy (elveszített) erkölcsösebb világként alkotja meg ellentétekre építve (akkor még *tanítónak* nevezték a mostani *tanárokat*, akkor szerettek tanulni a tanítótól a gyermekek, most erőszakkal sem járnak sokan iskolába, akkor nem voltak könyveik, de mindent jól tudtak, főleg a megyét, annak településeit). „Minden, a mit látott az ember – írja –, tanulságos volt és kellemes. [...] Még a tehén maga is a nevezetességek közé tartozott; szép nagyszarvu magyar tenyész faj.”³⁶ A következő lapszámban közölték a szöveg folytatását, mely szerint az említett tehénnek „Virágh volt a neve, s tizenhárom itcze tejet adott naponként. Ez oly mennyiség, amelyet most mint különös feltűnőséget említnek fel a nagyobb gazdák Tyrolból hozott teheneiknél. S ebből láthatni, hogy a magyarhoni tehén is lehet bő tejelő, ha azt szeretettel gondozzák.”³⁷ A személyes emlékeket és azoknak előadását a nemzeti eszmék szervezik. Másrészt, a magyarság (és a máramarosiasság) emlékezéseiben megélt tapasztalatokként jelennek meg, ezzel implicit módon azt mutatva, hogy a történelem folyamatai befolyásolják az egyéni életet és mindennapokat.³⁸

A *Máramaros*, társadalmi és politikai hetilapként, az aktuálisat hozta hétről hétre, tárgyilagosságra, személytelenségre törekedett. Lövei Klára írásai a személyesség beszédstratégiáit képviselik ebben a diszkurzív közegben. A múlt úgy kap helyet az újdonság közlésére berendezkedett médiumban, hogy a jelen számára jelentéssel, a jövőre nézve orientációs erővel bír. A szerkesztőséghez beküldött, a lapban megjelenésre szánt szövegei egy közös mentális világba vonják a régió

35 Uo.

36 [LÖVEI Klára] L. K., „Besztercze-Bánya”, *Máramaros*, 1884. febr. 6., 1–2, 1.

37 [LÖVEI Klára] L. K., „Besztercze-Bánya”, *Máramaros*, 1884. febr. 13., 2.

38 A korai nacionalizmus hétköznapi kifejeződéseire Alexander Maxwell hívta fel legutóbb a figyelmet kötetében. Alexander MAXWELL, *Everyday Nationalism in Hungary: 1789–1867* (Berlin: De Gruyter, 2019).

olvasóit és az onnan elszármazott szerzőt. Az emlékek közlése ebben a kontextusban az *én*, de ugyanakkor egy kollektív identitás reprezentálásának nyilvános formája. A narráció által a maga életét (múltját) a *szülőföld* történései közé integrálja, a megye egykori történéseit a regionális, országos és nemzetközi történések közé. A lokalitáshoz kapcsolódó emlékezés az egyén számára a baráti kapcsolat fontos tényezőjévé, a helyi lapban a lokális emlékezet (és identitás) termelésének egyik eszközévé válik. Emellett az elvesztett múlt nosztalgikus felemlítése a női szerző számára lehetőséget jelentett (talán az egyetlen járható utat) a nyilvános politikai fellépésre, vélemény, kritika megfogalmazására.

A forradalom és a fogság emlékei

Lövei Klára általános ismertsége a korszakban nem máramarosi emlékeivel, hanem a forradalom eseményeire és jelentős személyeire való emlékezéseivel hozható kapcsolatba. Ezeknek az írásoknak publicitása és olvasottsága bizonyára szélesebb körű volt a lokális emlékezésekénél. A forradalomhoz kötődő emlékeinek a nyilvánosságra szánt szövegekben adott leginkább hangot. Ez a gesztus egy olyan korszak kontextusában értelmezhető, amelyben elkezdődik a nem túl régi múlt-ról szóló tudás, a kommunikatív emlékezet formájában felidézhető forradalom kulturális emlékezetté való átalakítása. Olyan új intézmények épülnek és bővülnek ki, amelyek a társadalmi emlékezetet kutatják, rekonstruálják és publikálják. A múlt felértékelődik, elkezdődik láthatóvá tétele, kiállítása, patrimonizációja. A 19. század végén a különböző kiadványok, kiállítások és megemlékezési események a lokális történeteket igyekeztek megismerni, és a forradalomban részt vevők, a történelemmel kapcsolatba került személyek biográfiája formájában tárták fel, tették hozzáférhetővé az események lezajlását és következményeit.³⁹ Kolozsváron 1876-ban alakult a Március 15-i Állandó Bizottság, 1892-ben létesítették az 1848–49. Országos Történelmi és Ereklye Múzeumot és az *1848–49. Történelmi Lapokat*. Ezen intézmények vállalták magukra a kollektív emlékezet fenntartását, és intézményesítették az oralitásban élő események összegyűjtését, megszerkesztését, hitelesítését. Az egyéni életeseményeket és élettörténeteket közösségivé formálták, és a nemzet történetébe ágyazták.⁴⁰

39 KESZEG Vilmos, „Élettörténetek populáris regiszterekben”, in *Emberek, életpályák, élettörténetek*, szerk. JAKAB Albert Zolt, KESZEG Anna és KESZEG Vilmos, Kriza Könyvek 30, 151–197 (Kolozsvár: BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék – Kriza János Néprajzi Társaság, 2007), 174.

40 JAKAB Albert Zolt, „1848–1849 emlékezetének kialakítása Kolozsváron”, in *Lenyomatok 4.: Fia-tal kutatók a népi kultúráról*, szerk. JAKAB Albert Zolt és SZABÓ Á. Tőhötöm, Kriza Könyvek 26,

Lövei Klára levelezésében a K. Papp Miklóshoz és a Zilahi Gyulához írottak tartalmaznak erre az időszakra vonatkozó részletes emlékezéseket. Mindkét esetben a visszatekintés a fogságra vonatkozik, és Teleki Blanka személyét helyezi az elbeszélés középpontjába. A forradalom és a fogság néhány mozzanatára Prielle Kornéliához, Karacs Terézhez, Jókai Mórhoz írt leveleiben is utal. Mind a K. Papp Miklóshoz, mind a Zilahi Gyulához írt emlékezések esetében elmondható, hogy azok kérésre születtek, az emlékek lelki rekonstruálása külső nyomásra következett be. Sajátos helyzet ez, amelyben a múlt felidézése a mások érdekeihez és nézőpontjaihoz igazodik. A Teleki családdal baráti viszonyban levő kolozsvári szerkesztő pontokba szedett kérdéseket intézett Lövei Klarához. A válaszokból arra következtethetünk, hogy a kérdések a Teleki Blanka ellen emelt vád tartalmára, az elfogatásra és fogolytársakra vonatkoztak.⁴¹ Ezekben az írásokban a saját tapasztalatok elbeszélése a szerzett tudásra való emlékezéssel ötvöződik. Egyik levelében az ítélet pontjait sorolja elő és kommentálja. Teleki Blankát ezekben hősiesként és hazafiasként mutatja meg, a vádak egy részét mégis igazságtalannak. „Az ítélet főpontja volt, hogy a grófné nővérevel szövetségbe új forradalmat akart előidézni, s az osztrák házat megdönteni! [...] Ebből a való annyi volt, hogy a grófné csak ugyan akart és meg is kezdte egy társulat alakítását jó könyvek fordítására az ifjúság számára.”⁴² A kérdésekre adott válaszok alapján egyértelmű, hogy K. Papp Miklós érdeklődése Teleki Blanka életútjára irányult, Lövei Klarához mint vele egykor szoros kapcsolatban lévőhöz fordult. Bennfentesként (viszont a családtagoknál hitelesebb forrásként) tekintett rá, aki hitelesítheti vagy megcáfолhatja a hivatalos tudást. A szerkesztő-újságíró Lövei emlékeit átformálja, beleékel a Kendilónára tett látogatásáról szóló tárcacikkébe. A közölt információkat hitelesként és újszerűekként prezentálja: „De ha már e kép előtt vagyok, egy-két adatot kell hogy a Teleki Blanka grófnő fogsága történetéből elbeszéljek. Nehány mozaik darabot állítok össze, melynek egykor az, a ki magyar függetlenségi harcunk

29–46 (Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság, 2005), 32–33. Az 1867–1918 közötti kolozsvári emlékezéskultúra szerkezetéről részletesebben lásd JAKAB Albert Zsolt, „Homo memor. A 19–20. századi (lokális) emlékezéskultúra szerkezete”, in *Aranyhíd. Tanulmányok Keszeg Vilmos tiszteletére*, szerk. JAKAB Albert Zsolt és VAJDA András, 401–418 (Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet – Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2017).

41 Lövey Klára K. Papp Miklóshoz, Kendilóna, 1877. jún. 27. és júl. 1., MNL-OL/P 2269/1, 717–724. K. Papp Miklós autodidakta történész, 1874-ben *Történeti Lapok* cím alatt indított Erdély múltjára vonatkozó forrásokat közlő hetilapot a *Magyar Polgár* mellékleteként. Történelmi kutatásaiban, az információ szerzésében és a családi dokumentumokhoz való hozzáférésben széles kapcsolathálójára támaszkodott. SZABÓ-REZNEK Eszter, „K. Papp Miklós és egy értelmiségi hálózat: A kulturális elit alakulása és működése a 19. század végi Erdélyben”, *Verso* 1, 2. sz. (2018): 35–51, 40–41.

42 Lövey Klára K. Papp Miklóshoz, Kendilóna, 1877. júl. 1., 723–724.

történetéből a grófné kiváló alakjával kíván tüzetesen foglalkozni, jó hasznát veheti, mert teljesen megbízható forrásból meritém azokat.⁴³ A hivatkozott forrást nem nevesíti, Lövei Klárát egyszerűen ragaszkodó barátként és a tárgyi emlékek (album) őrzőjeként szerepelteti.⁴⁴

Zilahi Gyulához írt négy levélben olvashatunk még erre az időszakra vonatkozó emlékeztetéseket. Kiderül, hogy Hentaller Lajos szólította fel Lövei Klárát arra, hogy küldjön az alakuló ereklyemúzeum számára kiállítható tárgyakat. „Hentaller úr felszólított – írja – hogy küldenék neki a multból való emlékeket. [...] Különben azt irtam Hentaller urnak, hogy Budapesten vannak némely tárgyak, melyeket kegyed átadhatna, ha érdemesnek tartaná Hentaller úr.”⁴⁵ Az ezt követő levelek az általa őrzött album leírását tartalmazzák, amely albumot szintén Zilahi gondjaira bízta. Emlékezetből felidézi a Teleki Blanka által Kufsteinban készített rajzok sorrendjét, illetve felvázolja keletkezésük történetét. Később további két levélben jelzi, hogy jutottak még eszébe kiállítható tárgyak.⁴⁶

Lövei Klára saját írásaival is bekapcsolódik a kulturális emlékezet építésének és ápolásának folyamatába. Az 1848–49. *Történelmi Lapok* állandó munkatársa, a forradalom és szabadságharc különböző mozzanataira vagy annak vezető szerepet vállaló, általános ismeretségnek örvendő személyeiről írt emlékezései a *Hazánkban*, a *Pesti Naplóban*, a *Máramarosban*, a *Szolnok-Doboka* és az *Esztergom és Vidéke* lapokban jelentek meg. Az 1848–49. *Történelmi Lapok*ban leginkább a *Tárca* rovat adott helyet emlékezéseinek, melyeket nem kronologikusan idéz fel, hanem valamely ünnepelt személy köré szervezi, a találkozásokat, közös élményeket eleveníti fel. Szempontja érvényesítésének, a tanító szándék hatékonysága érdekében olykor anekdotákat ékel elbeszélésébe. A személyek (hősök és mártírok) emlékének felkarolását veszik célba a más lapokban közölt írásai is. Kossuth Lajos, Vasvári (Fejér) Pál, Teleki Blanka, Klapka György, Sárossy Gyula és több másokról ír. Gyakran már a közlések címe is árulkodó, olykor explicitte teszi programját. „Legyen áldott emléke az emelkedett szellemű és nagylelkű honleánynak!”⁴⁷ írja a Rákóczi csapat zászlószentelési eseményére emlékező írásában. A Vasvári Pál halála körülményeinek felderítésére alakult mozgalom kapcsán írja, hogy „[m]ost megtörtént, a minek lenni kellett s igyekezzünk megtenni mindazt az ifju hős emlékének megörökítésére, a mi tehetségünkben van”.⁴⁸ A befogadók

43 [K. PAPP Miklós] JÓNÁS, „Egy látogatás Kendi-Lónán”, *Magyar Polgár*, 1877. szept. 11., 1.

44 [K. PAPP Miklós] JÓNÁS, „Egy látogatás Kendi-Lónán”, *Magyar Polgár*, 1877. szept. 14. és 16., 1.

45 Lövei Klára Zilahi Gyulához, [d. n.], MNL-OL/R 269/2/66, 1–2.

46 Lövei Klára Zilahi Gyulához, [d. n.], MNL-OL/R 269/2/67–69.

47 LÖVEI Klára, „A Rákóczi csapat zászlószentelése”, *Hazánk* 3, 3. füz. (1885): 303–307, 307.

48 LÖVEI Klára, „Vasvári Pálról”, *1848–49. Történelmi Lapok*, 1892. okt. 15., 211–212, 211.

felől értelmezve a gesztust kirajzolódik, hogy szemtanú történetei, személyesen megélt tapasztalatok révén komoly érdeklődésnek örvendtek, egy szélesebb közönséget sikerült megszólítaniuk. E történetek azt érzékeltetik, hogy a történelem hat az egyéni életekre, és ezáltal egy közös identitás építésére alkalmasak.⁴⁹

A szövegek szerzője és a megjelenés kontextusa felől tekintve e közlésekre elmondható, hogy Lövei Klára az emlékek narrativizálása által egy alternatív történetet tudott elmondani történelmi jelentőségűnek tekintett eseményekről, folyamatokról. Miközben a professzionalizálódó történetírás kizárta köréből a nőket, a kulturális emlékezet gyakorlatai felértékelték a személyesen átélt tapasztalatokat. Lövei több alkalommal is elutasítja expliciten a történetírás korabeli hivatalos formáit. Adam Mickiewicz költőre hivatkozva a *népszó* által őrzött emlékek, anekdoták jelentőségét hangsúlyozza.⁵⁰ Női szerzőként a hitelesség szöveges megteremtése esetében igen fontos szempontnak tekinthető. A forradalom eseményeiről és hőseiről nyilvánosan megjelent szövegeinek elbeszélője gyakran hivatkozik más, nagy presztízsű személyekre, saját emlékezetére (illetve a felejtésre). Ezzel azt kommunikálja, hogy a közölt információ saját tapasztalatából származik, és felelősséget vállal annak tartalmáért, társas hírnevét kínálja zálogként az állítás mellé.⁵¹

A nemzeti emlékezetépítés, az ereklyék kiállításának láza mondhatni kényszerítő erővel hatott, elkerülhetetlenné tette a felkavaró emlékek felelevenítését és szavakba öntését. Meglepő, hogy a legintimebb leveleiben sem jelzi azt, hogy megterhelést jelentene számára az emlékező pozíciójának betöltése. A szereppel azonosul, magáénak vallja, az erőt és tartást kölcsönöz neki. A rajzokat tartalmazó album kapcsán Zilahi Gyulához írt levelében e speciális szerepkört visszavetíti a múltba, önmagát a fogság alatt is az emlékek tudatos megőrzőjeként tünteti fel. „Megjegyezendő még – írja –, hogy a grófnő, kinek igen szép olajfestményei vannak a hosszufalvi kastélyban, nem csinált semmi fontosságot ezen kis rajzokból, s ha én ezeket el nem kérem, talán meg is semmisítette volna.”⁵²

49 A 19. századi francia memoáriródalom narratíváinak társadalmi funkcióiról lásd FRITZSCHE, „Specters of History...”, 1617.

50 LÖVEI Klára, „A Rákóczi-csapatról”, *Hazánk* 8, 4. füz. (1888): 241–247, 243.

51 CSIBRA Gergely, „Miért emlékezünk?”, *Magyar Filozófiai Szemle* 63, 3. sz. (2019): 46–62, 53–55.

52 Lövei Klára Zilahi Gyulához, [d. n.], MNL-OL/R 269/2/66, 18–19.

Összegzés

A privát levelek, a helyi olvasóközönség számára írt visszaemlékezések és a regionális vagy országos jelentőségű lapokba szánt írások változatos emlékezési mechanizmusok termékei. Lövei Klára narratívái két egymást erősítő, a lokális és a nemzeti identitás konstruálásához adnak alapot. Az emlékezés gesztusa esetében összefüggésbe hozható a 19. század második felében egyre inkább erősödő lokálpatriotizmussal, ugyanakkor a nemzeti emlékezéskultúra kialakítását célzó változatos törekvésekkel és narratívákkal. Az emlékezés a pszichológiai szükségleten és a kívülről jövő biztatásra, kíváncsiságra adott válaszon túl, politikai fellépésként értelmezendő. Azzal, hogy aktívan bekapcsolódott a kollektív emlékezetet alakító intézményekbe és gyakorlatokba, politikai programot képviselt.⁵³ Mind a lokális múltra, mind a forradalomra vonatkozó nyilvános emlékezései gyakran nosztalgiával telítettek. Ezen emlékezéseknek és a hozzájuk fűzött kommentároknak egyik célja, hogy életben tartsák 1848-at mint normát, és azáltal kulturális és politikai programot kínáljanak a jövő számára.

Sajtópublikációkban leginkább másokat rehabilitál, viszont felismerhető írásaiban a tudatos énkötés szándéka is, olykor saját jelentőségét emeli ki. Emlékezéseiben egy strukturált énkép rajzolódik ki, amely igyekszik megfelelni az aktuális társadalmi konvencióknak és az emlékezésre vonatkozó, feléje irányuló elvárásoknak. Az emlékezés a Prielle Kornéliával, továbbá a helyi, máramarosi olvasó- és a nemzeti emlékezet alakításában érdekelt szélesebb közönséggel való kommunikációban kerül előtérbe. A hangsúlyok más-más kérdésekre helyeződnek a közlések nyilvánossága függvényében. Az elemzés rámutat arra is, hogy emlékezései gyakran átkerültek a privátból a nyilvános szférába, anélkül, hogy az írójuk számára megbotránkozást okozott volna. Az emlékezésnek mint gesztusnak fontos szerepe volt kapcsolatainak formálásában, ugyanakkor széles kapcsolathálója segítette írásainak nyilvánosságra jutását. A helyi és az országos sajtó fórumokat differenciáltan használta. Különböző hitelesítési stratégiákat követett, és eltérő tematikai döntéseket hozott a szövegek potenciális olvasói függvényében. A régiót elsősorban a lokális múlt, a sajátos mikrovilág történéseire emlékeztette, a fővárosi és kolozsvári lapokban a nemzeti történelem eseményeihez és személyeihez fűződő tapasztalatait közölte.

53 Gyáni, *Emlékezés...*, 115.

Kommunikáció és közösségteremtés

SOMOGYI GRÉTA

Rhédey Mária grófnő férjéhez, gróf Mikó Imréhez írott levelei (1848–1849)

„De még ki tudja, mi vár réánk, én édes lelkem! Most boldogságunk mély érzése közepette fogadjuk fel, hogy a sors és világi változások akármit hozzanak Nekünk, nem felejtjük el, hogy Istenünk kezében vagyunk. Annak kezében, ki oly sok jót éreztetett velünk, s ennél fogva, ha ő jónak látja, kedvetlent is, szomorút is adni, akkor is hozzá méltóknak igyekezzünk magunkat mutatni, mint háládatos gyermekei, tökéletes meggyőződéssel, hogy a rosszat is javunkra adja. Segéljen meg réá maga a jó Isten!” (1848. márc. 13.)

Bevezetés

A „csudáknak éve” sokakat készítetett arra, hogy tollat ragadjanak, és megörökítsék emlékeiket. A visszaemlékezések, naplók és levelezések segítségével elég részletes leírását olvashatjuk az akkori eseményeknek.¹ A magánlevelezések meg különösen figyelmet érdemelnek, hiszen azokat nem a leszármazottaknak, illetve nagyközönségnek szánták, így a legtöbb esetben őszinte, elvárásoktól mentes vallomások.

A 19. század közepéről már több házastársi levelet is publikáltak, amelyeknek sokszínűségét pár példával igyekszem alátámasztani. 1921-ben Dézsi Lajos közreadta Podmaniczky Júlia bárónő leánykori leveleit Jósika Miklós báróhoz.²

1 Erről lásd részletesebben HERMANN Róbert, *Negyvennyolcas történetünk mai állása* (Budapest: Magyar Napló, 2011).

2 DÉZSI Lajos, „B. Podmaniczky Julia levelei b. Jósika Miklóshoz”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 29–31 (1921): 240–255.

Ezek kivétel nélkül német nyelvűek, számozottak, nincs bennük megszólítás, s az aláírásuk *Julie*. A türelmetlenül várakozó menyasszony az érzéseiről csak alkalmanként írt szíve bálványának. A válaszleveleket nem közölték ezekkel párban, így az akkor már népszerűségnek örvendő író sorait nem olvashatjuk a bárónő levelei mellett. Bajza József családi levelei 1908-ban jelentek meg, de a sajtó alá rendező csak a férj leveleit közölte.³ Ezekből egyértelműen kiderül, hogy ez is csak eseti levelezés. Bajzáné évente pár alkalommal utazott a szüleihez látogatába, s ilyenkor írtak egymásnak a házastársak. Ezek viszont magyar nyelvűek, s a hitves megszólítása vagy „Édes, kedves Julikám!” vagy „Édes lelkem, Julikám!” Wesselényi Miklós báró német nyelven írt szerelmének, de a válaszlevelek itt is ismeretlenek.⁴ Ugyancsak ide sorolható Egressy Gábor és Szentpétery Zsuzsanna közelmúltban megjelent családi levelezése, bár az 1841 és 1848 közötti időszakból csak 26 levél maradt fenn.⁵

A fenti példák igazolják, hogy az általam bemutatandó levelezés nem előzmények nélküli, viszont hiánypótló. Mikó Imre gróf és Rhédey Mária grófnő „leveleskönyve” az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában található,⁶ s bár Lipthay Endre a *Lymbus* hasábjain már közölt a levelek közül párat,⁷ a leveleskönyv teljességében csak nemrégiben jelent meg.⁸

A 157 levél magyar nyelvű. Keletkezésük idején Mikó Imre gróf köztisztviselőként álló hivatalnok volt (művelődésszervezői munkáját majd egy évtizeddel később kezdi csak kifejteni), felesége, Rhédey Mária grófnő pedig egy nagy múltú erdélyi arisztokrata család sarja. Mikó Imre tanulmányairól bőven rendelkezünk ismeretekkel,⁹ Rhédey Máriáról viszont nem nagyon vannak adataink. Azt tudjuk, hogy anyai nagyjapja a könyvtáralapító Teleki Sámuel volt. Édesanyja, Teleki Mária grófnő, lefordította Hugh Blair tizennégy prédikációját, amit halála után férje megjelentetett. Édesapja, Rhédey Ádám gróf, a kolozsvári református főtanoda nyom-

3 Dr. BAJZA József, „Bajza József családi levelei”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 18 (1908): 321–338, 449–464.

4 TROSTLER József, „Ifj. Wesselényi Miklós báró négy német levele Nimptsch Leocadia asszonyhoz”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 23 (1913): 99–103.

5 „*Irjátok a mi tollatokra jön!*”: *Egressy Gábor családi levelezése (1841–1865)*, s. a. r. SZALISZNYÓ Lilla, 2 kötet. Csokonai Könyvtár. Források 19 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2017).

6 OSZK Kt., Quart. Hung. 449.

7 LIPTHAY Endre, „Gróf Mikó Imre és felesége, Rhédey Mária grófnő levelezése 1848-ból”, *Lymbus* (2016): 322–324.

8 LIPTHAY Endre és SOMOGYI Gréta, szerk., *Édes Imrém! Lelkem Márikóm! Gróf Mikó Imre és felesége, Rhédey Mária grófnő leveleskönyve 1848–1849-ből* (Budapest–Sepsiszentgyörgy–Kolozsvár: Országos Széchényi Könyvtár–Kovácsna Megyei Művelődési Központ–Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2021).

9 EGYED Ákos, *Gróf Mikó Imre – Erdély Széchenyije* (Sepsiszentgyörgy: Charta, 2007).

dájának felújításához, illetve egy könyvmda beszerzéséhez jelentős kamatmentes kölcsönrel és adománnyal járult hozzá, hogy a diákok számára a tankönyvek előállítására ne jelentsen gondot. Ezekből a tényekből már nagyon sok következtetést levonhatunk arról a szellemiségről, amely a Rhédey család mindennapjait meghatározta. Minden bizonnyal házitanító által a legjobb oktatásban részesült a grófnő, hiszen ekkoriban Erdélyben lányiskolák még nem voltak. A levelekből egyértelműen kiderül, hogy németül és franciául is kiválóan tudott, de magyarul is nagyon könnyed, választékos stílusban fejezte ki magát. Tájékozott volt a politikai életben is, hiszen a közélettel kapcsolatban is kifejtette véleményét a férjének.

Erre volt is alkalma, hiszen a levelek keletkezésének ideje 1848–1849, a magyar történelem egyik igen fontos dátuma. Nemcsak a márciusi eseményekről értesülünk belőlük, hanem azok előzményeiről is, illetve két helyszínt is megismerhetünk: Nagyszebent és Kolozsvárt. A levelekben egy kiemelkedő közéleti szereplő, Mikó Imre gróf magánszemélyként nyilatkozik a történelmi eseményekről, más szemszögből is láttatva azokat. Rhédey Mária grófnő sorai által pedig egy erdélyi arisztokrata család mindennapjaiba kapunk betekintést. A levelek mellett, mellékletként olvasható Rhédey Mária 1848 decembere után férjéért írt fohásza, és negyedik gyermekük születése előtt egy hónappal, 1849. február 15-én férje számára írt, végrendeletszerű (összesen 5 fólió terjedelmű) kézírata is.

Bizonyos levelek tartalma eddig is ismert volt, hiszen ezek nagy részéről másolati példányok is készültek (a kézírást nem sikerült beazonosítani), amelyek Kolozsváron a Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatóságán kutathatók,¹⁰ a szakirodalom is ezekre hivatkozik.¹¹ A másolatokat – az eredetiektől eltérően – a levélírók szerint két külön csoportba (fondba) rendezték. Valaki ezeket később piros tintával levélről levélre javította. Nemcsak az elírásokat, de az eredeti tájékoztatás jellegű sajátosságok modernebb átírását is „visszajavította” az eredeti formára. Nyilvánvaló, hogy a szakértelemmel rendelkező személy az eredeti levelek alapján dolgozott, noha a piros javításban is fellelhető utólag egy-egy hiba az eredetihez képest. A másolatok lapjaira írógéppel írták az eredeti levelek leőhelyét: *Eredeti a gr. Pejacsevich Mikó Endre gyűjt.* Ez a hivatalos levéltári bejegyzés feltehetőleg már Mikó Anna (a Mikó–Rhédey házaspár legkisebb gyermeke, aki a levelek keletkezése után született) halála (1909) után került rá a másolatokra, amikor fia birtokába került e könyvecske. Az viszont nem tisztázott, hogy amikor a másolás, illetve a visszajavítás történt, a levelek már bekötött formában álltak-e

10 *Mikó–Rhédey családi levéltár*, Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága (Direcția Județeană a Arhivelor Naționale Cluj), 116. sz. fond, 147. és 218. csomó.

11 Mikó Imre életéről és tevékenységéről alapvető bevezetesként szolgál az 9. lábjegyzetben jelölt mű.

rendelkezésre vagy levelenként külön. Feltételezhető, hogy 1880-ban, amikor Mikó Anna feleségül ment Pejacevich Arthúr grófhoz¹², és elköltözött Kolozsvárról a Nógrád megyei Ludányba, a számára fontos családi iratokat és ingóságokat magával vitte. Ő volt ugyanis édesapja, Mikó Imre gróf halála után (1876) az egyetlen Mikó gyermek, aki életben maradt. Bátyját, Mikó Ádámot 1862-ben, nővérét, Mikó Máriát (Teleki Károlyné) 1868-ban vesztette el. A szülei házasságának utolsó évét megörökítő levelek bizonyára féltett kincsként hagyományozódtak rá, ahogy édesapjának kitüntetései, nagyenyedi bizonyítványai; nagyapjának, Rhédey Ádám grófnak a végrendelete; édesapja hitvesét sirató magyar, francia és német nyelvű versei is. Az iratokkal együtt azokat a festményeket is magával vihetette, amelyek a levelekben is gyakran szereplő családtagokat ábrázolják (a fiatal Rhédey Máriát, Rhédey Ádámot, Teleki Máriát, Mikó Ádámot), így kerülhetek azok Ludányba, majd onnan Szépalmásra.

A műtárgyak és egyéb iratok 1947-ben, az államosítás során a veszprémi múzeumba, illetve levéltárba kerültek,¹³ de a leveleskönyv valamilyen módon kikerült ebből a hagyományozódási folyamatból. Egy magánszemélynél lappangott, majd a 2000-es évek elején került az Országos Széchényi Könyvtárba.

Rhédey Mária, a feleség

Mikó Imre gróf (1805. szeptember 4. – 1876. szeptember 16.) 1840-ben vette feleségül Rhédey Mária grófnőt (1811. augusztus 18. – 1849. március 24.). Boldog, ám sajnálatosan rövid házasságukból négy gyermek született: Mária (Kolozsvár, 1842. június 23. – Kolozsvár, 1868. február 9., férje Teleki Károly gróf), Ádám (Kolozsvár, 1843. június 3. – Linz, 1862. szeptember 16.), a még csecsemőkorában elhunyt Ferenc (Kolozsvár, 1847. október 31. – Kolozsvár, 1848. március 24.) és Anna (Kolozsvár, 1849. március 17. – Budapest, 1909. március 17.). A Mikó–Rhédey házaspárnak bár több helyen is volt birtoka Erdélyben (Bodokon, Hídvégen, Oltszemen vagy Zabolán), a hivatali, köz- és társadalmi élet nagyrészt Kolozsvárhoz kötötte őket, így gyermekeik is ott születtek.

Lényeges életmódbeli változást idézett elő Mikó Imre kincstárnoki kinevezése, hiszen családját Kolozsváron hagyva, 1848 januárjában Nagyszebenbe költözött, hogy elfoglalja új hivatali állomáshelyét. A házastársak leveleinek keletkezését e kinevezésnek köszönhetjük, mivel ennek következtében szétvált a család,

12 Pejacevich Arthur gróf (1845. december 31. – 1899. szeptember 30.) a szécsényi választókerület országgyűlési képviselője.

13 Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára XIII/16. 4 doboz.

s a kapcsolattartásnak csak az írásbeli kommunikáció maradt az egyetlen módja. Rhédey Mária levelei, egy kivételével, mind Kolozsvárról íródtak, Mikó Imre írásainak egy része Nagyszebenben, a kincstartóság székhelyén keletkezett, más részüik pedig 1848 májusában és júniusában hivatali útja különböző állomáshelyein.

Mivel ennek a tanulmánynak a legfőbb célja a 19. századi magyar női írásbeliség bemutatása, ezért elsősorban a grófnő leveleinek ismertetésére vállalkoztam, mert véleményem szerint remekül illeszkednek a korabeli kéziratos kultúrába. A levelek egy többgyerekes édesanya és feleség közvetlen hangvételi napi beszámoló, aki úgy írja le az eseményeket, hogy férje is azok részeseinek érezhesse magát, ha személyesen nem is lehetett jelen a történetekben.

Már az első levél is arról tanúskodik, hogy Rhédey Mária grófnő, feleségként fő feladatának férje közéleti pályájának támogatását tartotta, a kor szellemiségének megfelelően. Saját vágyait alárendelte e nemes feladatnak:

Elindulásodkor, hogy mit éreztem? Azt leírni nem kívánom, azt Te, szegény fejed legjobban tudod, és mondhatom Neked, hogy most legelőször örvendtettem a sok dolgomnak, mert anélkül nem tudom, mi lenne belőlem. [...] Ó, adja a szent Úr Isten, hogy minden baj nélkül érkezted légyen meg, s az Isten áldása kövesse minden léptedet! S adjan Néked kötelességed, s az Istentől réád bízott hivatalod híven való teljesítésében sok gyönyörűséget érezned, s áldott, kedves jó nagyanyád örvendező ábrázatja lebegjen mindjárt elődbe, mihelyt kedvetlen érzés akarna környékezni!¹⁴

Az sem véletlen, hogy a grófnő éppen férje nagymamáját említi, hiszen ő nevelte fel a félárva, majd árva Mikó Imrét. Ő irányította már ifjú korában a közszolgálati pálya felé, s ő csepegtette belé azon eszmét, hogy a közérdek sokkal fontosabb, mint a magánérdek. Erről a kötelességről a házastársak mintha íratlan alku kötöttek volna egymással. Személyes érzéseiket háttérbe szorították, de a levelekből egyértelműen kiderül, hogy ez egyiküknek sem volt egyszerű feladat. Sok levél zárul jó éjt kívánással, s a másnap jó reggelt üdvözléssel kezdődő utóirat még pár sorban tudatja a másik féllel, hogy Isten jóvoltából az éjszaka rendben zajlott, aggodalomra semmi ok. Mintha egymás mellett éltek volna, nem egymástól elszakítva. Megélt istenhitük minden egyes levélben megnyilvánul, ebből merítettek erőt minden nap.

A család hiányérzetének enyhítésére a gondos és figyelmes hitves csomagot küldött urának:

14 Rhédey Mária Mikó Imrének, Kolozsvár, 1848. jan. 13., in LIPTHAY és SOMOGYI, *Édes Imrém! Lelekem Márikóm!*, 27.

Bátorkodom az én jó esmerősöm, Sámi¹⁵ által Néked, drága lelkem, a kis úti ládátat elküldeni. Beléje tettem egy kis párnácskát, nem én munkám ugyan, de az én ábrázatom lehet, bár használnád! Egy kis Verschlagba pedig 3 képet. Sokszor gondoltam, mikor drága kicsideinkre néztem, hogy bár egy pillantatra bélophatnám őket hozzád, de ezt véghez nem vihetném, úgy gondoltam, hogy aki kávézhatnék és nincs mivel, valami surrogatumot veszen, én is hát helyettek surrogatumul ezt a 3 képet küldöm, szíved eléri az enyimet.¹⁶

Az elválás nehéz pillanatain méltósággal felülemelkedtek, s igyekeztek az új életformához alkalmazkodni. A napi kommunikáció létszükséglete volt a házaspárnak. Az egymással való „locsogás” meghitt hangneme mély érzelmekről tanúskodik. Mivel Biasini postaszolgálat¹⁷ nem ment minden nap, ezért a házastársak más alkalmakat is megragadtak, hogy eljuttassák soraikat egymáshoz. Kolozsvári házukban komoly társadalmi élet zajlott, rengetegen megfordultak ott, s akik közülük a Nagyszeben–Kolozsvár útvonalon közlekedtek, lelkesen vállalták a postaszolgálatot. A „kétféle” postaszolgálatnak köszönhetően olyan nap is volt, amikor akár két levelet is küldtek vagy kaptak egymástól a házastársak. Rhédey Máriával előfordult olyan eset is, hogy későn, templomba indulás előtt kapta a „személyes” postaszolgálatról az értesítést, így időszűke miatt nem tudott hosszabb levelet írni. Pár sort így is küldött férjének, amelyben megnyugtatta, hogy mindannyian jól vannak, s jelezte, hogy este megírja a hosszabb beszámolót, amit másnap majd továbbít. Az állandó várakozás és remény, hogy az ismerős kézírással ellátott boríték ott lesz a napi postai küldemények között, erőt adott mindkét félnek a távollét elviseléséhez.

A holnapot alig várom, remélem, kapok levelet az én Angyalom férjemtől! – Adjad, én Istenem, hogy minden egyebek felett egészségben létét olvashassam belőle! De az igaz, hogy

15 Feltételezhető, hogy Sámi László (1817–1881) református főiskolai tanárról van szó. 1846-tól Wesselenyi Miklós meghívására Zilahon tanított, majd 1852-től Kolozsváron folytatott tanári tevékenységet. Tanítványai közé tartozott Mikó Ádám is. Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc alatt Kossuth Lajos egyik magántitkára volt, és bizalmas küldetéseket teljesített.

16 Rhédey Mária Mikó Imrének, Kolozsvár, 1848. jan. 17., in LIPTHAY és SOMOGYI, *Édes Imrém! Lelkem Márikóm!*, 33.

17 Gaetano Biasini (1790–1847) 1835-ben indított Kolozsváron bérkocsiszolgálatot. 1837-ben átépítette a Torda utcában lévő Szacsvey-fogadót, amelynek földszintjén kávéház működött; ez volt a Pest és Bukarest közötti gyorskocsijarat állomása is. A fogadó emeletén szállást is igénybe vehettek az utazók. Halála után fia vitte tovább a vállalkozást. Erről részletesebben lásd SIKLÓSSY László, *Gyorskocsin Erdélyben: Kutatások, rajzok, emlékezések* (Kolozsvár: Minerva, 1927).

egyebeket is szeretném tudni, közönségesen¹⁸ kivel ebédelsz? Mész-é ebben a szép téli időben minden sok dolgaidd mellett is járni? Mert Imrém, azt el ne mulaszd, mivel egészségnek szükséges, azon egészségnek, melyen fundálódik Mariskód minden boldogsága.¹⁹

Az aggódo feleség minden egyes kérdésére válaszolt a távolban lévő férj, aki esténként (néha éjszaka) részletes, naplószerű beszámolót írt. Innen tudhatjuk meg, hogy milyen hivatalos látogatásokat tett a gróf, kikkel ebédelt, milyen előadást látott a színházban stb. A kirándulások helyszíneit annyira élénken írja le Mikó, mintha azt a célt szolgálnák, hogy a távol lévő házastárs is részese legyen minden egyes élménynek. Nem elképzelhetetlen, hogy Rhédey Mária valóban ismert minden helyszínt, így lelki szemei előtt azok megjelentek, hiszen ifjúkora egy részét Szebenben töltötte, mivel édesapja, Rhédey Ádám is volt ott kincstárnok. Hiába az elhatározás, hogy „kerüljük, amibe lehet az igen nagy érzékenyülést”, egy hét elteltével ismét kikívánczozott egy vallomás a grófnő tollából:

szeretnék légy lenni, akkor mindjárt-mindjárt orrodra szállanék, és addig impertinenskedném, mikor valami dologba igen belémerülsz, míg azt, ha mindjárt egy kis haraggal is, de félbehagynád, s akkor, ha rám esmernél – ugye akkor nem is haragudnál? Látod lelkem, élttem boldogítója, ha valósággal nem lehet, képzelettel is pótolom a dolgot, s úgy csak telnek a napok.²⁰

Szerencsére a napi teendők oly mértékben sokasodtak, hogy lekötötték a ház úrnőjének idejét, így a hétköznapi eseményekről szóló tudósítások egymást érték. Neki kellett mindenben dönteni, még olyan kérdésekben is, amihez nem értett igazán. Például gyermeki játékosággal számolt be férjének az asztalossal való találkozásáról és a bútorrendelésről, önálló döntéshozataláról, s reményét fejezte ki, hogy a végeredménnyel majd a férje is elégedett lesz.

Különösen érdekes az új szakács személyéről szóló levélváltásuk. A „pazarló” hírében álló szakácstól udvariasan akartak „megszabadulni”, hiszen költekezésével „rossz példát” mutatott a többi cselédnek is. Első olvasásra meglepőnek tűnhet, hogy a grófi házaspár ennyire garasoskodva élte a mindennapokat, de nyilatkozataikból egyértelművé válik, hogy a pazarlást kerülték, s tudatos, pontos költségvetést vezettek. Előrelátóan gazdálkodtak, gyermekeik jövőendő vagyonát

18 Általában.

19 Rhédey Mária Mikó Imrének, Kolozsvár, 1848. jan. 18., in LIPTHAY és SOMOGYI, *Édes Imrém! Lelkem Márikóm!*, 35.

20 Rhédey Mária Mikó Imrének, Kolozsvár, 1848. jan. 20., in uo., 40.

gyarapították, a fölösleges kiadásokat kerülték, de ha közadakozásról volt szó, akkor nem szerénykedtek adományaikkal. Ha a személyzet áldozatos munkájának meghálálásáról volt szó, arra különös gondot fordítottak. A grófnő például egy pár ezüst evőeszközt küldött díszdobozban férje inasának, munkája és segítőkészsége elismeréseképpen.

Rhédey Mária nemcsak a válaszleveleket várta férjétől, hanem az olyan személyek látogatását is, akik Szebenből érkeztek és találkoztak a gróffal. Ilyen volt például Kovácsi Zsigmond, a gazdatiszt is, akit kifaggatott férje hogylétéről. „Megdorgálta” imádott urát, hogy azt kell hallania, kedvetlen, s érzi a szeretteitől való távollétet. Vigasztalásképpen e sorokat írta:

egymáshoz való lelkünk mélyébe gyökerezett mély szeretetünket semmi távollét meg nem gyengítheti, s ugyan boldogságunk ily fundamentumán állván mit kedvetlenkedjünk apróságért erősen? Hogy nem látjuk egymást? Bizan látjuk szüntelen. Hogy nem tudjuk, hogy van a másik? Bizzunk erősen Istenben, vélünk lesz. De hát, mikor meglátjuk egymást esmét, Imrém, gondolj csak arra!

Légy hát, lelkem, férjem nyugodt, vidám lélekkel! Töltsd bé, mint Istenhez való forró hálád parancsolja, ki ezen pályát elődbe szabta, híven minden legkisebb hivatali kötelességeidet, hogy még unokáid is büszkeséggel emlegessenek! Boldogíts sokakat, és tégy sok jót, hogy minden jó ember tisztelettel emlegessen és áldjon Téged, s kedves drága fiaink kövessék nyomdokodat!²¹

Igazi „nagyasszonyhoz” illő szavak, amelyek tükrözik a grófnő erkölcsi hitvallását. Női rafinériával a hiányérzetről elterelte a szót, és mivel közeledett a báli szezon, óvatosan elkezdett puhatolózni, hogy férje mikor óhajt bált adni. Olyan ügyesen tette mindezt, hogy a gyanútlan Mikó nem is sejtette, mire készült imádott felesége. Bár megemlítette, hogy szeretett volna örömet szerezni férjének, pár napig a türelmét kérte, amíg tudathatta vele a jó hírt. A gróffal „madarat lehetett” fogatni, bizalmasai furcsállták is felettébb vidám viselkedését. Ezt meg is írta feleségének, aki tréfálkozva említette meg, hogy a férfiak még pletykásabbak, mint a nők, s lám-lám milyen türelmetlenek. A meglepetés szinte megghiúsult, mert a családapa a hazalátogatását tervezte, s ennek időpontjairól lamentált levelében. Rhédey Mária ismét bevetette minden női furfangját: a hideg télre, a rossz útvizonyokra hivatkozva arra kérte férjét, halassza el a látogatást, nehogy megbetegedjen. Mert mi volt a meglepetés? A grófnő Szebenbe utazott, hogy enyhítse férje magányát, és részt vegyen a magyar bálon. A terv sikerült. Jakab Elek jóvol-

21 Rhédey Mária Mikó Imrének, Kolozsvár, 1848. jan. 22., in uo., 45–46.

tából (akit a gróf felvett a Kincstárhoz írnoknak) az eseményt részletesen megismerhetjük,²² így azt is megtudhatjuk, hogy Mikó Imre milyen büszkén vezette karján hitvesét, hogy a felszolgálók a hagyományos magyar ételeket magyar népviseletbe öltöztve tálalták. A pár nap hamar eltelt, a grófnő visszautazott Kolozsvárra azzal a tudattal, hogy örömet szerzett imádott Imréjének.

A férjjel való „társalgás” olyan lelki igénnyé vált, hogy némely levél túl hosszúra is sikeredett. Viccelődött is a grófnő, hogy tudja ő, nagyurakat nem illik ennyi mindennel terhelni, de nem tehet róla, hiszen a neki „teremtett Imrével” való locsogás a legkedvesebb elfoglaltsága. A válasz nem feddés volt, hanem egy hasonló hangvételű vallomás.

Mennyire elkényeztetettél nagy jószágoddal, legnagyobb jele az, hogy harmadik napja, hogy Tőled levelet nem vettem, s már egy egész örökkévalóságnak tetszik. De ennek nemcsak az elkényeztetés az oka, hanem azon kifejezhetetlen forró vágy, mely utánad, s utánatok oly kiolthatatlanul ég keblemben, hogy ha már boldogító jelenlétedet nélkülöznie kell, csak e rólatok való tudhatásban leli egyedül némi kis megnyugovását, s kedves, boldogító kezed vonásainak láthatásában legfőbb gyönyörűségét.²³

A vigadozás időszaka Kolozsváron is beköszöntött. A házastársak egymást „licitálva” emlegetik a mulatságok helyét és idejét, játékos évődések olvashatók a levelekben. De a pajkosság mögött ott bujkál a magány. Rhédey Mária is eleget tett egy meghívásnak, de a következő sorokkal számolt be az eseményről: „Tegnap östve én is bálban voltam Telekinél²⁴ egész ½ 10-ig. Elég jól töltöttem időmet, de mégis tökéletesen elégnek tartottam, mert oly egyedül éreztem ott magamat, hogy mikor hazajöttem és kis drága lelkeimet csendesen nyugodva láttam, megmondjam Néked, mit csináltam? – Sírtam.”²⁵

Március beköszöntével a házastársak életébe nemcsak a forradalom és szabadságharc kitörése hozott változást, hanem szülőként is szembe kellett nézniük egy tragédiával: elvesztették kisfiúkat, Ferencet. Mindketten külön-külön küzdöttek a gyász feldolgozásával, bár minden igyekezetükkel azon voltak, hogy istenhitükből erőt merítve még jobban odafigyeljenek egymásra és két gyermekükre. Megható például annak az esetnek a leírása, amelyben a grófnő keze fájdalmaról

22 POLGÁRI [JAKAB Elek], „Erdély és Magyarország: N. Szeben”, *Erdélyi Híradó*, 1848. jan. 21., 43.

23 Mikó Imre Rhédey Máriának, Szeben, 1848. febr. 20., in LIPTHAY és SOMOGYI, *Édes Imrém! Lelkem Márikóm!*, 88.

24 Teleki József kormányzónál.

25 Rhédey Mária Mikó Imrének, Kolozsvár, 1848. febr. 27., in LIPTHAY és SOMOGYI, *Édes Imrém! Lelkem Márikóm!*, 103.

ír. A válaszlevélben a férj is erről tesz említést, mire a következő levélben a hitves a teljes gyógyulásról számol be és megköszöni férjének, hogy „átvette” tőle e „bajt” is, hogy neki támasza legyen, hiszen ha nem tud levelet írni, az neki még nagyobb gyötrelmem.

A bizonytalan politikai események hatására a család arra az elhatározásra jutott, hogy Szebenbe költözik. Rhédey Mária gondos feleségként tervezte el, hogy mit hogyan fognak átalakítani, hogy ők, édesapja, Rhédey Ádám gróf, és a cselédek is kényelmesen elférjenek. Valami azonban mindig közbe jött, így végül a költözés elmaradt. A politikai események alakulása azonban arra készítette a grófnőt, hogy a közéleti történetésekről is beszámoljon.

Tőle tudjuk, hogy a kolozsváriak korábbra szerették volna az országgyűlés összehívását, így méltatlankodásuknak adtak hangot a kormányzó háza előtt, hogy az oly késői időpontot jelölt meg. Arról is beszámolt, hogy Alsó-Fehér megyében a pletyka szerint zendülés volt készülőben. Részletes leírást olvashatunk az illuminálásról, a cselédek fizetésének csökkentéséről (és elbocsátásáról), az őrsereg szervezéséről. Azt is megtudjuk, hogy a testvére, Klára is beköltözött családjával Kolozsvárra, de annyira félt a zendülőktől, hogy ki sem mert menni az utcára. A közbiztonság már nem volt a régi. A kedélyek valamelyest lecsillapodtak, Erdély magyarsága nagy létszámban részt vett azon az utolsó rendi országgyűlésen, amely kimondta az uniót az anyaországgal. Ennek ünnepélyességét talán még az újsághíreknél is meghatóbban ecsetelte:

Azt mondják, soha a két (vagyis már egy) magyar hazában, Mátyás királynak királlyá való kikiáltásától fogva oly képzeltetlen lelkesült országgyűlés nem volt. Szolgálókkal nemcsak a karzat volt letörésig teli, de maga a terem is, és egész Monostor utca csaknem egymás hátán álló emberekkel. De ezek nem voltak csak bámészkodók, hanem résztvevők, mert amint benn valami beszéd volt, arra képzeltetlen sebességgel jelentette ki az egész utca tetszésit. De megjegyzést érdemel, hogy mindamellett semmi rendetlenség nem volt, egy elébb a terembe bétójult hallgatóság igen nagy hangon kezdte volt tetszését kijelenteni, de minekutána a kormányzó figyelmeztette őket el nem felejtetni, hogy a hallgatók fő kötelessége hallgatni, az is egyszerre megszűnt, s így a rengeteg népesség egyszer-egyszeri öröm kitörései között az unió elfogadtatott. [...]

De mégis, Imrém, megvallom, a legnagyobb örömjaj hallá, s akkor engemet valami megfoghatatlan fájdalmas érzés lepett meg, olyanforma, mint az lehetne, ha egy előttünk nagy becsben s tiszteletben állott famíliának utolsó egyetlenegy maradékát meghalni látnók, mellyel együtt azon egész família örökre az élők közül kitöröltetik, mert csakugyan Erdélynek ezennel vége. Na de a szent Úr Isten adja a maga áldását ezen öszveköttetésre, s segéljen meg minden jóra, oltalmazzon minden rossztól, s hogy magunkra is leszáll-

jak, adja Istenünk, hogy Magyarországon is oly boldogok legyünk, mint a szegény kis Erdélyben voltunk!²⁶

Minden ünneplés ellenére ő olyan gondolatokat fogalmazott meg, amelyekből nemcsak az aggodalom, hanem némi racionalitás is kiviláglik. Mikó Imre sem látta még felkészülni „kis hazáját” e fordulatra, hiszen a jogharmonizáció nem kis feladatként hárult az unió gyakorlati kivitelezőire. Hosszas töprengés után a gróf mégis úgy döntött, hogy tagja lesz annak a bizottmánynak, amely az unió szentesítését volt hivatott sürgetni a császárnál. Miután az uralkodó Innsbruckba távozott, hamarosan Mikó Imre is követte őt, majd München, Augsburg, Regensburg városok érintésével tért vissza Bécsbe, ahonnan 1848. június végén indult haza Erdélybe. Az útvonal állomásait és időpontjait feleségéhez írott levelei jól követhetően tükrözik. Hogy miért nem igyekezett vissza a kolozsvári diétára, ahol már várták? Talán mert ő maga sem tudta, mi lenne a legjobb döntés. Felesége szavai osztották bizonytalanságát:

Soha életemben nem voltam, sőt nem is hittem, hogy lehetne valaki oly határozatlan abban, hogy igazán mit kíván, mint én most. Lejöjj-e vagy ott maradj? Az természetes, hogy lejöveledet s látásodat óhajtom, de attól félek, Szebenbe kell menned, azt pedig ugyan nem szeretném semmi-semmi tekintetben (mit írásba tenni igen hosszú volna). Olyan némű kedvetlenségeid odafenn nem lehetnek, azért hát esmét azt akarnám, maradj fenn, de ott a kövek az ablakodban, s a mindjárt-mindjárti lárma, mely könnyen érhetne valami; akkor esmét azt kívánom, csak jöjj haza, ó, jöjj! De hát Szebenben vajon bátorságban leszel-e? Mert az odavaló százszok nagy tűzben vannak. S ha bátorságban is, de mennyi teméntelen, csaknem elhordozhatatlan kellemetlenségeknek volnál ott kitéve! S mennyiszor bonyolódna valós dolgaid fonalai is össze, melynek a szakadás nélküli kibontását oly nehéz lenne eltalálni. Ha ezeket gondolom, esmét azt mondom, ne jöjj, ne jöjj! Hát ugyan ne lehetne-e mindezen szívet emésztő aggodalmak és rebegések közül kibújni? S nem lenne-e most annak ideje? Hiszen már azon hivatal nem fog tovább létezni. A kecsegtető nyugpénz ugyan, tudom, elveszne, de ámbár annak becsét is tudom méltányolni, de mégis egyetlen egy kedvetlenítésed elkerüléséért is mindjárt örömmel odaadnám. Tudom, azt feleled: „hiszen éppen, mivel már oly kurta időt létezhet, kár volna azt a néhány napot vagy hetet ki nem állani.” De meg ne csald magadat, drága lelkem! Hátha az az egynehány nap sokkal-sokkal nehezebben kiállható és ked-

26 Rhédey Mária Mikó Imrének, Kolozsvár, 1848. máj. 30., in *uo.*, 263–265.

vetlenségekkel rakatabb lesz, mint az egész életedben volt. A szent Isten igazgassa s vezérelje minden tettetted, lépésedet, határozatodat, s adja a maga áldását rá!²⁷

Ez nem más, mint a jövőre gondoló hitves számvetése. A közhivatali pályán való jelenlétet nem támogatja olyan áron, hogy erkölcsi elveiknek hátat kelljen fordítani. Még a biztos jövedelemről is szívesen lemondana, de a becsületesség útjáról nem hajlandó letérni, s lelke mélyén hiszi, hogy gondolatai egyeznek férje elképzeléseivel.

Mikó Imre Szebenbe való visszatérése elmaradt, a család legnagyobb öröme a családfő hazaérkezett, és újabb közéleti feladatait immár Kolozsvárról látta el. A levelezés gyakorlatilag ezzel a dátummal majdnem véget ér, hiszen ezen időpont után már csak négy levél íródott.

Rhédey Mária, az anya

A férjét közéleti pályáján támogató feleség anyaként is megnyilvánul e levelekben. Kiderül, hogy a házastársak nagyobb gyermekei, Márkó – ekkor még nincs 6 éves – és Ádám – ekkor még nem töltötte be az 5. életévét – örömet akarván szerezni „kicsi Papának”, írtak néhány sort, amikre választ is kaptak.²⁸ „Idezárva küldöm a kicsidek leveleiket. Ádámot, állítás nélkül is elhiszed, hogy minden segítség nélkül, szabad kézből írta, de a Mariskóéba is igazán csak az S betűket kellett, hogy plajbásszal odaírjam, a többit mind egyedül írta az exemplár előtte lévén, és én magyarázván, hogy mire vigyázzon.”²⁹ Édesanyjukhoz hasonlóan ők is lelkesen várták a postát, s ha édesapjuktól levél érkezett, azt „öszvecsókolgatták”, mielőtt még felbontotta volna a címezett.

Egy alkalommal a „fő” postást, Sámit, vissza kellett hívni, mert a gyerekek az ajándékba kapott almákat, szeretetük jeléül, el akarták küldeni édesapjuknak. Sem a „postás”, sem az édesanya nem neheztelt rájuk ezért a kérésért. Esti imájukba mindig belefoglalták a távolban lévő apa nevét, számolták a napokat, hogy mikor láthatják újra, és mikor zárja őket karjaiba.

A grófnő minden gyerekneveléssel kapcsolatos kérdésben konzultált férjével. Már megtette a szükséges lépéseket, hogy német lány kerüljön a házhoz, hogy a

27 Rhédey Mária Mikó Imrének, Kolozsvár, 1848. jún. 8., in *uo.*, 277.

28 Ezek a levelek nincsenek bekötve a leveleskönyvbe, hollétük ismeretlen, viszont másolatok készültek róluk. Ez utóbbiak a Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatóságán kutathatók.

29 Rhédey Mária Mikó Imrének, Kolozsvár, 1848. jan. 29., in LIPTHAY és SOMOGYI, *Édes Imrém! Lelekem Márkóm!*, 59.

gyerekek idegen nyelvet tanuljanak. Annyira előrelátó volt, hogy még a mesekönyveket is beszerezte (sőt, el is olvasta őket), amikből majd a „frajnak” fel kellett olvasni, nehogy olyasmi hangozzék el, ami az ő nevelési elveivel esetleg nem egyezne. A gyerekek csínytevéseit sem hallgatta el (pl. az égő parazsat kivették a kályhából, letették a szőnyeg közepére, hogy tábortűz legyen), s azt is megemlíti, hogy a leg hatásosabb beígért büntetés, ha elhangzik ez a mondat: „ha ezt kicsi Papa megtudja, nem jön el”. Az élménybeszámolóból a legkisebb gyerek, a fél éves Ferenc sem maradt ki. Az ő fürdőzéseit, „löcsbötöléseit”, hangoskodásait is megemlíti.

Még mielőtt az 1848-as márciusi eseményekről értesültek volna, ahogy már korábbi leveleikben említették, a kis Ferenc tervezett műtétére vártak. A forrásokból nem derül ki a konkrét betegség, csak az, hogy az orvosok 6 hónapos kórára időzítették az operációt. Feltételezhető, hogy a család azért nem költözött már januárban Szebenbe, mert Rhédey Mária jobban bízott az általa jól ismert kolozsvári orvosokban.

Mivel tisztában volt azzal a grófnő, hogy férje nagyon elfoglalt, nem értesítette előre a műtét időpontjáról, csak akkor írt, amikor az már lezajlott:

A nagy kegyelmű szent Úr Isten véghetetlen jósága iránti mondhatatlan hálaérzettel és örömkönyvek között írom Néked, szeretett lelkem, férjem, hogy drága kisfiunk szerencsésen keresztülesett az operáción! Ó, Imrém! Imrém! Adjunk hálát Istenünknek, véghetetlen jóságú Atyánknak! Igazán nem tudok néked még rendiben³⁰ írni, csak azt tudom, hogy kis lelkünk, fiunk, míg én írok, csendesen fekszik bölcsőjében és aluszik. Az operáció alatti fájdalmakból semmit sem érzett, hála az altatószernek, csak mikor majd mindennek vége volt, akkor ébredt fel. Azután természet szerint igen alkalmatlannak érezte ott a nagy forráságot, ahol eddig olyan tágság volt, s hihetősön fájdalma is volt, mert igen sokat sírt. De már most kávéskalánnyal megett egy fél findzsa tejet, s mint írák, most éppen csendesen aluszik. Ábrahám³¹ már háromszor megnézte, s meg van véle elégedve. Újra meg újra hála! Hála jóltevő Istenünknek! Ó, én édes férjem! Be szeretném örömkönyveidet lecsókolni!³²

Érdekes, hogy a műtét napján Mikó Imre két levelet is írt nejének, mintha érezte volna, hogy távolban lévő kis családja komoly megpróbáltatás előtt áll. El is véti

30 Részleteiben.

31 Pattantyús Ábrahám Bogdán (1815–1871) örmény származású sebészorvos, a műtéti narkózis egyik első alkalmazója. A kolozsvári Orvos-Sebész Tanintézet tanára. Az 1848–1849-es forradalom- és szabadságharcban való szerepvállalásáért 1849-ben felfüggesztették állásából.

32 Rhédey Mária Mikó Imrének, Kolozsvár, 1848. márc. 16., in LIPTHAY és SOMOGYI, *Édes Imrém! Lelkem Márikóm!*, 132.

a keltezést, mert Kolozsvárt ír Szeben helyett, s ezt meg is magyarázza, hogy nem első alkalom, de a szíve az övéihez húzza. Amikor értesül, hogy a műtét szerencsésen lezajlott, megható sorokat ír feleségének:

Hogy nem lehattél tanúja azon lelki örömemnek, melyet drága leveled vételekor éreztem, melyben írod (és hogy írod) kedves kis Ferencünknek az orvosi műtételen lett szerencsés általesését, hogy nem lehattél annak tanúja? Hogy gyönyörködhetett volna jó lelked benne – hogy nem lehattél ott jelen, hogy örömteli keblemhez szoríthatlak volna, s egybefolyva lelkeinknek forró hálája, egyesülve emelkedtek volna a végetlen kegyelmű szent Úr Isten zsámolyához! De ha nem lehattél is annak tanúja, mégis előtted képe annak. S úgy-é bár? Ha nem is mehetnek egyesülve szíveinknek buzgó hálái, de a távolból küldve is egybetalálkoznak egy helyt, hol azt mennyei dicsőült lelkek felfogva mutatják bé a minden áldások adójának.³³

A felépülés felett érzett öröm sajnos korainak bizonyult. A kezdeti gyógyulás után hirtelen válságosra fordult a kisfiú állapota. A támasz nélküli feleség és anya egyedül nézett szembe az embert próbáló feladattal. Az orvosokkal való folyamatos konzultáció arra készítette, hogy férjét lelkileg felkészítse az esetleges tragédia bekövetkezére. Tárgyilagosan tudósította férjét, hogy a sebhideghez tüdőbaj járt, de nem az orvosok gondatlansága miatt. Emberi mulasztás nem történt. Istenhitébe kapaszkodva várta az események alakulását, lelkileg felkészült a veszteség elfogadására.

Isten akaratja, boldogságok közepette érzett magas és szép érzéseinket próbára tenni, mert ha a szerencsétlenségben meg nem álland, úgy nem voltak igaziak. Hidd meg, férjem, én tökéletesen meg vagyok Isten akaratjában nyugodva, s hiszem szentül, hogy ha elveszi, valami rossz elől veszi, ő még semmi rosszat nem ért, s így örökre fel lesz minden fájdalomtól mentve, csak mi érezzük elvesztése fájdalmát, de inkább mi, mint ő.³⁴

A tragédia bekövetkezett, Ferenc visszaadta „angyali tisztaságú” lelkét teremtettségének. Rhédey Mária kétségbeesett sorokat vetett papírra a távolban lévő férjének. Megnyugvást keresett, saját családjának példáját is említve próbált erős lenni és beletörődni Isten akaratába:

33 Mikó Imre Rhédey Máriának, [Nagyszeben], 1848. márc. 18., in uo., 139.

34 Rhédey Mária Mikó Imrének, Kolozsvár, 1848. márc. 23., in uo., 149–150.

Imrém! Imrém! Nem tudok többet, fáj a szívem rettenetesen, de érettem ne aggódjál, mert én jól vagyok, s még eddigelé legalább az Isten meg is erősített. Ha a fájdalom szerfelett le akar nyomni, áldott édesanyám³⁵ képéhez megyek, s vigasztalást kapok attól, ki ezen fájdalmat *tizenegyszer*³⁶ érezte. Réád gondolok, és bémegyek más két kedves gyermekünkhöz.

Ó, bárcsak őket hozzád küldhetném hirtelen! Legyünk igazságosok, lelkem, Uram! Ha elgondolod, nemigen kapsz háznépet, ki minden gyermeket felnevelhetne volna. Majd mindegyik érezte a vesztés nagy fájdalmát. Hát miért lennénk csak mi kivéve alóla? Nem, nem Imrém, hogy fáj szívünk, az természetes, de elnyomni magunkat ne hagyjuk a fájdalomtól, hanem tartsuk meg magunkat, amennyire tőlünk függ, egymásnak, s többi angyal gyermekeinknek. Az Isten segedelme és vigasztalása légyen velünk!³⁷

Két előrebocsátott levalem tartalma után nem fog néked egész véletlen jöni,³⁸ mit kimondhatatlan fájdalommal írok néked, hogy kis Ferencünk elmént anyáinkhoz, s benne többet nem gyönyörködünk. Ma délután éppen 2 órakor szűnt meg szenvedni. Igazán szenvedni, mert miolta első rossz leveletem írtam róla, azolta majd csaknem mind haldoklik, de ma elcsendesedett, s szépen mind csendesedett, míg elaludt örökre. Én fogtam be kis drága kedves szemeit, s megcsókoltam helyetted is. Minekelőtte tudtam volna az igazat, melyet alább megírok már, édes Imrém, hidd meg, meg lettél volna vélem elégedve, úgy megnyugodtam volt a szent Isten akaratában.³⁹

Nem tudjuk pontosan, Mikó Imre jelen volt-e kisfia temetésén, de hogy azokban a napokban Kolozsváron járt, az bizonyítható, hiszen március 29-én már Szebenből ír, s kolozsvári visszaútrjáról számol be.

A későbbiekben már egy „rebegő” anyá sorait olvashatjuk. A nagyobb gyerekek egy-két köhhentésétől is rémképeket látott, az orvosokkal minden apró-cseprő sérülést megvizsgáltatott. De a túlsorduló anyai szeretet íratva vele például azokat a sorokat, amelyekben a gyerekek általi ébresztéséről számol be. Gyengéden simogatták, énekeltek neki, de ő tettezte magát, hogy tovább alszik.

A levelekből az is kiderül, hogy fürdeni jártak a Szamosra, illetve a jó idő beköszöntével rendszeresen jártak a kertbe „szekerezni”. Egész napokat töltöttek kint,

35 Rhédey Mária édesanyja, Teleki Mária, Teleki Sámuel kancellár lánya.

36 Kiemelés az eredetiben. S. G.

37 Rhédey Mária Mikó Imrének, Kolozsvár, 1848. márc. 24. (1.), in LIPTHAY és SOMOGYI, *Édes Imrém! Lelkem Márikóm!*, 151.

38 Váratlanul.

39 Rhédey Mária Mikó Imrének, Kolozsvár, 1848. márc. 24. (2.), in LIPTHAY és SOMOGYI, *Édes Imrém! Lelkem Márikóm!*, 152.

gyakran ott is ebédeltek, s így kissé háttérbe szorult a tanulás. Még a hivatalos látogatásokat is hanyagolta a grófnő, mert fontosabbnak tartotta, hogy a gyerekeivel lehessen. Érdekességképpen kiemelném, hogy 1849. január 1-jei leveléből kiderül, hogy Ádám napjára karácsonyfát állított a gyerekeknek. Rhédey Mária gyermekei testi-lelki fejlődését minden pillanatában szem előtt tartotta, mintha érezte volna, hogy ez a kegy nem sokáig adatik majd meg neki.

A búcsúzó anya és feleség

1848 decemberében Mikó Imre utolsó hivatali útjára indult a császári udvarba. Kemény Ferenc báró megbízásából ő vitte a bécsi udvarba azt a memorandumot, amelyben a polgárháborús helyzet megoldását kérték Erdély kiválóságai az uralkodótól. Az átadást követően a gróf nem térhetett vissza hazájába, házi őrizetbe került, így nem lehetett hatással az események további alakulására.

Rhédey Mária ekkor már várandós volt negyedik gyermekükkel. A szokásos „egymással való locsogás” ezúttal elmaradt, hiszen a forradalmi időben nem működött a postaszolgálat. Két levél maradt csak fenn ebből az időszakból: az első 1849. január 1-jei keltezésű, amelyben a grófnő boldog új évet kíván férjének; a második január 30-ai, amelyben értesítette édesapjának, Rhédey Ádám grófnak a haláláról. A bizonytalanság, a forradalmi események, az idő múlása hírek nélkül arra készítette a grófnőt, hogy végrendeletszerű sorait február 15-én papírra vesse.

A 19. században a gyermekszülés komoly kockázatokkal járt, ezért nem csodálkozhatunk azon, hogy a grófnő tárgyilagossággal ír arról az eshetőségről, hogy „mégis mi természetesebb, minthogy inkább, mint valaha, készen legyek rá, hogy engem is most kiszólít a szent Isten az életből”.⁴⁰ A gondos feleség és anya igyekezett minden olyan eseményt összefoglalni, amely férje távozása után történt, és lényeges hatással lehetett a család életére. Ne feledjük, hogy ekkoriban zajlottak a forradalom és szabadságharc eseményei, felütötte fejét Erdélyben a kolera, édesapja meghalt, férjéről semmit nem tudott. Az egyedül maradt ház úrnője – esetleges halálát szem előtt tartva – készítette e számvetést. Micsoda lelkierőre volt szüksége ahhoz, hogy Istenre bízva a maga és szerettei sorsát ily meghatározó gondolatokat fogalmazzon meg. Összegzi az utóbbi pár hónap tragédiáit, s megpróbálja szavakkal kifejezni, bár kevés sikerrel, azt a szeretetet, amelyet feleségként és anyaként érez családjá iránt.

40 „Rhédey Mária hagyatkozó búcsúlevele”, Kolozsvár, 1849. febr. 15., in uo., 297.

Legelső kérése az, hogy halála esetén imádott férje ne hagyja, hogy a szomorúság legyen rajta úrrá, ne „békételenkedjen”, bánatát igazi keresztényként hordozza. Két nagy gyermekének nevelését Fejér Kati nevű cselédjére bízza, hiszen „Ő mind testekre, mind lelkekre jó lélekkel vigyáz.”⁴¹ Figyelmezteti férjét, hogy Ádámnak hamarosan házitanítót kell keresni, de egyben arra kéri, nagyon körültekintően járjon el, s felügyelje a tanulás folyamatát, mert az nagyon fontos. Ha a születendő gyermek életben marad, szeresse őt helyette is. Az érzékenyült anya nem tudja tovább folytatni a teendők felsorolását, ami nem meglepő. Inkább köszönetét fejezi ki férjének mindazért, amit érte és édesapjáért tett. Hangsúlyozza, hogy bár „mélyen fáj”, hogy nem láthatja, de az elmenetele célja olyan fontos közügyet szolgál, hogy ha ismét döntenie kellene, ismét csak támogatná. Felfedi, hogy édesapjának végrendeletét, tekintettel a rendkívüli időkre, hova rejtette. Arról is említést tesz, hogy legnagyobb gyermekének, Márikónak írt, azt majd, ha eljön annak az ideje, férje adja át neki.⁴² Minden segítséget megköszön a háziaknak; testvérének, Klárának; sógorának, Gyurinak. Elbúcsúzik minden szeretett személytől és áldást kér mindannyiuk életére.

Sajnos előérzete bizonyosságot nyert. 1849. március 17-én életet adott negyedik gyermeküknek, Annának, de meglévő betegségeihez a gyermekágyi láz is társulván, pár napra rá, 24-én, napra pontosan egy évvel kislánya elvesztése után, visszaadta lelkét teremtetőjének. Mikó Imre nem tudott elbúcsúzni imádott Márikójától, nem kísérhette utolsó földi útjára, sőt, elvesztéséről is csak jóval később értesült. Hitvesének végakarátát beteljesítette, hiszen „annyi jót” cselekedett, hogy még napjainkban is emlékeztetéseket tettei.

Mikor ezen rendeimet⁴³ olvasod, már akkor én odafenn fogok rád áldást esedezni, s tehát most úgyszólván a sír széléről szólok hozzád, s kérlek mindenre, mi szent, s élünk minden eltűnt boldog pillanatjára, mérsékelj bánatod! S igyekezz életedet, egészségedet Gyermekeid számára megtartani, mert csak úgy teszel Máriszód szíve óhajta szerént. Tartsd meg emlékezetemet, míg élsz, szeretettel, s igyekezz benne, hogy Gyermekeim is szeretettel gondoljanak rám!

Látod, Imrém, ha a természet rendin való leghosszabb időket is eléred, mi az mégis az Örökkévalósághoz? Ha pedig élted legtövisesebb útjait is mindig az Isten akaratjában való megnyugvással és rendíthetetlen bizalommal folytatod, az általa rendelt földi

41 Uo., 298.

42 Eddigi röbbéves kutatásaim során sajnos nem bukkantam erre az iratra, pedig minden bizonnyal érdekes lehet, hogy anyaként milyen főbb tanácsokat ad lányának.

43 Soraimat.

elhívattatásodat is lelkiismeretesen betöltöd, annyi jót és hasznost teszel, mit csak tehetsz; drága Gyermkeinket a jó Isten meglegedésére neveled, akkor, mondom, azon néhány esztendő eltelése után, melyet Isten jónak lát, hogy itt, megpróbáltatásod helyén töltsd, kiterjesztett karokkal, teljes meglegedéssel fog Tégedet Máriskód fogadni, s a jó Isten ezen két öszvehangzó lelket, mit már itt a földön Ő maga egymáshoz rendelt volt, ott újra és vég nélkül elválaszthatatlanul egyesíteni fog. [...]

Már most Isten véled, Imrém! Azt gondolom, szívem megszakad, de legyen meg az Isten akaratja! Minden úgy jó, ahogy ő adja!

Imrém, Imrém! Mikor meglátjuk egymást, nem lesz több elválás. Gondolj mindig arra, s nyugodj meg, ez utolsó kérése lelke minden erejéből szerető feleségednek, Máriskódnak.⁴⁴

Összegzés

Rhédey Mária Mikó Imréhez írt levelei a 19. századi magyar arisztokrata-főnemesi írásszokás ékes példái, amelyeknek értékét főleg magánjellegük adja. Keletkezésük egy boldog házasságban bekövetkezett életmódbeli változásnak köszönhető, hiszen a közéleti szerepet elvállaló férj kénytelen volt családjától távol lenni. A hazalátogatások, a korabeli közlekedési viszonyokat figyelembe véve, komoly megpróbáltatással jártak, így nem voltak gyakoriak. Bár kiderül, hogy ezt a különélési állapotot ideiglenesnek szánták, azt a kis időt sem szerették volna a házastársak úgy megélni, hogy rendszeresen ne számoljanak be egymásnak a napi eseményekről. Ezek a naplószerű levelek egy szerelmi házasságról vallanak. Egy másnak írták, mert erre a kommunikációs pótlékre szükségük volt az új élethelyzetben. Gondolataik papírra vetésekor nem az motiválta őket, hogy az általuk megörökített eseményeket az utókorra hagyományozzák, hanem az, hogy „egymással beszélgessenek”, ahogy egyébként a mindennapokban tették. A levelekben egyaránt olvashatunk családi vitákról, közéleti történetekről (főleg olyanokról, amelyek az újságban nem jelentek meg), baráti társaságban bizonyos személyek hogylétéről, a skarlátról, gazdasági kérdésekről (lóvásár, pénzváltás), a forradalom és szabadságharc első napjairól stb. A házastársak egymás iránt érzett mély szeretet és istenhítet minden egyes levél tükrözi.

A történelem viharai között fennmaradt „leveleskönyv” ugyanakkor még számos rejtélyt tartogat: ki volt az a személy, aki a leveleket gondosan összegyűjtötte és Rhédey Mária halála után még fél évig vigyázott több családi irattal együtt

44 „Rhédey Mária hagyatkozó búcsúlevele”, 297–298; 300.

rájuk? A feleségétől Nagyszebenben kapott leveleket Mikó Imre mikor vette magához? A májusi hivatali útja után nincs arról tudomásunk, hogy visszatért volna kincstárnoki állomáshelyére, hiszen a kolozsvári utolsó rendi országgyűlést reszketette be. Talán megbízható szolgálja, Johan gondoskodott arról, hogy a gróf személyes iratai kolozsvári lakhelyére kerüljenek? Pataki Dániel orvos beszámolójából⁴⁵ tudjuk, hogy a szülés előtt álló grófnőt a nővére, Rhédey Klára és Mikó Imre bátyja, György és felesége, Eliza is rendszeresen látogatta, betegágyánál váltották egymást. Az újszülött Annát Klára vette magához, aki épen és egészségesen adta át félévvel később a kislányt az édesapának, Mikó Imrének. A két nagyobb gyereket, Márikót és Ádámot, az édesanya végakarata szerint Fejér Kati nevelte. De félévig ki felügyelte a háztartást, hiszen az úrnő meghalt, a ház ura pedig bizonytalan ideig távol volt. A boldog házasság utolsó évének írásos bizonyítékát másolás céljából ki vehette kézbe és mikor? A „modernebb” helyesírási másolatokat az eredeti levelekkel összevetve ki javította szóról szóra és mikor? Vajon Mikó Imre maga köttette be még életében e leveleket (ahogy más leveleivel is tette rendszerezve, évek szerint), hogy feleségének emlékét így őrizze? Az is kiderül az utalásokból, hogy a gyűjteményből pár levél hiányzik. Ezek elvesztődtek, vagy esetleg lappanganak még valakinél? Végül pedig Rhédey Mária szekerterben tartott és a levelekben említett más írásainak meglétéről sincs tudomásunk. E kérdések azt igazolják, hogy még mindig vannak megoldandó feladatok, hiszen bármikor előkerülhetnek olyan magániratok, amelyek a „csudáknak éve” alatt keletkeztek, s arról vallanak.

45 A levél Mikó Imre saját kezű másolatában maradt fenn. Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára, XIII/16. II/6/b.

DEDE FRANCISKA

„Édes Mephisto!”

Justh Zsigmond női levelezőtársai

„Mint társadalmi egyéniség, páratlanul állt. Szerette az embereket és azok viszont szerették. A világot szépnek látta és így szépnek és jónak tapasztalta is. Csodálatos delejjel volt felruházva, mely mindenütt ahol megjelent, külföldön ép úgy mint idehaza, rögtön körébe vonzott mindent, a mi szép és nemes útjába tévedt. Lovagias, előkelő és egyszerű természete, kimerithetetlen szívjósága mindenütt barátokat szerzett neki és társadalmi, valamint művészi összeköttetéseinek hálózata csaknem az egész művelt világra kiterjed” – írta a 19. század végének arisztokratikus megjelenésű, törekény alkatú és tüdőbeteg írójáról, a fiatalon elhunyt Justh Zsigmondról alig egy héttel a halála után a *Magyar Bazár* szerkesztője, Wohl Janka.¹

Az anyai ágon az arisztokrata Marczibányi családdal is rokonságban álló Justh 1885-ben, egy párizsi útja során döntött úgy, hogy jogi és nemzetgazdasági tanulmányait megszakítva az írói pályát választja hivatásául. S bár a korszak professzionalista íróival szemben ő nem (csak) ebből tartotta fenn magát, alig tíz év alatt több regényt, számos novellát és elbeszélést, valamint tárcát és útirajzot vetett papírra. Írói tevékenysége mellett nem kevésbé jelentős kiterjedt társasági élete, valamint irodalomszervező és művészetpártoló munkája. Számos különböző kezdeményezésnél merül fel a neve, legyen szó külföldön vagy itthon (megindítani vagy megújítani) tervezett folyóiratokról, angol mintára szervezett önképzőkörökről, műpártoló egyesületről, arisztokrata irodalmi szalonról vagy a szenttoronyai parasztszínházról. Éppoly magabiztosan mozgott a születési elit legzártabb

1 WOHL Janka, „Justh Zsigmond”, *Magyar Bazár* 29, 20. sz. (1894. okt. 16.): 153–154, 153. Justh Zsigmond 1894. október 9-én, alig harmincegy évesen hunyt el. (Az idézeteket betűhíven adom közre, az aláhúzásokat kurziválással jelölöm. A kéziratos levelek esetében a jegyzetekben feloldom a rövidítéseket és a mai helyesírás szabályainak megfelelően írom a dátumot. A levelek számozása adminisztratív jelölés, amely az azonosítást könnyíti meg, a levelek időrendjét nem mutatja. D. F.)

köreiben, mint festők és szobrászok műtermében, arisztokrata és polgári szalonokban, a cannes-i előkelők között és a brit-indiai katonai telepen, barátai vidéki kastélyaiban és saját birtokán, parasztgazdái között (bár természetesen ez utóbbi esetben sem ő, sem az egyébként olykor igen önérzetes parasztgazdák nem felejtették el a származási különbségeket).

Justh mindig és mindenhol ismerkedett. Rengeteg alkalmi ismerőse is volt, hiszen utazásai során vagy nagyobb társaságban is sokakkal találkozott, akikkel azonban később nem tartotta a kapcsolatot (az utazások alkalmával nemegyszer más társadalmi osztályokhoz tartozókkal is – rövid – ismeretséget kötött), barátaival és ismerősei egy részével azonban több-kevesebb rendszerességgel levelezett is.

Égész rövid életében írt, kapcsolatot ápolt, társaságot szervezett és kultúrát közvetített. Talán gyógyíthatatlan betegségének bizonyossága, talán a fiatalon elveszített barátok,² a szinte kötelező társasélet sokszor üres és felszínes társalgása és időtöltése sarkallta arra, hogy írásaiban és különböző kezdeményezéseiben is maradandót alkosson. Elképzeléseihez, újításaihoz pedig társakra volt szüksége. Nemcsak azért, mert betegsége miatt az esztendő közel felét minden évben otthonától távol, melegebb éghajlatú vidékeken kényszerült tölteni, hanem azért is, mert a korai halál lehetősége – és így az egyes kezdeményezések bizonytalan ná válása – mindig kísértette.³

Mind kényszerű (bár emellett sokszor élvezett) utazásai és távollétei, mind a különböző terveihez kapcsolódó szervezőmunka hatalmas levelezést feltételez. A hagyaték az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárába került. Bár az általa írt levelek közül csak néhány címezetté került a nemzeti könyvtár gyűjteményébe, a hozzá írtak közül sok hozzáférhető, és meghatározó részük származik női kezeiktől.

„Az új épület egy szobájában van csak az idén összeszedett s rendezett autograf gyűjteményem elhelyezve; vagy 1000 darab levél, irat, autografirozott könyv és arckép. [...] E gyűjteményhez csatoltam azt a könyvet is, a melybe azon leveleket, kötettem melyeket nekem »a pusztá könyvé«-ről (midőn az Párisban francia

2 Gróf Széchényi Lajos betegségben hunyt el huszonnégy éves korában, ifj. gróf Batthyány Géza harminc, gróf Csáky István huszonöt esztendősen önkézzel vetett véget életének.

3 Justh Zsigmond életéről és munkásságáról lásd például Magda GÁLOS, *Sigismond Justh et Paris: Contributions à l'histoire des relations littéraires franco-hongroises dans la deuxième moitié du XIXe siècle* (Budapest: Sárkány, 1933); GÁLOS Magda, *Justh Zsigmond művelődéspolitikai törekvései* (Békecsaba: Új Aurora Kiskönyvtár, 1988); DEDE Franciska, *Justh Zsigmond, az irodalmi dendi: Egy XIX. századi irodalmár társasági kapcsolatai és irodalomszervező, művészetpártoló tevékenysége*, Doktori disszertáció (Budapest: ELTE BTK, 2005).

fordításban megjelent) híres külföldi s hazai írók és művészek irtak⁴ – mutatta be az *Orosházi Közlöny* olvasóinak a szenttornyai birtokon lévő vidéki otthonának egyik gyűjteményét, élénk társasági életét híven mutató gazdag levelezését a fiatal író. Már ebből a rövid részletből is látszik, hogy fontosnak tartotta a barátaival, ismerőseivel való kapcsolattartást és levelezést.⁵ S bár természetesen a levelek egy része egy-egy konkrét alkalom szülte írás vagy egy rövid ismeretség, utazás után hamar abbamaradt levélváltás, a misszilisek másik része hosszabb időn át tartó és mélyebb ismeretségről, sőt, barátságról tanúskodik a női levélírók esetében is.

De vajon kik írtak neki és miről? Milyen a levelek stílusa? Mennyire választékosak és mennyire rendezett az íráskéjük? Mennyire iskolázott és művelt a levélíró és mennyire jó a helyesírása? Ha hibázik, milyen típusú hibákat vét? Milyen nyelven leveleztek és hogyan használták a különböző nyelveket? Mit árul el a megszólítás a levél írója és címzettje közötti kapcsolatáról? Mennyire közvetlen hangvételűek vagy távolságtartók a levelek? Írtak-e egymásról a címzettnek és írtak-e egymásnak is Justh levelezőtársai?

„...ezerszer csokol aggodo anyad”

Justh Zsigmond 1863. február 16-án született Justh István és Pákozdy Matild negyedik gyermekeként.⁶ Az író barátainak visszaemlékezése szerint az édesanyja – bár nagyon szerette fiát – azt a nevelési elvet vallotta, hogy kevésbé mutatja ki a szeretetét.

4 JUSTH Zsigmond, „Az én szenttornyai otthonomról: Nyílt levél a szerkesztőhöz”, *Orosházi Közlöny*, 1892. jún. 8., [2–3.], [2.] (A *Tárca* rovatban.)

5 A hagyatékában fennmaradt Justh emlékkönyve, amelybe ismerősei jegyezték gondolatokat, rajzokat, máskor „csak” az aláírásukat, illetve fennmaradt albuma, amely szintén tartalmaz bejegyzéseket, rajzokat, akvarelleket, sőt fényképeket és újságkivágatokat is.

6 Justh István (1822–1904) politizáló földbirtokos. 1869-ben Táncsics Mihállyal szemben alulmaradt az orosházi követválasztáson. A későbbiekben megvakult, ami természetesen az egész családra hatással volt. Felesége Pákozdy Matild (1831–1898). Justh Gyula az író tizenhárom évvel idősebb bátyja (1850–1917), politikus. 1876-ban a gyulai járás főszolgabírája, 1884-től Makó képviselője, haláláig Csanád vármegye képviselője volt, 1891-ben a Függetlenségi Párt alelnöke, 1893-ban elnöke, 1905–1909 között a Képviselőház elnöke. Felesége Szitányi Vilma, gyermekei: Matild, János, Elza, Lajos és Margit. Az írónak (és a politikusnak) két fiatalon elhunyt testvére is született, az 1851-ben világra jött és alig fél évet élt Mária, valamint az 1853-ban született Gedeon Albert (*Justh Zsigmond személyes iratai*, OSZK Kt., Fond 62/1, 1. sz. irat). Gedeon Albert 1866 májusában hunyt el, Pesten. Lásd geni.com és a Római Katolikus Egyház Józsefvárosi Egyházközség anyakönyveit (1865–1867), hozzáférés: 2022.04.19. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-C33H-1ZVQ-K?i=2&cat=231451>

Látszólag hideg asszony volt a Justh Zsigmond édesanyja, egyike azoknak a lényeknek, akik kevés embert szeretnek. De annál bensőbb, őszintébb volt ragaszkodása azok iránt, akiket szívébe zárt. [...] Zsiga fiát kimondhatlanul szeretete, de sohasem mutatta ezt neki valami túlzottan, nehogy a gyermeket elbizakodottá tegye. [...] elve volt, hogy a becézés csak elrontja a gyereket.⁷

Az édesanya halálakor megjelent emlékezés arra is kitért, hogy milyen „kegyelettel és szeretettel őrizte” elhunyt fia emlékét. Bár az író a szülői házban a látását vesztített édesapa és a szeretetét palástoló édesanya, valamint a tizenhárom évvel idősebb és a két gyermekkorban elhunyt testvér árnyékában magányos lehetett, a szülők későbbi (fennmaradt) leveleiből szeretet és törődés érződik.⁸

Pákozdy Matildtól a hagyatékban több, mint hatvan fiához írt levél (és levelezőlap) található. A legtöbbjük datált és 1890 júniusa és 1894 áprilisa között íródott. Bár találhatók köztük olyanok, amelyek a fővárosi, Eszterházy (ma Puskin) utcai emeletes épület és a vidéki (szenttornyai) birtok közötti távolságot hidalták át,⁹ jelentős részük mégis az író külföldi utazásai idején született. Legnagyobb-részt magyar nyelven íródtak, de néhány levél részben vagy teljes egészében franciául van (sőt olykor egy-egy rövid német szöveg is felfedezhető a lapokon). A levélíró a mai akadémiai helyesírás szabályait tekintve több helyesírási hibát vétett (francia nyelven sem tökéletes az ortográfiája), és mindenekelőtt a központosítás hiánya nehezíti olykor az olvasást. Arra is több példa van, hogy hirtelen vált témát, sőt, nemegyszer vissza-visszaugrik egy korábbi gondolatmenetre egy-két vagy akár csak fél sorral később. Az 1892–1893 telén íródott levelek sajátossága, hogy az akkor épp Indiában tartózkodó Justh levelei olykor három-négy hetet is utaz-

7 N. N., „Justh Zsigmond édesanyjáról”, *Uj Idők* 4, 49. sz. (1898. dec. 4.): 502–503, 502. Lásd még ANONYMUS [VAY Péter], *Emlékezés Justh Zsigmondra halálának negyvenedik évfordulója alkalmából* (Budapest: Franklin Társulat, 1936), 4. és Mme Coudekerque-Lambrecht (Nemeskéri Kiss Margit) francia nyelvű visszaemlékezését, amely nagyon hasonló Vay Péteréhez. MME COUDEKERQUE-LAMBRECHT, „Un ami de ma jeunesse”, *Nouvelle Revue de Hongrie* (1941): 265–273, 265.

8 Justh Istvántól kevés, összesen 7 levél maradt fenn, amelyeket természetesen nem ő írt, hanem diktált.

9 A Justh család budapesti tartózkodásai idején a VIII. kerületi Eszterházy utca 13. szám alatt lakott. A *Budapesti Czim- és Lakjegyzék*ben már az 1880–1881-es kötetben szerepel Justh István neve, és egészen a haláláig megtalálható a következő kötetekben. Egyetlen kivétel az 1885–86-os kötet, amikor az országgyűlési képviselő Justh Gyula neve szerepel ezen a címen, 1888-tól azonban a képviselő már más címek alá költözött. *Budapesti Czim- és Lakjegyzék*, 29 köt. (Budapest: Franklin-Társulat, 1880/1881–1928). (1899-től *Budapesti Czim- és Lakjegyzék* címmel.) Justh István neve az 1880/1881–1904/1905 közötti kötetekben található meg.

tak, mire elértek a címzetthez.¹⁰ „Ép ma egy hónap mulva lesz a te születés napod csak, de én már most meg írom a Chablon szerű szerencse kívánataimat[.]”¹¹

A levelek tartalma a vissza-visszatérő tematikák ellenére is változatos: nemcsak a szűkebb és tágabb családot érinti, hanem a közeli barátokat és a távolabbi ismerőseket is. Az egyik legnagyobb kérdés természetesen a családtagok egészsége. Mind az édesanya, mind a fia számos rosszulléttel, fájdalommal, betegséggel küzdött, amelyről Pákozdy Matild leveleiben¹² sok szó esik: beszámolt saját fájdalmairól, rosszulléteiről, a férje megfázásáról és kedélyéről is. Rendszeresen érdeklődött a fia állapotáról és sokszor aggódott, ha nem kapott levelet tőle, vagy amikor másoktól hallott a fia gyengélkedéséről. Zsörtölődött, hogy kifárasztja magát, amikor egy-egy betegség után túl gyorsan túl sokat vállal, nem pihen eleget, féltette, nehogy kimelegedve meghűljön, vagy túl sokat táncoljon, túl nagy felhevüléssel zongorázzon. Intette, hogy ne vitorlázzon viharos időben a tengeren, ne kísérje minden vendégét egész a lépcsőig és ne éjszakázzon sokat:

Ezen a szent napon már oly rég nem voltunk együtt, valyon te mit csinálsz? [három szó utólag beszúrva:] 6 ora van én ülök háló szobamban, egész egyedül és írok neked, ma jött papának leveled melyben meg írtad, hogy megint vért köptél; azt hiszem te tulságos sokat éjjelezzel neked még a színházban és estélyekben sem kellene oly gyakran menni, az mind fel izgat, ha valaki rosszul érzi magát, könnyen elmaradhat, maradj otthon olvassál vagy énekeltelessel magadnak.¹³

Tanácsokat adott, hogy milyen gyógyszert vegyen, kivel konzultáljon vagy hogy masszírozassa magát, teát küldött neki a köhögés ellen, sőt, amikor nagyon rosszul volt, felajánlotta, hogy odautazik hozzá. Miközben sokszor megírta, mennyire hiányzik neki, egyben óvta is, nehogy túl korán térjen haza, amikor még

10 Épp ezt örökítette meg az író egy 1892-ben (még utazása előtt, közvetett élmények alapján) írott és megjelent novellájában, amely a kéziraton még *A messziről jött levelek*, megjelenésekor azonban már a *Kihült csillag fénye* címet viselte. Megjelent: JUSTH Zsigmond, „Kihült csillag fénye: Az Almanachból”, *Arad és Vidéke*, 1892. nov. 16–18., [1–2.], [1–2.], [1–2.], illetve JUSTH Zsigmond, „Kihült csillag fénye. Novella”, in *Almanach az 1893. évre*, szerk. MIKSZÁTH Kálmán, Egyetemes Regénytár, 155–176 (Budapest: Singer és Wolfner, 1892). Az eredeti cím (OSZK Kt., Fond 62/15) egyértelműen utal Justh íróbarátjára, Ambrus Zoltán 1886-ban megjelent, azonos című és hasonló alapötletet feldolgozó novellájára, a helyszínt azonban angol katonabarátja, Lionel Dunsterville levelei alapján rajzolta meg. (Ő volt az a brit tiszt, akinél Justh Indiában vendégeskedett.)

11 Justh Istvánné Justh Zsigmondnak, Budapest, 1893. jan. 16., OSZK Kt., Levelestár, 15. számú levél.

12 Fia levelei nem maradtak fenn vagy lappanganak, csak az édesanya leveleinek (egy része) ismert jelenleg.

13 Justh Istvánné Justh Zsigmondnak, 1893. dec. 24., OSZK Kt., Levelestár, 46. számú levél.

zord az itthoni időjárás. Közben többször zsörtölődött vele, hogy olvashatatlan a kézírása (és utalt rá, hogy az ismerősök is hozzá viszik Justh leveleit kisilabizálni), és a francia helyesírás és stílus gyakorlását is javasolta neki:

Kedves soraidat 7^{ikéről} 24^{én} kaptam meg, édes Zsiga! a szokott örömmel, különösen jó hatással van reám hogy úgy látszik jól érezted magad. Csak kérlek írd olvashatobban. Ha te magad szeretnéd a nyugalmat könnyen elérhetnéd. – Az arczképet köszönd meg nevemben, még [míg] én magam meg teszem, de azt hogy te nekem egy levél brouillont küldesz mosolygásra késztetett ép úgy mintha még életemben soha senkinek sem írtam volna, sajnálattal tapasztaltam hogy sem ortográfiát sem stylusot francziában nem halad, – lásd Sz-Tornynán sokszor unatkozol tüzt magadnak azt a feladatot czélul hogy németben és francziában tökéletesbited magad, oly kevés kellene hozzá_[.]¹⁴

Fia távollétei alatt figyelemmel kísérte a munkáit: követte a megjelenéseket, híradásokat, rendszeresen utánaküldte azokat a lapszámokat, amelyekben jelentek írásai, kigyűjtötte a munkáiról szóló kritikákat, olykor eljárt az ügyeiben. Beszámolt róla, hogy az ismerősök melyik kötetét, írását olvasták és mi a véleményük. Személyesen vagy elbeszélésből ismerte a fia barátait, és híven beszámolt róla, ha levelet kapott tőlük (a Justhnak érkezettek továbbküldte, a neki címzettekről pedig röviden említést tett), vagy ha találkozott, megismerkedett velük. Tájékoztatta az otthoni hírekről és a helyi pletykákról, a nagyvárosi és a falusi eseményekről (az év egy részét a fővárosban töltötték, míg a többit nagyrészt Szenttornynán). Justh értesülhetett a kisebb-nagyobb eseményekről, társasági hírekről: Fesztyné gyermeket vár, gróf Vay Péterről azt terjesztik, hogy hitétítő lett, Feszty megtanította pár pasziánszra, a Cantacuzène házaspár (román konzul és a felesége) rendszeresen meglátogatja, Wohl Janka duzzog vagy épp raggogó hangulatban van. Írt a látogatóiról és a látogatásairól, néhány érdekesebb társasági és kulturális élményéről:

Tegnap itt nálam valóságos concert volt, nagyon sokan összejöttek, többi közt Cantacuzène és Wohl Janka, utobbi nagy kérés után zongorázott, oly gyönyörűen, és oly soká hogy én, *de még* mások sem halották így; Matild¹⁵ később magyarokat, és én daczára nagyobb fájdalomnak elementumomban voltam, mert én nagyon szeretem a zenét, és mi több még dícsérték is pianinomat; papa azt állítja hogy még ily jó nem

14 Justh Istvánné Justh Zsigmondnak, Budapest, 1892. dec. 26., OSZK Kt., Levelestár, 6. számú levél; brouillon: piszkozat, fogalmazvány, hevenyészett tervezet (fr.)

15 Talán Justh Matild, Justh Gyula legidősebb leánya, az író unokahúga, a levélíró unokája.

volt. Janka nagyon jól nézett ki, és kitünő hangulatban volt. Csak ideje korán tegyél valamiközhögésed ellen, iszol még friss fejésű tejet?¹⁶

A társasági hírek, pletykák, mindennapi események (eljegyzések, esküvők, betegségek, halálesetek) mellett a két lakóhely közötti költözésekről, az őszi, tavaszi munkákról (például a szüretéről), a lakásokkal és a szenttornyai kerttel kapcsolatos munkálatokról éppúgy beszámolt, mint a birtokon (és a családdal) élő parasztokról, inasokról és családjukról.

Justh közeli kapcsolatot ápolt a birtokán élőkkel. Kijárt hozzájuk, keresztszülőseget vállalt (nemegyszer a barátaival együtt) a születendő gyermekeknél, olykor a (művész)barátaival közös vacsorára hívta néhányukat, olvasókört és színházat szervezett a számukra. A parasztszínház egyedi kezdeményezés volt, amely már a kortársak érdeklődését is felkeltette.¹⁷ Justh klasszikusokból és kortárs színdarabokból (át)írt jeleneteket tanított be parasztszínészeinek, amelyeket aztán a család, a barátok, a vendégek és a környék parasztgazdái előtt adtak elő. Kezdetben egy üvegházban tartottak előadásokat, majd 1894 nyarára felépült a „görög színház”, ahol az első előadásra június 24-én került sor.¹⁸ A színészek nagyrészt gányók (dohánykertészek) voltak, összesen mintegy huszonnégyen alkották a truppot, de mindenkit összeszámolva még többen voltak.¹⁹ Az előadások előtt próbákat is tartottak, a szereplők szöveggönyvet kaptak és olykor munka közben is tanulták a szerepeket. Justh rendezői koncepciója az volt, hogy felvázolta a cselekményt és a lényegét, de a szereplő megformálását színészeire bízta. A repertoáron szerepelt Plautus, Molière és Shakespeare néhány jelenete, és az író a barátaitól is kért darabokat a színház számára. Czóbel Minka *Délibáb* címmel írt a parasztszínház-

16 Justh Istvánné Justh Zsigmondnak, 1893. nov. 12., OSZK Kt., Levelestár, 4. számú levél.

17 Sokan és sokat írtak róla: kortársai és az utókor is foglalkozott az újíto kezdeményezéssel. Maga az író egy egész cikket szentelt színházának (de több más tanulmányában és levelében is említette). JUSTH Zsigmond, „A szent-tornyai népszínház műsorából”, *Magyar Salon* 11, 20. köt. (1894): 305–320. (Justh Zsigmond bevezető sorai és az általa írt három jelenet közlése.) Írt még róla De Gerando Antonina, Rózsa Miklós, Verner László, Silberstein Ö. Adolf, a *Figaro*-ban Melchior de Polignac, német lapokban Grossmann Benő, később Elek László, Galamb Sándor, Karcsai Kulcsár István, Konrádyné Gálos Magda (többször is), Kozocsa Sándor, Szabó Ferenc.

18 A fehérre meszelt, félköríves nyitott színház hossza közel húsz, szélessége közel tíz méter volt. A színpadot kicsit megemelték, a sűgolyuknak pedig görög oltár alakja volt. A nézőtér közepén páholy, a falak mellett székek, előttük padok álltak.

19 JUSTH, „A szent-tornyai...”, 309. A megjelent cikkekben és a hagyatékban maradt kéziratokban szereplő nevekből áll össze a hosszabb névsor.

nak, de Justh maga is szerzett számukra több jelenetet, egyfelvonásos darabot.²⁰ „A trupp nem szokványos: a szakácsnő, a szobalány, a konyhalány, a második kocsis, a kertészbojtár viszi a legnehezebb szerepeket, és csodálatosan megoldják.”²¹ Pákozdy Matild leveleiből kiderül, hogy Justh távollétében is tartottak olykor bemutatót a vendégeknek:

Kedves Zsiga! Jövök neked a tegnapi előadásról referálni miután Repássyné²² hétfőn meg érkezett, és csak vasárnapig marad, nem akartam elereszteni hogy legalább némileg meg ne győzzödjék a Sz-Tornyai művészvilágról 2 darabot adattam tőled, „3 vannak” és Czobel Minka „Déli bábját” mind a kettő igen jól sikerült a férj szerepét [egy szó utólag beszúrva:] Péter vette át, meg lehetséges sikerrel, végül az egész társaság: Molnárné, Pista, Czombos, és Vicza öcse énekeltek együttesen, a mi igen jól vette ki magát, Molnárné kitünően nézett ki, annyira civilizálódott hogy most szinte szép, Répássyné meg sem ismerte a Minka darabját Mari és Györgyi adták, a szokott verrel. Publikum is volt Bakrady leány, Molnár, Kertészék és még több házbeli István felesége is. – ²³

A levélből is érezhető, hogy büszke volt a fia kezdeményezésére, beszámolt róla barátainak, vendégeinek, és időnként még előadásokat is rögtönöztek. Fővárosi tartózkodásuk idején arra is volt példa, hogy Puskás Lidi szobalánynak színházjegyet is vett: „Ma adják Figaró lakadalmát és én vettem 2 jegyet a minek Lidi nagyon örült, most kétszer egymásután adták Figaró lakadalmát, ha majd Sevilai borbély [egy szó utólag beszúrva:] lesz elküldöm őket megint.”²⁴

Beszámol arról is, hogy fia állapotának javulásakor hálából egy kökeresztet csináltatott, amelyet a kertben állítanak fel:

Kedves jó Zsigám! Kimondhatatlanul örülök hogy a kereszt már fel van állítva és jó[l] néz ki, itt azt mondják hogy be kellene szentelni te megbeszélheted azt Szauer Bánfalvi lelkeszel vagy ha gondolod én írok neki 20 fr nagyon sok az oda szállításért, meg küldjem neked?²⁵

20 Az *Asszony szava, Isten szava; Megmutatom, hogy kell; Siralomház a Magyar Salon* említett cikkében jelent meg, a *Hárman voltak a Magyar Gényusz* 1893. július 30-ai számában (70–71.).

21 Melchior de Polignac Nemeskéri Kiss Margitnak, 1894. jún. 16., in GÁLOS, *Sigismond Justh...*, 111. Saját fordításom. D. F.

22 Az édesanya barátnője.

23 Justh Istvánné Justh Zsigmondnak, Szenttornya, 1893. okt. 11., OSZK Kt., Levelestár, 29. számú levél; verve-vel: hévvel, lelkesedéssel (fr.)

24 Justh Istvánné Justh Zsigmondnak, 1893. dec. 12., OSZK Kt., Levelestár, 44. számú levél.

25 Justh Istvánné Justh Zsigmondnak, Budapest, 1894. ápr. 6., OSZK Kt., Levelestár, 62. számú levél.

Justh egészsége azonban csak átmenetileg javult, és alig fél évvel később, még azon év őszén meghalt. A körszínházban temették el, páholya helyére kőkeresztet állítottak.

„*Mon cher Justh*”²⁶

Justhról szólva gyakran említik franciás műveltségét. A fiatalember 1880-ban, tizenhét éves korában, édesanyját a teplici fürdőbe kísérve, majd onnan egy európai körutat téve járt először Franciaországban és Párizsban,²⁷ hogy azután másfél évtizeden keresztül hosszabb-rövidebb időszakokra vissza-visszatérjen. Az évek során számos ismeretséget kötött a francia és nemzetközi társaságokban, legyen szó a legzártabb arisztokrata körökről, a bonapartista társaságról, művészekről, írókról, színészekről, tudósokról vagy diplomatákról. Számos szalonba bejáratos volt, és többekkel levelezett több-kevesebb rendszerességgel. Itt kötött élete végéig tartó barátságot az 1848–49-es forradalom és szabadságharc bukása után emigrációba kényszerült honvédezredes, Nemeskéri Kiss Miklós 1861-ben Párizsban született leányával is.²⁸

26 Kedves Justh! (Szó szerint: Kedves Justhom!) (fr.)

27 ANONYMUS, *Emlékezés...*, 14.

28 Nemeskéri Kiss Miklós (1820–1902) a szabadságharc leverése után emigrációba kényszerült, ahol először nyelvelkéket adott, majd mérnöki oklevelet szerzett, vállalkozásokba kezdett és meggazdagodott. Feleségül vette egy francia arisztokrata család leányát, akinek köszönhetően a legzártabb francia arisztokrata körökkel is kapcsolatba került. Ő volt a párizsi magyar emigráció feje, s felesége Saint-Ange-i birtoka és kastélya 1855–1867 között a magyar száműzöttek menedéke lett. 1859-ben III. Napóleon oldalán harcolt az osztrákok ellen, ezért lefoglalt hazai birtokait az osztrák kormány eladta. A kiegyezés és a koronázás után új birtokokat szerzett Magyarországon, így Végles várkastélyát Zólyom vármegyében és a gödi birtokot. Négy gyermeke született: Aladár (1854–1930) diplomata, polgármester; Pál (1856–1928) Zólyom vármegye főispánja, országgyűlési képviselő, államtitkár; Margit (1861–1944) Noël Bangor álnéven író és Miklós (1864–1944) a francia hadsereg lovastisztje lett. Lásd NEMESKÉRI-KISS Sándor, *Pipaszó: Derűs emlékek egy változatos életből*, 2. kiad. (Budapest: Dr. Vajna és Bokor, 1942); GÁLOS, *Sigismond Justh...*, 27; Bernard LE CALLOCH, „Nemeskéri Kiss Margit, azaz Noel Bangor regényíró”, in Bernard LE CALLOCH, *Magyar sorsok Párizsban*, 85–87 (Vác: Váci Városvédők és Várossépítők Egyesülete, 2007); VOLENTICS Gyula, „Ki volt Coudekerque-Lambrecht grófné, alias Noel Bangor novellaíró? A Párizsban élő Nemeskéri-Kiss Margit (1861–1944) irodalmi művei”, in *Gödi Almanach*, 168–171, hozzáférés: 2022.04.12, https://szodihelytortenet.hu/Home/Documents/PDF/Godi_Almanach_2008_3.pdf; MÜHLBACHER István, „A Nemeskéri-Kissekről”, *A Gödi Almanach melléklete*, 2014, 19–20, hozzáférés: 2022.04.12, https://god.hu/wp-content/uploads/2021/09/2014_almanach_melleklet.pdf és KENYERES Ágnes,

Nemeskéri Kiss Margit visszaemlékezései szerint 1882-ben vagy 1883-ban találkozott először Justhtal,²⁹ amikor a szülei szalonjában bemutatta őt barátja, gróf Tisza István.³⁰ Szívesen látott vendég lett a háznál, és nemcsak a Nemeskéri fiúkkal, hanem Margittal is mély barátságot kötött.³¹ Beszélgettek, zongoráztak (négykezeset játszottak), táncoltak. „Aladár kitűnően zongorázott régi magyar melódiákat [...] Amikor Zsiga nem volt fáradt, megkérte a bátyámat, hogy játsszon néhány *csárdást*, és táncoltunk – édesapám elragadtatott szemei előtt, akinek minden, ami Magyarországhoz kapcsolódott, hazafias megnyilvánulást jelentett.”³² A családnak köszönhetően számos ismeretséget szerzett (hiszen egy szalonba személyes ajánlás vagy ajánlólevél nélkül nem lehetett bejutni). Amikor barátnője 1886-ban feleségül ment Louis de Coudekerque-Lambrechthez,³³ Justh gratuláló sorain átütött a csalódottság is:

Én mindig azt hittem, azt képzeltem, hogy Magyarországra fog jönni, s ott elfoglalja majd azt a helyet, a melyre tehetségei, szíve s hazaszeretete utalják, s a mely feladatnak úgy felelt volna meg mint nálunk még eddig (sajnos) kevesen; tán megteremthette volna a magyar salont – e társadalmi szükséglet, a mi még nálunk, szomorodott szívvel kell

főszerk., *Magyar Életrajzi Lexikon 1000–1990*, javított, átdolgozott kiadás vonatkozó szócikke, hozzáférés: 2022.04.12, <https://mek.oszk.hu/00300/00355/html/>

29 MME COUDEKERQUE-LAMBRECHT, „Un ami...”, 265.

30 Justh ezzel szemben 1888-ban írott naplóbejegyzéseiben 1884–1885 telére teszi első párizsi télét és első párizsi estélyeit, de ennek ő maga is részben ellentmond, amikor az 1885-ben a *Szemle*-ben megjelent *Párisi levél* című írásában utal rá, hogy korábban már kétszer járt Franciaországban. Az idézett, 1888-as napló január 26-i bejegyzésében így ír: „V. r. [villásreggeli] után tüstént Kiss Aladárhoz. Menynyí, de mennyi emlékem fűződik ehhez a rue de Varennes-i palotához, felmenve a lépcsőn eszembe jutottak a 84–85-i napok, az első párisi tél – az első párizsi soirée-k. Aztán a vasárnapi teák –” JUSTH Zsigmond, „Párisi Napló”, in *Justh Zsigmond naplója*, s. a. r., bev., jegyz. HALÁSZ Gábor, 25–273 (Budapest: Athenaeum, [1941]), 74.

31 Justh egyik naplóbejegyzésében megjegyzi, hogy édesanyja révén rokona is a családnak. JUSTH Zsigmond, „Hazai Napló”, in HALÁSZ, *Justh Zsigmond naplója...*, 301–417, 310. Nemeskéri Kiss Miklós unokája a visszaemlékezéseiben azt írja, hogy Justh átmenetileg lakott is náluk. NEMESKÉRI-KISS, *Pipaszó...*, 53.

32 MME COUDEKERQUE-LAMBRECHT, „Un ami...”, 267. Saját fordításom. D. F.

33 Gróf Louis de Coudekerque-Lambrecht, a francia hadseregben szolgáló, belga származású lovassági tiszt. Öt gyermekük született. 1905-ben – a szolgálati helyek után – visszatértek Párizsba, ahol a gróf mint vezérőrnagy nyugdíjaztatta magát. Nemeskéri Kiss Margit először 1900-ban írt álnéven, majd hamarosan rendszeresen közölt cikkeket különböző lapokban. 1913-ban jelent meg első regénye, amelyet hamarosan egy magyar vonatkozású novelláskötet, majd még egy regény és egy saját nevén kiadott életrajz követett. Noël Bangor (férfi) álnéven írt. Lásd LE CALLOC'H, „Nemeskéri Kiss...” és VOLENTICS, „Ki volt...”

bevallanunk, hiányzik. Ön (mint ezt széles világnézlete magával hozza) ki még az oly zártkörű faubourg-ban is meghajolt a szellemi aristokratia előtt, mennyivel inkább tehetne volna ezt nálunk!³⁴

Bár az esküvő után csak keveset találkoztak,³⁵ hosszabb-rövidebb időközönként az író haláláig leveleztek.³⁶

A fennmaradt levelek mind terjedelmük, mind tartalmuk tekintetében változatosak. Mindegyik francia nyelven íródott. (Szerzőjük ki is tért rá, hogy mennyire restelli, hogy ennyire elfelejtett már magyarul.) A levelekben szó esik a szűk családról (például kislánya születéséről), költözésről, a szüleiről, a véglesi birtokról és a várkastélyról (Justh egy cikk megírására is felkérte a témában),³⁷ utazásról (irigyelte Justhot az indiai útja miatt), néhány közös ismerősről és a (lehangoló) társasági életéről. Egyik levelében azt kérdezte Justhtól, hogy ismer-e Párizsban olyan írókat vagy művészeket, akikkel össze tudná őt ismertetni, mert a saját társaságát unalmasnak és sivárnak tartja.³⁸ Nem sokkal később örömmel újságolta, hogy a megismert Malonyay házaspárt rögtön megkedvelte.³⁹

34 Justh Zsigmond Nemeskéri Kiss Margitnak, 1886. aug. 21., in GÁLOS, *Sigismond Justh...*, 73. A faubourg itt a legzártabb francia születési elitre vonatkozik lakóhelyük, a Faubourg Saint-Germain városnegyed nevéből.

35 Amikor 1892-ben mindketten Cannes-ban töltötték a telet, Justh többször megkérte, hogy vendégei során töltsse be a háziasszonyi szerepet. „Ott töltöttem 92 telét sógornőmnél, Marquise de Grouchy-nál, akit Zsiga is nagyon szeretett. Majdnem minden nap eljött. Az Hôtel Montfleuryben lakott és többször adott teákat, s ilyenkor megkért, hogy legyek háziasszony. Emlékszem egy kis incidensre, amely mindkettőnket rendkívül szórakoztatott. [Sully-Prudhomme is részt vett az egyik délutánon, s egy fiatal leány elszavalta neki egyik versét.] Amikor a szerencsétlen leány befejezi »előadását«, hidegen megköszöni, aztán megfogja a két kezemet: »Jaj, ez az eltört váza« – mormogja visszafojtott haraggal – »hát mindenhová követni fog!... Darabokban szeretném látni, ezer darabban!... Ha hallom, idegrohamot kapok tőle! Olyan, mintha ez lenne az egyetlen tehetséges művem!«” MME COUDEKERQUE-LAMBRECHT, „Un ami...”, 269. Saját fordításom. D. F.

36 A nemzeti könyvtár gyűjteményében a Justh-hagyatékban tizenhét levél maradt fenn Nemeskéri Kiss Margittól. Justh neki címzett leveleiből néhány részletet Mme Coudekerque-Lambrecht a saját fordításában idéz francia nyelvű emlékezésében, illetve Justh tizenhárom (részben magyarul, részben franciául) neki írt levele 1933-ban megjelent Gálos Magda könyvében (egy tőle kapott levéllel együtt). GÁLOS, *Sigismond Justh...*, 70–81; 99. Justh naplójában feljegyezte, hogy barátnője férje nem örült felesége levelezésének: „Férje Louis L. eszes – de azért nemméltó férje ennek a briliáns asszonynak. Aztán megfélékeny reá, rossz néven veszi levelezéseit, rossz néven azt, hogy az érdekes férfi érdekli. Ez nehézzé fogja helyzetét tenni.” JUSTH, „Párisi Napló”, 230.

37 Arra egyelőre nem találtam adatot, hogy a cikk el is készült volna.

38 Nemeskéri Kiss Margit Justh Zsigmondnak, Párizs, 1893. dec. 15., OSZK Kt., Levelestár, 13. számú levél.

39 Nemeskéri Kiss Margit Justh Zsigmondnak, Párizs, 1894. jan. 3., OSZK Kt., Levelestár, 14. számú levél.

Az egészség és betegség itt is fontos téma, de nemcsak Justh állapota felől érdeklődött rendszeresen (és aggódott érte), hanem beszámolt a saját és az édesanyja betegségéről is, valamint „legrégibb és legjobb barátnője”, Lónyay Mária betegségről és haláláról. (Ez utóbbi levélben őszintén megosztotta barátjával a vesztesége felett érzett fájdalmát és szomorúságát.)⁴⁰

Szintén többször is visszatérő téma Justh irodalmi munkássága. Az író megküldte neki könyveit, és véleményére is kíváncsi volt. Nemeskéri Kiss Margit olvasta a *Káprázatok*at is (amellyel lassan haladt, mert elfelejtette a magyar nyelvet), de részletesen és hosszan *A puszta könyve* 1892-ben megjelent francia fordításáról (*Le Livre de la Poustia*) írta meg – Justh többszöri kérésére – véleményét. Dicsérte a stílus egyszerűségét, a leírások közvetlenségét. És mivel Justh nyomatékosan kérte őszinte véleményét – azzal magyarázva, hogy tanulni szeretne belőle, és azzal indokolva, hogy ő egészen más nézőpontból ítélheti meg a könyvet, mint mások, hiszen mindkét országot jól ismeri⁴¹ –, egy apró kritikai észrevételt is tett (hozzátéve, hogy ez nem irodalmi bíráló, hanem a másoktól hallott vélemények megfogalmazása): túl személyes. Mint írja, a nagyvilági társaságban már belefáradtak abba, hogy az írók a saját benyomásaikat, érzéseiket osztják meg. A kortárs szerzők olyannyira visszaéltek ezzel a gyakorlattal, hogy az olvasók – az írók tehetségétől függetlenül – örömet gyönyörölköztek rajtuk. Egy Justhéhoz hasonló könyv, véleménye szerint, csak nyerhetne azzal – nem tehetség, hanem siker tekintetében –, ha az író a saját alakját egy fiktív szereplőével helyettesítené.⁴² Ezután – illusztrációként – hosszasan leírta, hogy ha ő írná a könyvet, hogyan fogalmazna. Bár X-nek nevezte a főhőst, a leírás egy része illik Justhra.

Amikor a fiatalkori barát egészsége rohamosan romlani kezdett, Margit nemcsak Justh levelei, hanem közös barátjuk révén is tudott állapotáról. 1894. szeptember végén Justh Párizsba hívta, hogy elbúcsúzzanak:

Soha nem fogom elfelejteni, mennyire összeszorult a szívem, amikor megláttam. Szinte elveszett a nagy fotel mélyén, párnái között. Csontvázszerűen sovány volt és halott-sápadt, finom, hosszúkás arca szinte csak egy pengevékony álarc volt és a láztól csillogó szemei mintha mély üregekben ragyogtak volna. Szája keskenyre szorult a szenvedéstől,

40 Nemeskéri Kiss Margit Justh Zsigmondnak, Vesoul, 1893. júl. 7., OSZK Kt., Levelestár, 17. számú levél.

41 Justh Zsigmond két levele Nemeskéri Kiss Margithoz: 1892. ápr. 20. és 1892. jún. 10., in GÁLOS, *Sigismond Justh...*, 76, 75.

42 Nemeskéri Kiss Margit Justh Zsigmondnak, Vesoul, 1892. jún. 25., OSZK Kt., Levelestár, 7. számú levél.

remegő kezei izzadtak. Olyan nehezen lélegzett, hogy alig tudott beszélni. – El akartam búcsúzni Öntől – mondta –, elutazom Cannes-ba, meghalni.⁴³

Justh 1894. október 9-én hunyt el, Cannes-ban.

„Kedves Justh!”

Az író egyik fiatalkori kezdeményezése az 1883-ban alapított, angol mintájú vitakör volt, a Debating Society, amelynek keretében arisztokrata fiatalemberek több-kevesebb rendszerességgel összegyűltek, előadásokat tartottak és különböző kérdésekről vitáztak azzal a céllal, hogy előkészüljenek a későbbi hivatásukra és gyakorolják magukat benne.⁴⁴ A körhöz csatlakozott gróf Csáky István is.⁴⁵ Ahogy később Csáky édesanyja írta fia barátjának: „az ő révén ismerkedtem meg legelőször önnel, – az ő barátsága hozta önt hozzám is közelebb”.⁴⁶ Bolza Anna grófnő⁴⁷ az 1888-tól már kultuszminiszteri tisztséget betöltő gróf Csáky Albin felesége volt. Mind társasági, mind irodalmi, mind jótékonyági téren jól ismerték a nevét, legyen szó irodalmi szalonról, a Műbarátok Köréről, cikkek írásáról, műfordításokról vagy a Mária-Dorottya Egyesületről (melynek elnöke is volt).⁴⁸ Hét gyermeke közül a legidősebb fia, István 1892-ben önkézével vetett véget az

43 MME COUDEKERQUE-LAMBRECHT, „Un ami...”, 272. Saját fordításom. D. F.

44 Lásd DEDE, *Justh Zsigmond...*; GÁLOS, *Justh Zsigmond...*; DEDE Franciska, „Kiválás és odatartozás – a pesti Debating Society”, in *Generációk a történelemben: A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2007. évi konferenciájának kötete*, szerk. GYÁNI Gábor és LÁCZAY Magdolna, 435–443 (Nyíregyháza: NYF GTFK – Hajnal István Kör, 2008).

45 Gróf Csáky István (1867–1892). Politikai pályára készült, Szarvas képviselője volt. Huszonöt évesen váratlanul véget vetett az életének.

46 Gróf Csáky Albinné Justh Zsigmondnak, Budapest, 1892. dec. 27., OSZK Kt., Levelestár, 11. számú levél.

47 Gróf Csáky Albinné, Bolza Anna grófnő (1847–1925). Irodalom- és művészetpártoló arisztokrata hölgy, a Műbarátok Köre egyik alapítója, a Mária Dorotha Egyesület elnöke. Műfordítással is foglalkozott és *A nőkérdés* címmel gyűjteményes kötetet adott ki 1895-ben. „A mi szociális terveinket tüstént megértette, belement, segítette a jó ügyet, csak kissé kleinmeisterin. Pepecsel, fél, skrupulizál. Tán oka az, hogy soká volt falun, s így nem ismeri a »harcteret«” – írta róla naplójában Justh. „Jó derék asszony, egy hibája van csak mint cultusministernének, hogy csak a készet elismertet ismeri el. Átadja a Salon számára egyletünkről irt cikket, amelyet eredetileg azt akarta én irjam meg, elolvasás céljából. Haza viszem. Dagályos, kissé németes, de igen jó irányzatu tisztességes cikkecske.” JUSTH, „Hazai Napló”, 314, 370.

48 Lásd MOLNÁR Victor, *Gróf Csáky Albin: Élet- és jellemrajzi vázlat* (Budapest: Lampel Róbert (Wodianer F. és Fiai), 1894), 62–63.

életének. A grófnő Justh több kezdeményezésében részt vett. A hagyatékban ti-zenhat, 1889 és 1893 között keltezett levele és kártyája maradt fenn.

A levelek egyik központi témája a Műbarátok Köre alapítása és működése. A kezdeti nehézségekről éppúgy beszámolt, mint az 1890-ben végül megalakult Kör egy-egy bizottsági üléséről:

Bíráló=bizottsági=alakító=ülésünk megvolt; nagy nehezen sok zöldnél zöldebb propositió után, mint: „Magyar Génius” – „Magyar múzsa” – „Arany Könyvtár” ’s a.t. sikerült névnek elfogadtatnom *azt*, mely a legtermészetesebb, ha nem is „ronflant” „*Szép-irodalmi könyvtár*” a műbarátok köre védnöksége alatt.⁴⁹

Emellett olykor segítséget is kért Justhtól (előadható jelenetet keresett egy jótékony-sági alkalomra, és közbenjárást kért egy kiválasztott darab engedélyezéséhez), figyelmeztette, amikor az író (és barátja, Hubay Jenő hegedűművész) zene-akadémiai ügyekben akart állást foglalni, nehogy a különböző körök és klikkek a jóhiszeműségüket kihasználják:

Higgye el, édes Justh! maga egy veszedelmes clique kezeibe készül kerülni, valamint Hubay maga is! – Ők, felhasználva az ön ideális, minden szép és nemesért felbuzduló irányát, de könnyen az első információra hallgató, rögtön felpuskaporozható temperamentumát is – mely aztán beleharapodzik a felkarolt irányba ’s többé el nem bírja [egy utólag beszúrt szó:] azt eresztetni – előretolják önt, a tiszta idealistát, faltörőnek, ki nem is sejtí, mily piszkos, önző, materiális érdekű intriquáknak szolgál! –⁵⁰

Férjével ők is kaptak Justh különböző köteteiből, s bár e művekről nem írt bírálatot, a szenttornyai színházzal kapcsolatban papírra vetette véleményét. Meglátása szerint a parasztság nyugalomát, boldog meglegedettségét zavarják meg a számukra ismeretlen és túl komplikált problémákat felvető darabokkal, emiatt a megbecsülést is elveszíthetik. Legfeljebb a népszínműveket tartotta megfelelőnek a számukra:

Mi Szt. Tornyai színházát illeti: értem, h. roppant érdekes lehet e naív, teljesen terrain vierge ébredését, eszmélését látni az ideák és felfogások merőben új világára – de – de – nem *kár-e* őket kivetkeztenni eredetiségük, sajátágukból? – Józan egészséges paraszteszüket és ítéletüket megterhelni *oly* szellemi ballaszttal, mely már nagyon is raffinált

49 Gróf Csáky Albinné Justh Zsigmondnak, Budapest, 1890. jún. 7., OSZK Kt., Levelestár, 8. számú levél; ronflant: itt hangzatos (fr.)

50 Gróf Csáky Albinné Justh Zsigmondnak, Budapest, 1889. jún. 1., OSZK Kt., Levelestár, 4. számú levél.

társadalmi élet, gondolkodásmód, szellemi cultura folyománya, 's *ennek* kinövéseit osztorozza – egy *oly* világ, mely derék, okos, *jó* magyar gazdalemünk előtt merőben ismeretlen – 's mely, – az én individuális érzésem szerint, – bár mindörökké az is *maradna* előtte! – Azért oly egészséges, oly üdítő, oly jótékony a vele való érintkezés, *mert* megmaradt a maga eredetiségében, egyszerűségében e complicált, gőzerővel rohanó szellemi és anyagi világunkban! Kár, kár, örökké kár! kimozdítani az ő áldott, boldog, megelégedett quiétizmusukból, mely nemzedéket nemzedék után boldogított, és *még* boldogítani képes leszen! – Nem bánom! játszánám velük a csikóst, vagy a szökött katonát, vagy bármely magyar népszínművet, mely az *ő* körükben, az *ő* felfogásaik között mozog! – de soh' se tárnám fel előttük a *mi* köreink rothadtságát, beteges fölfogásait, állapotait – *hasznukra* nem lehet – meg – a *mienkre* sem! nem fogunk magasabbra nőni becsülésükben! –⁵¹

Természetesen különböző ismerősökről, találkozásokról, jelentős családi eseményekről is beszámolt. Kedves családi birtokukról, Szepesmindszentről is írt, például akkor, amikor 1893-ban tudósította egy gondatlanságból kiütből tüzről és a kastélyban keletkezett komoly károkról. És természetesen több levelében visszatért a családi tragédiára is, fia halálára. Az íróban megértő társra talált, hiszen a fia Justh jóbarátja volt, akit szintén lesújtott a veszteség:

Mindig halasztottam, mindig elodáztam az írást, – ugyan azon fájó érzésből, mely nem engedte önt látnom ittlétekor –

Ön ezt érteni fogja és nem neheztel – nemde? – [...]

Tudom jól, mit ön is ír – hogy drága elköltözött angyalunk számára e földön nem létezett lehetősége a boldogságnak, megnyugvásnak, – mert *ha* létezett volna, hisz megvolt reá minden tényezője! – de tiszta, nemes, magas röptű, ideális lelke nem tudta magát beletalálni a földi porba, – 's csak távol tőle tudott boldog lenni.

E boldogságot ragyogta vissza dermedt arcza – *oly* üdvöt milyent *soha* életében vonásain elterülni nem láttam –

E tudat, hogy *meglelte*, a mit keresett, egyetlen vigaszom, – meg az, h. *egy* biztos dolog mégis létezik az életben: hogy véget ér valamikor! –

De azért mégis fáj a szív 's retteg minden érintéstől –

Köszönöm részvétét köszönöm barátságát imádott gyermekem iránt! –⁵²

51 Gróf Csáky Albinné Justh Zsigmondnak, Budapest, 1893. nov. 30., OSZK Kt., Levelestár, 13. számú levél; terrain vierge: érintetlen terület (fr.); quiétizmus: itt talán nyugalom, szemlélődés, passzivitás (fr.); a *Szökött katona* és a *Csikós* Szigligeti Ede két darabja.

52 Gróf Csáky Albinné Justh Zsigmondnak, Budapest, 1892. máj. 14., OSZK Kt., Levelestár, 10. számú levél.

„Édes Mephisto!”

A hagyatékban fennmaradt egyik leggazdagabb levélköteg a Wohl leányoké.⁵³ Janka és Stefánia szoros kapcsolatot ápolt a fiatal íróval, olykor a „harmadik nővérként” emlegették. A két Wohl leány a fővárosi szellemi élet ismert alakja volt, irodalmi és szerkesztői munkásságuk mellett jelentős (irodalmi) szalont működtettek, ahol arisztokraták, tudósok, művészek, írók egyaránt megfordultak. Justh állandó szívesen látott vendég volt náluk, távollétei során pedig rendszeresen levelezett mindkettőjükkel.⁵⁴ A levelek tartalma természetesen az ő esetükben is változatos.⁵⁵

53 Wohl Janka (1843–1901) író, műfordító, a *Magyar Bazár mint a Nők Munkaköre*, később a *Fővárosi Lapok* melléklapjaként megjelenő *Salon és Sport* egyik szerkesztője. Zongoraművésznak készült, de túl félénk volt a szerepléshez. Fiatal korában verseket írt, később megírta a modern asszony breviáriumát, könyvet írt a kerékpárról, a női szépségről és az illemről, elsősorban nők számára, valamint francia nyelvű művet Liszt Ferencről. Az első teljes hazai *Copperfield Dávid*-fordítás szerzője és egyben az első írónő, akit a Magyar Tudományos Akadémia hivatalosan felkért fordításra. Wohl Stefánia (1846–1889) írónő, fordító, a *Magyar Bazár mint a Nők Munkaköre* szerkesztője. Regéket, novellákat, regényeket írt, amelyeket esetenként maga fordított idegen nyelvre. Kiterjedt országon belüli és nemzetközi levelezést folytattak, otthonukban a kor egyik híres szalonját működtették. A Wohl nővérek születési évéről lásd TÖRÖK Zsuzsa, „A Wohl nővérek keresztvíz alatt: Két protestáns zsidó írói életpálya kezdete”, *Századvég* 68, 2. sz. (2013): 41–58. Életükről és munkásságukról lásd FÁBRI Anna, „A szép tiltott táj felé”: *A magyar írónők története két századforduló között (1795–1905)* (Budapest: Kortárs Kiadó, 1996), 111–112, 143–148, 156; MÉSZÁROS Zsolt, *Wohl-nővérek munkássága: irodalom, sajtó, szalon*, Doktori disszertáció (Budapest: ELTE BTK, 2016); BORBÍRÓ Fanni, „Csevegés, zene és egy kis tea...: A Wohl-nővérek a pesti társaséletben”, *Budapesti Negyed*, 46. sz. (2004): 350–376; DEDE, *Justh Zsigmond...*, 176–181.

54 Kettejüktől összesen több mint kétszáz Justhnak címzett levél található a nemzeti könyvtárban: száznyolcvannyolc a nővértől, Jankától, és huszonkilenc Stefániától.

55 Megismerkedésükben Mészáros Zsolt szerint közrejátszhatott, hogy Wohl Janka 1863 és 1868 között Justh József országgyűlési képviselő családjánál nevelősködött. Lásd MÉSZÁROS, *Wohl-nővérek...*, 156, 557. jegyzet. A levelezés egyik mondatában Janka arra utal, hogy Justh barátságát a húgától „örökölte”, ami egyfelől jelezheti kettejük korábbi ismeretségét, de a Stefánia és Justh közötti baráti kapcsolatot is, amely a húga halálával „áthagyományozódott” a nővérré. „Édesem, vigyázzon magára, Stephanie hagyományának tekintem Önt – Isten áldja és szeressen engem az ő nevében.” Wohl Janka Justh Zsigmondnak, [é. n.], OSZK Kt., Levelestár, 19. számú levél; „Soha sem felejem az irántam most utóbb tanúsított gyöngédségét, jóságát, szeretetét, és egész idő alatt hogy ott voltam kedves körükben, az az érzésem volt: hogy hozzám hasonlólag, egy perczig sem feledte *öt*, ki mindenkinél jobban aprécíálta magát és akitől én, a maga barátságát csupán *örököltem*. Isten áldja meg, mindenért, minden jóval!” Wohl Janka Justh Zsigmondnak, [é. n.] júl. 2., OSZK Kt., Levelestár, 98. számú levél.

Az egyik leggyakrabban visszatérő téma az egészség. Nemcsak Justh állapotáról érdeklődtek (és főleg Janka zsörtölődött, aggódott, tanácsolt), hanem Stefánia egyre súlyosbodó betegségéről is mind többször esett hosszabban is szó. 1889-ben bekövetkezett halála után pedig Janka több levelében számolt be fiatal barátjának gyászáról, aktuális lelkiállapotáról, a benne lévő úrról, ürességről. Emellett természetesen a családtagok, barátok, ismerősök épp aktuális bajairól (és olykor haláláról) is tudósítanak a levelek. A másik jelentős témakört különböző munkáik jelentették: mind a két nővér írói és szerkesztői, mind Justh alkotói munkássága. Érdeklődtek, beszámoltak, véleményt nyilvánítottak, cikket, novellát kértek. Végül a harmadik nagy tematika a közös ismerősök, barátok köréhez kapcsolódik: írtak találkozásokról, apró-cseprő eseményekről, hírekről, pletykákról. Néhány francia nyelvű levél is található a levelezésben.

Stefániáról, érthető módon – korai halála miatt –, jóval kevesebb levél maradt fenn, mint testvérétől, s bár ő is „nővéreként” írt Justhnak, az idősebb, „bölcsebb” tanácsadó szerepe mellett sokszor személyes vallomások is olvashatók a levelekben érzésekről, betegségről, hangulatokról, véleményekről. Állapotáról olykor sajátos szarkazmusba hajló iróniával fogalmaz: „Nálunk minden a régiben. Most haladok s egy óra múlva vendégeket fogadok vagy összeveszek a couturièremmel, mert legújabb matinéem varrását nem készíti elég – *tartósan*. What nonsense!”⁵⁶

Többször kért cikket Justhtól a *Magyar Bazár* számára, illetve utalt a fiatal író megjelent műveire, így a *Fővárosi Lapok*ban vagy a *Magyar Salon*ban napvilágot látott novelláira és tárcáira. Többször említette a *Káprázatok* kötetet is, kitérve egy-egy elbeszélésre, és írt az 1888-ban kiadott *Művész szerelemről* is, de a legnagyobb lelkesedést mégis Justh párizsi naplójegyzetei váltották ki belőle. A már eredendően közlésre szánt naplóbejegyzéseket Justh csak később akarta publikálni, s a két napló (az 1888-as *Párisi Napló* és az egy évvel később született *Hazai Napló*) csak 1941-ben, Halász Gábor sajtó alá rendezésében látott napvilágot. A rendszeresen és a későbbi publikálás tudat(osság)ával vezetett naplóbejegyzések valóban magukkal ragadják az olvasót, s ezt a nővérek is érezték. Mert Justh elküldte nekik néhány részletét betekintésre⁵⁷ (majd kérte, hogy részben édesanyjának, részben egy aradi ismerősének küldjék tovább). Stefánia aggódott is a jegyzetek sorsáért, és többször utalt a leveleiben arra, hogy milyen türelmetlenül várja a folytatást, illetve azt, amikor majd Justh előszóban olvassa fel nekik jegyzeteit.

56 Wohl Stefánia Justh Zsigmondnak, [é. n.], hétfőn, OSZK Kt., Levelestár, 21. számú levél; couturière: varrónő (fr.); matinée: reggeli női házikabát, pongyola (fr.); What nonsense!: Micsoda ostobaság! (ang.)

57 Mészáros Zsolt meglátása szerint a nővérek korrektúrázták is a jegyzeteket. Lásd MÉSZÁROS, *Wohl-nővérek...*, 156, 558. jegyzet.

Többször beszámolt olvasmányairól is, amelyek között leginkább francia szerzők munkáit (vagy neveit) sorolta fel. Könyveket ajánlott, saját véleményét – olykor szigorú kritikáját is – megosztotta Justhtal. Írt Baudelaire-ről, Stendhalról, a Goncourt fivérekről, Pierre Lotiról, Paul Bourget-ről és Daudet-ről, akinek egyik könyve mély csalódást okozott neki:

Mégis csak el kell olvasni egy nagy szellem ezen ballépését. Érthetetlen a *Nabab!* szerzője hogy írhatta ezt a könyvet! Milyen triviális és durva. Úgylátszik Zola babérjai nem engedték nyugodni, túl kellett tennie rajta. S általában, sajátságos! A mostani írók csak azért emelkednek hogy csakhamar lerombolhassák magukat ismét.⁵⁸

Az ismerősökkel való találkozásokat, élményeket is színesen írta le:

A napokban valóságos cosmopolita áramlat közepette voltunk. Haynald sok nagyérdékű, jellemző dolgot beszélt a római ünnepélyekről, soha sem hallottam oly szellemesen dissertálni. Aztán meg egy igen érdekes és előkelő svajczi úr van most itten, ki nagy utazó, húsz évet töltött Amerikában és Pestre jött – a magyar életet tanulmányozni. Furcsa idea – nemde?

Ezek az urak nagyon kellemes estét töltöttek nálunk s végtelenül sajnáltuk hogy maga is nem volt jelen. Többen voltak, köztük Vámbéry és Zichy⁵⁹ egészen más *incarnációban mint multkor*. Egy fiatal zongoraművésszel jött, ki *remekül* játszik, *igazi művész*, s azzal előadta azt a zeneköltemény ciklust mit a dán királynénak ajánl. Ő felolvasta a német költeményt és a művész eljátszotta a darabot s így végig az egész ciklust. Néhány e darabok között olyan szép mint akár a Davidsbündlerek⁶⁰ vagy a Karnevál legszebb részletei. A jövő hónapban előadják Bécsben és ősszel Pétervárot.⁶¹

Nővére levelei is hasonló témájúak. Az egészség – húgaé, majd Stefánia halála után előtérbe kerülve a sajátja – nála is gyakran felmerül. Ő is aggódott Justhért, tanácsokat adott, zsörtölődött, érdeklődött. Éppúgy kért írásokat a lapokba, mint a húga, de nemcsak a *Magyar Bazárba*, hanem az időközben megindult *Salon és Sportba* is. Olykor sajátos szerkesztői szemléletét is tükrözik a levelek (például amikor Justh nevében írt egy kis szöveget). Nemegyszer határozott (és megfel-

58 Wohl Stefánia Justh Zsigmondnak, Anssee, [é. n.] szept. 10., OSZK Kt., Levelestár, 10. számú levél. A levélíró Alphonse Daudet *L'Immortel* (*A halhatatlan*) című könyvét illetve kritikával. A szerző másik említett munkája a *Le Nabab* (*A nábob*).

59 Gróf Zichy Géza (1849–1924) zongoraművész és zeneszerző, író, költő.

60 *Davidsbündlertänze*, Robert Schumann tizennyolc zongoradarabból álló szerzeménye.

61 Wohl Stefánia Justh Zsigmondnak, [é. n.], kedden, OSZK Kt., Levelestár, 25. számú levél.

lebbezhethetlenné tünő) véleményt nyilvánított írásokról, zeneművekről és egyes személyekről is. Justh írásait korrektúrázta, sőt olykor nagyobb változtatásokat is javasolt (ezt mások esetében is megtette, sőt, figyelmeztette is rá őket):

Épen ezért kérné akarom – adjon rendeletet hogy a könyve korrekturáját csakugyan elhozzák hozzám és adjon nekem írott, ünnepélyes engedélyt, hogy itt-ott a szórakáson is változtathassak. Mert amennyire *van* mondani valója, amennyire tudja mit mond és szépen el is tudja mondani, ép oly mérvben pongyola olykor az a szép ruha – és ha megengedné itt-ott helyére tüznék egy-egy fodrot, egy-egy ránczot. Megengedi? – Irja meg!⁶²

Tanácsokkal látta el, javasolta, hogy olvasson sokat magyar nyelven, Arany Jánost ajánlotta, mert „töméntelen új, modern magyar szót fog belőle tanulni”, s hozzátette, hogy „Mink is, magyarul akarván most írni, csupa magyar dolgot olvassunk: Aranyt, Pulszkyt, de még Kazárt is”.⁶³

Beszámolt utazásairól és útiterveiről (legyen szó valamelyik fürdőről, kúráról vagy barátai kastélyában töltött időről), és érdeklődött Justh útjairól, útitársairól, ismerőseiről is. Tájékoztatta a társasági hírekről, aktuális pletykákról, nemegyszer kritikai hangvétellel. Több levelében is visszatérő téma Justh magánélete is, így például (a később Hubay Jenőhöz feleségül ment) Cebrián Róza, Némethy Emmy, de Czóbel Minka kapcsán is felmerült – legalábbis az ő számára – a házasság lehetősége (Czóbel Minka kapcsán a társasági, ismerősi körben terjedő észrevételekre, pletykákra is alapozva tette fel a kérdést, hogy gratulálhat-e). Néhány esetben pedig csak „ideálról” írt, illetve óvta Justhot bizonyos asszonyoktól és túl erős érzelmektől.

Sokszor írt közös ismerősökről, barátokról. Gyakran feltűnik gróf Zichy Géza zongoraművész és zeneszerző neve (aki fiatalkorában egy vadászbalesetben elvesztette a jobb karját, de ennek ellenére ünnepelt zongoraművész volt a korban),⁶⁴ akinek nemcsak aktuális munkáiról számolt be, hanem például az őt ért családi tragédiáról is (meghalt a kislánya). Hubay Jenő neve is gyakran olvasható a levelekben, szintén nemcsak hegedűművészi „minőségében”, hanem Cebrián Róza grófnővel kötött házassága (és főként a házasságot megelőző atyai rosszallás leírása) kapcsán is. Gróf Vay Péter, a később pappá vált „aranyifjú” mellett Wohl Janka többször írt például a Cantacuzène házaspárrol, de szót ejtett

62 Wohl Janka Justh Zsigmondnak, 1889. febr. 3., OSZK Kt., Levelestár, 10. számú levél.

63 Wohl Janka Justh Zsigmondnak, 1889. aug. 22., OSZK Kt., Levelestár, 18. számú levél. Az utolsó név Kazár Emil (1843–1922) hírlap- és regényíróra vonatkozik.

64 SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, vonatkozó szócikk, hozzáférés: 2022.04.19. <https://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm>

Fesztyékről, Pekár Gyuláról, Gozsdu Elekről is. Amikor Justh Czóbel Minkát és költeményeit ajánlotta anyai barátnője figyelmébe, Wohl Janka leveleiben értetlenkedéssel és erős kritikával illette a költőnő munkáit. A megfellebbezhetetlen ítéletű és ízlésű szerkesztő szerepében javítgatta határozottan Czóbel Minka verseit, és Justh pártfogása és véleménye mögött nem irodalmi okokat sejt(et)ett:

A Czóbel Minka-féle kritika miatt is veszekedni fogunk – Édesem, hol maradt eddigi izlése? – Ha szerelmes belé, hagyján – még így is, mindenki *bámúl* – de ha *nem* szerelmes – akkor valóságos vétet követett el. Reviczky – Bartók 10sorában több az *igaz* költészet, mint az egész [utólagos beszúrás a monogram] C.M. kötetben.⁶⁵

Wohl Janka Justh halála után is magának követelte a „legbensőbb barát” címet, s épp Czóbel Minkához írott levelében deklarálta ezt a magának osztott szerepet:

Most hallom Tinka grófnőtől,⁶⁶ mennyire fájlalja szintén, a mi pótolhatatlan, egyetlen, szeretett barátunk elvesztését!

Velem együtt érzi, hogy úgy mint ahogy ő együtt gondolt és *érezte* velünk, soha senki sem fog többé velünk együtt érezni! –

Kérem, ne feledje hogy én a világon vagyok – hogy őt tán mindenki másnál jobban és mélyebben ösmertem! –⁶⁷

„*Kedves Kom ur!*”

Justh abban az értelemben dilettáns, műkedvelő író volt, hogy nem ebből a tevékenységéből élt.⁶⁸ Bár a korabeli lexikon meghatározása⁶⁹ a tekintetben nem illik rá, hogy nemcsak saját szórakozására gyakorolta ezt a hivatást, hanem „tenni”, „javítani” is kívánt a munkáival, mégsem tekinthető a munkájából élő professzionista szerzőnek. Nem volt tagja írói köröknek, szerkesztőségeknek (akkor sem, ha több mint másfél évig *A Hét* című hetilapban főmunkatársként szere-

65 Wohl Janka Justh Zsigmondnak, 1890. ápr. 24., OSZK Kt., Levelestár, 33. számú levél.

66 Pejacsevich Katinka grófnő (1848–1918).

67 Wohl Janka Czóbel Minkának, [1894?] okt. 4., OSZK Kt., Fond 30/190, 16. számú levél.

68 Kapott tiszteletdíjat a cikkeiért és regényeiért, de nem ez volt az elsődleges és kizárólagos jövedelme.

69 „Műkedvelő (dilettans), ki valamely tudományt vagy művészetet nem magáért a tudományért v. valamely haszonért, hanem kizárólag saját egyéni gyönyörködtetésére használja, azzal a saját mulatságára foglalkozik.” *A Pallas Nagy Lexikona* vonatkozó szócikke, hozzáférés 2022.04.12. <https://mek.oszk.hu/00000/00060/html/>.

pelt, illetve többször is lapot akart alapítani vagy megreformálni a barátaival), de sokakat ismert közülük mind Pesten, mind Párizsban, ellátogatott hozzájuk, meghívta őket és többükkel levelezett (ha nem is túl sűrűn). Tisztelettel fordult Jókai Mór felé, akinek vejéhez, Feszty Árpádhoz – majd feleségéhez, az írófejedelem fogadott leányához, Jókai Rózához is – jó barátság fűzte. Többször vendégeskedtek egymásnál és számos levelet váltottak. A hagyatékban több, mint hatvan (nagyreszt datálatlan) levél maradt fenn, amelyet Fesztyné küldött a fiatal írónak.

A levelekben a többi ismerősehez hasonló témák merülnek fel. Érdeklődött egészsége felől, kíváncsi volt a munkáira, és (olykor hosszabb és részletesebb) véleményt írt a küldött művekről, kötetekről (például a *Művész szerelemről*), amelyben egy festőnő is szerepel. Fesztyné, aki maga is festett, Justh kér(d)ésére részletesebben is véleményezte ezt a szereplőt:

A festőnő, tudja, hogy én azt mindig *két leánynak* látom. Ismer maga sok festőnőt? Én körül belül többé kevésbé találkoztam vagy 60, 70el életemben, de Paulát inkább *színésznőnek* tartanám; a festőnők rendesen, vagy bájosak, kaczerák (ámbár ez roppant nagy ritkaság) s akkor nem igen törődnek a művészettel, nincsenek elveik, s inkább mulatnak mind, hogy gondolkoznának; ezekbe sokan szoktak szerelmesek lenni; – vagy férfiasan gondolkoznak a művészetről, de a toilettejükön az meg is látszik; s azokba nem szokott vagy senki, vagy csak roppant gyöngé fejü, papucs hösnek predestinált férfi szerelmes lenni. Tudja, mikor kiszáll a kocsiból avval a szóval, egy idegen emberhez, „hogy a regény felől bírálatot mond”, akkor a másodikat, mikor a völegényével *tavaszi* napon a *mezőn* művészeti theoriákról beszél, megint a másodikat, <mikor pedig> az elsőtől tökéletesen különböző nőt látok. Ebben sem maga Gildányi [Gilády] sem az igazi, sem az áll Feszty bele nem szeretne. A másik, a csábító, a szerelmes, s a *kiábránduló* – kitünően van csinálva. De a mi tán leginkább tetszett a mi mondhatnám a maga specialitása szerintem az a *táj* a modernül *érezett táj* éppen úgy látom én a természetet mind maga *stimmungokban* pld az ut [utat] a hajón Ujpestre.⁷⁰

Rendszeresen hírt adott barátjuknak munkáikról (elsősorban a levelekben Panorámának nevezett Körkép munkálatairól), saját alkotásairól, de közös ismerősökről és látogatókról is. Beszámolt utazásaikról és költözésükről, a házuk berendezéséről, vásárlásai(k)ról, sőt, olykor egy-egy toalettjéről is, amelynél kíváncsi volt

70 Feszty Árpádné Justh Zsigmondnak, [é. n.], OSZK Kt., Levelestár, 6. számú levél; Stimmung: hangulat (ném.)

Justh véleményére.⁷¹ Rendszeresen hívta a Svábhegyre, Martosra és a Bajza utcai házba,⁷² és „házi bútor”-ként is emlegette leveleiben.

Természetesen nem hallgatott a pletykákról, a társaságot és az ismeretségi kört lázba hozó eseményekről, kisebb botrányokról és tragédiákról sem. Írt közös ismerősük, Justh fiatalon öngyilkossá lett jóbarátja, Batthyány Géza gróf haláláról és temetéséről is:

A maga nevében is rendeltünk egy koszorut én csináltattam azt hiszem a maga intencziójának megfelelően halvány lila szallag egész halvány zöld pálma ágon zöldes fehér virágok, a szallagra írva ezüst betűkkel „Bathyany [!] Gézának Justh Zsigmond” ugyan olyan a mienk is, csak a mienken halvány lila szallag helyett halvány nagyon halvány zöld van. Vajon mi okozta? nem sejt semmit? – hogy így el ment. A mint én ismertem azt képzelem, semmi különös nagy ok – csak akarat erő hiány durva volt neki az élet – fárasztotta, – ő pedig szerette nagyon a kényelmet, – s arra nem gondolt milyen ürt hagy maga után – .⁷³

A közös ismerősök sorából nem hiányoztak a szenttornyai parasztok sem. Fesztyék vendégeskedtek Szenttornyán, azok közé tartoztak, akik részt vettek Justh közös vacsoráin, ahol művészbarátait és kedves parasztgazdáit együtt látta vendégül, és akik keresztszülei tisztséget vállaltak a születendő parasztgyermekéknél (így került ő például Justhtal komaságba, keresztkomaságba). A levelekben Fesztyné megemlékezett a közös ismerősökről, könyveket küldött nekik, érdeklődött felőlük. Többször is írt róluk, és közösen átélte, őt megérintő, megható pillanatokat is felelevenített a leveleiben:

Roppant öröme lesz ha meg írom hogy ide haza már megnyit ábrándozom a parasztjairól különösen pedig az öreg Molnár nérol s már tudom rá jöttem mi hatott meg nála annyira mikor magát megölelte olyan volt mind ha az anya föld a haza csokolta volna fiába a civilizációt szerettem volna azt a mozdulatot meg örökíteni mikor idehaza el meséltem

71 „Még a ruháim varratásánál is mindig egy momentum! – hogy a házi bútor mit fog hozzá szólani.” Feszty Árpádné Justh Zsigmondnak, [é. n.], OSZK Kt., Levelestár, 12. számú levél; „Egy nagyon szép színű reggeli ruhám van lila és zöld; szeretném mielőbb bemutatni.” Feszty Árpádné Justh Zsigmondnak, 1893, OSZK Kt., Levelestár, 26. számú levél.

72 A Svábhegyen volt Jókai szőlője, Martoson (Kinyesen) Feszty Árpád tanyája, a Bajza utcában pedig a Jókai–Feszty villa, ahol irodalmi és művészi szalon is működött.

73 Feszty Árpádné Justh Zsigmondnak, [é. n.], OSZK Kt., Levelestár, 20. számú levél.

is olyan nagy hatást tett mindenkre papa is olyan fényes szemmel nézet maga elé sokaig
Nagyon szép volt egyike a legszebb dolgoknak a mit valaha láttam.⁷⁴

„Szerető és tisztelő Jászaija”

Az irodalom, a zene és a képzőművészet mellett a színház is fontos szerepet töltött be Justh életében. Nemcsak színházlátogatásai és híressé vált parasztszínháza, hanem több színésznővel, elsősorban Sarah Bernhardt-ral és Jászai Marival ápolt jó ismerősi, baráti kapcsolata miatt is. Mindkettőjükhöz bejáratos volt és mindkettőjüket hosszabb cikkben mutatta be az olvasóközönségnek. Jászainak színdarabot is írt és Strobl Alajos róla mintázott mellszobrát a szenttornyai kertben állították fel. A temperamentumos és szenvedélyes színésznőtől félszáz – nagyrészt datálatlan – levél maradt fenn a Justh-hagyatékban, köztük néhány angol nyelven írott is.

A levelek hangvétele személyes, érzelmekkel teli, és jelentős részben szólnak magáról a színésznőről.⁷⁵ Jászai sokszor panaszkodott, hogy nem értik meg, más-kor önváddal illette magát, kesergett, bánkódott, sajnálkozott. A levelek egy része Feszty Árpádhoz fűződő viharos kapcsolatának idejéből származik, s a szakítás utáni időszakból is maradtak fenn sértett, dühös, kétségbeesett írások. Nem „Árpádra”, hanem Rózára, sőt Jókaira haragudott:

Hanem az is igaz, hogy becstelenebb gazfi nemigen mérgezi meg magyarországon [!] a jámbor szájtátók levegőjét mint a leendő „díszapós” – a jaguar szemű mozdulatlan „Gypsz álarcz” mint Medi⁷⁶ találóan nevezte! Hogy ez a glóriás gazember miket hazudozik rólam pictor barátunknak, akit fölültetett ám, de ugyancsak, a „Nagyság” paripájára úgy hogy az most ragadja – ragadja – hogy az a „Jó szív” miféle eszközökhöz nem folyamik hogy engem megutáltasson – arra igazán büszke tudnék lenni ha – ha volna a világon valahol – valami, a mi ezt, vagy bármely más indulatot vagy érzést megérdemelné.^[7]

Az a glóriába burkolt szenny darab a ki az ágyamból huzta, vagy hát tánczolta ki a szeretőmet a leányának – vagy a szeretőjének, = mint nekem a Rózi leányasszony mondta hogy a világ tartja = férjnek. A dicső nagy férfiú! Milyen álhatatos, három generatción keresztül szereti a háza népét.⁷⁷

⁷⁴ Feszty Árpádné Justh Zsigmondnak, [é. n.], OSZK Kt., Levelestár, 49. számú levél.

⁷⁵ Jászai levelei hangvételéhez, szenvedélyességéhez lásd BUDA Attila, „Korkülönbség nem akadály: Ambrus Zoltán és Jászai Mari levelezése”, *Kortárs* 63, 9. sz. (2019): 85–95. Jászai egy Justhnak szóló levelét Gálos Magda is megjelentette. Lásd GÁLOS, *Sigismond Justh...*, 96–97.

⁷⁶ Mednyánszky László egyik beceneve.

⁷⁷ Jászai Mari Justh Zsigmondnak [1888.] máj. 26., OSZK Kt., Levelestár, 23. számú levél.

Fesztyn és Jókaiékon kívül többször feltűnik a levelekben Mednyánszky László neve, de írt Hubay Jenőről, Ambrus Zoltánról és néhány esetben a színházról is. Máskor utazásairól, terveiről, olvasmányairól számolt be. Amikor Justhról írt, akkor vagy épp bocsánatát kérte, vagy egészsége felől érdeklődött, látogatóba hívta, véleményt írt darabjáról, és kritikáját kérte színészi játékáról:

Nézze: – én magától várom a kritikusomat. Velem még sohase foglalkozott senki komolyan; azt reményelem hogy Ön egy kicsit megrostáljon. Mi mind oltatlan, vad hajtasok vagyunk, nem tudjuk mit tudunk, mit érünk – én legalább csak azt tudom mit nem érek.⁷⁸

Amikor megjelent Justh róla szóló cikke, a tragika meleg hangú levélben köszönte meg, bár úgy vélte, az író inkább azt mutatta meg, milyennek kellene lennie:

Pompásan fölépített, kifaragott, és és [!] lelket lehelvén az alkotásába, megelevenítette az egész alakot, amihez én csak gyarló vázlatot adtam mintának.

Megmutatta milyennek kellene lennem. Mire kell törekednem. Mi az az ideál, aminek némi, primitív eszközével rendelkezem.

Azt az alakot, akit az Ön művészete teremtett, én bámulom és irigylem!

De fogadja érte legforróbb köszönetemet. Annyit tanultam belőle, mint eddig összesen magam felül.

Ha a torkom még helyre áll, – amihez nem sok reményem van – meglátja, hasznát fogom venni tudni.

Ennyit a geniális Mesternek.⁷⁹

Justh magyar színésznőnek tartotta Jászait, Jászai pedig magyar embernek és magyar írónak Justhot, aki előtt sok küzdelem áll még.

Sok dolga lesz magának még, nagy és nehéz és hálátlan hivatás az melyet befog tölteni.

Látom magam előtt jövő pályáját. Minél több hálátlanság fogja elkésérinteni, annál nagyobb erélyel és daczczal fog szegény félszeg társadalmunk emelésén, és magyarrá-tételén munkálkodni.

Utálatos szó és fogalom: a mi társadalmunk, mert nincs képe, formája, jellege nincs lelke az istenadtának mert nem magyar. Magyar társadalom nincs, mert nem merünk sovínisták lenni mint a nagy nemzetek! Mikor próbálunk már a magunk lábán járni,

78 Jászai Mari Justh Zsigmondnak, Arad, [é. n.] febr. 23., OSZK Kt., Levelestár, 11. számú levél.

79 Jászai Mari Justh Zsigmondnak, Marilla. Oravicza mellett, [é. n.] júl. 3., OSZK Kt., Levelestár, 28. számú levél.

önmagunkból fejlődni, mely az egyetlen természetes fejlődése minden népnek? Majdha nemsegyeljük *itthonn* sem hogy magyarok vagyunk.⁸⁰

„*Mille amitiés Jean*”⁸¹

A hagyatékban fennmaradt francia nyelvű levelek egyik kötegében kétféle aláírás szerepel ugyanazon kézírás alatt, hol: 'Emmy', hol: 'Jean'. A magyar származású osztrák író, a Jean de Néthy álnéven (is) író Némethy Emmy a levelek szerzője.⁸² Justh Párizsban ismerkedtek meg, és a kezdeti ellenszenv helyét mély rokonszenv és barátság vette át. A *Párisi Napló* bejegyzései szerint gyakran találkoztak, majd sűrűn leveleztek. Némethy Emmy Szenttornyára is ellátogatott, Justh pedig több írásában is megörökítette az alakját. A hagyatékban közel nyolcvan, Justhhoz szóló levél maradt fenn.

A levelekben – mint a többiek is – rendszeresen érdeklődik Justh egészségéről, tudakozódik utazásairól, találkozásairól, munkáiról és terveiről, s beszámol saját élményeiről. Őszintén megosztotta barátjával, hogy mennyire rossz viszonyt ápol a családjával, és 'Maman'-nak nevezett nagyanyja, Schaffenberg-Attems grófnő (a költő Anastasius Grün, azaz Auersperg gróf sógornője) halála után hosszú hónapokig mély gyászáról tanúskodó leveleket küldött neki.⁸³ Utalt olvasmányaira, kisebb megbízásokat teljesített és közvetített (például levelet továbbított), és beszámolt barátokkal való találkozásokról, legyen szó francia, angol, ausztrál vagy magyar közös ismerősökről: az ausztrál származású festővel, Rupert Bunnyval megtekintette az impresszionisták kiállítását, Louise Readdel kiment Barbey d'Aurevilly sírjához a temetőbe, járt az orosz szobrász Antokolszkijnál, találkozott

80 Jászai Mari Justh Zsigmondnak, Szombathely, [é. n.] jún. 26., OSZK Kt., Levelestár, 15. számú levél.

81 Kb. Szívélyes üdvözlettel (fr.)

82 Némethy Emmyről keveset tud a szakirodalom. A születési és halálozási dátumát illetően is különböző dátumok olvashatók. Justh Zsigmond 1888-ban írt naplóbejegyzése alapján 1863-ban szület(het)ett az író (JUSTH, „Párisi Napló”, 82.), újabb kutatási eredmények szerint azonban legkésőbb 1859 márciusában (vagy néhány évvel korábban, 1856–58 körül). Lásd Franciska DEDE, „Àmes jumelles »L'amitié« magyare francophone de Jean de Néthy (Emmy de Némethy) et de Sigismond de Justh” (megjelenés alatt). Több nyelven írt, fordított német és magyar verseket, később skandináv irodalmat is. Fennmaradt egy francia nyelvű jelenete (*Autodafé*), egy francia nyelvű regénye (*Dilettantes*) és Justh említi egy angol nyelvű regényét is. Ő volt Nietzsche első franciaországi megismertetője. Lásd JUSTH Zsigmond, „Jean de Néthy (Némethy Emy)”, *Arad és Vidéke*, 1890. aug. 30., 1. és ugyanez *Magyar Bazár* 25. 16. sz. (1890. aug. 16.): 127–128; JUSTH Zsigmond, „Jean de Néthy”, *Magyar Hírlap*, 1891. jún. 23., 17–18; Philippe BARON, „Une correspondance Edmond de Goncourt – Emmy de Némethy”, *Cahiers Edmond et Jules de Goncourt* 16 (2009): 153–159. Kapcsolatukról lásd KONRÁDYNÉ GÁLOS Magda, „Jean de Néthy Justh Zsigmond életében”, *Békési Élet* 22, 1. sz. (1987): 44–52.

83 Justh jól ismerte a grófnőt, párizsi tartózkodása idején rendszeres vendége volt a két hölgynek.

Sarah Bernhardt színésznővel (akivel nemcsak jó kapcsolatot ápolt, hanem aki a mellszobrát is elkészítette). Sokat írt tervezett szenttornyai látogatásáról, majd többször felemlegette ott tartózkodásának kedves pillanatait. Irodalmi terveiket is megosztották egymással. Amikor Justh beszámolt barátnőjének novellái francia megjelentetésének tervéről, Némethy Emmy számos tanáccsal segítette: fordítót, lektort, kiadót ajánlott neki, s amikor megjelent a kötet, levélben gratulált barátjának (ez utóbbi levél Justh gratulációkat tartalmazó albumába került). Érdeklődött regényterveiről, művei idegen nyelvű fordításainak alakulásáról és saját irodalmi terveiről és munkáiról is beszámolt. (1888-ban írt, de csak 1894-ben kiadott regénye – *Dilettantes* címmel – névtelenül jelent ugyan meg, de szerzőségét több forrás is bizonyítja.⁸⁴) A levelezésben többször szó esik Jean de Néthy másik jelentős irodalmi vállalkozásáról, magyar ballada- és népdalfordításairól. A gyűjtemény Alphonse Lemerre kiadásában jelent meg 1891-ben. Némethy Emmy leveleiben beszámolt Justhnak arról, hogy szótárral a kezében magyar népdalokat fordít, és barátja segítségét is kérte több (nép)dal szövegének pontos leírásában. A kötetet a Francia Akadémia díjjal jutalmazta. Justh nagy magyar lírikusok fordítására is biztatta barátnőjét (a *Párisi Napló* tanúsága szerint Némethy Emmy Reviczky-költeményeket ültetett át franciára, és Justhtal együtt Arany Jánost fordított, Petőfit olvasott), az író azonban ezt több okból is nehéznek találta. Érveik között szerepelt, hogy egy korábbi hasonló antológia egyáltalán nem aratott sikert, ami elkedvetlenítheti a kiadókat,⁸⁵ illetve, hogy a válogatás túl nagy feladat lenne a számára, a költeményekről pedig csak prózafordításokat készíthetne.⁸⁶

A magyar költők antológiája francia nyelven végül nem sokkal Justh halála után, 1896-ban Paul Ollendorff kiadásában Párizsban jelent meg Melchior de Polignac szerkesztésében és François Coppée előszavával.⁸⁷ A negyvenhat költő

84 William Fovet hívta fel a figyelmet arra, hogy a Jean de Néthy fordításában, Émile Zola előszavával 1894-ben megjelent *Nouvelles Scandinaves* című kötetben a szerző további műveinek felsorolásánál szerepel a *Dilettantes* című regény is. Véleménye szerint Ola Hansson feleségének, Laura Marholmnak néhány németül írt sora is Némethy Emmyről szól. William Fovet megállapítását és következtetését az engedélyével teszem közzé, amelyet ezúton is nagyon köszönök. Némethy Emmy szerzőségére lásd BARON, „Une correspondance...”. Lásd még a korabeli magyar sajtót: N. N., „Asszonyok könyve”, *Budapesti Hírlap*, 1895. júl. 2., 5; EDGAR, „Emancipált asszonyok”, *Pesti Napló*, 1895. júl. 7., 17.

85 *Poésies magyares*, trad. par DESBORDES-VALMORE, Ch. E. UJFALVY de Mező-Kövesd (Paris: Lacroix – Verboeckhoven, 1871).

86 Némethy Emmy Justh Zsigmondnak, [é. n.], OSZK Kt., Levelestár, 3. számú levél.

87 Polignac az antológia bevezetőjében idézte fel a kötet születését: a parasztszínház előadásainak szünetében a színészek hazafias költeményeket és népdalokat adtak elő, amelyeket Justh lefordított a számára, ő pedig átírta őket. Ez lett a francia nyelvű magyar irodalmi antológia alapja, amelyet

százhetvenöt műve között (nem számítva a névtelen szerzőktől beválogatott verseket és a népköltészet alkotásait) több hölgyé is szerepel. Justh levelezőtársai közül Wohl Jankától két költemény, Czóbel Minkától tizenkettő került a válogatásba.

„Kedves Collegám!”

A nyírségi Anarcson élő Czóbel Minka⁸⁸ – a társadalombölcselelő Czóbel István húga és bátyja házassága révén Mednyánszky László sógornője⁸⁹ – irodalmi felfedezésére Justh a költőnő első kötetéről, a *Nyírfa lombokról* szóló ismertetésében úgy emlékezett vissza, hogy Mednyánszky állított be hozzá a versekkel, amelyeket ő először kellő gyanakvással fogadott.⁹⁰ Hamarosan azonban levélben kérte a szerző engedélyét, hogy költeményeit továbbíthassa Kiss Józsefhez, Mednyánszky pedig Jókai támogatását nyerte meg, hogy az első kötet minél előbb megjelenhessen. Az ismeretség Justh és Minka között gyorsan elmélyült. Találkoztak Szenttornyán, Anarcson, Nagyörön (Czóbel Istvánék kastélyában), de közös ismerősöknél is, így például Pesten Feszty Árpádéknál vagy a mindszei Csáky-kastélyban.⁹¹ A személyes találkozások közötti időben pedig rendszeresen leveleztek. Nemcsak ez az egyik leggazdagabb levelezés a Justh-hagyatékban, de az író levelei is fennmaradtak a Czóbel Minka-hagyatékban.⁹² Az anyagbőség ellenére érdemes egyetlen levelet részletesebben említeni. Ezt a költőnő *A puszta könyve* megjelenése alkalmából írta, és egy különleges gyűjteményben, egy albumba ragasztva maradt fenn.

azonban barátja korai halála miatt ő fejezett be. Lásd *Poesies magyares de Petöfi...* [et al.] recueillies par Melchior de POLIGNAC et précédées d'une Notice sur la Poésie hongroise. Préface de M. François COPPÉE de l'Académie Française (Paris: Paul Ollendorff, 1896), VII.

88 Czóbel Minka (1855–1947) költő, író, a Petőfi Társaság tagja, a testőrköltő Orczy Lőrinc dédunokája. Zongorázott, énekelt, festett. Fiatalkorában francia, angol, német nyelvű verseket is írt. Franciául kötete jelent meg a lélekvandorlásról, németre fordította *Az ember tragédiáját*, és kísérletezett ritmikus prózával. Szenvedélyes hegymászó volt, a mándoki bálók egyik legünnepeltebb táncosnéja. Borászattal és méhészettel is foglalkozott. FÁBRI, „*A szép tiltott...*”, 162–165, 176–177.

89 Czóbel István a festő Mednyánszky László testvérét, Mednyánszky Margitot vette feleségül.

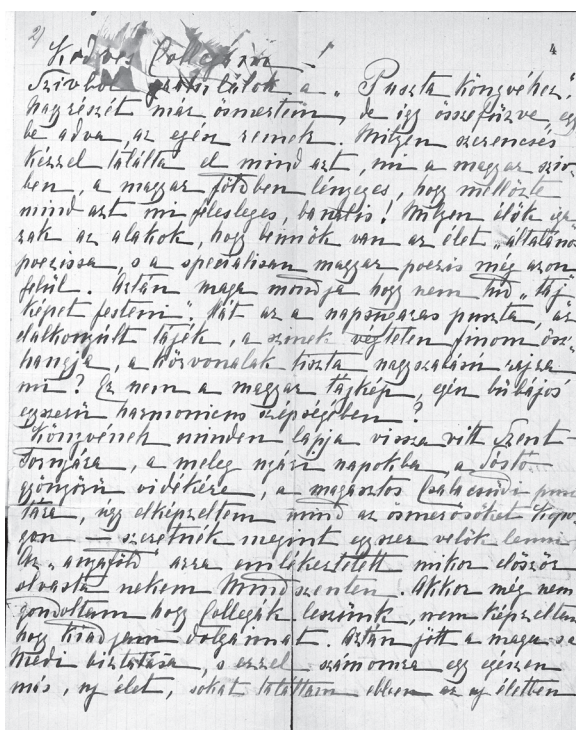
90 JUSTH Zsigmond, „Egy könyvről: »Nyírfalombok« Czóbel Minkától”, *Nemzet*, 1890. ápr. 2., 1. (A reggeli kiadás *Tárca* rovatában.)

91 Czóbel Minka Justh Zsigmondnak, Nehre, 1890. febr. 22., in *Egy régi udvarház utolsó gazdái: Szöveggyűjtemény az anarcsi Czóbel család levéltári hagyatékából*, összeáll., bev., jegyz., MARGÓCSY József, A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár Kiadványai II. Közlemények 4. (Nyíregyháza: Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár, 1988), 125.

92 A levelek egy része nyomtatásban is olvasható; lásd MARGÓCSY, *Egy régi udvarház... és Justh Zsigmond naplója és levelei*, vál., jegyz., s. a. r., KOZOCSA Sándor (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977).

Justh gyűjtötte a könyveiről szóló ismertetéseket, kritikákat. Távollétében a családja, barátai tájékoztatták a megjelenésekről és könyvei visszhangjáról, fogadtatásáról, olykor utána is küldték a tárcáit, elbeszéléseit vagy a könyvei kritikáit tartalmazó lapokat, itthoni tartózkodásai során pedig nemegyszer kivágta és beragasztotta a rezüméket, írói véleményeket gyűjteményébe. Fennmaradt egy albuma, amelyben számos bejegyzés mellé és közé különböző újságkivágatokat is beragasztott, illetve egy kötet, amelyben *A puszta könyve* magyar és francia nyelvű kiadása megjelenésekor kapott gratuláló leveleket gyűjtötte össze. S hogy ez milyen fontos volt a számára, jól jelzi az is, hogy a levélírók névsorát is feljegyezte az album elején.

Sok esetben ő maga küldött vagy küldetett tiszteletpéldányt a könyvből barátainak, ismerőseinek, akik siettek a figyelmességet hosszabb-rövidebb levélben megköszönni. A köszönetek és gratulációk a pár soros levélkéktől a hosszabb, részletesebb és más témát is érintő levelekig igen sokfélék lehettek és francia, magyar, sőt, olykor német nyelven íródtak. Nem egyet közülük hölgy vetett papírra. A feladók között van Jászai Mari, Jean de Néthy, Wohl Janka és Czóbel Minka is.

1. kép: Czóbel Minka levele Justh Zsigmondhoz, [1891. nov. 8. (?)]
(OSZK Kt., Oct. Hung. 499, 2. sz. levél, részlet)

A költőnégyoldalas hosszú levelet küldött „collegájának”. A megszólítást, amelyet látható örömmel vett át, egyik levele tanúsága szerint Justh kezdte,⁹³ ő pedig többször is így címezte az író, ezáltal saját magát is a vágyott irodalmi körbe és közegbe tartozónak vallva.

A gratuláló levél mind tartalmilag, mind formailag két részre tagolódik. Az első részt a feladó teljes egészében Justh könyvének szentelte, míg a másodikban hétköznapi apróságokról számolt be: a mándoki lovas vadászatokról, az ajándékba kapott virágmagvakról, néhány közös ismerősről (Szabolcska Mihályról, Mednyánszky Lászlóról és Margitról) és saját aktuális munkájáról (korrektúráiról). Ez a rész más színű tintával íródott és a dátum is itt szerepel, nem a kezdő vagy befejező soroknál, így valószínűsíthető, hogy a szöveg nem egyszerre keletkezett.

A levél első fele nem sablonos dicséret, hanem mélyen személyes hangvételi gratuláció. Minka ismeri a megrajzolt tájat, az elbeszélések szereplőit, sőt, a kötet számos darabját is. Járt már Szenttornyán, találkozott a könyvben feltűnő alakokat ihlető parasztokkal, hallotta az egyik elbeszélést Justh felolvasásában és visszamemlékezett Justh és Mednyánszky bátorítására. A levélben két személyes tapasztalata keveredik össze: *A puszta* könyvének általa is megismert és megtapasztalt világa és valósága és saját költői „öntudatra ébredésének” élménye.

Kedves Collegám!

Szívvel gratulálok a „Pusztá” könyvéhez”. Nagy részét már ösmertem, de így összefűzve, egybe adva, az egész remek. Milyen szerencsés kézzel találta el mind azt, mi a magyar szívből, a magyar földben lényeges, hogy mellőzte mind azt, mi felesleges, banális! Milyen élők igazak az alakok, hogy bennök van az élet „általános” poezissa, s a specialisan magyar poezis még azon felül. Aztán maga mondja hogy nem tud „tájképet festeni”. Hát az a napsugaras pusztá, az alkonyúlt tájék, a színek végtelen finom öszhangja, a körvonalak tiszta nagyszabású rajza mi? Ez nem a magyar tájkép, egész bűbajos’ egyszerű harmonicus szépségében?

Könyvének minden lapja visszavitt Szent-Tornyára, a meleg nyári napokba, a Sós-tó gyönyörű vidékére, a magasztos Csabacsüdi pusztára, úgy elképzeltem mind az ismerősöket Kopogon – szeretnék megint egyszer velük lenni. Az „anyaföld” arra emlékeztetett mikor először olvasta nekem Mindszenten. Akkor még nem gondoltam hogy Collegák leszünk, nem képzeltem hogy kiadjam dolgaimat. Aztán jött a maga s a Medi biztatása, s ezzel számomra egy egészen más, új élet, sokat találtam ebben az új életben

93 „E napokban küldök, kedves Collega ur, – ugye impertinens, hogy én, ki írni sem tudok, így nevezem Magyarország egyik legjobb íróját? de maga kezdte az elnevezést, – néhány kisebb költeményt, nótát, etc.” Czóbel Minka Justh Zsigmondnak, Anarcs, 1889. szept. 13., in MARGÓCSY, *Egy régi udvarház...*, 120.

sok örömet, sok vigaszt, s mindenekfelett igen sok új érdeket. Sok öntudatra ébredt bennem mi addig csak álomszerű kép volt – megtaláltam magamat, s ezt főképp magoknak köszönöm kedves jó barátaim s művészársaim. Mindketten mást mást tettek értem, mást az öreg kutya,⁹⁴ és mást maga, de mindketten „neveltek” vagy is inkább megmutatták az utat melyen haladnom kell – erre az időre emlékeztetett az „Anyaföld”. Nem tudnám megmondani mi tetszik nekem legjobban a Pusztai könyvébe, de mindig igen nagy kedvencem Zana Zsuzsi, nagyon szeretem a „Délben” s a „Bucsút”, de különben mind. Az elkárhozott, s a Guba históriája egyik szebb a másikonál.

Maga kedves Collegám, hihet a „magyar művészetben”, mivel ennyit tett érte.⁹⁵

„Mélyen Tisztelt Nagycsásos Ur”

„[M]ind bérlőink, de nem csak azok: barátaim, testvéreim nékem” – írta a birtokán élő parasztokról Justh.⁹⁶ Különböző paraszti réteghez tartoztak az ott élő családok a földdel rendelkező gazdáktól a legszegényebb dohánykertészekig, a gányókig. Justh mindenkor emberségesen bánt velük, nemcsak a földbérlet volt olcsó nála, hanem rossz termésű évben akár a járandóságot is elengedte és egyéni nehéz helyzetben is igyekezett segíteni. Természetesen bármennyire ragaszkodott hozzájuk és szervezett nekik olvasókört, színházat, vállalt olykor keresztszülei tisztségét, a tiszteletteljes távolság és alá-fölérendeltség, a társadalmi függőség megmaradt. Birtokostársainál talán jobban ismerte a paraszti életet, de kívülről és felülről látta, a maga szemszögéből. „Jóban, rosszban hozzám fordulnak. Gyermekeik keresztszüleje vagyok, násznagyja leányaiknak, elsíratom velök az elköltözötteiket... Egymásra támaszkodunk, ők és én, s úgy érezzük, az élet kíméletesebben iramlík így el fejeink fölött.”⁹⁷ Justh meggyőződése volt, hogy amint ő erőt merít népe „őserejéből”, úgy az egész nemzet megteheti. „Szeretem Békés vármegye földjét, szeretem népét. *Elmondom ma, mint már sokszor elmondtam, hogy a néptől, nemzetünk hatalmas humusától várom én a jövő Magyarországot.*”⁹⁸ Felelősséget érzett irántuk és kulturális kezdeményezésekre törekedett. Olvasókört és felolvasásokat szervezett, könyveket kölcsönzött (íróbarátaitól is

94 Öreg kutya: Mednyánszky László egyik beceneve.

95 Czóbel Minka Justh Zsigmondnak [1891. nov. 8. (?)], OSZK Kt., Oct. Hung. 499, 2. számú levél.

96 JUSTH Zsigmond, „Szent-Tornyai világomról”, in *Magyar Szellemi Élet*, szerk. IGMÁNDY Mihály, 101–108 (Budapest: Hornyánszky Viktor Könyvnyomdája, 1892), 102.

97 Uo.

98 JUSTH Zsigmond, „Pusztaszenttornyai vendégeimről és a szabadszenttornyai népről”, *Ország-Világ* 15, 44. sz. (1894. okt. 28.): 721–723, 721.

kért köteteket), bálokat, ének- és táncversenyeket rendezett, „népdalgyűjtésbe” fogott (jutalmat adott azoknak, akik általa nem ismert népdalokat énekeltek neki). Meggyőződése volt, hogy a parasztok között sok tehetséges ember kallódik el észrevétlenül, mert képessége kibontakoztatására nincs lehetősége. Néhányukat megismertette művészbárataival és közös vacsorákat szervezett velük. Törekvései sikereiről is beszámolt:

ma már pletykázás helyett Jóкаи-regényeket olvasnak a kopogi menyecskék s korcsmázás idején felolvasásra jár s színházba a szabadszenttornyai gazda. Író- és művésztársaim segítenek engem abban, hogy tanítsam és mulattassam a népem. Mert ez kell a népnek, s a ki ezt megteszi, az ne féljen attól, hogy holmi izgató, rosszakaratú *népboldogítók* elcsavarják a munkásai fejét. Hisz a földbirtokosnak s a földművelőnek csak egy a célja, így hát egy úton is kell járniok. Kéz-kézben, együtt kell küzdeniök, együtt munkálkodniok, együtt vigadniok. [...] Mert ha a népnek van időtöltése, ha nem únja magát, akkor nem gondol szocializmussal sem és a világ semmiféle néven nevezendő *izmus*ával. Ha minden birtokos gyermekének fogja tekinteni munkását, bérlőjét, ha annak szellemi és anyagi gyarapodásával törődni fog, akkor azok a bérlők, munkások is úgy fognak birtokosaikra feltekinteni, mint édesatyjukra, kiket becsülni, tisztelni fognak.⁹⁹

Justh elbeszéléseiben, regényeiben is megjelenítette a birtokán élőket, és a levelezésben is többször említették őket a levélírók. Távollétei idején nemcsak közülük választott inast és kísért, hanem az otthon maradtakkal olykor levelezett is (sőt, a barátai is). A parasztlevelek meleg, bizalmas hangon íródtak: szerzőik beszámoltak az otthoni ügyekről, az időjárásról, családi eseményekről (születésről és halálról, esküvőkről és betegségekről), „énekeltetésről”, kocsizásokról (és apróbb balesetekről, például a kocsikerék eltöréséről), a birtokról, répaszedésről és faültetésről, a parasztszínházról és különböző pletykákról.

E levelek legnagyobb részét férfiak írták, egyetlen levél maradt fenn, amelyet nemcsak teljes egészében nő írt, hanem egyedül is írt alá: ebben Puskás Lidi (szobalány) számolt be Justhnak szülei betegségéről.¹⁰⁰

⁹⁹ Uo., 722.

¹⁰⁰ Puskás Lidi a szenttornyai parasztszínház egyik színésze volt: „Drámai szendém három van. Az egyik Puskás Lidi, egy hódmezővásárhelyi lány, meleg, közvetlen »ficelle« nélküli játékkal...” JUSTH, „A szent-tornyai népszínház...”, 308; ficelle: itt mesterkéltség (fr.).

Mélyen Tisztelt Nagycsásos Ur,
 önagycsága nem írhat mert már három napja beteg. a nagycsásos Ur. is önagycságának
 erős fejfájása és köhögése van. és semi étvágya nincs. a nagycsásos urnak gyomor görcseji
 vannak és fej szurásai. mind a keten fekszenek [...] és kéreti ő nagycsága a nagycsásos Urt
 méltoztasék magára ügyelni.
 Kezeit csokolván
 maradok Lidi.¹⁰¹

A többi esetben, ahol női kézírás is látható a leveleken, a férj beszámolójának a végére került egy-két rövid sor a feleségtől is, általában köszönet, üdvözlés, apró tudósítás. Az egyik példa erre a szenttornyai színház két tagjáé, Molnár Jánosé és a feleségéé, Zalai Juliannáé.¹⁰² A „kis csiripelő, dalos menyecske” férje leveleinek a végén számolt be például betegségéről, máskor pedig egy-egy szerepről:

Énis üdvözlöm tisztelem sok jó egésséggel a Nagycsásos urat, nagyon örülök hogy a jó Isten meg halgata a könyörgésem hogy még gyógyította a Nagycsásos urat a mi jó akaronkat arol tudositom a flora kisasszony¹⁰³ is tügya a szerepét és az már masikat is kapot, az már előbre lesz mint én kezét csokolom én Zalai Julcsa_[-]¹⁰⁴

Kivételes példa Szentiványi István és a felesége, Benkő Julcsa néhány levele. Két különböző kézírással íródtak, noha a hangvételük és tartalmuk hasonló, és az aláírások is mindig az adott levelet író kéztől származnak. Két rövid megjegyzés azonban rávilágít, hogy olykor kettejük nevében a feleség írt a férj betegsége miatt (ilyenkor a férj valószínűleg diktálta a levelet, mert a szöveg helyenként egyes szám első személyben van megfogalmazva, máshol pedig a feleségére utal: „feleségem is”; a kézírás azonban egyértelműen a feleségéé).¹⁰⁵ Az 1893. január 30-ai keltezésű levelük végére a feleség az alábbi megjegyzést biggyesztette: „most fér-

101 Puskás Lidi Justh Zsigmondnak, [é. n.], OSZK Kt., Anal. lit. 5716 (Szenttornyai parasztkok Justh Zsigmondnak, 9. számú levél).

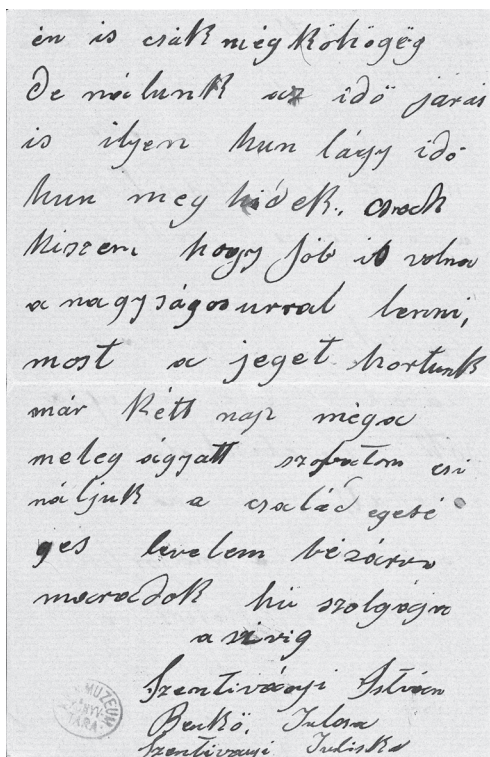
102 „Felesége, Juliánna, víg, élni szerető asszony [...] a kis Molnárné, a kis csiripelő, dalos menyecske, a maga finom madárka arczélelvel. [...] Végre Molnárné egyedül dalol. Egyhangúan hangzik a dal, szivből szivbe, minden czikornya nélkül.” JUSTH, „Szent-Tornyai...”, 106–107.

103 Supkégel Flóra, a tanító leánya.

104 Molnár Jánosné és Zalai Julianna Justh Zsigmondnak, 1893. nov. 9., OSZK Kt., Anal. lit. 5716 (Szenttornyai parasztkok levelei Justh Zsigmondnak, 35. számú levél).

105 A kézírás azonosításánál különösen a feleség, Benkő Julcsa Czóbel Minkához írott levele segíthet. Benkő Julcsa Czóbel Minkának, OSZK Kt., Fond 62/67. Lásd még KONRÁDYNÉ GALOS Magda „A szabadszenttornyai parasztkok Justh Zsigmondhoz írt levelei”, *Békési Élet* 18, 3. sz. (1983): 304–313, 311.

jem irt levelett”,¹⁰⁶ míg egy évvel későbbin a férj pár mentegetőző sora olvasható: „megengyem a nagysagos ur hogy márkét leveletnem én írtam mertmég mostsevagyk valami jól hanem majd tö bit én irom hacsak lehet kezetsokolom ugymind ithon maradok hű a sirig”.¹⁰⁷ Bár Benkő Julcsa helyesírása is nagyon hibás, mégis jobb, mint a férjéé.

2. kép: Szentiványi István és Benkő Julcsa levele Justh Zsigmondhoz, 1894. jan. 11.
(OSZK Kt., Anal. lit. 5716, 23. sz. levél, részlet.)
Benkő Julcsa kézírása.

106 Szentiványi István és Benkő Julcsa Justh Zsigmondnak, 1893. jan. 30., OSZK Kt., Anal. lit. 5716 (Szenttornyai parasztok levelei Justh Zsigmondnak, 21. számú levél).

107 Szentiványi István és Benkő Julcsa Justh Zsigmondnak, 1894. jan. 11., OSZK Kt., Anal. lit. 5716 (Szenttornyai parasztok levelei Justh Zsigmondnak, 23. számú levél).

„... jól olvasható írás s a tisztaság”

„Ha levelet írunk, azt kell képzelnünk, hogy az, kihez sorainkat intézzük, mellettünk ül, s hogy egészen fesztelenül beszélgetünk vele” – írta 1881-ben megjelent illemtankönyvében ’Egy nagyvilági hölgy’, azaz Wohl Janka.¹⁰⁸ Természetesen – ahogy a többi tanács jelzi – a könnyedség és fesztelenség nem mehet az átgondoltság és rendezettség rovására, ami az írásképből is tükröződik. Alapszabály, hogy a levél, a boríték és az írás olvasható legyen. Ennek a követelménynek Justh női levelezőpartnerei nagyrészt eleget tettek, ellentétben címzettjükkal, akinek többen (így például az édesanyja, Fesztyné, Jászai Mari, Némethy Emmy és a Wohl leányok is) a szemére vetették, hogy nem tudják kisilabizálni a kézírását. Voltak ismerősök, akik az édesanyjához vitték a tőle kapott levelet, hátha ő el tudja olvasni.

Édes drága Justh!

Tudja menyire szeretem azért, ha el tudnám olvasni az édes írását arra kérném hogy írjon sokat – de isten a tanúm hogy nem birom elolvasni. Ha a fejemet levágja sem tudom kisilabizálni hogy kinek kér képet? Szívem! legyen legalább a nevek leírásánál némi kegyelet a – – kezében, legyen nyugodt még mindig elég uralkodói marad a keze nyoma.¹⁰⁹

Tudja, én szeretem az írását, legalább soká élvezem a leveleit, mert szép idő beletelik míg végig olvasok egyet egyet de némelyik mégis csak kifog rajtam –¹¹⁰

A rendezettséghez az olvashatóság mellett a „tisztaság” is hozzátartozik. „Ismételjük, hogy a jól olvasható írás s a tisztaság az írásban fődolog. Mivelt egyén nem küld olyan levelet, melyben sok áthúzott szó vagy sor van, s melyet újjaival vagy tentával szennyezett be. A helyesírásnak persze szintén kifogástalannak kell lennie, mi különben magától értetődik.”¹¹¹ Javítás (áthúzás, beszúrás) valóban kevés

108 EGY NAGYVILÁGI HÖLGY [WOHL Janka], *Az illem: Utmutató a művelt társaséletben*, 3. bőv. kiad. (Budapest: Athenaeum, 1881 [reprint: 2016]), 86.

109 Jászai Mari Justh Zsigmondnak, Budapest, 1891. okt. 10., OSZK Kt., Levelestár, 3. számú levél.

110 Jászai Mari Justh Zsigmondnak, [é. n.] aug. 10., kedd, OSZK Kt., Levelestár, 8. számú levél.

111 WOHL, *Az illem...*, 88. Részben hasonló igényeket fogalmaz meg Censor is, aki az angol nyelvű *Don't* című illemtankönyv magyarított változatában arra hívja fel olvasói figyelmét, amit „nem illik”. Így például „Nem illik vonalazott vagy rossz papirosra írni levelet”, de kerülni kell a túl cikornyás írásmódot is. „Nem illik kalligrafikai diszes írással élni. Nem illik a szépirástanító kunkorait s mesterséges, kacskaringós vonalait utánozni. Írásunk lehetőleg távol legyen az írásművészeti modortól. Ugy a női, mint a férfi-írás egész egyszerű és mindennemű cifrázat nélkül való legyen.” CENSOR, „Nem illik!” *Utmutató a társadalmi érintkezésben többé-kevésbé elterjedt visszasságok, nyelvbéli hibák s egyéb*

van a levelekben, a mai fogalmaink szerinti helyesírás azonban már hagy kívánni valót maga után. A legtöbbször előforduló hiba a központosítás elhagyása vagy rossz használata. Arra is találni példát, hogy az írásjeleket elhagyják és a mondatkezdő nagybetűt sem mindig használják, így egy-egy levél (vagy hosszabb részlet) egyetlen hosszú körmondatnak tűnik, és olykor egy-egy témát – egy teljesen eltérő közbevetés után – visszautalás nélkül folytatnak. Több példát találni tulajdonnevek helytelen írására is (kis kezdőbetű: ’versaille[s]’, történelmi nevek hibás írás: ’Battyhányi’). Gyakrabban előforduló hiba (a magyar levelezők francia szövegeinél is) egyes szavak hallás utáni írása (’nyugottan’), a hosszú-rövid magánhangzók helytelen használata, kettős mássalhangzóknál a kettőzés elhagyása és a különírás-egybeírásból adódó tévesztések. Nem meglepő módon – bár hibák a tanult és művelt hölgyeknél is előfordulnak – a parasztleveleknél feltűnő a helyesírási hibák száma. Érdekes módon azonban az egyik házaspár esetében a feleség, Benkő Julcsa sokkal jobban, szebben és helyesebben írt, mint a férje, Justh kedves inasa, Szentiványi István.

Az íráskép általában rendezett, bár előfordul, hogy ahogy fogyott a hely a lapon, úgy csökkent a betűk mérete, sőt, a lapot elfordítva az oldalára vagy a tetejére írva fejezték be a gondolatot és zárták be a levelet. Noha van illemtankönyv, amely óv attól a gyakorlattól, hogy sorokat keresztben átírjanak,¹¹² erre többeknél van példa, olykor nemcsak az utolsó oldalon alkalmazva ezt a gyakorlatot, hanem több, már teleírt lapon keresztül. Szintén Censor óv attól, hogy egyes szavakat a levélben aláhúzzon a levélíró, de ezt az intelmet a hölgyek nem tartották be (olykor nem elégedtek meg egy-egy kifejezés kiemelésével, hanem egy oldalon belül is sűrűn alkalmazták a hangsúlyozás e formáját, máskor pedig kettős vagy vastag aláhúzással nyomatékosították a mondanivalójukat). Az egyik illemszabály arra is felhívja a figyelmet, hogy „*Nem illik* sem a beszédben, sem az írásban idegen mondatokkal fényeskedni”, mert az hivatkozás.¹¹³ Justh magyar női levelezőpartnerei gyakran beleszórtak francia (és olykor német) szavakat, mondatokat vagy sorokat a leveleikbe, magyarul megkezdett levél írásakor egyszerre átváltottak egy másik nyelvre, sőt, olykor egész leveleket idegen nyelven írtak neki, de a levélírók tudták, hogy a címzett tökéletesen érti a francia, német vagy angol nyelvű szövegrészeket is.

botlások elkerülésére. Az angol „Don’t” nyomán honi viszonyainkra alkalmazta M. T. Bevezetéssel ellátta PORZÓ (Budapest: Singer és Wolfner, 1886), 62, 63–64.

¹¹² Uo., 65.

¹¹³ Uo.

„Édes Szörnyeteg!” – Megszólítás és elbúcsúzás; személyesség és közvetlenség

Wohl Janka fennmaradt levelei között ugyan csak egyszer szerepel a fenti megszólítás,¹¹⁴ mégis jól mutatja kettejük baráti, bizalmas viszonyát. Nem meglepő, hogy a levélíró és címzettje közötti kapcsolatot, ennek esetleges változásait, sőt, esetenként a levélíró aktuális érzelmi állapotát is tükrözi (tükrözheti) a megszólítás és a búcsúformula.¹¹⁵

A társasági illem szerint „A magyar úri társaságban a nők a férfiakat [...] vezetéknevükön szólítják és nem urazzák.”¹¹⁶ Wohl Janka többször említett illem-tankönyvében a levelezésre is hasonló szabályt említ, annyi különbséggel, hogy a teljes név megadását tanácsolja.¹¹⁷ A korábban említett levelekben erre első sorban Csáky Albinnénál találni példát, aki először „Tisztelt Justh úr!”-nak titulálta az író, majd áttért a „Kedves Justh!”-ra. A francia leveleknél Némethy Emmynél találni hasonló példát, ahol a „Cher Monsieur”-t hamarosan felváltotta a „Cher ami”.¹¹⁸

A bizalmasabb megszólítások között a legszemélyesebb természetesen az édesanyáé, aki hol „Kedves jó gyermekem!”-nek, hol „Kedves jó Zsigá”-nak vagy „Kedves jó Zsigám”-nak szólította Justhot (ez az egyetlen levelezés a vizsgáltak között, amely tegező formában íródott).¹¹⁹ A keresztnév használatára – az édesanyán kívül – kevés példát nyújtanak a vizsgált levelek. Fesztynétől érkezett még levél hasonló megszólítással (bár az ő esetében ez inkább szoros kivétel), illetve Wohl Janka szólította meg Justhot több levélben is a keresztnévén; az ő esetében vélhetően a korkülönbség és a (talán kicsit kényszerű) „anyai barátnő”-szerep magyarázhatja a szokatlanul személyes megszólítást:

114 Wohl Janka Justh Zsigmondnak, [é. n.], OSZK Kt., Levelestár, 182. számú levél.

115 A megszólítás változását jól illusztrálja Fesztyné, akinek leveleiben az alábbi megszólítások változnak (illetve váltják fel egymást, mert a kezdeti udvarias, távolságtartó megszólítás a későbbiekben már nem tér vissza): „Igen tisztelt Justh úr”; „Tisztelt Justh úr”; „Édes Justh”; „Kedves Barátom”; „Kedves Kom úr”.

116 *Az Új Idők illemkódexét* (Budapest, 1930, bővített kiadás 1937) idézi Fábri Anna. FÁBRI Anna, szerk., *A művelt és udvarias ember: A társas viselkedés szabályai a magyar nyelvű életvezetési és illemtankönyvekben (1798–1935). Szöveggyűjtemény* (Budapest: Mágus, 2001), 141. Köszönöm Fábri Annának, hogy az előadást követő beszélgetésben felhívta a figyelmemet a korabeli megszólítási gyakorlatra.

117 „Hölgyek uraknak írva azokat »Tisztelt uram!«-nak, bizalmas jó ismerősöket »Kedves N. N.«-nek szólítják (az első esetben, ha az illető címmel bír, megadják a címét).” WOHL, *Az illem...*, 89.

118 „Kedves Uram!”, „Kedves Barátom!” (fr.)

119 Justh levelei elvesztek vagy lappanganak, így az nem tudható, hogy ő magázva írta-e azokat az édesanyjának.

Egy dologra nézve tegnapreggel nem jöttünk *egészen* tisztába. Remélem, ma már tudja és érzi, hogy saját édes anyja nem szereti őszintébben mint én – Azt mondom édes anyja – car je ne voudrais pas que vous vous mépreniez sur mes sentiments, très sincères et même profonds –¹²⁰

A közeli, bizalmas kapcsolatot egyedi megszólítások is jelezhetik. A Wohl leányok „Édes Mephisto”-ja minden bizonnyal Mark Antokolszkij orosz szobrászművész *Mephistopheles* című szobrához és az arról készült egyik fényképhez kapcsolódik. A Justhot a szoborral szemben, ugyanabban a pózban megörökítő fényképet (amelynek egy példánya fennmaradt a hagyatékban is) jól ismerhették a nővérek.¹²¹ Feszty Árpádné a keresztkomaságra utaló megszólítással („Kedves Kom’ Úr”) teremt azonnal – szenttornyai – közös élményeken alapuló, közös emlékekre utaló személyes kapcsolatot, Czöbel Minka „Kedves Collegám”-ja pedig a (Justhéktól) kapott és vágyott irodalmi pozíciót és az odatartozás, együvé tartozás érzését jelzi és fejezi ki.¹²²

A legtiszteletteljesebb és a függőséget és társadalmi különbséget is jól jelző megszólítás pedig a vizsgált levelek közül a parasztlevelek „Szeretet kedves nagyságos ur”-a.

A megszólítás olykor – játékosan – a levélíró hangulatára is utalhat, amint erre jó példa Fesztyné neheztelése:

Egy cseppet sem kedves Komur!

Feszty Árpád és neje dühösek magára a mint azt azt hiszem nagyon jól tudja, miután nem kegyeskedett nekünk éppen két hónap ota irni!

S ha nem olvastam volna hogy bált rendezett s nem hallanám jobbról balról hogy 317 barátja közül nem mindegyikről feledkezet meg azt hinnénk hogy beteg s nagyon aggodnánk de így – csak haragszunk, nagyon haragszunk!

Irtam magának Mentoneba egy 12 oldalas levelet hát nem kapta meg? ajánlva küldtem valami egy hónapja!

Irjon rögtön és sokat

Az elhagyott 316 és 17nek

Fesztyék¹²³

120 Wohl Janka Justh Zsigmondnak, 1889. febr. 3., OSZK Kt., Levelestár, 10. számú levél. A francia mondat helyesen: car je ne voudrais pas que vous vous mépreniez sur mes sentiments, très sincères et même profonds: mert nem szeretném, ha félreértené nagyon őszinte, sőt, mély érzéseimet.

121 „De én már szívesebben látom magát az idősb Mephistóval szemben, perché sur un roc.” Wohl Stefánia Justh Zsigmondnak, [é. n.], hétfőn, OSZK Kt., Levelestár, 22. számú levél; perché sur un roc: egy sziklára kuporodva (fr.)

122 Lásd a 93. lábjegyzetet. A levelekben aztán hamarosan feltűnik a „Kedves barátom” megszólítás is.

123 Feszty Árpádné Justh Zsigmondnak, [é. n.], OSZK Kt., Levelestár, 23. számú levél.

A levelek befejezése is legalább annyira változatos, mint a megszólítások. A hivatalosabb, távolságtartóbb aláírások mellett másoknál a búcsúzás a személyességet hangsúlyozza. Édesanyja gyakran fejezte be levelét az aggodás és a szeretet kifejezéseivel: „Isten veled ezerszer csokol anyád M”; „Végzem soraimat fáj a hátam Isten oltalmába ajánlak és szeret anyád” vagy „csokol anyád a ki busul”.

Búcsúzáskor is többen jelezték egyfelől aktuális lelkiállapotukat („aggodo anyád”, „Közelebb többet ir unalmas barátnője Fesztyné” vagy „Híve, a haragos Janka”) vagy életállapotukat, mint Wohl Janka, amikor húga elvesztése után „Az árva” aláírással küldte levelét. A birtokos személyjel használatával nemcsak édesanyja jelezte a címzetthez fűződő személyes kapcsolatát, hanem Wohl Janka és Jászai Mari is így búcsúzott el olykor (valószínűleg a francia és angol búcsú formulák mintájára): „Jankája”, „Jászaia”.

A névaláírások a tekintetben is érdekesek, hogy Csáky Albinné minden esetben teljes névvel írta alá a leveleket: olykor Csáky Bolza Annaként, legtöbbször azonban Csáky Annaként. Jókai Róza Fesztynéként, a tragika Jászaiként (olykor y-nal írva a vezetéknévét) és néhány esetben Miria néven jegyezte a leveleit, míg Némethy Emmy a nevét hol teljes alakban, hol rövidítve (Emmy Nthy) használta, máskor Emmyt vagy Jeant írt. A Wohl leányok legtöbbször a keresztnévüket írták a levelük alá.

„Levelemet rögtön égesse el!” – Stílus, közvetlenség, őszinteség, bizalom

A levelek stílusa nemcsak a levélíró és a címzett közötti viszonyt (és annak mélységét) fejezi ki, hanem egy levelezésen belül is változik részben a kapcsolat alakulásától (ahogy például egyre közelebbé, barátibbá válik), részben a témától és/vagy a levélíró hangulatától függően. A vizsgált levelek között vannak távolságtartó, bizalmas, közvetlen, humoros, „mamáskodó”, aggódó és szenvedélyes írások is.

A közvetlenségre, bizalomra és őszinteségre több különböző példa is adódik. A legőszintébb levelek közé tartoznak a személyes gyászt kifejező írások. Több levelezőpartnere is több-kevesebb levelet írt Justhnak személyes veszteségéről, gyászáról: Csáky Albinné a fia elvesztéséről, Nemeskéri Kiss Margit egy kedves barátnője haláláról, Wohl Janka a húga, Némethy Emmy pedig az édesanyjaként szeretett nagyanyja halálát és afölötti gyászát osztotta meg és írta meg újra és újra Justhnak. Míg a két előbbi példa esetében a veszteség megosztása néhány levélre korlátozódott, a két utóbbiban hosszabban ismétlődött és vissza-visszatért a fájdalom leírása. Vannak levelek, amelyek teljes egészében a hiányról, a veszteségről, a gyászról szólnak, és vannak, amikor más témákat is érintett a levélíró.

Többször is kiemelték azonban, hogy Justh megérti a fájdalmukat, és többször utaltak arra is, hogy ő is (jól) ismerte az elhunytat.

A gyász és veszteség megosztása mellett olykor más személyes érzelmekről is írtak. Jászai Mari például a szenvedély és a düh szélsőséges kifejezésének is hangot adott leveleiben, amit az sem tompít, hogy egyik „izléstelen fölhevülése” után az író bocsánatát kérte. A Feszty-Jókai házasság felett érzett keserősége és tragikához illő, szenvedélyes kifakadása mellett azonban egyéb érzelmeiről is vallott az írónak:

A mi engem illet, mióta a henyélést tanulom, azóta napról napra inkább kezdek elütni a Sarah légius formájától – és kezdem észrevenni, – megkell vallanom nagy csodálkozással és némi örömmel, – hogy ezzel együtt, eddig ismeretlen földi gondolatok kezdenek látogatni, és kényszerítenek sokkal többet gondolnom egy bizonyos városnak, egy bizonyos mélabus lakójára, mint azt egyéb kötelekeimmel és ezzel járó tisztesség érzetemmél megegyeztethetőnek találhatnám. Nem csudálatos az Justh! hogy bizonyos természeti vágyaim, mindig ezen bal irányban szálnak? vigyázzon, ez gyónás! még pedig azért teszem amiért minden gyónás történik – egy reményéért a megkönnyülésnek. – Vagy csak mert beszélni is jólesik róla! –

A vér gyönyöre igen nagy, de a vágya legyőzhetetlen, és pokoli kinokat okoz, ha ki nem elégítik. Elég későn tanultam ezt meg, – de jobb későn mint soha. Határozott hiánynak tekintem elmúlt életemben. Leveletem rögtön égesse el.¹²⁴

Bár nem egyértelmű, hogy kiről van szó a levélben, talán nem véletlen, hogy Jászai Mari egyszer – még a festő társaként – azt is megosztotta Justhtal, hogy Feszty Árpád nem tartotta helyénvalónak, hogy a kedvese a barátjával levelezzen.¹²⁵

Személyes érzelmeibe azonban nemcsak a színésznő avatta be Justhot, hanem az anyai barátnő is biztosította érzéseiről:

124 Jászai Mari Justh Zsigmondnak, [é. n.] máj. 21., OSZK Kt., Levelestár, 22. számú levél.

125 „Hanem van egyéb okom a szomorúságra – Árpádka nem akarja belátni, hogy én Önnek leveleket irhatok annélkül hogy öt nevetségessé tegyem – hiába akartam öt az ellenkezőjéről meggyőzni. Megharagudott. Haragudott mindaddig míg megnem ígértem hogy nem írok többet. Hát most ime itt állok egy második bünnel Ön előtt, és megvallom hogy nekem nagyon nehéz volna lemondanom az Ön, bármi ritka, tudósításairól is Maga felül. De magammal Önt is a bünbe rántani nem akarom. Ha a lelkiismerete egy két titokban irt és kapott levelet elbir, akkor majd legközelebbi levelemre, melyben megírom hol leszek – ha jónak látja írjon egy két szót. Ez talán nem bün. Maga tudja hogy mit tartok Árpádról. Ő oly magasan áll fölöttem hogy tőlem szenny nem érheti.” Jászai Mari Justh Zsigmondnak, [é. n.], OSZK Kt., Levelestár, 38. számú levél.

Absolute nem tudok dolgozni és még a levélírás is nehezemre esik – Még szeretni se’ tudok – szívem ép oly üres mint az agyam – Csak az emlékezet él – és fáj – olykor azonban kedves, szívderítő képeket is varázsol elém – a sajátságos bájú Szt. Tornyai napokat – azzal a szöke Mephistóval, kit, ha egyáltalán (bűn nélkül) *jobban szerethetnék* – ott megtanúltam volna jobban szeretni –¹²⁶

Wohl Janka nemcsak a saját érzelmeiről írt, hanem élénk figyelemmel kísérte fiatal barátja szerelmi életét is. Érdeklődött, sugalmazott, kíváncsiskodott, pletykált, tanácsot adott, miközben biztosította az írórt arról is, hogy ő kizárólag anyai (és „bűn nélküli”) érzelmekkel viseltetik iránta.¹²⁷

A bizalmas kapcsolatot mutatja természetesen az is, hogy a levelezőpartnerek terveikről, munkájukról, bizonyos eseményekről kinek és hogyan számoltak be (és ide tartozik az is, hogy Justh kinek küldte el olvasásra a naplójegyzeteit). A Műbarátok Köre alakuló ülésének leírása szemléletes példa arra, hogy egy esemény nyilvánosságnak szánt megfogalmazása és ugyanannak egy baráti levélben megfogalmazott beszámolója milyen eltérő hangvétellel történhet. Bár a *Magyar Bazár* beszámolója névjelzés nélkül jelent meg, tudható, hogy Wohl Janka ott volt az alakuló ülésen, és könnyen előfordulhat, hogy mint a lap szerkesztője, ő írta a rövid, tárgyilagos tudósítást az eseményről:

Csáky grófné [...] nyitotta meg a gyűlést[,] [...] Majd gróf Batthyány Géza szólalt fel, lelkes szavakban magyarázva a kör célját s társadalmi életünk gazdagodását várva az irodalmi és művészeti szellem meghonosításától, különösen ha a mutatkozó nagy érdeklődés nem fog csökkenni. Az alapszabályok elfogadása után a közgyűlés három évre megválasztotta elnöknek gr. Dessewffy Aurélnét, alelnöknek Lipthay Béla és Révay Gyula bárókat. A választmány 36 tagot számít.¹²⁸

A visszafogott tudósítástól erősen különbözik a Justhnak címzett levél hangvétele:

Na, édes barátom, ma egy oly szegénységi bizonyítványt állított ki magának az „aristokrácia,” hogy legnagyobb ellensége sem adhatna neki kölömbet. A „műpártolók köre” *alakuló* gyűlésén voltam jelen – annál nagyobb hülyeséget még nem láttam. A maga „Gexije” még a *nyomtatott* szabályokat sem volt képes *folyékonyan*, mint akármely iskolás fiú leolvasni és a *beszéde* – egy leírhatatlan, hebegett, érthetetlen, cháósz volt,

126 Wohl Janka Justh Zsigmondnak, Brixen, [1892.] júl. 31., OSZK Kt., Levelestár, 47. számú levél.

127 Lásd a 120. lábjegyzetet.

128 N. N., „Művészet és irodalom”, *Magyar Bazár* 25, 7. sz. (1890. ápr. 1.): 54.

mely mindent meghalad mit efféle fiascóban képzelni lehet. Csáky né érthetetlenül hebegett valamit – aztán negyedórai hiábavalóság után, bezárta a gyűlést –

És ez<t> a „semmi” inaugurálja az új „kultur-mozgalmat” melynek első kelléke lett volna, egy lendületes, szellemes beszéd, mely a lapok rokonszenvét megnyerje, a publikumot felmelegítse az új eszme iránt, melynek eddig csak *egy* határozott vonása van: a fizetendő 75 frt.

Szándékom volt az eszmét felkarolni – de felhagyok vele – *Lehetetlen*, hogy e felületes, semmiről sem tudó világ valamit létrehozasson a mihez hozzá akarnék járulni. Azért mentem el a gyűlésre, mert Angliába írni akartam róla, de *mélyen* fogok hallgatni.¹²⁹

A levelek jelentős része szól a társaság tagjairól és közös ismerősökről is. A hölgyek a vérmérsékletük, a hangulatuk és az illetőhöz fűződő kapcsolatuk szerint foglalmazták meg barátságos vagy éppen csípős véleményüket. És természetesen akkor sem fogták vissza magukat, amikor leveleikben egymásról írtak közös barátjuknak.

„... én megölöm párharczban Jankát!” – *Hölgyek egymásról*

A Justhnak címzett levelek nagy részében nemcsak a levélíróról és a címzettéről, hanem sokszor közös ismerősökről is szó esik. A megemlítettek köre nemcsak nagyon széles, hanem számos név több levelezésben is feltűnik. Természetesen ez nem meglepő azt figyelembe véve, hogy Justhnak milyen széles kapcsolati hálója volt, illetve azt, hogy a levelezőtársak sokszor személyesen – vagy éppen Justh (és a többiek) leveleinek köszönhetően – maguk is ismerték egymást és a levelekben említett többi ismerőst. Sőt, többen egymással is leveleztek. Bár a levelezőtársak egymással való levélváltásainak vizsgálata túlfeszíti e tanulmány kereteit, arra érdemes röviden kitérni, hogy a közös barátjuknak küldött levelekben hogyan és milyen apropóból írtak egymásról.

Szép szép!

Wohl Janka már három levelet kapott a Zsigától én egyet sem mióta megérkezett szép! én megölöm párharczban Jankát! Ilyen sértés után, ez a legkevesebb a mit tehetek; s most nem is írok semmit.

129 Wohl Janka Justh Zsigmondnak, 1890. márc. 23., OSZK Kt., Levelestár, 32. számú levél; inaugurál: felavat, bevezet; Gexi: ifj. Batthyány Géza beceneve. A ’nyomtatott’ és ’mélyen’ szavakat Wohl Janka erősebben húzta alá, mint a másik két kifejezést.

Pedig szeretném meg irni hogy van egy nagyszerű bizanci székem (nem tron) csak székek karacsonyra kaptam.

[egy utólag beszűrt szó:] hogy Árpád lemondott a műbarátok körében. Mednyanszky megborotválkozott hogy fiatalabbnak nézzen ki!!!

Hogy Sylvester este egész egyedül leszünk! – de mind ezt nem írom! – . mert *nagyon* haragszom Árpáddal együtt.

De azért minden jót kíván penzioba tett barátnője

Fesztyne¹³⁰

Nem Fesztyne az egyetlen, akinél nyíltabban vagy burkoltabb formában hölgyek közötti féltékenységet és versengést fedezhet fel az olvasó. Jókai Rózánál a beszámoló és levelek elmaradása a (játékos) sértődöttség oka, Wohl Janka leveleiben azonban a szerkesztő az, aki véleményt (és kritikát) mondott Justh felfedezettjéről. Az író – mások mellett – a *Magyar Bazár* szerkesztőjének is felhívta figyelmét Czöbel Minka költeményeire. A hozzáértő és biztos ízlésű és ítéletű szerkesztő szerepét magáénak valló idősebb nővér véleménye azonban elütött fiatal barátjától, és leveleiben – saját szerkesztői szerepét megfelelően hangsúlyozva – mondott véleményt a felfedezett költőnk alkotásairól.¹³¹

Zöbel Minkával levelezem – egy csomó verset küldött – de *édesem*, hisz ezt mind át kell dolgozni. Az a sok ismétlés, tengernyi hiábavaló szó, rossz magyarság... stb. Czinka Pannát felényire kellene redukálni hogy olvasható legyen. – Iskolázatlan; látszik, hogy soha sem *tanult*. – Remélem carte-blanche-ot fog adni, hogy javítsam a dolgait. Most egy kis lyrai verset közlök tőle – de azzal is sok dolgom volt.¹³²

Tegnap meglátogatott Czöbel Minka – Ez a „sors”; ez a „végzet” az Ön lelkén fog száradni! Külön feljött Fesztyékkal, Jókaiával megismerkedni, *egészen* az irodalmi pályának akarja szentelni magát – c’est affreuse!

130 Feszty Árpádné Justh Zsigmondnak, [é. n.], OSZK Kt., Levelestár, 58. számú levél.

131 Wohl Janka nemcsak Czöbel Minkáról fogalmazott meg szigorú kritikát, Némethy Emmyről is lesújtó volt a véleménye. „Emy érdekes, és sajnálatra méltó, leginkább azért, mert dísznövény lévén, nem tud életének *valódi*, alapos tartalmat adni és olyan mint a gyökér nélküli orchydéa. Idegzetét, munkaképességét (pedig ebben rejlenék támasza) teljesen megrontja szüntelen szivarozása által, mely egy erős férfi-alkatot is aláásna. – Sajnálom és félek, hogy neki nem lehet tanácsolni. Ha tud róla valamit, írja meg érdekelne.” Wohl Janka Justh Zsigmondnak, [é. n.], OSZK Kt., Levelestár, 61. számú levél.

132 Wohl Janka Justh Zsigmondnak, 1889. dec. 10., OSZK Kt., Levelestár, 24. számú levél; carte blanche-ot: szabad kezét (fr.)

Eddig még nem találtam munkáiban 3 egymásutáni strófát, melyen *sok!* javítani való ne lett volna. Czinka Pannát csaknem *átdolgozom*, hogy adható legyen. Tehetsége okvetlenül van, de *mester* kellene neki, ki *nyelvre*, ’s *tömör* gondolkozásra tanítsa. – Mindenesetre érdekes, de – a *mi* magyar éretlenségünkkel erősen alanyozott jelenség. Nem egy Mary Robinson, egy Vacarescu Helén! – Oh beh’ szépek az ő „Chants d’Aurore”-jai!¹³³ Mily művészi tökélytel kezel a nyelvet, mily kerekded, mily euphorisztikus minden sor!

De kedves leány, van benne élan. Csak Ikárus ne váljék belőle, ha ily nagyra tör. Au risque de déplaire, megmondtam neki egy-pár észrevételemet – Nem tudom, nem-é vette rossz néven.¹³⁴

S hogy Wohl Jankának a megbírált költőnő lehetséges reakciójára vonatkozó aggodalma nem volt alaptalan, egy pár hónappal későbbi levele jelzi, amelyben – természetesen a saját szemszögéből tekintve az esetet – a költőnő „hálátlanságát” panaszolja: „Isten áldja *édes* Zsigám. Mért nem küld Zóbel Minka többé verset – Igen rosszúl halálja meg, hogy lancieroztam, még pedig, nem csekély fáradsággal javítottam az ő Czinka Pannáját – Mais ainsi est le monde!”¹³⁵

Némiképp megengedőbb véleményt fogalmazott meg Fesztyné a levelében. Tehetségesnek tartotta Czóbel Minkát, de ő is megemlítette, hogy igen sok apróbb hiba van a költeményekben, amelyeket mindenképpen érdemes lenne kijavítani.

A Zobel Minka fölött tartott ítélet eredménye az volt (At studirozta a papa az Árpád az Apáthy s csekély személyem) hogy rendkívüli üde és széles nagy tehetség van bennök de nagyon sok apro hiba a mik nem az ő lehetőségét [tehetségét] mert az kitör bámulatos erővel de a versek értékét mégis csökkentik s ezért azt tanacsoltuk neki jönne föl Pestre s beszélne meg itt papával s a többiekkel a tenni-törülni valakat (a mit nagyon kevés munkával megtehet mielőtt ki adja. Ha azt akarja hogy a kritika ne akadjon bele apro formai dolgokba. Ilyen nagy tehetséggel semmi fáradságot sem kell sokalni. Nem tudom el jön e?¹³⁶

133 Mary Robinson (1857–1944) angol költőnő; Hélène Vacaresco (románosan Elena Văcărescu) (1866–1947) francia nyelven író román költőnő, a Carmen Sylva álnéven író román királyné udvarhölgye és bizalmasa. Justh mindkettőjükéről önálló cikket írt. *Chants d’Aurore*: Helena Vacarescu első verseskötete, amely 1886-ban jelent meg Alphonse Lemerre-nél.

134 Wohl Janka Justh Zsigmondnak, [1890.] jan. 13. [január 16-án fejezte be a levelet], OSZK Kt., Levelestár, 59. számú levél; C’est affreuse!, helyesen: C’est affreux!: Rettenetes! (fr.); Au risque de déplaire: vállalva a kockázatot, hogy nem tetszik neki (fr.)

135 Wohl Janka Justh Zsigmondnak, Budapest, [é. n.] szept. 14., OSZK Kt., Levelestár, 131. számú levél; lancieroz: felkarol, támogat; Mais ainsi est le monde!: De hát ilyen a világ! (fr.)

136 Feszty Árpádné Justh Zsigmondnak, 1890. jan. 6., OSZK Kt., Levelestár, 5. számú levél.

Hölgy levelezőtársai közül igen sokan meglátogatták Justhot Szenttornyán is. Az egyedülálló hölgyek az édesanyját is ismerték és leveleztek vele, így aztán nyugodtan meglátogathatták a fiatal író birtokán. Volt nála Czóbel Minka, Némethy Emmy, Wohl Janka, de a Feszty házaspár és Jászai Mari is. Találkoztak a parasztgazdákkal, ismerték az elbeszélések hőseit, és többen részt vettek Justh „közös” vacsoráin, ahová a művészbarátok mellett kedves parasztgazdáit is meghívta, és a parasztszínház előadásain is voltak. A hölgyek leveleikben érdeklődtek felőlük, könyveket küldtek nekik.

Édesem!

Itt küldök könyveket.

A 4 piros Petőffi kötet *csak* az Offrande¹³⁷ és Molnár számára valók. 2-2 mindegyiknek.

A többivel tegyen a mit tetszik.¹³⁸

A héten szedek össze könyveket s el küldöm úgy hogy minden családnak küldök a Molnáréknak azonban legtöbbet.

S üdvözlöm mind valamennyit.¹³⁹

A „gőzpók”

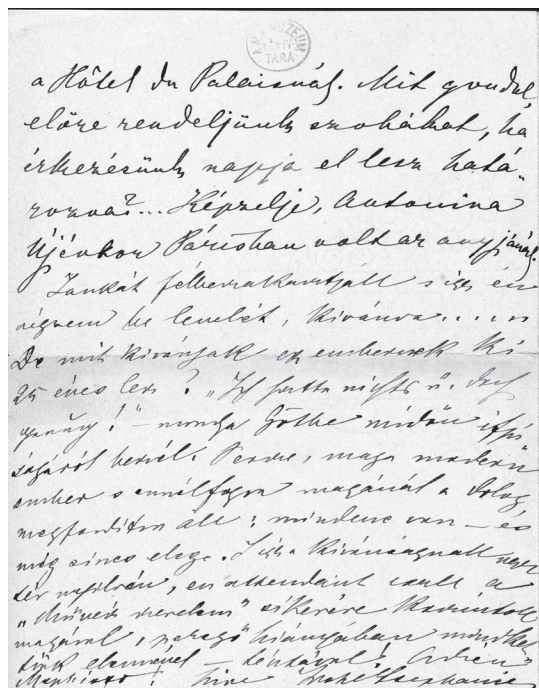
„Teljesen egyéni vonása volt Justh-nak, hogy mindig közelíteni próbálta egymáshoz azokat, akiket szeretett, és mindezt a helyett a sokunkban szinte öntudatlanul működő fősvény féltékenységgel helyett, amellyel saját magunknak akarjuk megtartani a barátainkat és félünk, hogy más ismeretségek eltávolítják őket tőlünk. Érzelmi nagylelkűsége épp ellenkezőleg szükségesnek érezte, hogy megossza másokkal érzelmi és szellemi javait; mintegy híd szeretett volna lenni minden part között, ahol barátai voltak, és meg akarta szerettetni őket egymással” – írta már Justh halála után kelt levelében Ruth Mercier festőnő Czóbel Imrénének, a költőnő édesanyjának.¹⁴⁰

137 Offrande: Justh inasa, Szentiványi István. A francia 'ajándék' kifejezésből származó elnevezés onét ered, hogy amikor Justh egyik külföldi útja alkalmával az inasa meghalt, a falubeliek arra kérték, hogy közülük válasszon magának új kísérőt. Justh ezt *A falu ajándoka* című írásában meg is örököltette. Megjelent: *A Hét* 2, 51. sz. (1891. dec. 20.): 820–822.

138 Wohl Janka Justh Zsigmondnak, [é. n.] júl. 4., OSZK Kt., Levelestár, 136. számú levél.

139 Feszty Árpádné Justh Zsigmondnak, [é. n.], OSZK Kt., Levelestár, 49. számú levél.

140 Ruth Mercier Czóbel Imrénének, 1896. júl. 19., OSZK Kt., Fond 62/61. (Saját fordításom. D. F.) A festőnővel Justh többször találkozott Cannes-ban, betegsége utolsó napjaiban is ő ápolta. Ruth Mercier 1893-ban Szenttornyán is járt.

3. kép: Wohl Stefánia levele Justh Zsigmondhoz, 1888. febr. 12.

(OSZK Kt., Levelestár, 4. sz. levél, részlet.)

A levelet Janka kezdte el írni és húga, Stefánia fejezte be.

A gazdag és szerteágazó levelezést tekintve kiterjedt és bonyolult hálózatot mutat Justh kapcsolati hálója, ahol a barátok és ismerősök viszonylatai egymással is összefonódó mintázatot alkotnak.¹⁴¹ A gazdag anyagból a levelezés intenzitása és/vagy jelentősége révén – egy-egy adott időszakban, vagy akár évekig tartóan – több meghatározó személy is kiemelkedik, köztük nem egy hölgy is. Bár a női levelezőtársak közül is sokan kimaradtak e tanulmányból, így is jól látható, hogy a hosszú évekig és/vagy gyakran levelező hölgyek nemegyszer valamilyen írói vagy művészi tevékenységet is folytattak. Szinte mindannyian általában egy kapott, szerzett vagy vágyott szerepben nyilvánultak meg (sokszor ez az önmeghatározó, identitásjelölő szerep érezhető a sorok között): az édesanya, az arisztok-

¹⁴¹ Többen máshonnett ismerték egymást, olykor közelebbi-távolabbi rokonságban is álltak, de nemegyszer Justhnak köszönhették az ismeretséget.

rata hölgy és kultuszminiszter-feleség, a szerkesztőnő(k), a festőnő, a színésznő, az írónő, a költőnő.¹⁴²

Bár – a parasztasszonyokat leszámítva – mindannyian saját jogon leveleztek Justhtal, több esetben is igaz, hogy az író a levelezőtársak családtagjait is ismerte, többekkel ápolt közelebbi-távolabbi kapcsolatot. Sőt, arra is van példa, hogy a hölgyek közös levelet írtak (Wohl Stefánia fejezte be nővére megkezdett levelét; Fesztyné Justh édesanyja levelének hátára írta a sajátját), vagy épp mások helyett válaszoltak neki (bár a Feszty házaspár mindkét tagjával rendszeresen és külön-külön is levelezett Justh,¹⁴³ olykor, amikor a festő túl elfoglalt volt, Fesztyné válaszolt a férje helyett).

A levelek érdeklődésről, bizalomról és szeretetről tanúskodnak. A hölgyek aggódtak barátjuk egészségéért, kérték, hogy adjon hírt magáról, intették, hogy legalább őmiattuk, a barátai kedvéért vigyázzon magára. Érdeklődtek, véleményt fogalmaztak meg, tanácsot adtak, segíteni próbáltak. Eljártak különböző ügyekben, fényképeket, cikkeket, újságokat, sőt, virágmagokat küldtek. Figyelemmel kísérték egymást is. S bár a levelek hangvétele és tartalma olykor igen bizalmas és személyes, beszélgettek róluk, sőt Wohl Janka Justh neki írt leveleiből „nehány általános érdekű töredéket” a barátja halála után meg is jelentetett.¹⁴⁴ A leveleket megbecsülték, megőrizték (ezt bizonyítják a fennmaradt küldemények). S hogy mit jelent(het)ettek az írónak ezek a levelek?

A tüdőbaja miatt nemcsak a házasság lehetőségétől,¹⁴⁵ hanem az év jelentős részében az otthonától, családjától, rokonaitól, barátaitól is megfosztott Justh számára a levelek egyszerre biztosították a kapcsolattartást és az információkat, s hozták közel az otthonát, a barátokat, a társaságot, miközben új helyeken új ismerősöket, új barátokat keresett és talált. Többen kiemelték, hogy nem elégedett meg azzal, hogy ő maga szerzett, mélyített el és ápolt ismeretségeket, barátságokat, hanem kiterjedt kapcsolati hálójának közepén arra is törekedett, hogy barátait egymással is megismertesse, megszerettesse. „Egészen különös módon tudta barátait összetartani, szétszórva Indiában, a Szaharában, Párizsban, Pesten vagy Szenttor-

142 Köszönöm Fábri Annának, hogy felhívta a figyelmemet a hölgyek által betöltött különböző szerepekre.

143 Lásd KOZOCSA, *Justh Zsigmond naplója és levelei*.

144 „JUSTH Zsigmond levelei (1890–1892)”, *Magyar Bazár* 30, 4., 6., 8., 12., 16., 20., 24. sz. (1895. jan. 24., febr. 8., febr. 24., márc. 24., ápr. 24., máj. 24., jún. 24.): 9; 17; 25; 41; 57; 74; 89–90. Hivatkozza MÉSZÁROS, *Wohl-nővérek...*, 157, 564. jegyzet

145 Bár számos hölgygel „összeboronálták” ismerősei, és olykor ő maga is írt érzelmeiről, sosem nősült meg. Néhány kutató felveti Justh esetleges homoszexualitásának kérdését is; erre egyértelmű utalást nem találtam.

nyán; soha nem láttuk egymást, de ismertük egymás lelkivilágát, érzéseit, külsejét, betegségeit, örömeit, szenvedéseit. Tíz életet éltünk egymáson keresztül.”¹⁴⁶

Egyenes támlájú karosszékben, byzanci merevséggel ül a századvég legmozgékonyabb szelleme, – kit Mednyánszky László „gőzpóknak” nevezett el – a társaság lelki mótora a korán elhunyt fiatal író. [...] Az ő suggestív ereje vonzott és vitt magával, azt a meleg barátsághullámot is ő árasztotta közénk, mely minden történetesen egymás mellé került szomszéd körül a gondolatok és rokonszenv láncát fűzte. Ő így vélte a kultúrát általában, s a magyar kultúrát különösen – legjobban szolgálni. Bizton el is találta a legjobb módszert, csak egyet felejtett el: összetartó konstruktív erejét valamely utódjára hagyományozni. [...] De most köztünk volt. Szerettük egymást, mert Justh Zsigmond így akarta. Szellemesek voltunk, mert Justh Zsigmond így kívánta.¹⁴⁷

146 FESZTY Árpádné JÓKAI Róza, „Akik elmentek”, in FESZTY Árpádné JÓKAI Róza, *Akik elmentek... A tegnap*, 5–113 (Budapest: Szépmíves, 2017), 85.

147 CZÓBEL Minka, „Bajza-utca 21”, *Koszorú* 5, 3. sz. (1939): 147–152, 149.

„Sok a dolgom, és már írógörcsöm van...”

Levelező közösségek és kéziratosság
Schwimmer Rózsa hagyatékában

Örvendetes, hogy a nőmozgalmak, illetve különböző női szerveződések magyarországi kutatói a nemzetközi trendekhez igazodva az utóbbi néhány évben egyre több időszaki kiadványt dolgoztak és dolgoznak fel. E mellett a legtöbb témával foglalkozó történész, szociológus és irodalmár (kiadott) egyesületi jegyzőkönyveket forgat, ha ezek elérhetők. S bár mindezek természetesen rendkívül értékes információkat tartalmaznak, fontos ezekkel párhuzamosan a kiadatlan levéltári és kéziratári források, például a levelezések tanulmányozása is.

A tanulmányban a Schwimmer Rózsa (1877, Budapest–1948, New York) körül az 1890-es évektől formálódó levelező közösségeket tekintem át nagyvonalakban. E mellett a kéziratosság jelentőségét vizsgálom a New York Public Library-ben őrzött hagyatékán keresztül. Mindez azért indokolt, mivel Schwimmer a húszas éveitől kezdve élete végéig rendkívül kiterjedt levelezést folytatott családjá és közeli barátai mellett a magyarországi és a nemzetközi nő- és békemozgalom ismert, illetve kevésbé ismert vagy mára elfeledett aktivistáival, a korszak világi és egyházi vezetőivel, művészeivel és közéleti személyiségeivel. Ez a levelezés közel 500 dobozban maradt ránk, aminek 2022 előtt hozzávetőlegesen a felét tekintettem át.

Munkámban a következő kérdésekre keresek válaszokat: Miként konstruálódtak azok a levelező közösségek, amelyek Schwimmer életében és karrierjében a legfontosabb szerepet játszották? Miként alakultak át ezek az évek múlásával, s az életútja meghatározóbb fordulópontjainál? Mennyiben foglalt el kitüntetett szerepet e közösségben közel öt évtizeden át a Feministák Egyesülete (1904–1949, Budapest), amelynek szűkebb vezetősége egyben Schwimmer legbizalmasabb baráti körét is jelentette? Rámutatok továbbá arra is, hogy miért kell árnyalnunk a

szakirodalom azon állítását, amely szerint Schwimmernek a Feministák Egyesülete tagjaival való kapcsolata 1918 után kiüresedett vagy megromlott.¹

A fentiekén kívül vizsgálom, hogy milyen súllyal jelennek meg, illetőleg milyen szerepet játszanak a kézzel írott levelek a feldolgozott forrásokban. Fontos kérdések még az alábbiak, amelyekre szintén igyekszem válaszokat keresni: Milyen jellemző vonásai vannak a kézzel és géppel írt leveleknek? Miként jelenik meg a géppel írt levelekben a kéziratosság, illetve milyen konkrét funkciói, megnyilvánulási formái vannak (pl. aláírás, széljegyzetek, rajzok, karikatúrák stb.)?

Excentrikusság felsőfokon: Schwimmer Rózsa

Míg a nyugati nőmozgalom vezető aktivistáinak életrajzai a nemzetközi tudományos- és tudománypszerszerűsítő irodalom – nyugodtan mondhatjuk – slágertémái,² addig róluk méltánytalanul feledkezett meg a hazai történetírás. Igaz ez Schwimmer Rózsa is, akiről néhány, viszonylag rövid tanulmányon, lexikonszócikken és ismeretterjesztő íráson kívül nem olvashatunk semmit.³ Mivel ezek többségének szerzői nem végeztek átfogó forrásfeltárást a Schwimmerről megőrzött magyarországi és külföldi levéltári anyagban, állításaik finomításra, korrekcióra szorulnak. Éppen ezért elengedhetetlennek tartom, hogy az alábbiakban röviden kitérjek Schwimmer életének és munkásságának fontosabb mozzanataira.⁴

1 Korábbi munkámban egy olyan példára is rámutattam, amikor egy konkrét kérdéskört (prostitúció) az aktivisták levelezése teljesen más megvilágításba helyez, mint ahogy azt az egyesületi jegyzőkönyvekben vagy éppen az egyesület hivatalos folyóirataiban a tágabb közvélemény előtt tárlták. CZEFERNER Dóra, *Kultúrmisszió vagy propaganda? Feminista lapok és olvasóik Bécsben és Budapesten* (Budapest: ELKH BTK, 2021), 187–188.

2 Az angolszász világ mellett érvényes ez a kétezres évek németországi és ausztriai nőtörténeti kutatásaira is. Ezek egyik legfontosabb, közös jellemzője a „régí vagy első nőmozgalom” („*alte oder erste Frauenbewegung*”) vezető személyiségeinek újrafelfedezése. E tendencia kiindulópontjaként tekinthetünk Angelika Schaser Helene Lange és Gertrud Bäumer „politikai életközösségéről” írt munkájára (2000). Ide sorolható – többek között – Anita Augspurg életrajza Anna Dünnebiec és Ursula Scheu tollából (2002), Corinna Oesch Yella Hertzka-monográfiája (2014), legutóbb pedig a Johanna Gehmacher, Elisa Heinrich és Oesch tollából származó Käthe Schirmacher-életrajz (2018).

3 E munkákról lásd bővebben CZEFERNER Dóra, *Polgári-liberális, feminista nőszervezetek és sajtójuk az Osztrák–Magyar Monarchiában (1907–1918): Egyesületek, periodikák, tartalomelemzés*, Doktori értekezés (Pécs: PTE BTK, 2020), 28–31.

4 A tanulmány e részének megírásához az osztrák–magyar nőmozgalom 1918 előtti történetét bemutató, sajtó alatt álló kötetem szolgált alapul.

Schwimmer Rózsa, az 1918 előtti magyarországi és nemzetközi feminista mozgalom egyik vezető személyisége 1877. szeptember 11-én látta meg a napvilágot egy vallását nem gyakorló budapesti zsidó családban. A New York-i Közkönyvtárban (New York Public Library, a továbbiakban NYPL) őrzött hagyatékában csupán két apró jel utal a zsidó hitre és szokásrendszere. Az édesapa vállalkozásának bukása után a szülők Rózsával és két fiatalabb testvérével, Franciskával (1880–1963) és Bélával Temesvárra költöztek. A Schwimmer lányok itt végezték elemi és polgári leányiskolai tanulmányaikat. A helyét eleinte nehezen találó, öngyilkos hajlamokkal küzdő fiatal nő az 1890-es évek közepén left otthonra Budapesten. Kenyerét kezdetben nevelőnőként kereste, ami azért tűnt kézenfekvő megélhetési forrásnak, mert a vidékkel összehasonlítva is drágának számító fővárosi lakhatását és ellátását munkáltatói biztosították. Egy vélelmezhető szerelmi csatlódást követően Schwimmer a hivatalnoknői pálya felé orientálódott, amelyen a főváros rohamos gazdasági fejlődése miatt egyre több nő helyezkedett el. Ekkor ismerkedett meg azon nőtársaival, akikkel az 1900-as évek közepétől új alapokra helyezték a magyarországi nőmozgalmat, először a Nőtisztviselők Országos Egyesülete (1896–1919, Budapest, a továbbiakban NOE), majd a Feministák Egyesülete (1904–1949, Budapest, a továbbiakban FE) keretein belül. Sőt, részt vett a Magyarországi Munkásnő Egyesület (1903–1915, Budapest) alapításában is, s néhány évig levelezett a szervezet elnökével, Gárdos Mariskával.

Schwimmer és a NOE-, valamint FE-beli társnői nevéhez nem kisebb teljesítmény köthető, mint a progresszív feminista nőmozgalom életre hívása és innovatív eszméinek terjesztése Budapesten, majd a vidéki városokban. Legközelebbi kollégái és immár Budapesten szerzett barátai az egyesületek ügyes-bajos dolgainak koordinálása mellett nemzetközi karrierépítésében is évtizedeken át támogatták. Glücklich Vilma (1872, Vágújhely–1927, Bécs) például már 1906 végén félig tréfálkozva jegyezte meg egy levélben, hogy „micsoda világhírű néni lesz magából”.⁵ Ezzel arra utalt, hogy a húszas-harmincas éveiben járó társnője kiváló érzékkel építette kapcsolatait a nemzetközi nőmozgalom berkeiben. Újságírói vénájának, hihetetlen motivációjának, illetve kiváló nyelvérzékének köszönhetően már az 1900-as évek kezdetén rangos osztrák és német lapok közölték cikkeit. Rövid idővel később angolszász lapokban is találkozunk írásaival. Ezeket kihasználva bensőséges baráti kapcsolatba került többek között a holland és az egyesült államokbeli nőszervezetek vezetőivel. A karrierépítés e formája egyébként a kor-

5 Glücklich Vilma Schwimmer Rózsának, 1906. nov. 8., New York Public Library Manuscript and Archives Division. Rosika Schwimmer Papers, MssCol 6398. Series I.A. Box 10. (A továbbiakban NYPL RSP I.A.)

szakban egyáltalán nem szokatlan, hiszen a női újságírás fejlődése a nyugati országokhoz hasonlóan Ausztriában és Magyarországon is kart karba öltve haladt a nőmozgalom térnyerésével.⁶

A feminista lapok szerkesztői és magyar szerzői között Schwimmer volt az első, aki nem csupán a hazai, hanem a nemzetközi sajtóban publikált,⁷ illetve aki az 1900-as évek közepétől teljes egészében képes volt megélni újságírói honoráriumából, valamint évente ismétlődő nyugat- és észak-európai, majd USA-beli előadókörútjainak bevételeiből.⁸ Abszolút tudatosnak mondható nemzetközi karrierépítésének eredményeiből a NOE és főként a FE profitált rengeteget. Innovatív meglátásaira még a nemzetközi nőmozgalom egyik legfontosabb ernyőszervezete, az International Woman Suffrage Alliance (1904–, Berlin, a továbbiakban IWSA) vezetői is nyitottnak bizonyultak: az ő kezdeményezésére készült el a szervezet jelvénye és kitűzője, s ő indítványozta hivatalos értesítőjük, a *Ius Suffragii* (1906–1924) publikálását is 1906-ban.⁹

A FE alapítása utáni időszak Schwimmer számára az egyesület első hivatalos lapja, *A Nő és a Társadalom* (1907–1913, Budapest) körüli teendők mellett előadókörutakkal, nőkongresszusok látogatásával telt. *A Nő és a Társadalom* szerkesztőjeként Glücklich – aki az egyes lapszámok kiadásra történő előkészítésében szintén oroszlánrészt vállalt – Schwimmert leveleiben tréfásan éveken át „Tek. [intetes] Szerk.[esztő]”-nek szólította. Schwimmer egyébként 1911-ben kötött házasságot Bedy Béla újságíróval, ám a gyermektelen pár két évvel később a válás mellett döntött. Mivel a hagyatékából Franciskával és Schwimmer személyi asz-

6 Ez a feminista mellett igaz a nőmozgalom keresztényszocialista és szociáldemokrata irányzataira is, hiszen eszméik terjesztésére a sajtótermékek kiváló fórumokként szolgáltak. Németországra lásd Carmen SITTER, „Die eine Hälfte vergift man(n) leicht”: Zur Situation von Journalistinnen in Deutschland unter besonderer Berücksichtigung des 20. Jahrhunderts (Pfaffenweiler: Centaurus, 1998), 109–117. Osztrák–magyar vonatkozásban korántsem volt olyan jelentős a női újságírás előretörése. Erre lásd Elisabeth KLAUS und Ulla WISCHERMANN, „Kriegsdiskurs und Geschlechtsdiskurs: Journalistinnen zum Ersten Weltkrieg”, in *Medien–Krieg–Geschlecht: Affirmationen und Irritationen sozialer Ordnungen*, Hg. Marthina THIELE, Tanja THOMAS und Fabian VIRCHOW, 295–313 (Wiesbaden: Verlag für Sozialwissenschaften, 2010), 66.

7 A teljesség igénye nélkül sorolok fel néhány osztrák és német lapot, amelyekben 1907 előtt cikkeket közölt: *Die Zeit*, *Wiener Mode*, *Arbeiterinnen-Zeitung*, *Neues Frauenleben*, *Illustrierte Frauen-Rundschau*, *Etische Kultur*, *Dokumente des Fortschritts*. A sajtótermékek szerkesztőivel folytatott levelezés-sorozatért lásd NYPL RSP I.A. Box 1–11; A cikkekért lásd NYPL RSP II.A. Box 466. fol. 10; Box 467. fol. 1–3.

8 Ezt azon füzetekből tudjuk, amelyekben bevételeit és kiadásait vezette. (NYPL RSP I.A.) A világháború éveiben már *A Nőben* szociális riportokat publikáló Kovács Lydia is újságírói honoráriumából élt. A szíves közlést Sipos Baláznak köszönöm.

9 *A Nő és a Társadalom* 1, 4. sz. (1907): 64–66.

szisztensével, a szintén magyar származású Edith Wynnerrrel (szül. Weiner, 1915, Budapest–2003, New York) gondosan kiválogatták a Bédyvel váltott leveleket, a frigy felbomlásának okait csak találgathatjuk. A váláshoz Schwimmer lobbanékony természete, esetleg folyamatos külföldi utazásai vezethettek.

Bizonyosan Schwimmer kapcsolati hálójának köszönhető, hogy az IWSA hetedik kongresszusának 1913-ban végül nem Bécs, hanem Budapest adhatott otthont. Az esemény, amely a FE nyugati szervezetek mellé történő felzárkózását erősítette meg, tartós reflektorfénybe állította Schwimmert, hiszen ekkor választották az IWSA egyik vezetőjévé (sajtótitkárává). A tisztséget 1914 januárjától töltötte be Londonban, ami azonban nem gátolta abban, hogy a távolból kövesse nyomon Budapesten maradt társnői munkáját.¹⁰ Londonba költözését követően *A Nő és a Társadalom* utódlapjának, *A Nőnek* (1914–1928, Budapest) a szerkesztési feladatait két közeli munkatársának, Teleki Sándorné Kende Júliának, írói álneven Szikrának (1864, Pest–1937, Budapest) és Pogány Paulának adta át. Ő maga a kevesebb mindennapi feladattal járó felelős szerkesztő posztját őrizte meg. A forrásokból egyértelmű, hogy Schwimmer egy időre ténylegesen hátrébb lépett az egyesület mindennapi ügyeinek koordinálásától és a lapkiadástól.

A háború kirobbanásának hatására Schwimmer pacifista eszméi a korábbiaknál is hevesebben lángoltak fel. A mozgósítást követően azonnal feladta IWSA-beli vezető szerepét,¹¹ s valamennyi európai és tengerentúli kapcsolatát latba vetette a mielőbbi békekötés érdekében. A Henry Ford amerikai milliárdos által finanszírozott békehajó – amely Ford Peace Ship néven vonult be a köztudatba – mellett számos országban tárgyalt az IWSA, valamint 1917/1918 folyamán Károlyi Mihály képviselőjében. Eredményeiről, vagyis azok elmaradásáról meleg hangú, szeretetteljes levelekben számolt be otthon maradt kollégáinak. Így tett 1915. december 4-én is, amikor a Ford Peace Ship (Oscar II), fedélzetén az amerikai elit tagjaival és Schwimmerrel, kifutott New York kikötőjéből, illetve amikor a misszió pár hónap múlva kudarcba fulladt. Ezt követően hazatért Magyarországra, ahol „»A Nő« szerkesztését újra átveszi, de a szerkesztésért járó tiszteletját elfogadni nem akarja. Egyesületünk kötelességének látja, hogy az ő nagyjelentőségű munkáját ne csupán erkölcsi elismeréssel honorálja.”¹²

A háború lezárása után Schwimmert a Károlyi-kormány Svájcba delegálta, ezzel a világ első – akkreditációval ugyan nem rendelkező – női követévé vált.

10 *A FE 1914. febr. 28-i választmányi ülésének jegyzőkönyve. Feministák Egyesülete*, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, P999 2. doboz 3. tétel. (A továbbiakban: MNL OL P999.)

11 Leila J. RUPP, *Worlds of Women: The Making of an International Women's Movement* (New Jersey: Princeton University Press, 1997), 16–18, 28.

12 *A FE 1917. jan. 29-i választmányi ülésének jegyzőkönyve*, MNL OL P999. 2. doboz 3. tétel.

Megbízását 1918/1919 fordulóján Bernben teljesítette, azonban nőként kiváló kapcsolatrendszere ellenére sem tudott jó pozíciókra szert tenni a diplomáciai sakkjátszmában. Mivel nem váltotta be Károlyi Mihály hozzá fűzött reményeit, már 1918 utolsó napjaiban lemondásra kényszerült. A rövidre sikerült berni küldetés – ahonnan Schwimmer végül a Tanácsköztársaság kikiáltása előtti napokban tért vissza Budapestre – egész életére árnyékot vetett. 1920 januárjában a család egy, a forrásokban nem megnevezett barátjának segítségével Kovács Ilona néven jutott Bécsbe, ahova rövid idő elteltével húga, Franciska is követte.¹³ 1921 első felét még bécsi emigrációban töltötték, majd Rotterdamon keresztül szeptember első napjaiban léptek az USA földjére a New York-i Ellis Island ellenőrző állomásán keresztül, amit a dél- és kelet-európai bevándorlók fogadására és szűrésére állítottak fel.¹⁴ Utazásukat és USA-beli letelepedésüket az ismert békemozgalmi aktivista, Lola Maverick Lloyd (1875, Castorville–1944, Winnetka) támogatta, aki haláláig havi rendszerességgel kisebb-nagyobb összegeket folyósított számukra. Pacifista nézeteik miatt Franciskával nem kaphattak amerikai állampolgárságot, irataikban életük végéig a „stateless” (állampolgárság nélküli) bejegyzés szerepelt.¹⁵ Kvázi hontalanként éltek tehát életüket, annak biztos tudatában, hogy többé nem látják Magyarországot.

Mivel sokan régi és „új” hazájában is bolsevik kémként tekintettek Schwimmerre, nehéz volt számára a beilleszkedés. Ugyanakkor az USA-beli megélhetési lehetőségek az európaiaknál jóval kedvezőbbnek bizonyultak, amihez persze az írói tiszteletdíjak és előadói honoráriumok mellett jelentős mértékben hozzájárultak Lola Maverick Lloyd „adományai” is. A testvérek először Chicagóban, majd New Yorkban telepedtek le, ahol a Lloyd család támogatása mellett Schwimmer bevételei mellett Franciska zongoraóráiból tartották fenn magukat.

Schwimmer életében az 1920/1921-es évek után az 1927-es is fordulópontnak tekinthető, hiszen édesanyja mellett ekkor hunyt el Glücklich, aki évtizedeken át legközelebbi magyarországi munkatársnője és bizalmasa volt. A két haláleset lelkileg rendkívüli módon megviselte, ahogy másfél évtizeddel később az is, hogy

13 Schwimmer hamis útleveléért és az emigrációval kapcsolatos hivatalos dokumentumokért lásd RSP X. Box 554, 555.

14 Schwimmer útja családjának és a FE-tagoknak írt leveleiből, illetve naplófeljegyzéseiből rekonstruálható: a hajón első osztályon, „mesésen” utazott, „sokat és jókat” evett, olvasott, valamint hangversenyeken vett részt. Érdekes adalék, hogy az Ellis Island-i adminisztráció során a bevándorlási hatóság egyik tisztviselője a következő kérdést szegezte neki: „Ön az ünnepezt Madame Schwimmer?” vagyis „Are you the celebrated Mme Sch.[wimmer]?” Schwimmer Rózsa levele családjának a hajóról, 1921. aug. 25., NYPL RSP I.A. Box 130. Schwimmer Rózsa levele családjának Rotterdamból és New Yorkból, 1921. aug. 6.; 1921. aug. 26., uo.

15 Uo.

magyarországi társnői közül többen a holokauszt áldozataivá váltak. Mindezek ellenére Schwimmer az amerikai emigrációban mindvégig kiterjedt publikációs és békemozgalmi tevékenységet folytatott: rengeteg folyóiratcikke mellett ránk maradtak az USA-ban tartott előadásainak szövegei is. Munkája jelent meg a házasságról, de jegyzett gyermekkönyvet is. Hosszabb kórházi kezelés után 1948. augusztus 3-án, cukorbetegsége szövődményei miatt hunyt el a New York-i Mount Sinai Hospitalban.

Források

Mielőtt a hagyatékban megőrzött levelek jellegére térek, fontosnak tartom leszögezni a következőt: Schwimmer egyéni tragédiája nem feltétlenül az emigrációs létben, hanem sokkal inkább abban keresendő, hogy az utókor láthatóan szinte teljesen megfeledkezett róla. Pedig ő maga mindent megtett annak érdekében, hogy ez ne következzen be: USA-beli élete szinte minden percét pontosan és tudatosan dokumentálta először magyar, majd angol nyelven, e mellett archiválta cikkeit és beszédeit, sőt az ezekhez készített jegyzeteit is. Hasonló stratégiák figyelhetők meg a Schwimmerrel egyébként az IWSA keretein belül kapcsolatban álló, 14 000 levelet, 500 fotót, valamint összesen 55 naplót és jegyzetfüzetet hátrahagyó Käthe Schirmachernél (1865, Danzig–1930, Merano) is. A radikális nőmozgalomtól a Német Nemzeti Néppártban (Deutschnationale Volkspartei) vállalt képviselői posztig hosszú utat megtett Schirmacher hagyatéka a maga nemében egyedülállónak számít, hiszen az első német nőmozgalom szinte kivétel nélkül zsidó gyökerekkel rendelkező – ám vallásukat nem gyakorló –, s 1933 után menekülésre (emigrációba) kényszerített vezetőinek nem sikerült egységes hagyatékot hátrahagyniuk.

Egészen bizonyos, hogy Schwimmer – csakúgy, mint Schirmacher – érdekes történelmi személyiségnek tartotta magát, hagyatékának tudatos kezelésével pedig alapvetően befolyásolni igyekezett a későbbi történelmi emlékezetet. Mind ezt jól érzékelteti a német *Nachlassbewußtsein* szó, amelyet Johanna Gehmacher, Elisa Heinrich és Corinna Oesch számos ponton említenek a Schirmacher életét feldolgozó, innovatív módszereket alkalmazó kötetükben. E monográfia kulcsfogalmi még a *Selbstpositionierung*, *Selbstmarkierung* és a *Selbsthistorisierung* szavak, amelyek Schirmacher azon stratégiáival függnek össze, hogy milyen módon

kívánta láttatni magát az utókorral.¹⁶ Ezek az attitűdök maradéktalanul érvényesek Schwimmerre is, s egyértelműen tetten érhetők levélváltásaiban és mindennapjairól vezetett jegyzeteiben. Mindkét nő számára egyértelmű volt hagyatékuk jelentősége, s abban is biztosak voltak, hogy a későbbiekben történészek dolgozzák majd fel azokat. Egy fontos különbség van azonban köztük. Míg Schirmacher 63 000 lapból álló hagyatékát – amelyet a Rostocki Egyetemen helyezett letétbe¹⁷ – a Harald Fischer Verlag 2271 mikrofilmkockán hozzáférhetővé tette és többen is feldolgozták, Schwimmerről hosszú ideig szinte teljesen megfeledkezett az utókor.

Schwimmer grafomán attitűdjeiben minden bizonnyal még Schirmachert is túlszárnyalta. Hagyatékában a fentebb említett forrásokon kívül megtalálhatók számlái, bevásárlólistái, olvasmányairól, ki- és bejövő postájáról vagy telefonbeszélgetéseiről vezetett, minden részletre kiterjedő feljegyzései. Még azt is megtudhatjuk, hogy cukorbetegsége miatt milyen diétát követett – általában kisebb, mint nagyobb sikerrel. Fizikai és mentális egészségi állapota mellett önreflektív készségeiről árulkodnak az 1926 után „Medical records” címen félévente / néhány havonta vezetett jegyzetei.¹⁸ Utolsó, 1948. júniusi, sokatmondó naplófeljegyzése pedig a következő: „Sokkal hasznosabb lenne, ha a cikket írnám [az egészségi állapotomról vezetett feljegyzések helyett]. Mindenki olvas cikkeket, de ezeket senki nem fogja...”¹⁹

Schwimmer mindent elkövetett azért is, hogy a FE teljes Budapesten maradt dokumentációját az 1935-ben Mary Ritter Beard (1876–1958) amerikai történésszel és feministával közösen felállított nőmozgalmi archívumba (World Center for Women’s Archives, WCWA) olvassza be. Egy 1939 áprilisában Mellerné Miskolczy Eugéniának (1872, Budapest–1944, Auschwitz), a FE vezetőségi tagjának címzett, angol nyelvű, géppel írt leveléből a következő derül ki:

És most egy nagyon fontos kívánsággal fordulok Önhöz és a Feministákhoz. Megtenné, hogy az archívumát [Mellerné saját egyesületi levelezését] és a Feministák archívumát

16 Johanna GEHMACHER, Elisa HEINRICH und Corinna OESCH, *Käthe Schirmacher: Agitation und autobiographische Praxis zwischen radikaler Frauenbewegung und völkischer Politik* (Wien–Köln–Weimar: Böhlau Verlag, 2018), passim.

17 Schirmacher „politikai-irodalmi hagyaték”-ához (*politisch-literarische Nachlass*) két megjegyzést fűzött: az egyik szerint az anyag „történelmi és kultúrtörténeti értéket képvisel, amelynek a német tudományt kell szolgálnia” („*geschichtlich und kulturgeschichtlich wertvoll, und sollte den deutschen Wissenschaft dienen*”), saját magára pedig a következőképp hivatkozott: „jelentős női jogi aktivista, író, előadó és politikus” („*bedeutende Frauenrechtlerin, Schriftstellerin, Rednerin und Politikerin*”). Uo., 514.

18 Erre lásd pl. *Medical records*, 1926. január, május, december, NYPL RSP I. A. Box 159–161.

19 Schwimmer Rózsa naplófeljegyzése, 1948. jún. 21., NYPL RSP X. Box 586.

szakszerűen becsomagolva elküldi nekem New Yorkba? Ha [Glücklich] Vilma levelezése elérhető, kérem, küldje el azt is. Ne szelektáljon ki semmit! Minden fontos. Fedezni fogom a költségeket, amint tudatja velem azokat. És kérem, foglalkozzon ezzel késedelem nélkül!²⁰

Schwimmer az anyagból végül csak egy doboznyit kapott meg. Ez az 1913. évi kongresszus előkészületeivel kapcsolatos német és olasz nyelvű levelezést tartalmazta.²¹

Abban, hogy a NYPL festői Bryant Park-ban található épületének kéziratára gondolja Schwimmer Rózsa és családja hagyatékát, több tényezőnek is fontos szerepe van. Egyrészt a New York-i évtizedek alatt ő maga is ide járt olvasni, miután az emigráció következtében meg kellett válnia több ezer kötetet kitevő könyvtárának jelentős részétől. Másrészt a WCWA kezdeményezése az 1940-es évek kezdetére megbukott,²² így Schwimmer és Lola Maverick Lloyd egyaránt kellett döntöttek, hogy saját maguk és családjuk irathagyatékát a NYPL gondozására bízzák.²³ Az így létrehozott, 22 sorozatból álló Schwimmer–Lloyd Collection többek között Schwimmer Rózsa 48,8 iratfolyóméterből, mintegy 600 dobozból álló hagyatékát tartalmazza, amely 2007 óta önálló gyűjtemény. Rendszerezésében Schwimmer Franciska mellett Edith Wynnert vett részt, az általuk mellékelt segédletek, illetve esetenként kézírásos, máskor gépelt magyarázó jegyzetek megkönnyítik a kutatók munkáját. A kézírásos jegyzetek ugyanakkor egyes esetekben össze is zavarhatják a történelmet, hiszen közel sem egyértelmű minden esetben, hogy egy-egy megjegyzés melyik nő „tollából” származik. A későbbiekben a Schwimmer svájci fiaskójáról fontos tanulmányt publikáló Péter Pasztor

20 Vagyis: „And now I have a very important request both to you and to the Fem[inists]. Will you please get all your archives and the Fem[inists’]. archives expertly packed and shipped to me to New York. If Vilma [Glücklich]’s papers are available, please send those, too. Don’t weed out anything. Nothing is unimportant. I will take care of the expenses as soon as you let me know. And please attend to it without delay.” Schwimmer Rózsa Mellerné Miskolczy Eugéniának, 1939. febr. 24. és 1939. ápr. 11., MNL OL P999. No. 142, 161.

21 Ezért lásd NYPL RSP I.A. Box 499–500. Ezt követően Schwimmer és Mellerné ekkor már kizárólag géppel írt levelei egy témára, jelesen a zsidó származású Mellerné Magyarországról történő kimenekítésére szorítkoznak. Schwimmer Rózsa Mellerné Miskolczy Eugéniának, 1939. jún. 6., uo. No. 178. 1939 után a budapesti anyagban nincs több Mellernére vonatkozó nyom.

22 Kimbell RELPH, „The World Center for Women’s Archives, 1935–1940”, *Signs* 4, no. 3 (1979): 597–603.

23 A NYPL kéziratárában többek között olyan személyek dokumentumait gondozzák, mint Washington Irving, James Joyce vagy Ezra Pound. Összesen 5500 személy irathagyatékát őriz itt, az anyag teljes terjedelme közel 8840 iratfolyóméter.

is részt vett az anyag újrendezésében.²⁴ Az archívumban elsőként Susan Zimmermann végzett elmélyültebb forrásfeltárást a dualizmus kori magyarországi nőmozgalmak történetéről írt könyvéhez, illetve Leila J. Rupp az IWSA történetéről írt munkájához – ebben viszonylag sok Schwimmer-levelet is idéz.²⁵ Rajtuk kívül Szapor Judit, illetve Kereszty Orsolya és Dagmar Wernitznig dolgoztak az anyagban.²⁶

A tíz sorozatba [series] és 592 dobozba rendezett hagyaték Schwimmer mindennapjainak szinte valamennyi percét dokumentálja. A 462 dobozba gyűjtött levelezés (I.A. sorozat) az 1890-es évektől fiatal kori baráti levélváltásaitól kezdve szinte a halála pillanatáig enged bepillantást személyes és szakmai életének részleteibe. A kutató e helyütt legnagyobb öröme nem csupán a beérkező levelekben, képeslapokban, vizitkártyákban mélyedhet el, hanem az évek előrehaladtával Schwimmer kimenő postájának egyre nagyobb részébe is bepillantást nyerhet. Különösen jól reprezentáltak az alábbi témakörök: a NOE korai működése (amelyben Schwimmer 1908 előtt vezető szerepet vállalt), a FE nemzetközi kapcsolatrendszere,²⁷ *A Nő és a Társadalom* szerkesztésével kapcsolatos feladatok,²⁸ az 1913-as budapesti nőkongresszus szervezése,²⁹ Schwimmer 1914/1915-ös egyesült államokbeli előadókörútja,³⁰ valamint a Ford békehajó története.³¹

Olyan prominens személyiségek leveleire bukkanhatunk az anyagban, mint például Bertha von Suttner, Emmeline Pethick-Lawrence, Margaret Sanger, Lily Braun vagy éppen Giesswein Sándor és Ottokar Czernin. Azon történészek dol-

24 Peter PASTOR, „The Diplomatic Fiasco of the Modern World’s First Woman Ambassador, Rosa Bedy-Schwimmer”, *East European Quarterly* 8, no. 3 (1975): 273–282.

25 Susan ZIMMERMANN, *Die bessere Hälfte? Frauenbewegungen und Frauenbestrebungen im Ungarn der Habsburgermonarchie 1848 bis 1918* (Wien: Promedia, 1999); RUPP, *Worlds of Women...*

26 Lásd pl. Judith SZAPOR, „Sisters of Foes: The Shifting Front Lines of the Hungarian Women’s Movement”, in *Women’s Emancipation Movements in the Nineteenth Century: A European Perspective*, eds. Sylvia PALETSCHEK and Bianca PIETROW-ENNKER, 189–205 (Stanford: Stanford University Press, 2004); Judith SZAPOR, „Who Represents Hungarian Women? The Demise of the Liberal Bourgeois Women’s Rights Movement and the Rise of the Rightwing Women’s Movement in the Aftermath of World War I”, in *Aftermaths of War: Women’s Movements and Female Activists, 1918–1923*, eds. Ingrid SHARP and Matthew STIBBE, 245–267 (Leiden: Brill, 2011); Judith SZAPOR, *Hungarian Women’s Activism in the Wake of the First World War: From Rights to Revanche* (London: Bloomsbury Academic, 2018). Kereszty és Wernitznig állításai több ponton problematikusnak és vitathatónak bizonyultak. Erről lásd CZEFERNER, *Polgári-liberális, feminista...*, passim.

27 NYPL RSP I.A. Box 1–126; RSP VII.A. Box 497 fol. 9–10.; 498 fol. 1–15.; 499 fol. 1–15.

28 NYPL RSP I.A. Box 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35; RSP II.C. Box 480, 481, 482.

29 NYPL RSP VII.C. Box 499 fol. 12–15; 500 fol. 1–9; 501. fol. 1–2.

30 NYPL RSP I.A. Box 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64; RSP II.B. Box 478 fol. 3–4, 6–9.

31 NYPL RSP IV. Box 485 fol 5–14; 486 fol. 1–13; 487 fol. 1–14.

gát, akik az 1921-es amerikai emigráció utáni anyagokat kívánják tanulmányozni, azok a „levélkönyvek” könnyítik meg, amelyeket Schwimmer napi rendszerességgel vezetett, s amelyekben minden egyes beérkező és kimenő levél regisztrálásra került. Amint erre már utaltam, 1927 után hasonló regisztert vezetett telefonbeszélgetéseiről.³² A magánlevelezés gerincét a következő személyektől érkező posta alkotja: Rózsa szülei, húga, Franciska, illetve harmadik testvérük, Béla, akinek 1914–1918 közötti, frontvonalról írt levelei is fennmaradtak. Ő a háború után feleségével és lányával Bécsben telepedett le, s gyakran referált nővérének az ausztriai politikai helyzetről. A korai időszakból számos levél íródott Kubicsek Irma, egy ifjúkori temesvári barátnő tollából, aki végigkövette Schwimmer fiatal, lelkiileg erősen instabilnak mondható éveit. Természetesen meg kell említenünk a Lola Maverick Lloydal és az Edith Wynnerrel való gyakori levélváltásokat is.

A levelek alapján képet kaphatunk Schwimmer politikai és társadalmi problémákkal kapcsolatos nézeteiről, illetve arról, hogy milyen stratégiákat alkalmazott terveinek, éppen aktuális projektjeinek megvalósítására. Részletekbe menő leírások olvashatók barátairól, kollégáiról és ellenségeiről, ezek sok esetben már-már a pletykálgatás határait súrolják. Ennél viszont sokkal lényegesebb az, hogy a levelek alapján betekintést nyerhetünk a korai magyarországi civil szerveződések történetébe, fejlődési sajátosságaiba, illetve abba, hogy a NOE és a FE milyen nehézségekkel szembesültek az első világháború kirobbanásakor, valamint a Monarchiától való elszakadást követően.

Bár e tanulmányban a levelezés áll a fókuszban, talán nem haszontalan tisztázni azt, hogy Schwimmer – néhány fiatal kori, rövid időn belül hamvába halt kísérlettől eltekintve – sosem vezetett klasszikus értelemben vett naplót. Ezzel szemben dátummal ellátott, helyenként kézzel, máskor géppel írott jegyzetpapírok hada maradt ránk a levelei között, amelyekre általában aktuális napi tenni-valóit, találkozóit vagy éppen elintéznivalóit, bevásárló listáit jegyezte fel. A svájci hónapokban apró papírdarabokon szerepelnek az adósságai,³³ cukorbetegsége súlyosbodásával pedig napi öt-hat étkezésre bontott étrendje, kímélő receptjei.

Szintén szükséges kitérni a hagyatéék többi részére is, hiszen ezekben is találunk leveleket. Az anyag II., IV., V–VI., és VIII. sorozatának iratai Schwimmer 1896 és 1948 között Magyarországon, továbbá európai és USA-beli – mind na-

32 NYPL RSP I.B. Box 463, 464, 465.

33 Schwimmer rokonaitól és magyarországi ismerőseitől, elsősorban anyai nagybátyjától, Leopold Katschertől, azaz Kácsér Lipóttól (1853, Csák–1939, Luzern) és a FE-választmány oszlopos tagjától Teleki Sándornétól (és férjétől) volt kénytelen több alkalommal is kölcsönkérni svájci munkavégzése során, mivel a magyar állam nem folyósította fizetésének egy részét. NYPL RSP III. Box 484 fol. 4–12; 485. fol. 1–4.

gyobb számú érdeklődőt vonzó – előadókorútjain tartott beszédeinek piszkozatait, valamint magyar, német és angol nyelvű cikkeit tartalmazzák. Létezik a fentiek mellett egy közel 50 doboznyi önálló anyag, amelyben azok a cikkek szerepelnek, amelyek Schwimmer több évtizedes nőmozgalmi és pacifista tevékenységéről láttak napvilágot. Ebben olyan levelekre bukkanunk, amelyek a cikkekhez történő anyaggyűjtés során keletkeztek.

Külön sorozatba kerültek az 1913-as budapesti IWSA-kongresszus rendezéséhez kötődő források, amelyek gerincét a Magyarországról 1939-ben elküldött levelek adják.³⁴ A rendkívül széles körű külföldi levelezés részleteivel kapcsolatban itt csupán egy dolgot szeretnék megemlíteni: a közel 3000 vendég fogadásával járó esemény megszervezése óriási kihívás elé állította Schwimmert és a FE választmányi tagjaiból felálló szervező bizottságot, a rendezvény eredményes lebonyolítása pedig egyértelműen bizonyította, hogy a hazai feminista mozgalom fejlettségi szintje megközelítette a nyugati országok hasonló profilú szervezeteinek színvonalát.

Alig két doboznyi irat dokumentálja Schwimmer svájci követi munkásságát.³⁵ E források közül a legérdekesebb talán az a több évtizedes levelezés, amelyet Rózsa, majd halála után Franciska folytatott többek között Károlyi Mihállyal, Ágoston Péterrel, Kun Bélával és Kemény Györggyel arról az 1918. novemberi árfolyamon 20 000 svájci frankot kitevő adósságról, amellyel az állam diplomáciai szolgáltatásaiért még tartozott.³⁶

Röviden szükséges utalni arra, hogy Schwimmer életével és munkásságával kapcsolatban több további európai és USA-beli gyűjteményben is találunk leveleket, ám ezek feldolgozására még nem volt alkalmam. Egyrészt szerencsések vagyunk, hogy Schwimmer terve – amint az Mellerné Miskolczy Eugéniának címzett, korábban idézett leveléből kiderül –, amely szerint a FE teljes archívumát, beleértve a választmány néhány tagjának levelezését is, saját, New York-i hagyatékába olvasztotta volna be, sikertelennek bizonyult. Az, hogy a FE 69 doboznyi iratanyaga – beleértve az éves közgyűlések és a választmányi ülések mellett az egyesületi levelezés jelentős részét – végül mégis Budapesten maradt, Mellernének

34 NYPL RSP I.A. Box 500 fol. 1–9; 501 fol. 1–2.

35 NYPL RSP III. Box 484 fol. 4–12; 485 fol. 4–12.

36 A magyar külügyminisztérium Franciska megismételt kérelmét 1948. november 15-én végül elutasította. NYPL RSP III. Box 485 fol. 4. Ezt lásd CZEFERNER Dóra: *Száz éves a Tanácsköztársaság, száz éve tért haza Schwimmer Bernből*, hozzáférés: 2022. 03. 28, doi: <https://schwimmerblog.com/2019/03/22/szaz-eves-a-tanacskozatarsasag-szaz-eve-tert-haza-schwimmer-bernbol/>, valamint: CZEFERNER Dóra: *Diplomáciai fiaskó Bernben*, hozzáférés: 2022. 03. 28, doi: <https://schwimmerblog.com/2019/03/03/diplomaciai-fiasko-bernbol/>

köszönhető. Glücklich Vilmához köthető, önálló levéltári anyag ugyanakkor sajnálatos módon nem maradt ránk, az egyesület tagjaihoz címzett levelei Budapesten és New Yorkban találhatók.

Fontos adalékokkal szolgálnak még Schwimmer kapcsolati hálójának teljeskörű feltárásához azok a levelek, illetve az ezekhez kapcsolódó jegyzetek, amelyek Edith Wynner hagyatékába kerültek át. Ő az 1990-es évek kezdetéig az anyag szaktanácsadójaként is tevékenykedett, és gyűjtötte a Schwimmerről halálát követően megjelent írásokat, cikkeket stb.³⁷ A forrásokat egy általa tervezett Schwimmer-biográfiához igyekezett rendszerezni, amely azonban végül sosem készült el. Vélelmezhető, hogy a Schwimmer-hagyatékából gondosan ki szelektált források, vagy esetleg néhány Bédy Bélára vagy az emigrációs létre tett utalás a jövőben előkerül Wynner iratai közül. A nemzetközi nőmozgalomban vezető szerepet vállaló, s Schwimmerrel évtizedeken át szoros kapcsolatban álló, az IWSA elnöki posztját évtizedeken át betöltő Carrie Chapman Cattnek (1859, Ripon–1947, New Rochelle) részben a NYPL-ben, részben pedig a Washington D. C.-ben található Library of Congress által megőrzött hagyatéka szintén fontos lehet a kutató számára. Ugyanitt található egy sor, Schwimmer svájci diplomáciai küldetésével kapcsolatos irat. Lényeges volna a jövőben Aletta Jacobs (1854, Sappemeer–1929, Baarn), a holland nőmozgalom vezető egyénisége Amszterdamban, az Institute on Gender Equality and Women's History-ban töredékesen elérhető hagyatékának áttekintése. Ez több okból is értékes forrásokkal szolgálhat: egyrészt azért, mert Jacobs Schwimmer életében afféle mentor szerepet töltötte be, másrészt, mivel jelentős részben neki köszönhető, hogy aktívan bekapcsolódott a nemzetközi nőmozgalomba. 1902 és 1915 között rengeteg (jobbára kézzel írt) levelet váltottak egymással. S mivel ez az az időszak, amikor Schwimmer kimenő leveleinek másolatait még nem őrizte meg, az itt elérhető anyagokból közvetlenül képet kaphatnánk, hogy a fiatal, a nőmozgalmi munkában és az életben is helyét kereső nő milyen problémákkal fordult a nála sokkal tapasztaltabb, a holland mellett a nemzetközi nőmozgalomban is kulcsszerepet betöltő Jacobshoz. Végül pedig szükséges volna még a manchesteri IWSA-archívum (The John Rylands Library) egyes sorozatainak áttekintése is.

37 *Edith Wynner Papers*, NYPL, MssCol 17917.

Módszertani kihívások

Néhány évvel ezelőtt bizonyos történészi körökben az a hír röppent fel, hogy megkezdődött a teljes Schwimmer-hagyaték digitalizálása, s az anyag rövid időn belül elérhetővé válhat a NYPL online felületén. Ez a projekt a források jellege és az iratanyag gazdagsága miatt most, és azt gondolom, hogy a jövőben is teljes mértékben megvalósíthatatlan. Ki szeretném emelni emellett, hogy a tökéletesen rendszerezett és megjegyzésekkel ellátott levelek mellett az archívum viszonylag sok olyan, különböző méretű „papírfecnit” őrzött meg, amin Schwimmer tollal vagy ceruzával odavetett, szinte követhetetlen, mára félig-meddig olvashatlanná vált jegyzetei szerepelnek. Továbbá az ilyen irányú munka első lépésében azon több ezer tételből álló, a NYPL kéziratárában elérhető katalóguscédulát kellene a világhálón elérhetővé tenni, amelyek azon személyek neveit tüntetik fel, akikkel Schwimmer az 1890-es évek kezdetétől haláláig levelezett. A levelezőpartnerek neveit tartalmazó online, esetleg kulcsszavas keresővel ellátott katalógus azért is volna hasznos, mivel a kéziratár cédulakatalógusa csak hozzávetőleges információkkal szolgál arra vonatkozóan, hogy adott személy mikor váltott levelet Schwimmerrel. Ennek oka, hogy az idő előrehaladtával egy-egy évkörhöz gyakran 15–20 doboz is kapcsolható. Meg kell említenem még azt is, hogy a katalógus készítője fontos személyeket felejtett ki a listából (a legszembevetőbb számomra az osztrák polgári-liberális nőmozgalom vezetője, Auguste Fickert nevének hiánya volt), a magyar és német nevek között pedig több is hiányosan szerepel.

Ugyanakkor a könyvtár munkatársai elérhetővé tettek a világhálón közel 800 fotót, amelyek többsége az első világháború előtt, kétévente megrendezett nemzetközi nőmozgalmi kongresszusok (Amszterdam, London, Stockholm, illetve Budapest) alkalmából készült.³⁸ Utóbbiak különös értékkel bírnak a magyar nőmozgalom kutatói számára, hiszen a FE több vezetőjéről kizárólag az itt készült képek maradtak az utókorra. Szerencsések vagyunk, mivel Schwimmer és Wynner szinte valamennyi fotó hátsó oldalán (amelyek szintén elérhetők a NYPL digitális archívumában) feltüntették a rajtuk szereplő személyeket.

Többen végeztek már tallózó kutatásokat a Schwimmer-hagyatékban. Szapor Juditon kívül Suzan Zimmermann a magyarországi nőmozgalom 1848 és 1918 közötti történetéről közreadott – sajnálatos módon csak német nyelven megjelent – munkájában Schwimmer 1890–1914 közötti levelezéséből dolgozott fel bi-

38 *Schwimmer–Lloyd Digital Collection*, hozzáférés: 2022. 03. 28, doi: <https://digitalcollections.nypl.org/collections/schwimmer-lloyd-collection/#/?tab=navigation>

zonyos részleteket, amelyek jobbra a FE korai működésére (programok, az egyesület első hivatalos lapjának, a *A Nő és a Társadalom*nak az indulása), valamint a szociáldemokrata nőmozgalommal kialakult ellentétekre fókuszálnak.³⁹ Zimmermann e mellett azon sajtóforrásokat is vizsgálta, amelyek Schwimmer publicisztikai tevékenységére vonatkoznak.⁴⁰ Kereszty Orsolya a FE, valamint *A Nő és a Társadalom*nak a nők informális oktatásában betöltött szerepéről publikált 2011-es kötetében⁴¹ és néhány további tanulmányában részben a FE korai egyesületi iratait tartalmazó anyagot hasznosította.⁴² Ezen kívül – Zimmermannhoz, doktori disszertációja témavezetőjéhez hasonlóan – mintegy 14 doboznyi (többnyire magyar nyelvű anyagot) dolgozott fel a Schwimmer-levelezésből 1910-ig. Röviden tér azonban csak ki a FE, vagyis inkább Schwimmer nemzetközi kapcsolatrendszerére, s e tekintetben is a nyugat-európai és az angolszász vonal dominanciáját (valamint néhány egzotikusnak mondható ázsiai és óceánon túli ország szerepét) hangsúlyozza, utóbbit véleményem szerint túlságosan is.⁴³

A távolságon és az anyag gazdagságán túl azonban még egy fontos tényezőt is ki kell emelnünk, ami a témában született publikációkon végigtekintve több kutató dolgát megnehezítette. A források jelentős része ugyanis a magyar és az angol mellett németül és franciául, kisebb részük olaszul és hollandul íródott. Kérdéses például az, hogy Dagmar Wernitznig – aki a *Women's History Journal* hasábjain megjelent tanulmányában és más munkáiban is egy Schwimmer-életrajz elkészítését jelöli meg céljaként – miként dolgozhatná fel a magyar feminista életét a magyar nyelv ismeretének hiányában.⁴⁴

Én magam azt gondolom, hogy a Schwimmer életét, munkásságát és kapcsolati hálóját rekonstruálni kívánó történész első és legfontosabb feladata a Schwimmer által saját magáról alkotott kép következetes lebontása, illetve ennek a személyi-

39 ZIMMERMANN, *Die bessere Hälfte?*...

40 E tekintetben saját kutatásomat is segítette kutatási eredményeivel. (Zimmermann munkájában e források „M Series”-ként szerepelnek, az anyag újrarendszerezését követő jelzetük: *Rosika Schwimmer Papers*, Series VIII. Personal Press Clippings. Box 503–550.

41 KERESZTY Orsolya, *„A Nő és a Társadalom” a nők művelődéséért (1907–1913)* (Budapest: Magyar Tudománytörténeti Intézet, 2011).

42 NYPL RSP VII. Box 497–499.

43 Az osztrák nőmozgalommal kiépült kapcsolatot pl. csak futólag, az 1913-as budapesti kongresszus és a bécsi előkonferencia kapcsán érinti. KERESZTY, *„A Nő és a Társadalom” a nők művelődéséért...*, 104–120.

44 Dagmar WERNITZNIG, „Out of her Time? Rosika Schwimmer’s Transnational Activism after the First World War”, *Women’s History Review* 26, no. 2 (2017): 262–279.

ségnek a dekonstruálása. E nélkül lehetetlen releváns kutatói kérdések megfogalmazása, differenciálása és azok megválaszolása.⁴⁵

A levelek nyelve

A Schwimmer-hagyatékban olvasható levelek túlnyomó többsége a magyar mellett németül és angolul íródott, ám az évek előrehaladtával sok tekintetben az angol vált a preferált nyelvvé. Schwimmer az elemi és a polgári iskolában német és francia nyelveket tanult, amelyekhez iskolai bizonyítványai és megőrzött füzetei szerint kivételesen jó érzéke volt. Az angol nyelv ismeretének hiánya elsőként az Aletta Jacobs-szal váltott, eleinte kivétel nélkül német nyelvű levelekben mutatkozott meg. Jacobs 1904-től kezdve támogatta Schwimmert abban, hogy az általa németül írt cikkeket angolra fordította, majd pedig nyugat-európai lapoknak küldte őket publikálásra. Érdekességgént megemlítendő viszont, hogy Jacobs német nyelvtudása sem nevezhető épp acélosnak, sorai hemzsegnék a helyesírási, egyeztetési és stilisztikai hibáktól. Őt viszont Schwimmer gót betűs német kézírása állította nem csekély kihívás elé:

Megint újra az átkozott német betűkkel írtad a cikked. Ez olvashatatlan. Ha latin betűkkel lenne írva, ma este minden munkámat félretéve lefordítottam volna és megpróbáltam volna egy jobb folyóiratban publikáltatni. [...] Miért kellene valakinek fél órát keresni egy szótagot, ha vannak olyan betűk, melyeket az egész világ használ és ismer: küldd vissza olyan hamar, amint lehetséges.⁴⁶

Néhány hasonló, ekkor még kizárólag kézzel írt levél, valamint az IWSA 1904. júniusi berlini alapító kongresszusa tudatosította Schwimmerben, hogy komolyabban foglalkoznia kell angoltudásának csiszolásával. Már a FE hivatalos megalapításától angol tanfolyamra járt,⁴⁷ amit az egyesület keretein belül még hosszú

45 Tulajdonképpen ugyanezt tette Johanna Gehmacher és szerzőtársai a Schirmacher-életrajzban, amely e tekintetben alapvető mintát és sorvezetőt nyújt számomra a Schwimmer-hagyaték feldolgozásában.

46 „Da hast du wirklich wieder in die verdammte deutsche Buchstaben dein Artikel geschrieben. Das ist nicht zu lesen. Wenn es in lateinische Buchstaben geschrieben war, hatte ich heute all meine Arbeit liegen lassen um es zu übersetzen und zu probieren es in eine bessere Zeitschrift publiziert zu bekommen. [...] Warum soll man eine halbe Stunde suchen nach eine Syllable [sic!], wenn es Buchstaben gibt welche durch die ganze Welt gebraucht und bekannt sind: Sende es mir so bald wie möglich zurück.” Aletta Jacobs Schwimmer Rózsának, 1904. márc. 5., NYPL RSP I.A. Box 5.

47 Glücklich Vilma Schwimmer Rózsának, 1904. okt., NYPL RSP I.A. Box 5.

éveken keresztül folytatott. A kenyerét angol nyelvtanárként kereső Mellerné az „osztálytermen” kívül is támaszkodhatott, hiszen a még intenzívebb gyakorlás érdekében ezt követően szinte folyamatosan angolul leveleztek egymással. Nyelvi kompetenciáinak gyors javulása pedig természetesen a FE nemzetközi beágyazottságának erősödéséhez és angolszász kapcsolatainak szorosabbá fűzéséhez is hozzájárult. Ennek ellenére Carrie Chapman Catt-nek éveken keresztül szabadkozott hiányos nyelvismeretéről, aki pedig így próbálta nyugtatni fiatalabb társnőjét:

Nem kell elnézést kérnie az angolja miatt. Nincs szüksége arra, hogy olyan keményen dolgozzon azért, hogy teljes mértékben elsajátítsa. Én magam azóta tanulom a németet, amióta hazatértem Berlinből, de az olyan elfoglalt nőnek, mint amilyen én vagyok, sok olyan zavaró tényezővel kell szembenéznie, amelytől bármilyen típusú tanulás bonyolulttá válik. Ha olyan jól tudnék írni németül, mint amilyen jól Ön ír angolul, akkor nagyon lelkes volnék. Mindenesetre kitartó vagyok, és remélem, hogy képes leszek legalább arra, hogy értően olvassak. Ha ez így lesz, akkor talán elutazom Budapestre, hogy meglátogassam a magyar társaságot [a FE-t].⁴⁸

Catt, akit *A Nő és a Társadalom* „nagy vezérünk”-ként aposztrofált, már 1908 folyamán meglátogatta Magyarországot, s viszonylag hosszú időt töltött itt. Ám a források alapján erősen valószínűsíthető, hogy nem igazán boldogult a német nyelvvel sem ekkor, sem pedig a későbbiekben. Budapest mellett Érsekújváron, Nyitrán, Nagyváradon, Temesvárott, Pécsen, Szombathelyen és Pozsonyban beszélt népes publikum előtt, előadásait pedig Glücklich Vilma tolmácsolta angolról magyarra.⁴⁹

Az első világháború kirobbanása után Schwimmer Magyarországon maradt társnőivel is angolul kezdett levelezni, amelynek oka ekkor még – amint az alábbiakból is látszik – a háborús cenzúra kijátszása volt. Schwimmer angol és német nyelven írt leveleiben „Kedves Család”-ként („Liebe Familie” vagy „Dear Family”)

48 Angolul: „You need not apologize for your English. You will not need to work so very hard to quite master it. I have been studying German since I came home from Berlin, but a busy woman, such as I am, has so many interruptions, that study of any kind is difficult. If I could only write German as well as you write English, I should be very much encouraged. Nevertheless, I am persevering, and hope to be able to read at least understandingly. When I do, I shall come over to Budapest and pay the Hungarian society a visit perhaps.” Carrie Chapman Catt Schwimmer Rózsának, 1905. ápr. 22., NYPL RSP I.A. Box 7.

49 *A Nő és a Társadalom* 3, 3. sz. (1909): 33; *A Nagyvárad FE éves jelentése*, MNL OL P999. 1. doboz 2/a tétel. No. 4.

szólította meg tagtársait és csókokkal („Küsse”) búcsúzott tőlük.⁵⁰ Mellerné 1917-ben „Legkedvesebb Schwimmer”-nek („Dearest Schwimmer”) címezte rendkívül részletes beszámolóját, indokolva azt is, hogy miért angolul ír, s egyben kifejezve reményét, hogy Schwimmer a következő hetek során hazatér:

Angolul írok azért, hogy ennek a levélnek ne kelljen két cenzoron keresztül mennie, és tényleg azt *remélem*, hogy időben megkapja [...]. A küldöttség fogadására a jövő héten kerül sor. Két hölgynek kell előkészítenie, másként lehetetlen lenne választ kapni a kérdésre. Nagyszerű volna, ha időben hazaérne. Minden kérdését megválaszoltam már korábban [...]. A 13-i találkozó nagyon sikeres volt, a nagyterem és a galériák is tele voltak. [...] Épp befejeztem a Nők Lapja szerkesztését és holnap talán elmegyek Győrbe valamit elintézni. Vasárnap vissza kell térnem Rákospalotára. A férjem már jobban érzi magát, és vannak híreim a fiamról is. Nagy sietségben, mindörökké az Ön Mellernéje.⁵¹

Soraik, bár formálisnak mondhatók (egymás közt az 1940-es évek elejéig magázó formulákat használtak), meglehetősen szeretetteljesek és aggódó hangvételűek voltak. Többségük természetesen a FE munkáját ecseteli, rendszeresen kérve Schwimmer véleményét bizonyos, az egyesületen belül vitát kiváltott kérdésekben.

A későbbiekben nem elsősorban az USA-ban töltött évtizedek hatására válhatott kiemeltté az angol nyelv szerepe a levelezésben. Mindez sokkal inkább azon stratégiával függhetett össze, hogy Schwimmer miként kívánt emléket állítani saját magának. Vagyis praktikusán úgy gondolhatta, hogy valamely angol-szász országból származó történész fogja halála után feldolgozni hagyatékát, illetve publikálni életrajzát.

50 Schwimmer Rózsa a FE-nek Osnabrückből, 1917. júl. 21–22., NYPL RSP I.A. Box 90.

51 NYPL RSP I.A. Box 86–97. Angolul: „I write you English, that this letter shall not have to pass two censors and *I do hope* you will get it in time [...]. The deputation will be received next week. Two ladies had to go up to arrange it, it was impossible to get an answer otherwise. It would be splendid, if you would be back in time. All your questions I have answered before [...]. The meeting on the 13th was very successful, the great hall and the galleries packed. [...] I have just finished the [editing of] Nők Lapja and may go tomorrow to Győr on an errand. Sunday I must back to Rákospalota. My husband feels better and I had news from my son. In great haste, yours ever Mellerné.” Mellerné Miskolczy Eugénia Schwimmer Rózsának, 1917. júl. 20., uo. Kiemelés az eredetiben. F. Cz. D.

A levelek jellege

Milyen típusú levelek találhatók a Schwimmer-hagyatékban, és ezeknek milyen általános jellemvonásait figyelhetjük meg? Hogyan és mikor kerülnek túlsúlyba a források között a géppel írt levelek, és milyen helyzetekben maradnak meg a kézzel írtak? Miért nem beszélhetünk a kézírás teljes eltűnéséről, illetve milyen funkciókat tölt be a kézírás a géppel írt levelekben?⁵² Az alábbiakban ezekre a kérdésekre igyekszem röviden válaszolni.

A klasszikus családi- és magánlevelek, illetve hivatalos levelek mellett a Schwimmer-hagyatékban számos más típusú írás vehető kézbe. A családtagoknak, egyesületi tagoknak, a nemzetközi nőmozgalom (vezető) aktivistáinak, politikusoknak, közéleti személyiségeknek és művészeknek küldött táviratok hada mellett képeslapokat, képes levelezőlapokat, valamint gyakorta Schwimmer megjegyzéseivel ellátott névjegykártyákat és vizitkártyákat találunk. Már a kezdetektől jellemző, hogy Schwimmer a borítékokat is archiválta. Ugyanakkor az 1910-es évek közepéig a legtöbb esetben csupán beérkező leveleit őrizte meg, a kimenő levelezést csak ezután követhetjük nyomon, évről évre pontosabban. Bizonyos mértékben ugyanakkor az ezt megelőző években is képet kaphatunk arról, hogy mi szerepelt az elküldött levelekben, mivel ezeknek tartalmát gyakorta összefoglalta – ha csak vázaltszerűen is – a napi teendőiről vezetett listákon. A külföldi nőmozgalom vezetőitől többször kapott választójogi jelvényeket, (apró)nyomtatványokat, brosrákat, különböző nő- és békemozgalmi rendezvények és más események meghívóit, rajzokat, cikk-kivágatokat, illetve az aktivistákat ábrázoló fotókat. Ezeket a levelekhez, illetve a borítékokhoz csatolva őrizte meg. Itt szükséges megjegyezni, hogy Schwimmer kézírása élete során mindvégig viszonylag rendezett volt, levelei jól olvashatók. A gondot esetenként azok a ceruzával írt jegyzetek okozzák, amelyek száz év alatt megfakultak vagy sérültek, emiatt alkalmanként nehezen követhetők.

Az 1900-as évek közepéig szinte kizárólag kézzel írt leveleket találunk a hagyatékban, amelyek közül a német nyelvűek, néhány kivételtől eltekintve, gót betűkkel íródtak. Leveleit még Aletta Jacobs is kézzel írta, ám Carrie Chapman Catt

52 Az ezen elemzési szempontrendszerekre Török Zsuzsa hívta fel a figyelmem, amit ezúton is köszönök. Kialakításuk során az alábbi irodalomra támaszkodtam: Roger CHARTIER et al., *Correspondence: Models of Letter-writing from the Middle Ages to the Nineteenth Century* (Oxford: Polity Press, 1997); George JUSTICE and Nathan TINKER, eds., *Women's Writing and the Circulation of Ideas* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002); Martyn LYONS, *The Typewriter Century: A Cultural History of Writing Practices* (Toronto–Buffalo–London: University of Toronto Press, 2021); GEHMACHER, HEINRICH und OESCH, *Käthe Schirmacher: Agitation....*

természetesen gépelt leveleket küldött Schwimmernek, amelyeket kézzel írt alá. Catt többször panaszkodott Schwimmernek, amikor az IWSA-levelezés kézben tartására új gépírónőt kezdett foglalkoztatni, hiszen nekik általában meggyűlt a bajuk az idegen hangzású nevek és helyek leírásával.

A géppel írt levelek 1905 után, vagyis a FE alapítását követően kezdenek nagyobb számban megjelenni a hagyatékban, s az 1920-as évekre egyértelműen túlsúlyba kerülnek. Megjelenésük minden bizonnyal annak tudható be, hogy mind a NOE, mind pedig a FE – a kor elvárásainak megfelelően – az egyesületi levelezéssel kapcsolatos feladatok ellátására titkárnőt alkalmazott.⁵³ A FE-ben először 1906-ban találunk konkrét költségvetési tételt „irodai költség, alkalmazott” címen, amelyre ekkor 2378,74 koronát szántak.⁵⁴ A FE-ben és a NOE-ban emellett indítottak gyors- és gépírói szaktanfolyamokat, amelyek az egyesületi évek dinamikájához illeszkedve januártól ápriliséig, illetve szeptembertől decemberig tartottak, s amelyeken természetesen a tagok is részt vehettek. Ezeken a jelentkezők 2 korona beiratkozási és 4 korona tandíj fejében vehettek részt. A kurzusokon igyekeztek tanulóbarát környezetet teremteni: a források szerint a túljelentkezés ellenére az oktatás kis csoportokban folyt, vizsgával zárult, a „diákok” teljesítményükről részletes értékelést és bizonyítványt kaptak.⁵⁵ Az egyesületi statisztikákon végigtekintve ezek a tanfolyamok bizonyultak a legnépesebbnek: félévente 50-60 fő látogatta őket, ami korántsem tekinthető kis csoportnak. A különböző nyelvórák (angol, német, eszperantó, német levelezés) látogatottsága eltörpült ezekhez képest. Arról hallgatnak a források, hogy logisztikailag miként szervezték meg ezeket. Azt tudjuk, hogy a NOE és a FE közös egyesületi helyiségében egyetlen (!) írógép kapott helyet – amelyen a NOE és a FE tagságához tartozó tisztviselő-nők előzetes regisztrációt követően az egyesületek „hivatalos óráiban” gyakorolhattak –, ám egy-egy népes kurzus lebonyolításához ez bizonyosan nem volt elég.

Már csak hivatalnoknői munkájából adódóan is bizonyos tehát, hogy Schwimmer tudott gépelni. Leveleit azonban nem maga gépelte, hanem eleinte az egyesületben alkalmazott gépírónő, később, az emigrációban töltött évek alatt húga, Franciska, majd egy hivatásos gépírónő, illetve Edith Wynner. Megemlítenéd, hogy gyakran ezeken a gépelt leveleken is olvashatunk hosszabb-rövidebb, kézzel írt kiegészítéseket. Ezek a pár bekezdésből álló szövegek általában akkor kerültek a levelekre, amikor Schwimmer már a lezárásuk után szükségesnek lát-

53 Arról, hogy a gépírónő miként vált a korszak „kulturális szimbólumává” lásd LYONS, *The Typewriter Century...*, 49–66.

54 *A FE pénztári kimutatása az 1906-os évből*, MNL OL P999 2. doboz 3. tétel.

55 A NOE és a FE közös tanfolyamait 1906-ban „192 növendék látogatta. Könyvvitel: 12, gyorsírás: 57, gépírás: 58, német nyelvtan: 38, angol: 5, eszperantó: 22.” *A Nő és a Társadalom* 1, 5. sz. (1907): 89.

ta még valamivel kiegészíteni mondanivalóját. Az aláírás kivétel nélkül minden esetben kézírással került a levelekre. Az évek előrehaladtával a FE legaktívabb választmányi tagjai közti levelezésben is egyre több géppel írt levelet találunk, ám a Glücklicherhel váltott levelek jellemzően mindvégig kézzel íródtak. Ugyanez érvényes a Schwimmer család tagjainak levelezésére is.

Az egyesületi levelezés tekintetében egy érdekesség is kiemelhető. Schwimmer előadókörútjai alkalmával – feltehetően időtakarékoság céljából – nem önálló levelek formájában tartotta a kapcsolatot a legközelebbi társnőivel, hanem egy-egy levélben szólította meg őket. Ezekre Glücklicher, valamint Gergely Janka és Wilhelm Szidónia, a FE választmányának tagjai, közös levelekben válaszoltak, amelyeket gyakran több napig írtak az egyesületben. Ilyenkor az egyes bekezdések alatt sokszor aláírás sem szerepel, csupán az írásképp alapján következtethetünk arra, hogy az adott gondolat éppen kitől származott.

Végül pedig még egy levéltípust szükséges kiemelni, amelyből Schwimmer az évek előrehaladtával és ismertségének növekedésével egyre többet kapott. Ez azon levelek csoportja, amelyeket a nőmozgalom számára ismeretlen nők írtak, s amelyekben különböző kérdésekkel fordultak hozzá, illetve problémáikban kértek segítséget.⁵⁶ Eleinte, amikor Schwimmer a NOE keretein belül állásközvetítéssel kezdett foglalkozni, általában álláskereső nők intéztek hozzá leveleket, vagy esetleg olyanok, akik nem voltak tisztában azzal, hogy milyen területeken helyezkedhetnek el. Később – a FE munkaközvetítő irodájának (Gyakorlati Tanácsadó) és Pályaválasztási Tanácsadójának létrejötté után – e levelek helyét azon nők levelei vették át, akik vidéken vagy külföldön hallották Schwimmer egy-egy előadását, amelyeken vehemens szónoklataival gyakorolt hatást a hallgatóságra. Számos olyan levél maradt ránk, amelyben Budapesten kívül élő nők érdeklődtek a vidéki egyesületek alapításának lehetőségeiről, illetve az ehhez kapcsolódó gyakorlati feladatokról. Viszont olyan levelekkel is találkozunk, amelyek szerzői egy-egy nehezebb élethelyzetben mesélték el családi, munkahelyi vagy jogi problémáikat, s tanácsot vagy megoldási javaslatot kértek.

56 Azon általános jellemvonásokért, amelyeket a nőmozgalom előtt ismeretlen nők vezető nőmozgalmi aktivistáknak címzett levelei tartalmaznak lásd Corinna OESCH, „Frauen schreiben an Frauenbewegungsaktivistinnen, ~1870–1930: Briefliche Beziehungen zwischen Öffentlichkeit, Celebritykult und unterstützenden Praktiken”, in *Schreiben über Frauenbeziehungen: Konstellationen, Räume, Texte*, Hg. Monika BEDNARCZUK und Justyna GÓRNY (Leipzig: Harrassowitz, várható megjelenés: 2022); Corinna OESCH, „Gegen die Maskulinisierung von Staatsbürgerschaft und Wahlrecht. Die Flugschrift »Gleichstellung aller Rechte der Männer mit den Frauen; oder: Die Frauen als Wähler, Deputierte und Volksvertreter. Beitrag zum Themenschwerpunkt Europäische Geschichte – Geschlechtergeschichte«”, *Themenportal Europäische Geschichte* (várható megjelenés: 2022).

A Schwimmer körül formálódó levelező közösségek

Miként konstruálódtak azok a levelező közösségek, amelyek Schwimmer életében és karrierjében a legfontosabb szerepet játszották? Miként alakultak át ezek az évek előrehaladtával, esetleg életútja fordulópontjainál? E fordulópontok alatt a következő eseményeket értem: végleges Budapestre költözése az 1890-es évek közepén, mind intenzívebbé váló részvétele a magyarországi nőszervezetek munkájában az 1890-es évek második felében, tevékenysége a nemzetközi nőmozgalomban 1902-től, a budapesti IWSA kongresszus előkészítésével és lebonyolításával kapcsolatos feladatok 1911–1913 között, az első világháború kirobbanása, svájci diplomáciai szolgálata, ausztriai, majd USA-beli emigrációja. A korábbi szakirodalom állításait figyelembe véve kérdéses továbbá, hogy mennyiben foglalt el kitüntetett szerepet e közösségben közel öt évtizeden át a FE, amelynek szűkebb vezetősége egyúttal Schwimmer bizalmas baráti körét is jelentette. Természetesen lehetetlen e tanulmányon belül a Schwimmer körül formálódott levelező közösségek átfogó ismertetése, ezért az alábbiakban csupán a FE-tagok között folytatott levelezést emelem ki részletesebben, konkrét példákat hozva a levélváltásokból.

Fiatal évek

Schwimmer fiatal éveibe kizárólag a már említett barátnő, Kubicsek Irma levelei által tekinthetünk be. Ezek alapján kirajzolódnak már ekkor megmutatkozó excentrikus jelleméből fakadó konfliktusai, illetve búskomorsága. Röviden képet kaphatunk Budapestre költözését követően kibontakozó morfiumfüggőségéről, illetve arról, hogy egy-egy borúsabb időszakában alkoholproblémái keserítették meg mindennapjait.⁵⁷ A fiatalkori barátnő utalásai szerint Schwimmer lelkileg labilis személyiség volt, aki élete minden percében elismerésre szomjazott. Kubicsek egy alkalommal így írt: „és remélem, hogy egészséged ma már teljesen helyre van állítva, különben még egy igazi részeges csapodár válik belőled, ha még tovább

57 Schwimmer egyik rajzából derül ki, hogy alig húszévesen, 1897-ben, Temesvárra történt rövid visszaköltözése alkalmával már a halál gondolata foglalkoztatta. Részletgazdag, jó kézügyességgel megtervezett síremlékét két Dávid-csillaggal (!) díszítette. Sírfeliratnak a következőt szánta: „Itt nyugszik Rozika Schwimmer, aki az életben olyan sokat vesztett, hogy emiatt életét vesztette.” Azaz: „Hier ruht: Rozika Schwimmer, die im Leben so viel verlor, dass sie deswegen Ihr Leben verlor.” (NYPL RSP I.A. Box 1.) A hagyatékban egyébként viszonylag sok rajz található. A naplófeljegyzésekre és a levelekre skicelt önarcképek és egészalakos portrék mellett alkalmanként társnőit is lerajzolta.

folytatod az ivást. Kár volna érted.”⁵⁸ Amint az alábbi Kubicsek-levélből kiderül, Schwimmer azon hányattatásairól is beszámolt neki, amelyek nevelőnői munkája után immár tisztviselőnként érték:

Örülj édesem, hogy megszabadultál ilyen rövid idő után, mert tudom, te nem lettél volna oly bátor neki fölmondani egyhamar. De [...] okosabb, ha ismét nevelőnőnek mész álásba, [...] mintsem mint hivatalnoknő, mivel így még külön lakásról és ellátásról is kell gondoskodni – ha csak nem nagynénéddel [Kácser Lipóttal és feleségével] lakhatsz – és nem hiszem, hogy oly jól fizetnek.⁵⁹

Sajnos Schwimmer levelei a korai időszakból csak elvétve maradtak ránk, így fiatalkori nehézségeiről nem kapunk részletesebb képet.

Egyesületi levelezés feminista módra 1920 előtt

A hagyaték gerincét természetesen a magyar és a nemzetközi nő- és békemozgalom aktivistáival váltott levelek jelentik. Magyar vonatkozásban itt két tendencia látszik kirajzolódni, amelyek megértéséhez három dolgot kell tisztáznunk: Schwimmer 1897-től – azaz húszéves korától – tagja, 1899 áprilisától alelnöke, 1901 májusától 1908-ig pedig elnöke volt a NOE-nek. 1900 májusában lemondott az alelnökségről, ám ezt az egyesület válaszmánya nem fogadta el.⁶⁰ Sűrűsödő külföldi utazásai mellett bizonyosan a FE-ben, valamint *A Nő és a Társadalom* szerkesztésében vállalt munka sarkallta végül a NOE-beli pozíciójának feladására. Ezt követően csupán a válaszmány tagjaként működött.⁶¹ Látnunk kell emellett azt is, hogy a két szervezet tagságában és válaszmányában számos átfedést találunk egészen a NOE 1919-es megszűnésének pillanatáig. Fontos továbbá a FE és a NOE között az 1913 nyarán felszínre törő ellentét. A konfliktus látszólag *A Nő és a Társadalom* publikálása mentén eszkalálódott, amely ekkor még a két szervezet közös lapkiadási projektje volt. Ugyanakkor a teljes képhez

58 Kubicsek Irma Schwimmer Rózsának, 1894. máj. 9., NYPL RSP Box 1.A.; Schwimmer morfumfüggőségére egy ízben Aletta Jacobs reflektált. (Aletta Jacobs Schwimmer Rózsának, 1905. febr. 16. NYPL RSP I.A. Box 7.) Ezzel és Schwimmer fiatal éveit során kérdéses szexuális orientációjával kapcsolatos további részletekért lásd CZEFERNER Dóra, „A New York-i Schwimmer Rózsa-hagyaték jelentősége”, *Levéltári Közlemények* 95, 1. sz. (2018): 157–169.

59 Kubicsek Irma Schwimmer Rózsának, 1896. jan. 28., NYPL RSP I.A. Box 1.

60 A Női Tisztviselők Országos Egyesülete Schwimmer Rózsának, 1900. máj. 7., NYPL RSP I.A. Box 2.

61 *A Nő és a Társadalom* 1, 5. sz. (1908): 87.

az is hozzátartozik, hogy a júniusi IWSA kongresszus sokkal inkább a FE érdekeit szolgálta, mint a Nőtisztviselőket, akik az „ügy” transznacionális dimenzióiból csupán közvetve vették ki részüket.⁶² A két egyesület közti vitás kérdéseket ekkor végül Glücklich diplomáciai érzékének köszönhetően az őszi hónapokban sikerült rendezni, a világháború kirobbanása pedig ismét közel hozta egymáshoz a két csoportot. A NOE 1919. áprilisi megszűnése viszont már végleges szakítást jelentett például Gergely Jankával, aki 1908, azaz Schwimmer lemondása óta töltötte be az egyesület elnöki posztját. Ennek oka, hogy a feloszlott szervezet tagságának, sőt vezetőségének egy része (Gergely mellett Willhelm Szidónia főtitkár, aki korábban a FE választmányának is oszlopos tagja volt) 1918 végén a Kommunisták Magyarországi Pártjához csatlakozott.⁶³

Schwimmer személyes- és munkakapcsolata a FE választmányával ugyanakkor élete végéig kiváló volt, sőt a levelekből sok esetben életre szóló barátságok képe rajzolódik ki. Glücklich Vilmával közös munkájuk első írásos nyoma 1901-re datálható.⁶⁴ Schwimmernek és Glücklichnek az egyesület ügyes-bajos dolgaival kapcsolatos üzenetváltásai 1914 januárjáig szinte mindennaposak voltak, függetlenül attól, hogy épp mindketten Budapesten tartózkodtak-e. Leveleikből és kártyáikból nyilvánvaló, hogy Schwimmer lobbánékony személyiségét – amellyel rövid időn belül a „mozgalom arcává vált”⁶⁵ – kitűnően ellensúlyozta Glücklich nyugodt, megfontolt jelleme. Levélváltásaik a világháború kirobbanását követően ritkultak, ám korántsem maradtak el.

A ránk maradt – nyugodtan mondhatjuk – levéláradatból egyértelmű, hogy a FE-választmány tagjai között az évek előrehaladtával rendkívül jó kollegiális és baráti viszony fűződött.⁶⁶ S hogy mi ennek az oka? Egyrésztől bizonyosan az, hogy Schwimmer, Glücklich, valamint a választmányban 1918 előtt szintén helyet foglaló Gergely és Willhelm mindnyájan vidéki zsidó családokból érkeztek a fővárosba. A fiatalon, kevéssé kiforrott jellemmel szerzett közös tapasztalatok, a dolgozó nőként, jobbára hivatalnoknőként és tanító/tanárnőként ért sérelmek tartósan összefűzték őket, és szoros köteléket formáltak köztük. Mivel mindany-

62 Vö. Susan ZIMMERMANN, „Hogyan lettek feministák? Gárdos Mariska és Schwimmer Rózsika a századforduló Magyarországon”, *Eszmélet* 32, 8. sz. (1996): 57–92.

63 Többen ugyanakkor a FE-be történő belépést választották, és aktívak maradtak egészen az egyesület megszűnéséig. NAGYNÉ SZEGVÁRI Katalin, *Út a női egyenjogúsághoz* (Budapest: Magyar Nők Országos Tanácsa – Kossuth Kiadó, 1981), 96.

64 Ekkor Glücklich rosszullette panaszkodva egy béli belépőjegyet küldött vissza. Glücklich Vilma Schwimmer Rózsának, 1901., NYPL RSP I.A. Box 2.

65 SZAPOR, *Hungarian Women's Activism...*, 19.

66 Vö. ZIMMERMANN, „Hogyan lettek feministák?...”, 57–92.

nyian gyermektelenek maradtak, viszonylag sok időt töltöttek egymással. Ez az idő pedig nem csupán az egyesületi munkára korlátozódott, hiszen rendszeresen jártak kirándulni, sétálni vagy épp közös ebédekre, vacsorákra.

A leveleken végigtekintve egyértelműen Glücklich volt a legfegyelmetettebb a négy nő között. Gergely és Willhelm csapongó jellemmel bírtak, ami főleg eleinte esetenként Schwimmerre is jellemző volt. A négy nő akkor is folyamatosan levelezett, ha mindannyian Budapesten tartózkodtak, ám pár napig nem találkoztak. Az „ügy” mellett állandó témaként saját maguk vagy szüleik egészségi állapota, Schwimmer előadókörútjai szolgáltak. Kötelességeik mellett persze nem vonták meg maguktól a diszkrét pletykálkodás örömeit sem. Kezdetben a Magyarországi Nőegyesületek Szövetsége (1904–?, Budapest) és vezetője, Rosenberg Augusztina (1859–1946) szolgáltatta a témát, akit egy alkalommal „szemtelen”-nek, sőt „hazug”-nak bélyegeztek.⁶⁷ Gyakran tettek csípős megjegyzéseket a külföldi nőmozgalom vezetőire és természetesen a politikusokra is. Példaként álljon itt egy teljesen megszokott levél Glücklich és Gergely tollából, amiben Käthe Schirmacher 1906-os budapesti előadásáról számoltak be Schwimmernek úgy, hogy biztosan mosolyt csaltak az arcára:

Kedves Schwimmer! A Willhelm azt mondja, hogy Maga nagyon fog búsulni, ha ceruzával írok, de a tollért legalább 20 lépést kellene menni, a mitől Isten mentsen. [...] A változatosság kedvéért most Willhelm beteg. Torokfájás stb. lelé. Tegnap este tanácsunk volt. Rém buta és unalmas. Grossi [a nevét Grossmann-ról magyarosító Gergely Janka beceneve].

Ugyanezen a levélpapíron következnek Glücklich sorai:

Brémába címzett [...] levelemet remélhetőleg megkapta, újra megírnom lehetetlen, küszködöm a mostani kétségbeesítő náthával. Schirmacher fényesen beütött [...] [Adele] Schreiber [1872, Bécs–1957, Herrliberg, a Bund deutscher Frauenverein egyik vezetője, a Bund für Mutterschutz egyik alapítója, a *Die Staatsbürgerin* című lap szerkesztője] kapitány is felszólalt, utána Rosenbergnél volt tea, kis, unalmas társaságban, Perczelné [Kozma Flóra, 1864, Baracska–1925, Budapest, a FE választmányi tagja] csacsi, de jól fejlődik, most abolíciós irodalmat olvas helyettem. [...] Mellerné nagyon buzgó, Pogány [Paula, szintén a FE választmányi tagja] remélhetőleg csinál egy kis rendet, én irtózatossá lusta és örökösen fáradt vagyok. Vilma.⁶⁸

67 Glücklich Vilma Schwimmer Rózsának, 1906. okt. 30., NYPL RSP I.A. Box 10.

68 Gergely Janka és Glücklich Vilma Schwimmer Rózsának, 1906 máj., NYPL RSP I.A. Box 9.

A Nő és a Társadalom címadásával kapcsolatos tárgyalások eredményeiről Schwimmer szintén levélben értesülhetett, hiszen 1906 őszén épp németországi előadókörúton volt, illetve az ekkor éppen férjét gyászoló Aletta Jacobsot látogatta meg Amszterdamban. A lehetséges címek listáján a következő, esetenként megmosolyogtató javaslatokat olvashatjuk (amiket nyilván nem gondoltak komolyan): „A Tavasz, Aggszüzek, Rügyfakadás [...], Törekvés, Intő, Ébredés, Függetlenség, Független Asszony, Lámpa, Csillag, Hold [...], Élesztő, A bajusz, Igaz emberek, Emberek, Állatok, Egyenlítő, Északi fény [az utóbbi három Gergely ötlete volt].” Alább ez olvasható: „Grossi intenzíven gondolkodik, Vilma is gondolkodik”. Ötleteik: „Hírnök, Hírharsona, Kemnitzer utca és vidéke [itt kapott helyet az egyesületi helyiségük ekkoriban], Értesítő, Jobb idők, Fejlődés, Oszlop, Lécz, Fokról Fokra, A jövő nemzedék [...], Küzdelem, Bátisan előre (Vilma), Erő, Erő, Egészség.”

Willhelm a következőt fűzte ugyanezen levélhez: „Én kijelentem, most éjfélkor, Glücklichéknél, hogy előbb haza nem megyek, míg cím nincs.” Alább pedig ismét Glücklich sorai olvashatók:

A lap legutolsó, talán már végleges címe: Új irány. Rég nem verekedtünk annyit, mint a címkérdésben. A magyarosság, jó hangzás stb. nevében csak hogy fel nem faltuk egymást. Gerster [Miklós, a FE választmányának tagja] a legszűkebb famílián túl a legjobban lelkesedik, Wilhelm olyan ordítást vitt véghez [...], hogy csoda. Két napja nem voltam iskolában [tanítani], mert megbetegedtem.⁶⁹

Az információáramlás intenzitását és a levelek gyakoriságát mutatja Wilhelm egy nappal később kelt levele:

Czímre nézve nem tudunk megegyezni, higgye el, hogy már egészen belekábultam. Az emberek azzal vigasztaltak, hogy ez mindig így van. Mégis jó, hiába, hogy Maga Schw. [immer] R.[ózsá]-nak én meg W.[illhelm] Szidóniának születtem. Még most sem volna nevünk, ha választanunk kellett volna.⁷⁰

Két nappal később Glücklich az alábbiakat adta hírül:

69 Gergely Janka, Glücklich Vilma és Wilhelm Szidónia Schwimmer Rózsának, 1906. nov. 8., NYPL RSP I.A. Box 10.

70 Wilhelm Szidónia Schwimmer Rózsának, 1906. nov. 9., uo.

A vajúdas utolsó stációjában vagyunk. Reméljük, műtét nélkül fog megszületni [a lap]. „A Nő és a Társadalom”, vagy tudom is én micsoda, és hogy nem lesz szörnyszülött. A dajka addig táplálkozzék jól. Szíves üdvözetet küld a buta, lusta és még hozzá rekedt ügyvezető.⁷¹

A FE-ben még az 1913. évi IWSA-kongresszus szervezési kihívásai sem mentek a vezetőségi tagok kapcsolatának rovására, s bár Schwimmer ebben az időszakban kifejezetten domináns karakterré érett, magatartása korántsem eredményezte egyesületen belüli elszigetelődését vagy a tagtársakkal való viszonyának megromlását. Az egyesületi helyiségekben vagy a kötetlen nyári összejöveteleken uralkodó derű a levelezésből is érzékelhető egészen az első világháború kirobbanásának pillanatáig. A FE választmányi tagjainak, Glücklich Vilmának, Pogány Paulának és Spády Adélnak a tollából származó levelek, amelyek a háborús években megritkultak, ám távolról sem maradtak el, a továbbiakban is meleg, szeretetteljes, néhol aggódó hangvételűek.⁷² Azt, hogy a hónapokon át tengerentúli előadókörúton tartózkodó, valamint a háborús békemozgalomban vezető szerepet vállaló Schwimmert mennyire várták haza a társnői, mi sem bizonyítja jobban, mint *A Nő* egyik 1916-os cikke, melyben a szerkesztők már-már túlcserélődő örömeiket fejezik ki azon alkalomból, hogy vezetőjük hazalátogat a (végül betiltott) júniusi feminista kongresszusra.⁷³ Mindez pedig azt jelenti, hogy például Dagmar Wernitznig hibásan ítéli meg Schwimmer pozícióját a magyar nőmozgalomban az első világháború kirobbanása utáni időszakban. Állítása szerint ugyanis Schwimmer 1914 után fokozatosan elszigetelődött a hazai (és a nemzetközi) nőmozgalmon belül, amit véleménye szerint csak tovább erősített az, hogy 1920 elején végleg elhagyta Magyarországot.⁷⁴ Az általam feldolgozott dokumentumok azonban mindennek ellentmondanak.

Nemzetközi színtér és emigráció

Schwimmernek a nemzetközi nőmozgalomban kiépített kivételes kapcsolatrendszer vonatkozásában az látszik kirajzolódni, hogy az Aletta Jacobshoz fűződő közeli baráti kapcsolata 1914/1915 fordulójától egy békemozgalomhoz kapcsol-

71 Glücklich Vilma Schwimmer Rózsának, 1906. nov. 11., uo.

72 NYPL RSP I.A. Box 86–97.

73 *A Nő* 3, 6. sz. (1916): 87; Lásd még SZAPOR, *Hungarian Women's Activism...*, 2–3. fejezet, 35–85.

74 WERNITZNIG, „Out of her Time?...”.

lódó véleménykülönbség miatt kiüresedett, s levélváltásaik szinte teljesen megszűntek. Ugyanakkor Schwimmer élete végéig levelezésben állt az IWSA-n belül egyébként ténylegesen fokozatosan elszigetelődött Carrie Chapman Catt-tel, aki többek között az amerikai állampolgárságért folytatott több éves küzdelemben is praktikus és fontos tanácsokkal látta el korábbi társnőjét.⁷⁵

Nő- és békemozgalmi tevékenységét Schwimmer, amint a korábbiakban már utaltam rá, egyáltalán nem hanyagolta el az USA-beli emigrációban sem: magyarországi kollégái és a nyugat-európai nőmozgalom vezetői mellett továbbra is viszonylag szoros kapcsolatban állt az IWSA, az ICW és az 1915-ben Hágában felálló Women's International League for Peace and Freedom vezetésével. Levelezőpartnerei közt 1918 után nem csupán nőmozgalmi aktivistákat, hanem olyan politikusokat és közéleti személyiségeket találunk, mint Herbert Hoover, Kéthly Anna, Lenin, Winston Churchill, Thomas Mann, Kodály Zoltán vagy Ady Endre. Az éles szemű kutató figyelmét nem kerülik el a Sztálinnal, Karl Liebknechttel vagy Charlie Chaplinnal és Albert Einsteinnel váltott levelei sem. A levelek mellett időskori fotóiból is látható, hogy közeli kapcsolatban állt Margaret Sanger amerikai aktivistával, aki a fogamzásgátló eszközök népszerűsítése mellett a korszakban úttörő módon foglalkozott szexedukációval.⁷⁶ A svájci fiaskó után haláláig levelezett Károlyi Mihállyal és feleségével is.⁷⁷ E mellett kiterjedt kapcsolatokat ápolt a New Yorkba és az USA egyéb államaiba emigrált magyarokkal.

Látnunk kell, hogy Schwimmer 1920 előtti szoros osztrák kapcsolatainak sem fordított hátat az emigrációban: Lovas Renée (Renáta), egy ideig Bécsben élő nőmozgalmi aktivistával folytatott levelezéséből rekonstruálható, hogy a FE és Schwimmer miként segítette a zsidó származású nők ausztriai (elsősorban bécsi) egyetemi tanulmányait. Az ugyancsak Bécsben élő öccsével, Bélával váltott levelekből pedig kirajzolódik, hogy figyelemmel kísérte az osztrák belpolitikai életet, amire rendszeresen reflektált naplófeljegyzéseiben is. Az 1918 előtti legjelentősebb osztrák polgári-liberális szervezet, az Allgemeiner Österreichischer Frauenverein (1893–1922, Bécs) vezetésével sem szakította meg a kapcsolatot: 1920-ban bekövetkezett haláláig Leopoldine Kulkával (1872, Bécs – 1920, Bécs) állt kapcsolatban, majd az 1920. június 6–12. között Genfben megrendezett IWSA-kongresszuson az egyesület vezetőjeként felbukkanó – s a német nyelvű

75 Erre lásd Mineke BOSCH, ed., *Politics and Friendship: Letters from the International Women Suffrage Alliance, 1902–1942* (Ohio: Ohio State University, 1990).

76 NYPL RSP INDEX.

77 Leveleik többsége a kiadott Károlyi-levelezésbe sem került be. Vö. LITVÁN György, *Károlyi Mihály levelezése I., 1905–1920* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1978).

szakirodalomban nem említett – Lisa M. Goldmann-nal levelezett.⁷⁸ Schwimmer röviddel később tanácsaival, sőt financiálisan is segítette Goldmann USA-beli emigrációját, vagyis közvetve az Allgemeiner Österreichischer Frauenverein feloszlásában is szerepe lehetett. Az ezzel kapcsolatban felmerülő problémák megnyugtató tisztázásához azonban további kutatásokra lesz szükség.

Schwimmer Glücklich Vilmával szinte a halála pillanatáig rendkívül szoros baráti viszonyt ápolt. Arról, hogy Glücklich egészségi állapotával probléma lehetett, *A Nő* szerkesztési munkálatai kapcsán váltott leveleikből következtethetünk, Glücklich ugyanis már 1926 januárjától rendre arról panaszkodott, hogy „egy becsületes cikk megírására” sem volt ereje a lap számára, egy ízben pedig azt is említette, hogy „de nevetne rajtam [Schwimmer], ha látná, hogy kínlódom vele [ti. a lap szerkesztésével, amelynek feladatait 1925 után Szirmaynéval közösen végezte] és milyen gyatra!”⁷⁹ A forrásokból egyértelmű ugyanakkor, hogy Glücklich halálos betegségét családja, barátai és kollégái előtt egyaránt eltitkolta, amely kapcsán érdemes tekintetbe vennünk néhány körülményt. A szakirodalom, a korabeli sajtó- és a levelek már elhunyt időpontjának vonatkozásában sem értenek egyet. Susan Zimmermann augusztus 19-ére, a *Magyar Életrajzi Lexikon* augusztus 18-ára, míg a korabeli osztrák és magyar sajtótermékek augusztus 19–20-a éjszakájára teszik Glücklich halálát.⁸⁰ Ezzel szemben Schwimmer naplójegyzeteiben augusztus 21-i dátum szerepel. A halál okához köthetően Zimmermann „elhúzódó és komoly betegség”-et említ,⁸¹ s ugyanezt teszi Helen Rappaport is, aki forrásként a *Ius Suffragii*-ban közzétett, emócióktól túlfűtött nekrológra támaszkodott. Homályos utalást tesz arra, hogy Glücklich egyedül halt meg, mivel barátai nagy részét ekkorra elvesztette, ami a levelezés alapján nyilvánvalóan nem helytálló megállapítás.⁸² A halál pontos és közvetlen okáról egyik munká-

78 *International Woman Suffrage Alliance. Report of Eighth Congress. Geneva, Switzerland, June 6–12, 1920* (Manchester: The Hotspu Press, 1920), 16; A kongresszus magyar vonatkozásairól lásd SZAPOR, „Who represents Hungarian Women?...”.

79 Glücklich Vilma Schwimmer Rózsának, 1926. jan. 15., valamint 1926. máj. 14., NYPL RSP. I.A. Kérdéses, hogy a periodika 1927/1928-as lassú kimúlásában mekkora szerepet játszott Glücklich halála, illetve, hogy a FE vezetését átvevő Szirmayné miért nem tartotta/tarthatta fontosnak hivatalos orgánumuk életben tartását, amelyen keresztül támogatóikkal kommunikálhattak?

80 *Der Tag*, 1927. aug. 24., 6; *Újság*, 1927. aug. 23., 8; *Népszava*, 1927. aug. 24., 9.

81 Vagyis „prolonged and serious illness”. Claudia PAPP and Susan ZIMMERMANN, „Vilma Glücklich”, in *A Biographical Dictionary of Women’s Movements and Feminism: Central, Eastern, and South Eastern European, 19th and 20th Centuries*, eds. Franciska de HAAN et al, 192–166 (Budapest: CEU Press, 2006), 162–166.

82 Azaz: „By now having lost many friends in Hungary’s political upheavals (most particularly her close friend Rosika Schwimmer [...]) she died a lonely and painful death (...).” Helen RAPAPPORT, ed., *Encyclopedia of Women Social Reformers. Volume 1* (Santa Barbara: ABC Clio, 2001), 258–259.

ban, sőt a korabeli sajtótermékekben sem olvashatunk, csupán a bécsi *Der Tag* rövidhíre utal rá. E szerint „Glücklich néhány héttel korábban azért érkezett Bécsbe, hogy tüdőbetegségét kezeltesse”.⁸³ Mindez azonban nem feltétlenül teszi bizonyossá, hogy ténylegesen ebben is hunyt el. Az *Újság* csak annyit közölt, hogy Glücklich „Bécsben hirtelen elhunyt”.⁸⁴ A „hirtelen” (*suddenly*) szó szerepel azon angol nyelvű gyásztáviratokban is, amelyeket Schwimmer a nemzetközi nő- és békemozgalom vezetőinek küldött.⁸⁵ *Az Est* mindezt annyival árnyalta, hogy Glücklich „gondosan titkolta” betegségét.⁸⁶ Schwimmer egy, a nemzetközi nő- és békemozgalomban vele együtt dolgozó kollégáinak címzett leveléből kiderül, hogy Glücklich valamilyen rákbetegségben hunyt el.⁸⁷

A fentiek szerint Glücklichnek ténylegesen sikerülhetett rokonai és környezete elől eltitkolnia betegségét, ugyanis Schwimmernek a halálát megelőző időszakban küldött, sokszor rendkívül részletes és hosszú leveleiben szó sem esett arról, hogy bármilyen kór kínozná. Csupán folyamatos fáradtságra hivatkozott, ám ez nem tűnik furcsának, hiszen az 1900-as évek kezdetén írt soraiban is hasonló panelek olvashatók „lustaság”-ról vagy éppen „írógörcs”-ről. Mindazonáltal biztosnak tűnik, hogy július 1-jén már hosszabb ideje Bécsben tartózkodott. Ekkor – utolsó előtti képeslapján – a következőket írta Schwimmernek:

Lola [Maverick Lloyd] hívott ide mint húga titkos őrzőjét az ő távollétében. Nem tudom, fogok-e v[ala]mi hasznára lenni, de mindenesetre megpróbálom. Még nem találtunk lakást, de nagyban keresünk. Egyelőre Hauptpost restante a címem [vagyis a beérkező leveleit a főposta egy kijelölt helyén őrizték, amíg Glücklich értük ment], néhány sorával nagyon megörvendeztetne.⁸⁸

Mindez több dolgot jelenthet: egyrészt, hogy Glücklich nem keresett lakást esetleges kórházi kezelése miatt, amelyről nem tájékoztatta Schwimmert. Előfordulhat még, hogy nem volt biztos benne, hogy pár hét múlva még mindig ugyanaz lesz a levelezési címe, vagy esetleg nem szerette volna szállásadója tudomására

83 Vagyis: „Vor einigen Wochen kam sie nach Wien, um hier ihr Lungenleiden zu heilen.” *Der Tag*, 1927. aug. 24., 6.

84 *Újság*, 1924. aug. 23., 8.

85 Pl. Schwimmer táviratai Carrie Chapman Catt-nek és Jane Addamsnek, 1927. aug. 27., NYPL RSP I.A. Box 170.

86 *Az Est*, 1927. aug. 24., 9.

87 Vagyis: „Cancer had just robbed the world of the beautiful and valuable life of Vilma Glücklich, my dear friend and team-mate for a quarter of century in Pacifist and Feminist work.” NYPL RSP I.A. 177.

88 Glücklich Vilma képeslapja Schwimmer Rózsának, 1927. júl. 1., NYPL RSP. I.A. Box 169.

hozni levelezőpartnerei nevét. Halálával kapcsolatban tehát még bőven maradt kérdés, az azonban a Schwimmernek küldött augusztus eleji képeslap tanúsága szerint bizonyos, hogy élete utolsó napjaiban nem volt egyedül, hiszen Gergely Janka és Szirmayné mellett további FE-tagok is meglátogatták.⁸⁹ Ismert még az a tény is, mely szerint hamvasztása alkalmával a magyar és az osztrák nőmozgalom prominens személyiségei, illetve a bécsi magyar emigráció „nagyon sok” tagja gyűlt össze.⁹⁰

Schwimmer és Szirmayné kapcsolata sem szakadt meg, sőt 1948-ig az alábbi-hoz hasonló bensőséges hangú leveleket váltottak egymással:

Drága Irma néni barátnőm, Mindig beszéljük, hogy egy reggel felszáll egy N.[ew] Y[ork] ba induló repülőgépre és [olvashatatlan szó] nálunk érkezik [sic!]. Marci szeretne Maguknak főzni én meg csak beszélni, beszélni tudok. De azt mindketten élveznők. Hát jöjjön, jöjjön drágám! Addig is ölelje csókolja a barátunkat helyettem. Franci [Franciska] és Edith [Wynner] csatlakoznak a kívánságomhoz. A [olvashatatlan szó] rémült szerető Rózsikája.⁹¹

Mellerné Miskolczy Eugéniával szintén folyamatosak voltak az immár kizárólag angol nyelvű levélváltások 1941-ig. Részletesen beszámoltak egymásnak a mozgalom aktualitásairól, saját mindennapjaikról és az európai zsidóságot ért, egyre súlyosbodó atrocitásokról. Schwimmer 1939-es soraiból – egészségi állapotának hosszas taglalása után – az is kiderül, hogy Mellerné és Dirnfeld Janka cukorbetegsége és köhögőrohamai ellenére rendszeresen nagyobb édességcsomaggal és cigarettával lepték meg.⁹² A levelek témája a második világháború közeledtével mindinkább Mellerné és családja Magyarországról történő kimenekítése volt. Schwimmer számos erőfeszítést tett ugyanis arra, hogy az USA-beli nőmozgalmi vezetők segítségével juttassa ki Mellernét Magyarországról. Ezzel a lehetőséggel azonban ő nem kívánt élni, inkább rokonait szeretne volna menteni. Mellerné 1941-ben végleg eltűnik a forrásokból és szemünk elől.

89 Uo., Box 170.

90 Glücklich Vilma és a FE-tagok képeslapja Schwimmer Rózsának, 1927. aug. 3., NYPL RSP I.A. Box 170.

91 Schwimmer Rózsa Szirmay Oszkárénak, 1947., MNL OL P987. 1. doboz 3. tétel. A szíves közlést Szapor Juditnak köszönöm.

92 Schwimmer Rózsa Mellerné Miskolczy Eugéniának, 1939. jan. 1., uo. No. 130.

Összegzés

Bár már öt éve végzem a Schwimmer-levelezés szisztematikus feldolgozását, Schwimmer Rózsa kapcsolati hálójának, illetve a körülötte formálódó levelező közösségek felvázolását, tisztában vagyok vele, hogy a munka oroszlánrésze még hátra van. A kapcsolatok főbb irányvonalait azonban – amint azt jelen tanulmányban is igyekeztem érzékeltetni – sikerült feltárnom. Láthatóvá vált többek között az, hogy miként változott, bővült vagy a másik oldalon miként szűkült levelezőpartnereinek köre, s milyen témák merültek fel a levélváltásokban. Bebizonyosodott az is, hogy a forrásokból nem csupán Schwimmer élete, illetve munkássága és a magyarországi feminista mozgalom 1918 előtti felívelése, majd a Horthy-korszakbeli hanyatlása rekonstruálható, hanem a szervezkedésbe aktívan bevonódott személyek kapcsolati hálója is. Vagyis a dokumentumok nem csupán egy Schwimmer-életrajzban vagy a feminista mozgalom történetét összefoglaló munka elkészítésében használhatók fel.

A kutatómunka során megkíséreltem a korábbi, magyar nyelvű és külföldi szakirodalom állításainak árnyalását, tévedéseinek korrigálását. Bízom abban, hogy a magyarországi historiográfia végre el tud szakadni azon alapvetésektől, amelyek szerint Schwimmer a szüfrazsettek táborát erősítette volna, illetve, hogy 1914 után fokozatosan elszigetelődött a magyarországi és a nemzetközi nőmozgalmon belül. A Schwimmer, valamint a FE legaktívabb választmányi tagjainak tollából származó további levelek tanulmányozása ugyanakkor számos tekintetben fontos és új eredményeket hozhat. Belőlük még pontosabb képet kaphatunk majd a FE két világháború közötti történetéről, 1942-es feloszlatásáról, valamint 1946–1949 közti munkájáról.

Névmutató

- Ábrányi Kornél 71
Ábrányiné Katona Clementina → Katona Clementina
Ács Pál 20
Addams, Jane 272
Ady Endre 270
Agárdiné 114
Ágoston Péter 254
Ágoston, Szent 116
Albala, Ken 79
Albert Réka 91
Amade László 29
Ambrus Zoltán 199, 217, 218
Ambrus Vilmos 82
Anderson, Benedict 91
Andor Csaba 143–145
Andrássy Ilona 102
André Mária Irén 161
Antokolszkij, Mark Matvejevics 219, 231
Appadurai, Arjun 162, 163
Apponyi Rudolf 116
Aranka György 27
Arany János 30, 94, 146, 147, 149, 213, 220
Arany Jánosné → Ercsey Julianna
Arany László 149
Argauer Teréz (Schimkó Nándorné) 86, 87
Asztalos Mari 113
Auersperg, Anton Alexander von (Anastasius Grün) 219
Augspurg, Anita 244
Babits Mihályné → Török Sophie
Bajza József 53, 64, 176
Bajza Lenke (Bajzáné) 90, 176
Bakó Karolina (Carolina) 36
Balassi Bálint 20, 24
Bali János 82
Balogh Piroska 65
Balogh Magdolna 100
Bánffy Jánosné → Wesselényi Jozefa
Banó István 32
Barabás Máté 82
Barabás Miklós 153
Barbey d'Aureville, Jules 219
Baron, Philippe 219, 220
Bársony Tamás 89
Bartalus István 30
Bartha Elek 91
Bartha Katalin Ágnes 161
Bartók Zsófia Ágnes 27
Báti Anikó 75
Batthyány Géza 196, 216, 234, 235

- Baudelaire, Charles 212
Bäumer, Gertrud 244
Beard, Mary Ritter 250
Bednarczuk, Monika 263
Bédy Béla 246, 247, 255
Bedy-Schwimmer, Rosa 252
Békessy Julianna 35
Benczúr Gyuláné 109, 116
Beniczky Irma 77
Beniczky Terézia 35
Benkő Julcsa 226, 227, 229
Beoku-Betts, Josephine A. 76
Berkes Katalin 82
Berkes Tamás 100
Berlász Jenő 30, 42
Bernhardt, Sarah 217, 220
Berzok, Linda Murray 100
Berzsenyi Dániel 45
Bésán Franciska (Zichy Józsefné) 33, 34
Biasini, Gaetano 180
Bilkei Irén 55
Birly Ernesztin 86
Bíró Ferenc 23
Blaha Lujza 102
Blair, Hugh 176
Blanchot, Maurice 106
Boér Hunor 17
Bolla Lajos 87, 88
Bolza Anna (Csáky Albinné) 207, 208, 209, 230, 232, 234, 235
Boncza Berta 102
Borbély Sándor 85
Borbíró Fanni 210
Borgos Anna 102
Bornemissza Anna 77
Boros István 53
Borosnyay Kamilla (Herman Ottóné) 83, 148
Borsos Balázs 77, 91, 92
Bory László 143
Bosch, Mineke 270
Boureau, Alain 158
Bozsoki Petra 72
Bourget, Paul 212
Braun, Lily 252
Bulwer-Lytton, Edward 63, 68, 69
Buda Attila 217
Buda Margit 42
Bulyovszky Lilla 54, 83, 130
Bunny, Rupert 219
Butler, Judith 122, 123
Büttner Helén (Bob) 104, 109
Caillaux, Henriette 117
Caillaux, Joseph Marie Auguste 117
Calmette, Gaston 117
Cantacuzène házaspár 200, 213
Catt, Carrie Chapman 255, 259, 261, 262, 270, 272
Cavallo, Guglielmo 62
Cebrián Róza 213
Chaplin, Charlie 270
Chaplin, Joyce E. 79
Chartier, Roger 62, 158, 166, 261
Churchill, Winston 270
Collins, Hill 76
Coppée, François 220, 221
Coudekerque-Lambrecht, Louis 204
Coudekerque-Lambrecht, Mme → Nemeskéri Kiss Margit
Czeferner Dóra → Fedeles-Czeferner Dóra
Czernin, Ottokar 252
Czóbel család 102, 221
Czóbel Emma (Emerica) 104
Czóbel Imréné 238
Czóbel István 111, 221

- Czóbel Istvánné → Mednyánszky Margit
Czóbel Minka 5, 12, 99–123, 201, 202,
213, 214, 221–224, 226, 231, 236, 237,
241
Csáky Albin 207
Csáky Albinné → Bolza Anna
Csáky István 196, 207
Csapó Mária (Vachott Sándorné) 148
Cs. Gárdonyi Klára 43
Csibra Gergely 171
Csíki Tamás 77
Csokonai Vitéz Mihály 34, 35
Csörsz Rumen István 5, 12, 17–37, 40,
41, 148
Dányi Dezső 81
Daudet, Alphonse 212
Daudet, Ernest 116
Dauphin, Cécile 158
Deák-Takács Szilvia 104
Dede Franciska 6, 13, 95, 161, 195–241
Deé Nagy Anikó 77
Dégenfeld-Schomburg Berta 109
De Gerando Antonina 201
de Genlis, Madame, Caroline-Stéphanie-
Félicité 63
Deme Ágnes 27
Desbordes-Valmore, Hippolyte 220
Dessewffy Aurelné 234
Dessewffy Virginia 31
Dézsi Lajos 175
Dickinson, Emily 149, 150
Dirnfeld Janka 273
Dóczy Terézia (Farkas Sándorné) 40–43,
45–47, 49–51, 54
Domokos Mariann 5, 12, 75–98
Donát János 34
Dorn Anna 96
Döbrentei Gábor 40, 55
Dömötör György 110, 112
Dugonics András 27, 28, 29
Dukai Takács (Takáts) Judit 27, 42, 45,
47, 52–54
Dunsterville, Lionel 199
Dünneber, Anna 244
Eakin, Paul John 99, 101, 113
Egressy Gábor 176
Egyed Ákos 176
Egyed Emese 20
Einstein, Albert 270
Eisenstein, Elizabeth 9
Elek László 201
Éliás Tibor 88
Elter András 82
Emich Gusztáv 127, 135
Endrődi Sándor 109, 116
Eötvös József 63, 149
Ercsey Julianna (Arany Jánosné) 29, 30
Erdélyi Gabriella 60, 70
Erdélyi János 31, 32
Erzsébet román királyné (Carmen Sylva)
237
Ezell, Margaret J. M. 9, 11, 129, 136
Fábián Julianna 26, 54
Fábri Anna 66, 70, 83, 90, 148, 210, 221,
230, 240
Fajt Anita 27
Farkas Sándorné → Dóczy Terézia
Fáy András 64
Fedeles-Czeferner Dóra (Czeferner Dóra)
6, 13, 243–274
Fejér Kati 191, 193
Felkai László 159

- Fénelon, François 63
 Ferenc, II., császár (Ferenc császár) 45
 Ferenc Ferdinánd, Habsburg–Lotaringiai 118, 119
 Festetics György 29, 44–46, 54
 Feszty Árpád 200, 214–218, 221, 233, 238, 240
 Feszty Árpádné → Jókai Róza
 Fickert, Auguste 256
 Forgách László 109, 114
 Forgách Lászlóné → Sennyey Elza
 Fovet, William 220
 Földes Györgyi 100
 Földi Jánosné → Wesprémi Julianna
 Freedman, Paul 79
 Fritzsche, Peter 166, 171
 Fülöp Géza 43
 Füreder Balázs 80
 Fűredi Somogyi Róza (Rotschnek Emilné) 87, 88

 Gábor Júlia 61, 149
 Galamb Sándor 201
 Gálos Magda → Konrádyné Gálos Magda
 Gardner, Carol Brooks 104
 Gárdos Mariska 245, 266
 Gedeon Albert 197
 Gehmacher, Johanna 244, 249, 250, 258, 261
 Gergely (Grossmann) Janka 263, 266, 267, 268, 273
 Gergely Sámuel 159, 160, 162
 Gernes, Todd S. 150
 Gerster Miklós 268
 Gesztelyi Hermina 26
 Giesl von Gieslingen, Vlagyimir Freiherr 119
 Giesswein Sándor 252

 Gioia, Dana 12
 Glücklich Vilma 245, 246, 248, 251, 255, 258, 259, 263, 266–273
 Goethe, Johann Wolfgang 63, 69
 Goldmann, Lisa M. 271
 Gombos Erzsébet 96
 Goncourt fivérek 212, 219
 Górny, Justyna 263
 Gozsdu Elek 214
 Gömöri György 149
 Görgei Artúr 144
 Görlach, Manfred 78
 Görög Dániel 27
 Granasztói Olga 62
 Greiner, Erika 85
 Grossmann Benő 201, 267
 Gundel János 110
 Gvadányi József 26

 Gyáni Gábor 66, 163, 172, 207
 Gyarmathy Zsigáné 83
 Gyapay László 30
 Gyimesi Emese 54, 59, 83, 102, 127, 130, 148
 Gyimesi Endre 55
 Györffy Miklós 144
 Győry Vilmos 152
 Gyulai Pál 54, 90, 146, 147

 Haan, Franciska de 271
 Hajnóczy József 44
 Halász Gábor 144, 204, 211
 Hansson, Ola 220
 Harsányi György 135
 Harsányi István 30, 35, 42
 Háy József 53
 Heckenast Gusztáv 95
 Hegedüs Béla 40

- Hegedűs Márton 20
 Heinrich, Elisa 244, 249, 250, 261
 Heiser Krisztina 29
 Hentaller Lajos 170
 Herman Ottóné → Borosnyay Kamilla
 Hermann Róbert 175
 Hermann Zoltán 29
 Hertzka, Yella 244
 Hofer Tamás 91
 Hoover, Herbert 270
 Horánszky Nándor 135
 Horthy Miklós 274
 Horthy Miklósné 101
 Horváth Ádám → Pálóczi Horváth Ádám
 19, 30, 39–47, 49–55
 Horváth Ádámné → Kazinczy Klára
 Horváth Ilona 77
 Horváth István 35
 H. Törő Györgyi 90
 Hubay Jenő 208, 213, 218
 Hugo, Victor 63, 69
 Huszár Zsigmond 119
- Igmándy Mihály 224
 Ihalainen, Ossi 78
 Irányi Dániel 167
 Irving, Washington 251
 Ispán Ágota Lília 75, 85
- Jacobs, Aletta
 Jakab Albert Zsolt
 Jakab Elek
 Janikovszky Éva
 Jankovich Miklós
 Jászai Mari
 Jeansonne, Christie Mills
 Jókai Mór
- Jókai Róza (Feszty Árpádné) 200, 214–
 217, 228, 230– 233, 236–238, 240,
 241
 Jókainé → Laborfalvi Róza 128
 Jósza András 115
 Jósika Júlia 63
 Jósika Miklós 63, 175
 Joyce, James 251
 Justh család 198
 Justh Elza 197
 Justh Gyula 197, 198, 200
 Justh Gedeon Albert 197
 Justh István 197, 198
 Justh Istvánné → Pákozdy Matild
 Justh János 197
 Justh Lajos 197
 Justh Margit 197
 Justh Mária 197
 Justh Matild 197, 200
 Justh Zsigmond 6, 13, 160, 161, 165, 195–
 241
 Justice, George L. 46, 129, 261
- Kácsér Lipót 253, 265
 Kádár János 77
 Kádár Judit 107, 108
 Kaffka Margit 102
 Kajdácsy Katalin Judit Julianna 33
 Kajdátzy (Kajdacsy) Julianna 33
 Kalavszky Zsófia 100
 Kánya Emília 63, 72
 Kanyar József 42
 Kapus Erika 5, 12, 99–123
 Karacs Ferencné → Takáts Éva
 Karacs Teréz 70, 159, 160, 169
 Karcsai Kulcsár István 201
 Károlyi Mihály 247, 248, 254, 270
 Katona József 71

- Katona Clementina (Ábrányiné Katona Clementina) 5, 12, 59–74
Katscher, Leopold (Kácsér Lipót) 253
Kazár Emil 213
Kazinczy Ferenc 18, 30, 41, 42, 44–47, 52, 54
Karacs Ferencné → Takáts Éva
Kazinczy Gábor 42,
Kazinczy János 42, 52,
Kazinczy Jánosné 52
Kazinczy Klára (Horváth Ádámné) 40, 41, 45, 52–55
Kemény Ferenc 190
Kemény György 254
Keményfi Róbert 82, 85
Kende Júlia (Teleki Sándorné) 109, 247, 253
Kenyeres Ágnes 203
Kérchy Anna 107, 108
Kerényi Ferenc 143, 145
Keresztúry Dezső 147
Kereszty Orsolya 252, 257
Kéri Katalin 83
Kertész Imre 101
Keszeg Anna 168
Keszeg Vilmos 77–79, 81, 82, 84, 158, 161, 168, 169
Kéthly Anna 270
Király István 101
Kisbán Eszter 77, 81, 82, 91, 92, 94, 96
Kisfaludy Atala 70, 128
Kisfaludy Károly 64
Kisfaludy Sándor 29, 45
Kiss Aladár 204
Kiss József 146, 221
Klapka György 170
Klaus, Elisabeth 246
Knapp Éva 18
Knézy Judit 89
Kodály Zoltán 270
Koháry Sarolta 131
Kókay György 20
Komjáthy Anzelm 143, 144
Komjáthy Jenő 143
Komoróczy Terka (Therézia) 34
Konrádyné Gálos Magda (Gálos Magda) 201, 219, 226
Kónyi János 23
Korbíts Tamás 31
Korompay H. János 147
Kossuth Lajos 82, 144, 170, 180
Kothencz Kelemen 92
Kovács Irma 96
Kovács Lydia 246
Kovács Szabó Ferenc 24
Kovácsi Zsigmond 182
Kováts Sámuel 39, 41
Kozma Flóra → Perczelné 267
Kozocsa Sándor 60, 149, 201, 221, 240
Kölcsey Antónia 5, 12, 59–74, 149
Kölcsey család 68
Kölcsey Ferenc 35, 53, 63, 64, 67, 69, 70, 73, 74
Kövesligethy Radó 109
K. Papp Miklós 160, 169, 170
Kubicsek Irma 253, 264, 265
Kucserka Zsófia 5, 12, 59–74, 149
Kulka, Leopoldine 270
Kultsár István 148
Kun Béla 254
Kusper Judit 100
Kuti Klára 77
Küllös Imola 17, 19, 21–23, 26, 28, 30
Kürthy Emilné → Szemere Gizella
Laborfalvi Róza (Jókainé) 128
Láczy Magdolna 66, 207

- Lähdesmäki, Tuuli 66
Lanser, Susan Sniader 107
László Lóránt 77
Le Calloc'h, Bernard 203, 204
Lejeune, Philippe 107, 108, 118
Lemerre, Alphonse 220, 237
Lengyel Réka 41
Lenin, Vlagyimir Iljics 270
Lesznai Anna 101, 102
Lévay József 160
Levy, Michelle 10, 130, 136
Liebknecht, Karl 270
Lingvay Julianna 6, 12, 157–172
Lipthay Béla 234
Liptay Endre 176, 179–181, 183, 186, 187, 189
Liszt Ferenc 149, 210
Litván György 270
Lloyd család 248
Lloyd, Lola Maverick 248, 251, 253, 272
Lónyay Mária 206
Lónyay Sándorné 109, 116
Losonczy Anna 20
Lovas Renée (Renáta) 270
Lovász György 32
Love, Harold 8, 136
Lövei Lövey József 159
Lövei (Lövey) Klára 6, 12, 157–172
Luzsinszky Pál 144
Lyons, Martyn 81, 261, 262

Madách család 143
Madách Imre 131, 135, 143–145
Madách Károly 143
Madách Pál 131, 143–145
Magyar Zoltán 85
Majthényi Fernand 132, 133
Majthényi Flóra 6, 12, 54, 83, 127–155

Malom Lujza 54, 83, 130, 148
Mann, Thomas 270
Márai Sándor 101
Marczibányi család 195
Margócsy József 102, 221, 223
Mária Antónia francia királyné (Marie Antoinette) 117
Marholm, Laura 220
Maróthy Szilvia 27
Marotti, Arthur F. 46
Martinkó András 146
Mátay Mónika 60, 66
Máté György 82
Mátyus Péter 24
Maxwell, Alexander 167
McGann, Jerome 9
McKenzie, Donald F. 9
Mednyánszky László 111, 217, 218, 221, 223, 224, 236, 241
Mednyánszky Margit (Czöbel Istvánné) 103, 111
Medve Imre 95, 96
Medvei Dezső 154
Mellerné Miskolczy Eugénia 250, 251, 254, 259, 260, 267, 273
Menyhért Anna 101, 102
Mercier, Ruth 238
Mészáros Gábor 5, 12, 39–55
Mészáros Ignác 29
Mészáros Zsolt 210, 211, 240
Mickiewicz, Adam 171
Mikes Kelemen 18
Mikó Ádám 178, 180,
Mikó Anna 177, 178, 191,
Mikó Imre 6, 13, 175–193
Mikó Mária (Teleki Károlyné) 178
Mikos Éva 28
Mikszáth Kálmán 199

- Mindszenty Dániel 31, 32
 Mirabeau, Honoré-Gabriel Riqueti de 116
 Misztótfalusi Kis Miklós 80
 Mizser Attila 109
 Mlakár Zsófia 83, 148
 Molière [Jean Baptiste Poquelin] 201
 Molnár Borbála 27, 54,
 Molnár János 226
 Molnár Jánosné → Zalai Julianna
 Molnár Julia 80
 Molnár Victor 207
 Móricz Zsigmond 101
 Morvay Győző 144
 Mühlbacher István 203

 Nagy Beáta 89
 Nagy Ervinné 143
 Nagy Imre 35
 Nagyné Szegvári Katalin 266
 Napóleon, I., Bonaparte 49
 Napóleon, III., Bonaparte 203
 Nemes, Robert 161
 Nemesné Matus Zsanett 22
 Nemeskéri Kiss Miklós 203, 204
 Nemeskéri Kiss Margit (Mme
 Coudekerque-Lambrecht) 198, 202–
 207, 232
 Nemeskéri-Kiss Sándor 203, 204
 Németh G. Béla 94
 Németh Péter 82
 Németh Ványi Klári 104
 Némethy Emmy 213, 219, 220, 228, 230,
 232, 236, 238
 Nevalainen, Terttu 78
 Nietzsche, Friedrich 219
 Nobilis Júlia 82
 Notaker, Henry 80
 Oesch, Corinna 244, 249, 250, 261, 263
 Okolicsányi Menyhért 114
 Olgyai Viktor 103
 Ollendorf, Paul 220, 221
 Orbán László 30, 43
 Orczy Lőrinc 221
 Ortutay Gyula 94
 Osztermann József 143

 Pajor István 135, 136
 Pákozdy Matild (Justh Istvánné) 197–202
 Palágyi Menyhért 143
 Paletschek, Sylvia 252
 Pap Endre 67
 Papp, Claudia 271
 Papp Júlia 65
 Parragh Brigitta 61, 149
 Pasztor, Péter 251
 Pataki Dániel 193
 Pattantyús Ábrahám Bogdán 187
 Pázmány Péter 82
 Pejacsevich Arthur 178
 Pejacsevich Katinka 214
 Pekár Gyula 214
 Perczel család 33
 Perczelné → Kozma Flóra
 Petelei István 104
 Péterffy Ida 42
 Pethick-Lawrence, Emmeline 252
 Pető Andrea 60
 Petőfi Sándor 54, 128, 145, 146, 149, 220,
 221, 238
 Pietrow-Ennker, Bianca 252
 Piper, Andrew 130
 Piusz, X., pápa 114
 Plath, Sylvia 100
 Plautus, Titus Maccius 201
 Podmaniczky Géza 109

- Podmaniczky Júlia 175
Pogány György 63
Pogány Paula 247, 267, 269
Pogány Péter 84
Polcz Alaine 101
Polignac, Melchior de 201, 202, 220, 221
Posonyi Erzsébet 32
Prielle Kornélia 160–166, 169, 172
Prónay Emma 144, 145
Puskás Lidi 202, 225, 226
- Rácz Zsuzsanna 77
Radics Mihály 32
Radnóti Fanni 101
Radó György 144, 145
Rappaport, Helen 271
Ratzky Rita 146
Read, Louis 219
Reiman, Donald 136
Relph, Kimbell 251
Révay Gyula 234
Rhédey Ádám 176, 178, 181, 184
Rhédey család 177
Rhédey Mária 6, 12, 175–193
Risács Julianna 33
Rissanen, Matti 78
Robinson, Mary 237
Rosenberg Augustza 267
Rotschnek család 87, 89
Rotschnek Emil 87
Rotschnek Emilné → Füredi Somogyi Róza
Rotschnek Olga 87, 88, 89
Rotschnek Róza 89
Rózsa Miklós 201
Rózsafalvi Zsuzsanna 130
Rupp, Leila J. 247, 252
- Sáfrán Györgyi 146, 147, 159
Sallay Ida 114
Sallér Judit 29
Saly Noémi 80
Sámi László 180, 186
Sanger, Margaret 252, 270
Sárközy István 29, 44, 45
Sárközy Jusztna 44
Sárossy Gyula 170
Schadt Györgyné 89
Schaser, Angelika 244
Schedius Lajos 65
Scheu, Ursula 244
Schimkó család 86
Schimkó Gyula 86
Schimkó József 86
Schimkó Laura 86
Schimkó Nándorné → Argauer Terez
Schirmacher, Käthe 244, 249, 250, 258, 261, 267
Schlachta Etelka 102
Schmidt Kristóf 166
Schmidt, Stephen 80
Schöpflin Aladár 164
Schumann, Robert 212
Schwimmer Béla 245, 270
Schwimmer Franciska 245, 246, 248, 251
Schwimmer Rózsa 6, 13, 243–274
Sebestyén Gábor 24
Sedlmayer Krisztina 97
Sennyey Elza (Forgách Lászlóné) 109
Sharp, Ingrid 252
Siklóssy László 180
Silberstein Ö. Adolf 201
Simonet-Tenant, Françoise 108
Sipos Balázs 246
Sitter, Carmen 246
Somogyi Gréta 6, 12, 175–193

- Shakespeare, William 201
Smith, Dorothy E. 76
Socarides, Alexandra 150
Sonkoly Gábor 91
Soós István 30, 43
Sőtér István 147
Spády Adél 269
Spányik Antal 143
Spissich János 44
S. Sárdi Margit 39, 41, 42, 48, 89
Stendhal [Marie-Henri Beyle] 212
Stibbe, Matthew 252
Stoll Béla 19, 25, 26, 32–36
Strobl Alajos 217
Sully-Prudhomme, René François Armand 205
Supkégel Flóra 226
Suttner, Bertha von 252
S. Varga Pál 146
- Szabó Antal 77, 96
Szabó Á. Töhötöm 168
Szabó Edina Rózsa 87, 88
Szabó Ferenc 201
Szabó G. Zoltán 146
Szabó Jakabné 24
Szabó Magda 101
Szabó-Reznek Eszter 169
Szabolcska Mihály 223
Szajbély Mihály 62
Szalay Fruzina 70
Szalisznyó Lilla 176
Szántó András 88
Szapor Judit 252, 256, 266, 269, 271, 273
Szarvas Zsuzsa 77
Szász Károly 128, 149
Szathmáry Eszter 159
Szathmáry Lajos 80
- Széchenyi Lajos 196
Szécsi Noémi 102
Szécsi Teri 114
Szegedy Róza 29
Szegedy-Maszák Mihály 62, 145
Székács József 149
Székely Imre 71
Szekeres László 90
Szemere Bertalan 88, 144
Szemere Gizella (Kürthy Emilné) 77, 88
Szemere Pál 149
Szendrey Júlia 54, 59, 83, 102, 127, 130, 148
Szentiványi István 226, 227, 229, 238
Szentmártoni Szabó Géza 20, 24
Szentpétery Zsuzsanna 176
Sz. Hilaire Jozéfa 96
Szigligeti Ede 209
Szikszay Zoltán 157
Szilágyi István 106
Szilágyi Judit 102
Szilágyi Márton 146
Szilágyi Miklós 82
Szinyei József 213
Szirmay Oszkárné 271, 273
Szitányi Vilma 197
Szívós Zsigmond 110
Szmotku Melinda 161
Sztálin, Joszif Visszarionovics 270
Sztójka család 159
- Taavitsainen, Irma 78
Taba István 159, 161
Takáts Éva (Karacs Ferencné) 82
Takáts Judit 53
Táncsics Mihály 197
Tanenbaum, Szilvia-Szmuk 80
Tanner Ilona → Török Sophie

- Tänzer Lilla 60
 Tari Lujza 31
 Tarnóczy Kázmér 143
 Teleki Blanka 159, 169, 170,
 Teleki család 163, 169
 Teleki Jankó 120
 Teleki József 183
 Teleki Károly 178
 Teleki Károlyné → Mikó Mária
 Teleki Mária 176, 178, 189
 Teleki Miksa 159
 Teleki Sámuel 176, 189
 Teleki Sándor 253
 Teleki Sándorné → Kende Júlia
 Tenger, Zeynep 10
 Terbócs Attila 82
 Thiele, Marthina 246
 Thomas, Tanja 246
 Tibori Tímea 81
 Tímár Lajos 87
 Tinker, Nathan 46, 129, 261
 Tisza Ilona 120
 Tisza István 120, 204
 Titzeli István 33
 T. Kiss Tamás 81
 Tomasovszky Lajosné 85
 Tompa Mihály 64, 146
 Toronyay Rákóczy Karolina 77
 Tóth Arnold 77
 Tóth Barna 40
 Tóth Kálmán 128, 135, 145, 147, 149
 Tóth Zsombor 10, 46, 78, 136
 Török Petra 102
 Török Sophie [Tanner Ilona] (Babits Mihályné) 131, 132, 144, 145, 150, 153, 154
 Török Zsuzsa 2, 3, 6, 7, 12, 13, 17, 28, 54, 60, 65, 75, 83, 90, 102, 127–155, 210, 261
 Trimbur, John 150
 Trolander, Paul 10
 Trostler József 176
 Tuboly család 42, 44
 Tuboly Erzsébet 30, 41–43, 45, 47, 48
 Tuboly László 30, 43, 44
 Tuboly Rozália 30, 41–43, 45, 47, 48
 Tüskés Gábor 18
 Tye, Diana 101
 Újfalvi (Újfalvy) Krisztina 17, 20, 21
 Ujfalvy de Mezökövesd, Charles-Eugène 220
 Ujváry Zoltán 91
 Vacaresco, Hélène (Elena Văcărescu) 237
 Vachott Sándor 147
 Vachott Sándorné → Csapó Mária
 Váczy János 30, 42
 Vahot Imre 160
 Vajda András 77, 169
 Vajda János 100
 Vályi Klára 26, 27
 Vámbéry Ármin 149, 212
 Várady család 159
 Várady Gábor 160, 167
 Varga Emil 89
 Varga-Nagy Veronika 85
 Vargyas Gábor 77
 Várkonyi-Nickel Réka 85
 Vasvári O. Louise 100, 101, 102
 Vasvári Pál 170
 Vay Evelin 100, 103
 Vay Péter 198, 200, 213
 Vay Sándor/Sarolta 131, 149
 Velkey Ferenc 61, 149
 Veres András 145
 Veres László 89

- Verner László 201
Viga Gyula 77, 89
Vigh Barbara 87
Virchow, Fabian 246
V. László Zsófia 65
Voigt Vilmos 91
Volentics Gyula 203, 204
Vörösmarty Mihály 33, 64, 149
- Warhol, Robyn R. 107
Wass Ottilia 54, 83, 130, 148
Watson, Carly 46
Weöres Sándor 17
Wernitznig, Dagmar 252, 257, 269
Wesselényi Jozefa (Bánffy Jánosné) 60
Wesselényi Miklós 61, 70, 149, 176, 180
Wesselényi Polixénia 70
Wheaton, Barbara Ketcham 79
Willhelm Szidónia 263, 266–268
Wischermann, Ulla 246
Wittmann, Reinhard 62
Wohl Janka 149, 195, 200, 210, 213, 214,
221, 222, 228, 230–232, 234–240
Wohl Stefánia 210, 211, 212, 231, 232, 240
- Wolfner József 109, 116, 199
Woolf, Virginia 99, 100
Wynner, Edith 247, 251, 253, 255, 256,
262, 273
- Xantus János 96
- Yuval-Davis, Nira 66
- Zalai Julianna (Molnár Jánosné) 226
Zeke Zsuzsanna 102
Zichy család 33
Zichy Géza 212, 213
Zichy Ilona 109
Zichy Józsefné → Bésán Franciska
Zichy Mihály 17, 33
Zilahi Gyula 160, 165, 169–171
Zilahy Ágnes 77
Zimmermann, Susan
Zola, Émile 212, 220
Zumthor, Paul 79
Z. Varga Zoltán 106, 107
Zsadányi Edit 106

A kötet szerzői

CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN

Eötvös Loránd Kutatási Hálózat, Bölcsészettudományi Kutatóközpont,
Irodalomtudományi Intézet, tudományos főmunkatárs

DEDE FRANCISKA

Országos Széchényi Könyvtár, Lipták Dorottya Sajtótörténeti Kutatócsoport,
tudományos kutató

DOMOKOS MARIANN

Eötvös Loránd Kutatási Hálózat, Bölcsészettudományi Kutatóközpont,
Néprajztudományi Intézet, tudományos főmunkatárs

FEDELES-CZEFERNER DÓRA

Eötvös Loránd Kutatási Hálózat, Bölcsészettudományi Kutatóközpont,
Történettudományi Intézet, tudományos segédmunkatárs

KAPUS ERIKA

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, főkönyvtáros

KUCSERKA ZSÓFIA

Pécsi Tudományegyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar,
egyetemi adjunktus

LINGVAY JULIANNA

Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar,
Hungarológia Doktori Iskola, doktorandusz

MÉSZÁROS GÁBOR

Eötvös Loránd Kutatási Hálózat, Bölcsészettudományi Kutatóközpont,
Irodalomtudományi Intézet, tudományos segédmunkatárs

SOMOGYI GRÉTA

Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum,
tudományos munkatárs, szerkesztő

TÖRÖK ZSUZSA

Eötvös Loránd Kutatási Hálózat, Bölcsészettudományi Kutatóközpont,
Irodalomtudományi Intézet, tudományos főmunkatárs